

ДИМИТРИНА
ПЕТРОВА

САМОСТОЯТЕЛНОТО
УПРАВЛЕНИЕ

НА БЗНС

1920 — 1923

САМОСТОЯТЕЛНОТО
УПРАВЛЕНИЕ
НА БЗНС
1920 — 1923

ДИМИТРИНА
ПЕТРОВА

САМОСТОЯТЕЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА БЗНС 1920 • 1923

ДЪРЖАВНО
ИЗДАТЕЛСТВО
НАУКА И ИЗКУСТВО
СОФИЯ, 1988

Настоящият труд е първото цялостно изследване за самостоятелното управление на БЗНС (1920—1923 г.). На базата на богат документален материал книгата разкрива идейно-политическото израстване и масовизирането на Земеделския съюз след Първата световна война и идването му на власт по парламентарен път. Показана е в цялата ѝ слжност и противоречивост вътрешната политика на правителството на Ал. Стамболийски, насочена към икономическо преустройство, демократични промени и модернизиране на страната. Въпреки ожесточената съпротива на буржоазията, двореца и съглашенските контролни органи се провеждат редица съществени демократични реформи. Осветляват се и усилията на земеделското правителство в търсене на нови пътища във външната политика и за защита националните интереси на България в крайно неблагоприятната следвоенна обстановка.

Авторката, ст. н. с. I ст., доктор на историческите науки, е публикувала редица трудове по история на БЗНС и други проблеми от историята на България в периода на капитализма. Сред тях са и монографиите: БЗНС и народният фронт 1934—1939 г. (1967 г.); БЗНС в края на буржоазното господство в България 1939—1944 г. (1970 г.); Георги Димитров и БЗНС 1923—1949 г. (1972 г.); БЗНС през периода на икономическата криза 1929—1934 г. (1979 г.); Българският земеделски народен съюз в антифашистката борба (1983 г.) и др.

© Димитрина Великова Петрова, 1988
с/ Jusauro, Sofia
Индекс 329.7

000000097644

Предговор	7
Глава първа. Коалиционното правителство на Ал. Стамболийски (октомври 1919 — май 1920)	12
1. Участие на БЗНС в коалиционните кабинети на Т. Теодоров (ноември 1918 — октомври 1919 г.)	12
2. Петнадесети конгрес на БЗНС (юни 1919 г.)	21
3. Избори за XVIII ОНС. Образуване на коалиционно правителство на Ал. Стамболийски	29
4. Вътрешна политика на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски	39
5. Подписването на Ньойския договор	50
6. БЗНС и Транспортната стачка	58
Глава втора. Появата на самостоятелна селска власт	72
1. Изборите за XIX ОНС (март 1920 г.)	72
2. Формиране на самостоятелно правителство на БЗНС	86
Глава трета. Начало на самостоятелното земеделско управление. 1920 — година на реформи	100
1. Първи стъпки на селската власт	100
2. Закон за трудовата повинност. Успешното начало на неговото приложение	103
3. Данъчно-финансови реформи	109
4. Социално-икономически реформи	114
5. Мерки и реформи за засилване на кооперациите в икономическия живот	123
6. Съдебни и културно-просветни реформи	130
Глава четвърта. По нови пътища във външната политика	140
1. БЗНС и тракийският въпрос	140
2. Възобновяване дипломатическите отношения със страните от Съглашението. България и Съветска Русия	146
3. Провал на усилията за балканско разбирателство и сътрудничество. Образуване на Малката антанта	151
4. Стодневната дипломатическа обиколка на Ал. Стамболийски (5 октомври 1920 — 14 януари 1921 г.)	155
5. Приемане на България в ОН	163
Глава пета. Надигане на буржоазната опозиция и на десните в БЗНС	172
1. Буржоазната опозиция в края на 1920 и началото на 1921 г.	172
2. Шестнадесети конгрес на БЗНС (февруари 1921 г.)	182
3. Разногласия в правителството. Кабинетната криза през март—април 1921 г.	188

Глава шеста. Политиката на БЗНС под контрола на Междусъюзническата комисия.	194
1. Междусъюзническата комисия в България	194
2. Реконструкция на кабинета през юни 1921 г.	196
3. Курс на отстъпление. Отменяне и изменение на реформи под натиска на Междусъюзническата комисия	199
4. От редовна към наемна армия	210
5. Закон за трудова поземлена собственост и неговото приложение. Просветни реформи на земеделското правителство	212
6. Контакти с Югославия и Турция. Връзки на земеделското правителство със Съветска Русия и подкрепа на акцията в помощ на гледащите от Поволжието	228
7. Убийството на Ал. Димитров. Засилване на десните в правителството	235
Глава седма. Засилване натиска на реакцията и на Междусъюзническата комисия.	246
1. Селскообщинските избори през февруари 1922 г.	246
2. Кабинетната криза през март 1922 г.	248
3. Провал на заговора на врангелистите	250
4. Университетската криза	255
5. Репарационната криза	260
6. Участие на България на Генуезката конференция 1922 г.	264
7. Седемнадесети конгрес на БЗНС	271
Глава осма. Успешен отпор срещу настъплението на реакцията (есента на 1922 г.)	284
1. Създаване на Конституционен блок	284
2. Търновските събития през септември 1922 г.	287
3. Неврокопските събития	302
4. Референдум за съденето на виновниците за националните катастрофи	306
Глава девета. Дестабилизация на земеделския режим. Външно- и вътрешнополитически неуспехи (краят на 1922 — началото на 1923 г.)	320
1. Участие на България в Лозанската конференция	320
2. Кюстендилските събития (декември 1922 г.)	327
3. Окръжните избори на 14 януари 1923 г.	335
Глава десета. Прочистване на правителството от десните около М. Турлаков.	342
1. Изостряне на кабинетната криза	342
2. Малкият земеделски конгрес (февруари 1923 г.). Образуване на последния земеделски кабинет	346
3. Групата на десните в опозиция	354
Глава единадесета. Последният кабинет на Ал. Стамболийски	361
1. Външна политика	361
2. Колебливо и непоследователно действие срещу силите на реакцията. Осъждането на Радославовия кабинет	370
3. Парламентарните избори за XX ОНС (април 1923 г.)	375
4. Към радикални икономически реформи. Проект на БЗНС за изменение на Търновската конституция	382
5. В навечерието на 9 юни	388
Заклучение	404
Резюме на руски език	410
Резюме на английски език	412

Историята на България в началото на 20-те години се характеризира с едно оригинално явление — самостоятелното управление на Българския земеделски народен съюз (1920 — 1923 г.).

Още от създаването си Земеделският съюз се разви като прогресивна и борческа организация. В годините на войните той се разрасна и се превърна в най-многочислената партия, която имаше най-масово влияние в страната. След Първата световна война неговата демократична идеология беше доразвита и обогатена, доби по-завършен вид и политическата програма на БЗНС. Това стана възможно благодарение на дългогодишните борби с буржоазните партии и личния режим на Фердинанд, на активната антивоенна дейност на земеделската маса, на участието във Войнишкото въстание и благотворното въздействие на ВОСР.

Нарасналите по време на войните сила и влияние на БЗНС му откриха пътя към властта в годините на следвоенната революционна криза. С коалиционните кабинети през 1918 — 1919 г., в които участваха и представители на съюза, въпросът за властта в България не беше решен. Буржоазията се стремеше на всяка цена да изтласка БЗНС от управлението и да възстанови своето безразделно политическо господство. Работническата класа набираща сили и под ръководството на БКП се готвеше за социалистическа революция. Но за управлението претендираше и трета политическа сила — Земеделският съюз и следващите го селски маси. Той се стремеше към самостоятелна власт, «народовластническо конституционно парламентарно управление», което да защити дребните собственици от ударите на едрия капитал и да предотврати социализма.

За установяване на собствена власт БЗНС разчиташе предимно на парламентарната борба. Той не пропусна шанса, който му предлагаша парламентарните избори през март 1920 г. В остра схватка с буржоазните партии и БКП той успя да изтръгне победа и образува самостоятелно правителство начело с Ал. Стамболийски.

Земеделският съюз трябваше да изпълнява своята програма за демократично обновление и икономическо преустройство в условията на следвоенната стопанска разруха, при смазващи страната тежести, наложени от мирния договор, при бруталното

вмешателство на многобройните съгласенски контролни органи, непрекъсващия напор на вътрешната реакция и противодействие от страна на комунистическото и социалистическото движение.

И в тази изключително комплицирана обстановка БЗНС следваше, макар и непоследователно, линия на демократизация на страната, на недопускане на буржоазията до управлението — в правителството и местната власт, и на ограничаване и постепенно изтласкване на едрия капитал от икономиката. Но Земеделският съюз не прие сближението на селячеството с пролетариата, остана привърженик на «средния път» — нито с буржоазията, нито с работническата класа и нейната марксистка партия.

Разединението и враждата между БЗНС и БКП през пролетта на 1923 г. осигури успеха на Девотоюнския фашистки преврат, който сложи край на самостоятелното земеделско управление.

Външната политика на БЗНС беше миролюбива, в защита на националната кауза при сближение с балканските страни и постепенно нормализиране на отношенията със Съветска Русия.

Безпрецедентната в новата история на България селска власт впечатлява и привлича изследователите — български и задгранични. Обект на досегашните проучвания са предимно реформеното дело¹ и външната политика на самостоятелното и коалиционно правителство на Ал. Стамболийски², и някои други въпроси³. Само отделни трудове разглеждат по-широк кръг проблеми на самостоятелното земеделско управление⁴. Някои негови страни и прояви се засягат и в публикации по други теми⁵. Бегли разработки за правителството на Ал. Стамболийски намираме и в общите съчинения по история на България и на БКП⁶.

Изследването на отделни проблеми и страни на самостоятелното земеделско управление, откъснати един от друг, от организационно-политическото състояние на съюза и от вътрешната и международната обстановка, дава само частична представа за вътрешната и външната политика на режима и води нерядко до едностранчиви изводи и заключения. Съществуват различни и даже противоположни оценки за създаването на самостоятелното земеделско правителство, за неговия характер, реформи и др.

Отстъпи (предаде) ли буржоазията властта на БЗНС през 1920 г.⁷, или той я завоюва в остра политическа борба? Какъв е характерът на реформите, проведени при самостоятелното земеделско управление? Какво всъщност представлява земеделският режим — дребнобуржоазна селска диктатура⁸, дребнобуржоазна демокрация⁹, върхна точка в развитието на буржоазната демокрация в България¹⁰, пробив в диктатурата на едрата буржоазия¹¹ или нещо по-различно? Какво е отношението на левите сили и специално на БКП към правителството на Ал. Стамболийски? Фатално обречена на провал ли беше самостоятелната селска власт в България¹²?

Целта на настоящото изследване е самостоятелното земеделско управление да се разглежда по-цялостно и на по-широка осно-

ва; да се изяснят основните проблеми на неговата вътрешна и външна политика. Чрез използването и съпоставянето на многобройните и противоречиви факти и отчитайки комплексното въздействие на разнородните вътрешно- и външнополитически фактори, да се покаже своеобразието, демократизмът и драматизмът на режима на селската партия в България.

Монографията е разработена въз основа на материали от ЦДИА, АМВНР, НАБАН, НАИИ. Ценен източник е печатът — земеделски, на БКП и буржоазен. Полезни се оказаха и публикуваните, и непубликуваните спомени на съвременници, както и съществуващите изследвания за самостоятелното управление на Земеделския съюз.

БЕЛЕЖКИ

¹ Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство. С., 1977; Велев, Ал., Просветна и културна политика на правителството на Александър Стамболийски. С., 1980; Киршевская, А. И., Реформи правителства Земледельческого союза в Болгарии и их крах. Ученые записки Института славяноведения, т. X. М., 1954; Маковецкая, Т. Ф., Политическая борьба в болгарском парламенте вокруг законопроекта БЗНС об аграрной реформе. Советское славяноведение, 1976, № 4, с. 29—43; Иванов, Р., Реформите в идеологията и политиката на самостоятелното управление на БЗНС (1920—1923). Икономическа мисъл, 1973, № 3; Иванов, Р., Реформите на самостоятелното земеделско управление в областта на кооперативното и социалното дело. ГВФСИ Свищов, 1973, т. 43; Иванов, Р., Финансовата политика и реформи на правителството на Ал. Стамболийски. Финанси и кредит, 1972, № 9; Панайотова, К., Политиката на земеделското правителство за модернизация и развитие на селскостопанското производство. Векове, 1983, № 5, с. 31—82; Панайотова, К., Резултатите от аграрната реформа на земеделското правителство (1920—1923 г.). Векове, 1983, № 4, с. 31—44; Панайотова, К., Райко Даскалов като министър на земеделието (6 окт. 1919—20 май 1920 г.). Векове, 1987, № 2, с. 52—58; Панайотова, К., Консорциумът и кооперациите в стопанската политика на земеделското правителство (1919—1923). Исторически преглед, 1987, № 4, с. 26—39; Дерменджиев, Ив., Организация на трудовата повинност в България. ГСУ, т. 52, с. 314—330.

² Христов, Хр., България, Балканите и мирът 1919 г., С., 1984; Божинов, В., Западна Тракия в дипломатическата борба 1918—1924. В: Изследвания по българска история. Външната политика на България 1878—1944. С., 1978, с. 235—266; Божинов, В., България на конференцията в Генуа и Лозана (1922—1923). В: Сборник в чест на академик Христо Христов. С., 1976, с. 317—338; Топалов, Вл., Посещението на Ал. Стамболийски във Великобритания. В: Изследвания по българска история. Външната политика на България 1878—1944, с. 267—305; Топалов, Вл., Приемането на България в Обществото на народите. ИИИ, т. XXVI. Политически партии, организации и управления в България 1878—1944, с. 80—127; Куманов, М., Нижката спогодба от 1923 г., Векове, 1972, № 5, с. 34—42; Куманов, М., Александър Стамболийски и българо-югославските отношения в началото на 20-те години на XX в. В: България в света от древността до наши дни. С., 1979, с. 189—197; Косатев, Т., Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919—1923). ИИИ, т. XXVI. Политически партии, организации и управление в България 1878—1944. С., 1983, с. 44—79; Панайотов, П., Българо-съветски отношения и връзки 1917—1923. С., 1982; Панайотов, П., България и Съветска Русия на Международната конференция в Генуа (1922 г.). В: Българо-съветски отношения и връзки

- С., 1987, с. 9—40; *Ревакина, Л.*, БЗНС и Съветска Русия. С., 1981; *Великов, Ст.*, Кемалистката революция и българската общественост 1918—1922 С., 1966; *Великов, Ст.*, Правителството на БЗНС и балканското сътрудничество. В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети. С., 1980, с. 381—398; *Мичева, З.*, Българо-югославските отношения 1919—1923-Векове, 1980, № 3, с. 13—24; *Мичева, З.*, Малката Антанта и българо-югославските отношения (1920—1938). В: Великите сили в ново и най-ново време. С., 1985, с. 204—215; *Трифонов, Ст.*, Вътрешната Тракийска революционна организация (1920—1926). ГСУ, ИФ, С., 1975, т. 69, с. 307—345; *Трифонов, Ст.*, Българо-турско правителство в Тракия 1920 г-Известия на БИД, кн. XXXIV. С., 1982, с. 227—250; *Спасов, Л.*, Прави, телството на БЗНС, българо-съветските отношения и руските белоимигранти. Исторически преглед, 1979, № 2, с. 63—73; *Мельцер, Д. Б.*, К вопросу о признании Болгарией Советскую Россию (1920—1923). Советское славяноведение, 1968, № 1, с. 26—34; *Мельцер, Д. Б.*, Советско-болгарские отношения 1917—1935. Минск, 1975, с. 42—74; *Черняевски, Г. И.*, *Даскалов, Д.* Борбата на БКП против Врангелисткия заговор. С., 1964; *Палещутски, К.*, Вътрешната македонска революционна организация (1918—1924 г.). ИИИБКП, т. 49, С., 1983, с. 67—127; *Шарланов, Д.*, Управлението на Българския земеделски народен съюз и националния въпрос. Исторически преглед, 1987, № 2, с. 3—18; *Димитров, Г. В.*, Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920—1923). Исторически преглед, 1979, № 1, с. 50—68; *Стефанов, Г.*, Международни отношения и външна политика на България. С., 1965, с. 104—116; *Матеева, М.*, Дипломатически отношения на България (1879—1974), т. 1, С., 1976, с. 299—302.
- ⁵ *Маковецкая, Т. Ф.*, Монархически институт, парламент и правителство Болгарии в условиях режима БЗНС. В: Българската държава през вековете, т. I, С., 1982, с. 562—575; *Маковецкая, Т. Ф.*, Кризис буржуазного парламентаризма в Болгарии режим БЗНС. В: Проблемы кризиса буржуазного строя в межвоенный период. М., 1984, с. 12—31; *Димитрова, Ст.*, Отношението на БКП (т. с.) към БЗНС и Ал. Стамболийски при самостоятелното управление на Земеделския съюз. В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети, с. 224—248; *Григоров, Б.*, Към въпроса за взаимоотношенията между БКП и БЗНС през периода 1918—1923 г. ИИИБКП, т. 54, 1985, с. 59—98; *Недев, Н.*, Александър Стамболийски и заговорът. С., 1984.
- ⁶ *Радулов, Ст.*, Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981; *Радулов, Ст.*, Мероприятията на земеделския режим (1919—1923). Научни трудове на АОНСУ. История, № 113. С., 1979, с. 7—78; *Йоцов, Яр.*, Управлението на Земеделския съюз (1919—1923). Исторически преглед, 1950, № 3, с. 305—327; *Йоцов, Яр.*, Управлението на БЗНС (1919—1923), ч. II, Исторически преглед, 1951, № 7, с. 249, 282; *Йоцов, Яр.*, Социално-икономическият облик на България 1919—1923. ИИИ, т. XX, 1968, с. 5—49; *Дерменджиев, Ив.*, Развитие на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС. ГСУ, ЮФ, т. 55, кн. 2, С., 1964, с. 305—335; *Киришевская, А. Н.*, Падения правителства Земледельческого союза в Болгарии. Ученые записки Института славяноведения, т. XI, М., 1955; *Маковецкая, Т. Ф.*, *Покивайлова, Т. А.*, Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. В: Балканские исследования, вып. 9, М., 1984, с. 199—222; *Велд, J.*, Peasants in Power. Aleksander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899—1923. Princeton, New Jersey, 1977.
- ⁷ *Георгиев, В.*, Развитие на политическата система в България. [В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. I, 1981, с. 297—302; *Георгиев, В.*, Формиране и организационна система, програма и тактика на Военния съюз (1918—1926). ИБИД, т. XXXII, 1979, с. 173—202; *Георгиев, В.*, Народният сговор, ГСУ, ИФ, т. 67, 1979, с. 189—271; *Георгиев, В.*, Масонството в България С., 1986, с. 132—149; *Кунин, П.*, Влиянието на Октомврийската революция, на ленинизма за развитието на аграрно-селския въпрос в България (1919—1944). С., 1975, с. 22—85; *Косев, Д.*, Септемврийското въстание в България. С., 1973, с. 55—85; *Митев, Й.*, Фашистският преврат на девети юни 1923 и Юнското антифашистко въстание. С. 1973, с. 22—72; *Гришина, Р.*, Возникновение фашизма в Болгарии. С., 1976, с. 35—124; *Гришина, Р.*, Народният сговор и Конституционният блок през 1922 г. Във: В чест на академик Христо Ан. Христов, с. 295—312.
- ⁸ История на България, т. III. С., 1964, с. 48—92; Кратка история на България, под редакцията на И. Димитров, II издание. С., 1983, с. 323—327; История Болгарии, т. II. М., 1955, с. 59—103; Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней. М., 1987, с. 326—336; История на Българската комунистическа партия, С., 1984, с. 203—240.
- ⁹ *Бирман, М. А.*, Революционна ситуация в Болгарии 1918—1919 г. М., 1957, с. 379; *Йоцов, Яр.*, Социално-икономически облик на България 1919—1923 г., с. 31; *Димитрова, Ст.*, цит. съч., с. 224; *Кунин, П.*, цит. съч., с. 67; *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 22—23; *Христов, Хр.*, Революционната криза в България 1918—1919 г. С., 1957, с. 576; История на България, т. III, с. 67; Краткая история Болгарии, с. 326.
- ¹⁰ *Маковецкая, Т. Ф.*, *Покивайлова, Т. А.*, цит. съч., с. 214.
- ¹¹ *Радулов, Ст.*, Управлението на БЗНС и българската буржоазия, с. 401—405.
- ¹² *Йоцов, Яр.*, Социално-икономически облик на България 1919—1923 г., с. 32.
- ¹³ *Кунин, П.*, цит. съч., с. 22; *Радулов, Ст.*, Мероприятията на земеделския режим (1919—1923), с. 71—72; *Радулов, Ст.*, Управлението на БЗНС и българската буржоазия, с. 401.
- ¹⁴ *Радулов, Ст.*, Управлението на БЗНС и българската буржоазия, с. 403—404; *Радулов, Ст.*, Мероприятията на земеделския режим (1919—1923), с. 72.

КОАЛИЦИОННОТО ПРАВИТЕЛСТВО НА АЛ. СТАМБОЛИЙСКИ (октомври 1919 — май 1920)

1. УЧАСТИЕ НА БЗНС В КОАЛИЦИОННИТЕ КАБИНЕТИ НА Т. ТЕОДОРОВ (ноември 1918 — октомври 1919 г.)

БЗНС навлезе в трудния следвоенен период организационно и политически разстроен. Основната част от неговите членове изкараха трите войни по фронтовете, мнозина загинаха или бяха пленени. Дружбите не живеяха организационен живот. През 1915 — 1918 г. не беше събиран членски внос¹. Постоянното присъствие практически не функционираше. Трима негови членове — Ал. Стамболийски, Станчо Момчев и Андрей Шаренков, бяха в затвора.

От края на 1918 г., след примирието и демобилизацията, започна бърз процес на организационно възстановяване и разрастване на Земеделския съюз. Съживиха се старите дружби и се създадоха нови, възобнови дейността си и ПП. БЗНС се засили главно в селата и по изключение в някои градове. Най-очевидни успехи съюзът имаше в Пловдивско, Бургаско, Търновско, Шуменско и Търговищко, където дружбите бяха многолюдни и активни². Към 1 юни 1919 г. броят на дружбите нарасна на 1883, от които 920 образувани след войната. Със своите 77 298 членове БЗНС стана най-многочислената партия в страната³.

В Земеделския съюз членуваха селяни от различни социални групи: 1% бяха безимотни; 51% притежаваха до 50 дка земя; 32% — от 50 до 100 дка; 4% — от 100 до 200 дка; 1,8% — от 200 до 300 дка; 1,5% — от 300 до 500 дка; само 0,5% — над 500 дка⁴. Количеството притежавана земя, разбира се, не е единственият показател за социалната принадлежност на селяните, но той е достатъчно сериозен и не може да се пренебрегва. Около 84% от членовете на съюза притежаваха до 100 дка земя. Следователно в БЗНС преобладаваха трудещите се селяни. Самият съюз считаше себе си за «организация на дребните и средни земеделци», отхвърляше твърденията, че е пълен с едри земевладелци⁵.

Бързото масовизиране на БЗНС съдържаеше и негативни моменти. Част от дружбите бяха слаби, някои съществуваха формално, други бяха разединени, имаше и паралелни дружби. Към БЗНС се устремиха и известен брой чиновници и интелегенти, идейно чужди на организацията, с очевидно службогонски и кариеристични намерения. Въпреки някои ограничителни мерки техният приток, както и на представители на селската и градската буржоазия,

не беше спрял. Проведената през пролетта на 1919 г. чистка не се оказа ефикасна⁶.

Организационно-политическото състояние на БЗНС се комплицираше от разцеплението на неговата парламентарна група (43 депутати) в XVII ОНС. В края на 1916 г. с мотива, че мнозина земеделски депутати, включително и Ал. Димитров, участвували в т. нар. Деклозиерова афера и сътрудничели с правителството на В. Радославов, петнадесетина депутати около Д. Драгиев се обявиха за самостоятелна земеделска парламентарна група (на малцинството). Останалите депутати, повече на брой, ръководени от Цанко Бакалов, се наричаха група на мнозинството.

Основания за недоволство от дейността на редица земеделски депутати не липсваха, но не това беше първопричината за разкола. «Малцинството» се оказа изразител на десноориентираните кадри на съюза⁷. Това пролича съвсем ясно по време на Владайското въстание и след него. «Малцинството» осъди участието на Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Г. Дамянов и множеството редови земеделци във въстанието и беше за неговото смазване. Започналата през войната диференциация в редовете на БЗНС се засили и всички опити за възстановяване единството на парламентарната група останаха безрезултатни⁸. Десните се активизираха с намерението да насочат политиката на Земеделския съюз надясно, а при неуспех да се оттепят.

През ноември 1918 г. с подкрепата на депутати от «малцинството» Юр. Пекарев започна да издава в «Земеделска борба», който да насочва Земеделския съюз по пътя на «еволуцията и безкористието». Ако не се извърши «пречистване» на съюза и смяна на неговото ръководство, «чистите земеделци» да се отделят в нова организация⁹.

В. «Земеделска борба» се посрещна с недоволство от земеделската маса и мнозинството от парламентарната група. Юр. Пекарев се смяташе за близък на Демократическата партия и двореца, служил беше и на либералите и това отблъскваше земеделците¹⁰.

«Малцинството» от парламентарната група започна атаки срещу ПП за списването на «Земеделско знаме», за толериране на «мнозинството» и др. Имаше симптоми, че разцеплението започва да засяга и дружбите¹¹.

На 4 януари 1919 г. ПП издаде Окръжно № 2, с което порица разкола на парламентарната група. Конгресът е инстанцията, която е властна да се произнесе по вината на парламентарната група и тя трябва да се подчини на неговите решения. ПП апелираше за съхраняване целостта и здравината на организацията¹².

Оформи се мнението да се учреди съюзна следствена комисия, която безпристрастно да проучи поведението на парламентарната група и да докладва на конгреса. В началото на април 1919 г. тя започна работа¹³.

Докато изпитателната комисия разпитваше и анкетираше депутатите, драгиевистите настървено продължаваха борбата

срещу «мнозинството», за дискредитиране и изтласкване от ръководството на съюза Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Ал. Димитров и др.

През март 1919 г. от името на «Земеделската парламентарна група» (т. е. на «Малцинството») беше разпространена с подписа на Ал. Радолов брошурата «Истината по разпокъсването на земеделската парламентарна група. Предизвикан отговор», книга първа. В нея цялата вина за разцеплението се стоварваше върху «мнозинството». Последва книга втора на брошурата, насочена срещу Ал. Димитров и неговия закрилник «светивеликомученик Константинополски» (Ал. Стамболийски). Книга трета съдържахме нашумелия бележник на Ал. Димитров, негови статии и други материали¹⁴. През март 1919 г. дясната група на Д. Драгиев създаде свой вестник — «Земеделска правда», ръководен от Ал. Радолов.

«Земеделско знаме» трябваше да дава отпор на два по същество опозиционни вестника, да пази сериозно застрашеното единство на организацията. Това се вършеше, общо взето, успешно¹⁵.

Земеделската маса беше единодушна, че трябва да се възстанови сплотеността на парламентарната група и не се допусне разцепление на организацията. Шуменска околийска дружба, Плевенска, Първа Търновска, Бургаска, Пловдивска, Софийска, Кюстендилска, Трънска и др. осъдиха категорично драгиевистите и в. «Земеделска правда». Всички очакваха доклада на изпитателната комисия с надеждата, че разногласията ще бъдат ликвидирани¹⁶.

Само отделни дружби се колебаеха или симпатизираха на десните: Старозагорската, която беше под силното влияние на Д. Драгиев, Поповската и др.¹⁷.

При това незавидно организационно положение БЗНС трябваше да се изяви като управляваща партия.

*

След потушаването на Владейското въстание правителството на Ал. Малинов — Ст. Костурков се преустрои. Целта беше да му се обезпечи по-стабилна социална база и представителност пред Съглашението. В назначения на 17 октомври 1918 г. кабинет на Ал. Малинов влизаха 4 демократи, 1 радикал, 1 народняк, 1 широк социалист, генерал М. Савов и 1 земеделец — Ц. Бакалов. Той пое Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. Едно министерско място остана незаето¹⁸. При представянето на кабинета в Народното събрание Ал. Малинов подчерта, че свободното министерство се пази за представител на драгиевистите¹⁹. Демократическата партия публично демонстрира своите симпатии и предпочитания към десничарите в БЗНС.

Земеделският съюз участва в коалиционния кабинет на Ал. Малинов след сериозни колебания. Четиринадесетият конгрес (ноември 1913 г.) имаше решение съюзът да управлява само когато

получи парламентарно мнозинство. Прие се земеделец да влезе в Малиновото правителство с надеждата, че той ще може да влияе за премахване на окупацията, военното положение и цензурата и за прекратяване преследванията срещу въстаниците от Владая²⁰.

В краткотрайното си съществуване — малко повече от месец — коалиционният кабинет на Ал. Малинов не се прояви по-различно от предишния. Под напора на народното недоволство и външно-политическото си поражение — загубата на Южна Добруджа²¹, на 19 ноември правителството подаде оставка²².

На 28 ноември 1918 г. управлението на страната се пое от ново коалиционно правителство, оглаveno от лидера на Народната партия Т. Теодоров. В него бяха представени 6 партии. Възловите министерства — на вътрешните работи и войната, заеха демократите (Н. Мушанов и Ан. Ляпчев). Прогресивнолибералът д-р Ст. Данев стана министър на финансите. На широките социалисти бяха дадени Министерството на правосъдието (д-р П. Джидров) и Министерството на търговията, промишлеността и труда (Я. Сакъзов). Радикалната партия получи Министерството на просветата (Ст. Костурков). Земеделският съюз участва в това правителство с двама министри — Ц. Бакалов, министър на железниците, пощите и телеграфите, и Д. Драгиев, министър на земеделието²³. Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството се резервираше за Ал. Стамболийски, който след Владейското въстание беше принуден да се укрива²⁴.

Т. Теодоров направи декларация, че кабинетът ще продължи политиката на Ал. Малинов на омиротворяване на страната и «стабилизиране на господарствено-конституционния режим». В областта на външната политика главната цел беше да се възвърне доверието на Съглашението, мирният договор да бъде съобразен с историческите и етнографските факти и българският народ да не бъде разединен.

Правителството обеща широка амнистия за политически престъпления и «углавна репресия» срещу извършилите корисни деяния и злоупотребления с властта, облагане големите военни печалби и незаконно натрупаните богатства, подобряване снабдяването, премахване на военното положение и цензурата²⁵.

Тази декларация съдържаха само част от главните непосредствени искания на БЗНС. В нея липсваха точки за наказване виновниците за националната катастрофа, премахване на ДСГОП, промяна на реквизиционната система и др., настойчиво искани от селската маса. Стабилизирането на «господарствено-конституционния режим» беше в разрез с разбирането на Земеделския съюз за ролята на монархическия институт. Но трите, макар и второразредни министерства в един кабинет с двама широки социалисти и един радикал не бяха безполезна позиция с оглед по-далечните цели на БЗНС.

Едно положително дело, извършено при активната роля на Земеделския съюз, беше амнистията. В края на 1918 г. по цялата

страна се провеждаха комунистически, земеделски и открити събрания, които гласуваха протестни резолюции срещу забавянето на амнистията, за наказване виновниците за националната катастрофа. БЗНС постави ултиматум — ако не се приеме незабавно изработеният законопроект, саботиран от Демократическата партия, ще напусне правителството²⁶. Това действа. На 31 декември 1918 г. Народното събрание гласува политическа амнистия²⁷.

Земеделският съюз не беше напълно удовлетворен от амнистията и настояваше за нейното пълно и незабавно прилагане, особено по отношение осъдените по Военнонаказателния закон.

Амнистията позволи на Ал. Стамболийски да излезе от полуженито си на полулегален. Завърна се и Р. Даскалов, принуден след Владейското въстание да се укрива и лекува известно време в Гърция. Ал. Стамболийски не бързаше да заеме предлаганото му министерско място. Той смяташе, че БЗНС не трябва да се стреми към властта, докато не се стабилизира и преди провеждането на нови парламентарни избори. Но по решение на съюзното ръководство Ал. Стамболийски даде съгласието си да стане министър²⁸. На 24 януари 1919 г. той пое Министерството на обществените сгради и благоустройството в правителството на Т. Теодоров²⁹.

Желанието на буржоазните партии трети земеделски министър да бъде именно Ал. Стамболийски беше продиктувано не от благоразположение към личността му. Те разчитаха, че неговото обаяние сред селските маси ще помогне за успокояване на селото, а активът му на борец против въвлечането на България във войната ще бъде полезен при сключването на мирния договор. Някои буржоазни водачи имаха свои планове по отношение на Ал. Стамболийски³⁰. Реакционните военни се опасяваха от Ал. Стамболийски и Земеделския съюз и предупреждаваха да се внимава да не стане «като в Русия»³¹.

Коалиционният кабинет на Т. Теодоров беше според Ал. Стамболийски с «реакционен оттенък». БЗНС разчиташе, че в съюз с радикали и широки социалисти ще съумее да му придаде по-демократичен облик и да реши някои напълно наредени проблеми. На буржоазията се въплъщаваше да не пречи на демократизацията, защото ураганът на комунизма ще я помете³².

На практика сплотеност между БЗНС, Социалдемократическата и Радикалната партия в управлението не се получи. Въпреки декларацията на Земеделския съюз, че са «свили революционното знаме», той беше гледан с подозрение и боязнь от партньорите си в коалицията. Трите леви партии имаха 6 министерства срещу 4 на народняци, демократи и прогресивнолиберали, но ръководното ядро в правителството бяха именно последните.

Реалната тежест на съюза във властта се намаляваше от десните колебания на Д. Драгиев и от парализираната поради разцеплението парламентарна група.

нпр. съд за дивачните търгове, члв. тр. и осудителни възможности

Земеделският съюз настояваше за «бързи мерки» и «крупни реформи»: народен съд за виновниците за националния погром, премахване на военното положение и цензурата, въвеждане данък върху военновременните печалби, конфискуване незаконно придобитите милиони, аграрна реформа, грижи за пленниците и борба за тяхното освобождение, премахване на ДСГОП и др. Другите партии в правителството, особено Демократическата, отхвърляха всеки помисъл за реформи с главен мотив, че ще се предизвика вмешателството на окупационните войски³³.

Скоро БЗНС се убеди, че при XVII ОНС, в което преобладаваха радослависти и демократи, не може да се извърши никаква промяна наляво и да се осигури енергично действие в защита на националната кауза. Неговото основно искане стана разтурване на XVII ОНС и незабавно провеждане на избори за нов парламент³⁴. Това искане беше правилно. Срокът на XVII ОНС беше изтекъл още през 1918 г., а и то носеше отговорност за войната.

Драгиевистите обаче бяха против нови избори. Действащото Народно събрание изпълнявало платформата на правителството, нов парламент не бил нужен. Нищо не налагало и промени в кабинета³⁵.

Въпросът за нов парламент стана ябълка на раздора в правителството на Т. Теодоров. Особено активни противници на разпускането на XVII ОНС бяха Демократическата и Народната партия. Те се опасяваха, че могат да загубят част от мандатите си, докато левите сили имаха шансове за увеличение. Но официално те изтъкнаха други аргументи — трябваше да се сключи мир, да се уточнят границите на страната, да се завърнат пленниците и др.

По изборите и другите спорни въпроси между партиите от управляващата коалиция започна откритата полемика. Демократи и народняци започнаха да пречат на организационната и политическата дейност на БЗНС, гонеха неговите представители от държавния апарат, подклаждаха разприте в парламентарната група³⁶.

В борбата си за нов парламент и реформи БЗНС се опираше на селско-земеделската маса, която решително се надигна против политиката на коалиционното правителство. На дружбени и общоселски събрания се гласуваха резолюции против безпощадните реквизиции, за подобряване снабдяването на селото, наказване виновниците за войната, премахване на ДСГОП, военното положение и цензурата и др.

През февруари — април 1919 г. исканията ставаха все по-радикални: конфискуване военновременните печалби, отчуждаване на едрото земевладение и манастирските земи за нуждите на безимотните и малоимотните, прогресивно-подоходен данък и др. Част от дружбите настояваха за реконструкция на кабинета, която да осигури превес на левите сили, като БЗНС стане негов гръбнак. Други издигнаха лозунга «Долу коалиционното правителство!». Земеделският съюз да го напусне, щом земеделските министри не могат да наложат исканията на селото³⁷.

В. «Земеделско знаме» се солидаризира с това настроение на земеделската маса. През февруари той писа: «Ние не управляваме, а подпомагаме управлението в тези съдбоносни моменти.» Съюзът е в опашката, властта само сковава свободата му на действие. През март БЗНС заплаши, че след като исканията му не се приемат, народът чрез сила ще защити правата си³⁸.

В Народното събрание парламентарната група на БЗНС опираше на правителството, беше в полуопозиция. Опитите да се договори с радикали и широки социалисти задружно да наложат някои закони и реформи и се насрочат парламентарни избори не дадоха резултат³⁹.

На 31 март 1919 г. мнозинството на парламентарната група на БЗНС направи декларация срещу отказа на правителството да се приеме закон за конфискация на незаконните богатства и за обезщетение на стопаните за реквизиция през войната добитък. В знак на протест групата напусна заседанията⁴⁰. Замисълът беше да се разстрои работата на парламента и се предизвика кабинетна криза. Това не се постигна, защото нито широките социалисти и радикалите, нито драгиевистите подкрепиха акцията.

Все пак БЗНС наложи приемането на два важни закона: за данъка върху печалбите от войната и за отнемане в полза на държавата незаконно придобитите имоти. Първият закон, приет на 21 февруари 1919 г., се отнасяше за печалбите на български и чужди поданици и всички дружества и кооперации през годините 1915 — 1918. Облагаше с прогресивно разликата между приходите за 1915 — 1918 г. и тези от 1914 година⁴¹.

Законът се прокара много трудно. Някои по-радикални предложения, като например военновременните печалби над 100 хил. лв. да се конфискуват, пропаднаха. Под натиска на заинтересованите в правилника за приложението на закона се внесоха положения, според които сделките, сключени преди 1 януари 1915 г., макар и реализирани след това, не се считаха за военни. Така колосални печалби в тютюневата търговия например останаха непокуптати⁴².

На 12 април 1919 г. беше приет Закон за отнемане в полза на държавата на незаконно придобити имоти от държавни служители, включително министри, вследствие на престъпления, използване на служебното си положение, чрез спекула и др. за времето след 17 септември 1912 г. Тези имоти се присъждаха на държавата от апелативните съдилища при много усложнена процедура.

Макар и ограничен, законът беше прокаран при скандали на националлибералите, които се чувстваха пряко засегнати от него. Проліча неударимото положение на XVII ОНС⁴³.

От началото на 1919 г. БЗНС се готвеше за своя Петнадесети конгрес. От Четиринадесетия конгрес бяха изминали повече от пет години, изключително тежки за страната и организацията. Куп сложни и неотложни проблеми чакаха решение. През януари 1919 г. бяха отпечатани и разпространени за обсъждане от дружбите проектоустав (който включваше и проектопрограма) и проектоправилник за дейността на съюза. Тези документи бяха подготвени от Ал. Стамболийски и Р. Даскалов по времето, когато бяха в затвора. Допълнително върху тях работи специална комисия.

ПП насрочи Петнадесетия конгрес за 27—30 април в София. Планираше се конгресът да бъде масов, с манифестация, за да се демонстрират силата и влиянието на съюза⁴⁴.

На 25 април изпитателната комисия публикува «Обвинения против земеделската парламентарна група (XVII ОНС) за дейността ѝ от 10 септември 1915 г. до 16 април 1919». Групата се обвиняваше, че не се е солидаризирала с Ал. Стамболийски при преследването и осъждането му, проявила «малодушие по въпроса за войната», прекалено много се е занимавала с вътрешните спорове. «Мнозинството» се порицаваше за слаба дисциплина и увлечение в търговски сделки. Против «малцинството» се отправяха 26 обвинения: извършило разцепление, води борба с «мнозинството», противодействува за възстановяването на «Земеделско знаме» и неговото разпространение, обявява се против Владайското въстание, издава «Земеделска правда», «Земеделска борба», брошури и др.⁴⁵.

Коалиционното правителство се отнасяше с подозрение към конгреса на БЗНС. Т. Теодоров и демократите държаха конгресът да не надхвърля 2 хил. души и да не бъде в София — в столицата нямало квартири и подходяща зала. Всъщност демократите по собственото им признание имаха «голям страх от дружбашите» — тъкмо през март — април дружбите открито се обявиха против коалиционното правителство и буржоазията се боеше от едно второ издание на Владайското въстание. Т. Теодоров внуши на генерал Кретиен, че Ал. Стамболийски може да използва големия конгрес, за да обяви България за република. Кретиен се съгласи, че не бива да се допусне земеделски конгрес. Той писа писмо на Ал. Стамболийски, че «в интерес на спокойствието на страната конгресът се забранява». Правителството извести на БЗНС, че може да проведе конгреса си, но с 400 — 500 души. Естествено съюзът не можеше да приеме такъв миниконгрес⁴⁶.

На 24 април, когато много от делегатите бяха вече на път, министърът на вътрешните работи Н. Мушанов нареди да се забрани конгресът, а потеглилите за София земеделци да бъдат свалени от влаковете. Това се извърши брутално, с побои и арести. Към министър-председателя бяха отправени много протестни телеграми.

Възмущението се изрази само в протести и отделни сблъсквания с полицията, защото Ал. Стамболийски и Ц. Бакалов телеграфираха до гарите земеделците мирно да се завърнат по селата и да чакат второ нареждане. Това беше изпълнено, макар и неохотно. Съюзният орган обясни, че се е наложило отлагането на конгреса, за да се избегнат сътресения, които могат да предизвикат нежелателни усложнения на международното положение на страната. ПП обеща конгресът да се състои в най-скоро време⁴⁷.

Около 400 делегати (от 60 околии) все пак пристигнаха в София. С тях се проведе малък земеделски конгрес (26 — 29 април 1919 г.). В неговата резолюция се включи искане за «ново правителство без десничари, особено демократи», Народното събрание да се разтури и да се проведат парламентарни избори.

Резолюцията порица разприте в парламентарната група и подчерта единството и неделимостта на организацията. Бе решено също «Земеделска правда» да се спре, да не се издават повече никакви брошури. Сбирката изрази почит към загиналите във войната и участниците във Владайското въстание⁴⁸. Малкият земеделски конгрес изрази решимостта на земеделската маса да наложи ляво правителство и да се предотврати разцеплението.

*

Забраната на конгреса на БЗНС ускори избухването на тлеещата кабинетна криза. На 25 април Ал. Стамболийски и Ц. Бакалов подадоха оставки. В знак на солидарност сложиха оставките си и министрите социалисти и Ст. Костурков. Същият ден Ал. Стамболийски, Я. Сакъзов и Ст. Костурков бяха повикани в двореца. Там те заявиха, че техните партии са готови да поемат управлението⁴⁹. Така започна двуседмична кабинетна криза.

БЗНС се стремеше към лява коалиция («ляв блок») с широките социалисти или най-много и с радикалите. За същото настояваше, както видяхме, и земеделската маса. «Земеделско знаме» засили атаките срещу Демократическата партия. Но десните около Д. Драгиев се противопоставиха — те бяха за широка коалиция, включително демократи и националлиберали⁵⁰.

Разногласията в Земеделския съюз, колебанията на Социал-демократическата партия, подозренията на двореца и на съглашенските представители попречи да се наложи правителството на «левия блок»⁵¹. На 7 май 1919 г. се образува втори коалиционен кабинет на Т. Теодоров от 2-а народници (Т. Теодоров и М. Маджаров), 3-а земеделци (Ал. Стамболийски, Ц. Бакалов и Д. Драгиев), 2-а широки социалисти (Кр. Пастухов и Я. Сакъзов), 2-а радикали (Ст. Костурков и В. Ганев) и 1 прогресивнолиберал (д-р Ст. Данев)⁵².

БЗНС не увеличи броя на министерствата си, нито получи по-важни — това беше цената за съдействието на широките социалисти, прогресистите и народняците да бъдат извадени демократите от правителството. Ръководството на съюза направи един

добре премислен компромис. Изхвърлянето от властта на най-силната буржоазна партия и опасен враг на БЗНС основателно се считаше за решителната стъпка за окончателното отърсване от камарилата на Фердинанд, за етап в борбата за самостоятелна земеделска власт. Новият кабинет не беше очакваният от съюзната маса, «Земеделско знаме» писа, че той е преходен. Ал. Стамболийски заяви, че народно правителство може да има след парламентарните избори⁵³.

Съглашенските сили наблюдаваха зорко политическите борби в България. Френският представител Анри обясни кабинетната криза и нейното разрешение с «тъмните машиниции и интриги» на Ал. Стамболийски, който искал да поеме сам властта. Анри беше доволен, че това не е станало, че не е допуснато и правителство само от земеделци и социалисти⁵⁴.

Второто коалиционно правителство на Т. Теодоров обнародва платформа от 10 точки: незабавно разтурване на XVII ОНС и провеждане на парламентарни избори; премахване на цензурата, свобода на събранията; прилагане на законите за печалбите от войната и конфискуване на незаконните богатства и др.

Платформата не съдържаеше всички искания на БЗНС и не задоволяваше земеделската маса, но осигуряваше най-важното за момента — провеждането на избори за ново Народно събрание. Затова земеделските среди я приеха добре⁵⁵.

От критика предимно към Демократическата партия Земеделският съюз премина към пълно отрицание на буржоазните партии. Те са изиграли своята роля и нямат никаква перспектива. В същото време се прокарваше и тезата, че бъдещето не принадлежи и на пролетариата. Работниците в различните страни се оказали слаби за разрешаване на големите задачи, а болшевиките в Русия «компрометирали социализма». Могъща сила били селските маси и те неминуемо ще станат доминиращ фактор. В България, една типично селска страна, БЗНС ще бъде ос на политическия живот и управлението⁵⁶.

Политическите ходове за установяване на самостоятелна земеделска власт се последваха и от идеологическа подготовка в тази насока.

2. ПЕТНАДЕСЕТИ КОНГРЕС НА БЗНС (юни 1919 г.)

След формирането на втория коалиционен кабинет на Т. Теодоров вниманието на Земеделския съюз се насочи към провеждането на отложения XV конгрес. В подготовката се акцентираше върху избистрянето на идеологията и програмните възгледи на организацията.

Опитът на БЗНС от дългогодишните борби с буржоазните партии и краткотрайното сътрудничество с тях в управлението, от участието във Войнишкото въстание и идейното влияние на

Октомврийската революция подтикнаха съюза да доразвие и уплътни своята идеология и политическата си програма.

В условията на следвоенната революционна криза не се извърши «качествен скок» в развитието на земеделската идеология, както твърдят някои автори⁵⁷. Нейни същностни черти си останаха аграризмът и съсловната теория. Сега те се развиха по-цялостно и придобиха по-завършен и обобщен вид, съюзната идеология се обогати и с някои нови черти. Качествен скок в идеологията на БЗНС се извърши много по-късно, след Деветосептемврийската революция, когато в резултат на продължителна идейнополитическа еволюция съюзът скъса със съсловната теория.

«Земеделско знаме» изтъкна, че Земеделският съюз има 2 принципа: принципа на народовластието и принципа на трудовата собственост — против едрото земевладение и против премахването на частната собственост върху земята⁵⁸.

Тези два основни принципа Ал. Стамболийски разви по-широко и конкретизира в брошурата «Принципите на Българския земеделски съюз», обнародвана през април 1919 г. Тя представлява най-системното и най-синтезираното изложение на идеологията и програмните възгледи на БЗНС в навечерието на XV конгрес. Ал. Стамболийски посочва 25 принципа, по-точно идейни и програмни положения. БЗНС се характеризира «като напълно демократична (народовластническа) политико-икономическа обществена организация. . .». Тя се стреми да направи от земеделците «първостепенна обществена сила, която. . . достойно да представлява интересите на земеделското съсловие» (т. 1). По-нататък се подчертава, че «Земеделският съюз е борческа организация» (т. 3). За политическа цел се сочи създаването на «пълно народовластническо конституционно парламентарно управление» (т. 5) и коренно социално преустройство (т. 21): В «Принципите. . .» личният режим се характеризира като «страшно зло», а монархизмът — като — «най-страшно зло».

До народовластническо управление можеше да се стигне по пътя на еволюцията, чрез реформи. Но този път не се абсолютизираше. «Земеделският съюз, се казваше в т. 3 — е привърженик на легалните борби, т. е. на борбите в кръга на законите. Ала когато чрез произвол и насилие е заприщан пътят на тези борби, тогаз и той не държи сметка за своите средства за борба. . .»

В «Принципите. . .» се защитава частната собственост, но се искаше нейното ограничаване, «равномерното разпределение на материалните, културни и всички други блага между отделните слоеве на народа» (т. 7). Това можеше да се постигне, като се унищожат картелите и се намали едрата поземлена собственост, като се преследва лихварството и зеленичарството и се определи максималният размер на богатствата (т. 17, 21). Т. 8 гласи, че БЗНС е за дребната и средната поземлена собственост, за нейното стабилизиране чрез кооперацията и намесата на държавата. Дребната и средната собственост се считаше най-пригодна за закрепване на

«демократическия режим» (т. 18), трябваше да бъде негова икономическа база⁵⁹.

В БЗНС имаше дейци, които бяха надраснали така очертаната идеология и програмни задачи. Р. Даскалов и други помлади земеделци бяха за република, приближаваха се до идеята за сътрудничество на трудещите се селяни с пролетариата, за социализация на индустрията и за премахване — като по-далечна перспектива — на капиталистическия строй⁶⁰.

С тази идейна въоръженост БЗНС вървеше към своя конгрес.

*

Петнадесетият конгрес на БЗНС се състоя на 1 — 5 юни 1919 г. в София. В него участваха 3000 делегати, имаше и гости. Конгресът се превърна в остра схватка между здравите сили в Земеделския съюз начело с Ал. Стамболийски и десницата на Д. Драгиев по въпроса за характера на съюза и за какъв тип власт трябва да се бори⁶¹.

В речта на Ал. Стамболийски и в отчетния доклад на ПП БЗНС се характеризираше като «истинска народна организация, най-могъщата у нас демокрация. . .». Думите на Ал. Стамболийски «. . . Не бива да съществува въпроса: легална или революционна е земеделската организация? Ние трябва да бъдем истински чада на борбата. Това, което тя ни наложи в дадения момент, това ще вършим»⁶², се посрещнаха с овации от конгреса. Ал. Стамболийски подчерта и принципа на народовластието.

Основните въпроси на конгреса бяха: характерът и състоянието на организацията, Войнишкото въстание и отношението към буржоазните партии. Ораторите единодушно искаха XVII ОНС да се разтури. За да се прокарат бързи и решителни реформи, Земеделският съюз трябваше да не бъде повече «катраник на управлението», а да стане център на властта. Настоятелно се искаше прилагане закона за печалбите от войната, конфискуване незаконно придобитите богатства, строго наказание на Фердинанд и всички виновни за националните катастрофи⁶³.

В доклада си изпитателната комисия предлагаше да се учреди Върховен съюзен съвет (ВСС) с представители на околийските дружби и Съюзен съд, които да вземат мерки за оздравяване на организацията. На депутатите се забраняваше да се занимават с търговско посредничество и да бъдат акционери. Изключваха се 7 депутати — за спекулативна дейност и връзки с правителството на В. Радославов. За участие в акционерни дружества се обявяваше строго мъмрене и се лишаваха за 2 години от правото да бъдат избирани в управителните тела на организацията и да се кандидатират за депутати 12 души.

Докладът на изпитателната комисия се прие с акламации от конгреса⁶⁴, но не внесе помирение. Д. Драгиев направи декларация, че «малцинството» имало «собствена присъда». В шестчасовата си реч ръководителят на десницата изложи нейната платформа

и категорично я разграничи от политиката на съюза. Той изрази органическа несъвместимост с Ал. Стамболийски, който бил атеист, материалист, властолюбец, без морал в политиката, участник в «Радомирския смут». Самият Д. Драгиев се обяви за християнин еволюционист, за «евангелието в политиката». Бързането да се управлява и да се провеждат радикални реформи било наклонен път, опасен за съюза. Умереност и сдържаност в политиката бяха веруюто на Д. Драгиев. Искането в предстоящите избори в съюзните листи да се включат и неземеделци и симпатии към съществуващото коалиционно правителство свидетелствуваха, че десните са за трайно сътрудничество с буржоазните партии.

Раздразнен от една реплика, Д. Драгиев заяви, че си подава оставката като министър, и демонстративно напусна заседанието⁶⁵.

Конгресът гласува решения по три основни проблема: оценка на близкото минало на БЗНС, организационното състояние и политическата линия, която ще се следва. Изрази се почит към загиналите във войната и във Войнишкото въстание и разстреляните от 27 Чепински полк. Въстанието се характеризираше като «смел опит да се спре войната, да се отдели народът от виновниците и като се накажат справедливо те, да се извоюва едно по-добро положение». «Когато народите са поробени и лишени от конституционни гаранции и свободи, единствен път за освобождението им остава революцията»⁶⁶ — се казва по-нататък в решенията.

Подчерта се единството и неделимостта на съюза. Потвърди се създаването на ВСС и се реши да се образува към БЗНС Селска кооперативна банка.

Конгресът начерта линия на борба за нов парламент и демократични преобразования. Специално внимание се отдели на провеждането на радикална аграрна реформа в духа на принципа «земята да принадлежи на оногова, който я обработва». Необходимата земя се отнема от големите земевладения, държавата и общините.

За главна външнополитическа цел се възприе създаването на Балканска федерация — при самоопределение на населението в спорните и населени с различни народности земи и области.

Конгресът избра Управителен съвет (УС) от 30 души, между които двама драгиевисти. В шестчленният ПП влизаха: Ал. Стамболийски — главен редактор на «Земеделско знаме»; Р. Даскалов — главен организатор; Ал. Оббов — секретар; Кирил Павлов — касиер; М. Турлаков — завеждащ печатницата на съюза; К. Томов. Между тях нямаше нито един привърженик на Д. Драгиев.

Решенията и постановките на XV конгрес свидетелствуваха за организационно и политическо стабилизиране на БЗНС като демократична и прогресивна селска организация. Земеделският съюз не само не се отрече от участието си в антивоенното движение и Войнишкото въстание — както искаха драгиевистите, — но

им даде висока оценка и ги издигна като завет и знаме за бъдещата си дейност.

Конгресът дезавуира дясната група. Изборът на Д. Драгиев в УС беше признание за неговите минали заслуги и израз на желанието да не подава оставка, тъй като в момента за съюза не беше изгодно едно усложнение в правителството. Така се задържаха и неговите привърженици и се избягна разцеплението.

Петнадесетият конгрес ориентира БЗНС към самостоятелна борба. Конгресът стана изразител на нарасналото след войната негодувание на селско-земеделската маса от политиката на буржоазните партии. Не беше проявена склонност за сътрудничество и с марксистката партия на работническата класа.

В документите на конгреса не се формулира искане за самостоятелна земеделска власт. От подтекста на някои постановки и изказвания обаче личи, че настроението за собствено управление обхващаше все по-широки земеделски среди. Очакваните радикални реформи не можеха да се наложат в коалиция с буржоазните и дребнобуржоазните партии — половингодишното участие на БЗНС в коалиционни правителства показа това⁶⁷. Лозунгът за самостоятелна власт не се издигна обаче официално по ред причини. Той не се приемаше от десницата и можеше да предизвика разцепление. Имаше опасност да рухне и крехкият съюз с «левите» в управляващата коалиция, да се отложат изборите, а от това съюзът не беше заинтересован. Лозунгът за самостоятелна селска власт щеше да засили враждебността и вмешателството на съглашенските държави.

*

Конгресът прие нова програма на съюза. Тя беше разработена в духа на ~~идейните и програмните~~ концепции на «Принципите». «Програма за дейността на Българския народен земеделски съюз» беше приложение на съюзния устав. Тя е твърде разгърната и конкретна — съдържа 159 точки, групирани в 12 раздела.

В раздела «Държавно устройство» е залегнал принципът на народовластието. Главната непосредствена цел на съюза беше «установяване народовластническо конституционно парламентарно управление». Предвиждаше се изменение и допълване на Конституцията с оглед разширяването на народовластието: постоянно действащ парламент с разширени права; установяването на парламентарен контрол върху военното ведомство — върху числеността (постепенно преминаване към милиционната система) и въоръжението на армията, военните разходи, мобилизацията (т. 12, 85, 91, 94, 96); военният министър да изхожда от средите на парламента (т. 86), главнокомандващият по време на война да се назначава от Народното събрание (т. 95).

Другите съществени политически искания в програмата са също в духа на народовластието: усъвършенстване на пропорционалната изборителна система, даване изборително право и на

жените (т. 5); избираемост на по-важните длъжностни лица, пълно самоуправление на общините и окръзите, решаване на по-важните въпроси в общините с референдум (т. 7, 3, 4, 24).

Икономическата и социалната програма на БЗНС се гради на принципа на трудовата собственост. За стабилизиране на трудовите земеделски стопанства се предвиждаше: ограничаване едрото земевладение, изменение на Закона за наследството с оглед спиране на разпокъсването на стопанствата, групиране земята на земеделците, мерки за модернизирване всички отрасли на земеделието и скотовъдството и др. (т. 51, 52, 53, 54, 59, 63, 70).

Редица други точки от програмата също са насочени пряко или косвено към подпомагане дребните и средните собственици и всички трудещи се: всестранна държавна защита на икономически слабите слоеве, премахване на лихварството, добре уреден кредит, прогресивно-подоходен данък (т. 13, 69, 72, 109, 111, 112).

Съществени мерки в програмата са и: премахване на монополите и въвеждане на държавен монопол върху мините, рудите и търговията с най-важните стоки (т. 107, 113); монопол на общините върху водната и електрическата енергия и минералните води (т. 8, 17); експроприиране на незаконните забогатявания и контрол над манастирските имоти (т. 102, 140).

Програмата съдържа и важни социални мероприятия: Закон за труда, Закон за земеделските работници и изпоземците, пенсии за селяните и работниците, безплатна медицинска помощ за бедните, народно, леснодостъпно и бързо правосъдие (т. 8, 46, 66, 128).

В областта на образованието се иска: задължително прогимназиално образование (7. г.), увеличаване броя на земеделските училища, откриване на фелдшерски и акушерски училища и на медицински и агрономически факултети към университета, забавачници за селските деца (т. 7, 41, 42, 45, 48, 65, 67).

Основната задача във външната политика е «поддържане на приятелски отношения с всички малки и големи държави и действуване за сближението на България с всички съседни и близки по интерес малки държави на федеративни начала» (т. 28)⁶⁸.

Тази демократична програма разкрива най-цялостно идейния ръст на БЗНС в периода на следвоенната революционна криза и неговото утвърждаване като прогресивна селска организация.

Програмата насочваше БЗНС към установяване на действително демократичен режим. В това отношение се разчиташе преди всичко на парламента, а не на неговото дезавуиране⁶⁹. В програмата се предвижда създаване на нов тип постоянно действащ парламент с разширени права. Това, както и изборността на някои ръководни длъжности, разширяването на изборителното право и др. би довело до значително демократизиране на обществените и политическия живот. Предвижда се и реформиране и демократично преустройство на такъв важен институт като армията.

В програмата липсва точка за премахване на монархията и

обявяване на България за република. По този въпрос има отстъпление от платформата на БЗНС от 1911 г.⁷⁰ и от практическото обявяване на република от Р. Даскалов по време на Войнишкото въстание. Отказът от република беше продиктуван от цял комплекс причини и съображения. В БЗНС липсваше единомислие по въпроса за монархията — десните не приемаха лозунга за република. В Програмата трябваше да се избягнат всички моменти, които можеха да задълбочат и изострят разногласията в съюза. Влияеше и неуреденото международно положение на страната. Съгласенските представители дадоха да се разбере, че не може и дума да става за обявяване на България за република⁷¹.

Не бяха без значение и известни илюзии на БЗНС и на Ал. Стамболийски по отношение на цар Борис. Ударът, нанесен на монархическия институт след Първата световна война, и сложното вътрешно и международно положение на страната заставиха Борис в началото на царуването си да се държи примирително, даже боязливо. Това заблуди Ал. Стамболийски, който започна да мисли, че при такъв цар републиката не е актуален и неотложен проблем. «По принцип сме републиканци, такива и ще си останем — казваше Ал. Стамболийски. — Обаче днес ние имаме един конституционен цар, който не управлява, не се бърка в нищо.» «По тази причина днес у нас не се слага въпроса за република.» «Ние ще предпочетем такъв цар, който не управлява, пред един южноамерикански председател на република, който е узурпирал властта с пронунциаменто и е лишил народа си от свобода»⁷².

Предвиденият в програмата парламентарен контрол в такива сфери като размера, въоръжението и ръководството на армията и др. ограничаваше значително прерогативите на монарха и понижаваше неговата роля при определяне политиката на страната.

Задачите в социално-икономическата област са насочени към защита на икономически слабите социални слоеве. Специално внимание се обръща на трудещите се селяни — дребни и средни, които трябваше да станат социална база на демократическия режим в страната.

Не са забравени и работниците. Предвиждат се трудови закони и пенсиониране на работниците.

Редица мерки целят да се повдигне културното ниво на широките народни маси. Програмата чертае една прогресивна и демократична линия в образованието.

В програмата са включени и радикални икономически мерки. Намалването на едрото земевладение, прогресивно-подоходното облагане, премахването на монополите и въвеждане на държавен монопол във важни сфери на икономиката и др. предполагаша известно ограничаване на монополите и на едрият капитал, стесняване периметъра на тяхната дейност, особено в селото.

Външната политика на БЗНС, начертана в програмата, беше миролюбива, реалистична и демократична. В програмата нямаше антисъветски положения. Предвидените приятелски отношения с

«големите държави» предполагаха приятелство и със Съветска Русия.

Демократизмът в Програмата на БЗНС съдържахше тенденцията да се надхвърлят рамките на буржоазната демокрация, практикувана в България. Народовластието, към което се стремеше съюзът, се очертаваше като специфичен демократичен режим в рамките на капиталистическия строй, при който едрата буржоазия се ограничава икономически и политически, а народните маси получават широки социални и политически права и възможност да влияят върху управлението на страната. Реализирането на народовластието изискваше нов основен закон на страната — оттук една от главните програмни задачи на БЗНС беше изменението на Търновската конституция в демократичен дух.

Изработена в духа на съсловната теория, програмата изключваше сътрудничеството на съюза с други политически сили — както с буржоазните партии, така и с работническата класа и нейната марксистка партия. В същото време обаче програмата включваше моменти, които обективно я сближаваха с програмните задачи на други партии и специално с тези на БКП. В Програмата на БЗНС не липсваха точки, отнасящи се пряко или косвено до работническата класа, в нейна защита. Това, както и признаването по същество на революционните методи на борба, обективно създаваше предпоставки за сближение и сътрудничество между БЗНС и БКП.

Едно сравнение с аграрните партии в Чехословакия, Полша и Югославия след Първата световна война показва известно сходство на Програмата на БЗНС с техни програмни документи⁷³. Но Програмата на Земеделския съюз е по-лява и демократична, в нея са заложили антикапиталистически тенденции. Тя стана добра основа за по-нататъшното развитие на БЗНС като прогресивна селска организация.

Ал. Стамболийски смяташе програмата за «неоформена окончателно», неотговаряща на високото политическо съзнание на българските селяни⁷⁴. Може да се предположи, че ръководителят на съюза е имал предвид такива въпроси като републиката, провеждането на радикални антикапиталистически мерки и др.

По ред причини промени в Програмата на БЗНС по време на неговото самостоятелно управление не се внесоха, това не беше сторено и по-късно. Тя беше официален програмен документ на БЗНС и след Деветосептемврийската революция. Програмата от 1919 г. беше фактически отменена след завършване на идейното преустройство на БЗНС и решенията на Върховния съюзен съвет през октомври 1948 г., когато съюзът възприе програмата на Отечествения фронт за изграждане на социалистическо общество в страната⁷⁵.

3. ИЗБОРИ ЗА XVIII ОНС. ОБРАЗОВАНИЕ НА КОАЛИЦИОННО ПРАВИТЕЛСТВО НА АЛ. СТАМБОЛИЙСКИ

Основна задача на втория кабинет на Т. Теодоров беше провеждането на парламентарни избори. Изборите за XVIII ОНС се проведоха в един много напрегнат момент. От януари 1919 г. в Париж започна мирната конференция за подписването на договорите. На преден план излезе националният въпрос. БЗНС зае правилно отношение към него. Ал. Стамболийски направи изявления пред представител на в. «Таймс»: «Изправен пред съда на цивилизованите страни, българският народ се уповава на тяхната добросъвестност и справедливост. Той беше насилва тласнат във война срещу Антантата.» А ние, подчерта Ал. Стамболийски, «служихме на идеала на обединението». «Че идеалът ни е разумен и справедлив, заслужаващ и жертви, ще признае всеки, добре познаващ Балканския полуостров.» Само един справедлив мир, каза в заключение Ал. Стамболийски, ще осигури траен мир на Балканите⁷⁶.

През юни генерал Кретиен съобщи на българското правителство да определи делегация за Парижката конференция. Реши се делегацията да се оглави от премиера Т. Теодоров. Беше включен и Ал. Стамболийски, а като негов секретар К. Муравиев. В делегацията влизаха и В. Ганев, министър на правосъдието, Я. Сакъзов, министър на промишлеността и труда, и М. Сарафов, бивш мини стръ⁷⁷.

Въпреки своя вроден оптимизъм Ал. Стамболийски беше песимист по отношение решенията на Парижката конференция. Той разбираше, че границите ще се определят не от географски и етнографски съображения, а техни «чертожници» ще бъдат Клемансо и Фош. България ще бъде окастрена — добре ще е, ако се запазят старите ѝ граници, ще бъде натоварена с милиарди контрибуции. Но Ал. Стамболийски смяташе, и това той заяви публично, че колкото и несправедлив и тежък да е договорът, трябва да се подпише — алтернативата му е война. Въпреки нищожните шансове на България по териториални въпроси Ал. Стамболийски се готвеше много сериозно за конференцията⁷⁸.

На 19 юли 1919 г. българската делегация отпътува за Париж. Заминаването на делегацията и въобще конференцията станаха повод за нов опит на буржоазните партии да се отложат изборите⁷⁹. Освен това противниците на БЗНС започнаха да спекулират с изказването на Ал. Стамболийски, че договорът трябва да се подпише, колкото и неблагоприятен да е. Реализмът на земеделския водач се квалифицираше като отказ от националните искания⁸⁰.

В такава усложнена обстановка и при отсъствието на Ал. Стамболийски се проведоха дългоочакваните от БЗНС парламентарни избори.

Съюзът се потвеси за самостоятелна изборна победа. С окръжно № 1 от 8 юни 1919 г. III нареди да се проведат околийски земеделски събрания за избиране кандидати за депутати и членове на ВСС. Кандидатите можеха да бъдат само членове на съюза с най-малко 5-годишен стаж. Решението на XV конгрес за самостоятелно участие в изборите беше спазено.

Ръководството на БЗНС разбраше, че изборната борба ще бъде много жестока, и апелира към земеделците да влязат в нея, сплотени в железен комрук⁸¹. Не така мислеха обаче драгиевистите. Непосредствено преди изборите те изостриха вътрешносъюзната криза. Д. Драгиев започна една недостойна игра със своята оставка, която парализира за известно време предизборната дейност на съюза.

На 15 юни Д. Драгиев проведе в Ст. Загора земеделска сбирка. В речта си обясни оставката си с «личния режим» в съюза и с желанието на земеделците да установят «земеделска диктатура» и да провеждат бързи реформи. Д. Драгиев се изяви и като антикомунист. Не се знаело — каза той, — ако управляваше дядо Благоев, дали «ще ме да ни амнистира, или ще ме да ни колн един по един»⁸².

Старозагорската реч на Д. Драгиев и изказването му пред XV конгрес бяха обнародвани в брошура под наслов «Една политическа изповед». Това стана по внушение и със съдействието на Демократическата партия, която можеше да използва оставката на Д. Драгиев за евентуалното си връщане в управлението⁸³.

Десните земеделци обаче промениха тактиката си. На 26 юни Д. Драгиев обяви, че остава в правителството, но ще възобнови издаването на своя вестник. Нарушението на конгресното решение се оправда с превръщането на «Земеделско знаме» в личен орган на Ал. Стамболийски и с потъпкването на съюзните принципи. На 5 юли «Земеделска правда» се появи отново с декларация, че ще информира обективно обществеността и ще контролира управлението⁸⁴.

В Министерския съвет Д. Драгиев открито се разграничи от земеделските министри. Както посочи Ал. Стамболийски, БЗНС имаше във втория кабинет на Т. Теодоров «двама министри и половина». Д. Драгиев беше половин министър — «работеше ме с нас, а с партията, против съюзните идеи и разбирания»⁸⁵.

В началото на юли Д. Драгиев фактически се отцепи от БЗНС. Той регистрира за изборите самостоятелна листа и започна борба срещу официалните земеделски кандидати в Ст. Загора. Според «Земеделска правда» това не било отцепване, а «предпазна мярка», наложена от III. Всички опити на съюзното ръководство за помирение и връщането на драгиевистите в съюза се провалиха⁸⁶.

Шо-радикално настроените дейци на БЗНС посрещаха с възмущение противопъсоюзната дейност на дясната група. За отпор срещу «Земеделска правда» те започнаха издаването на в. «Селски глас» (19 юли 1919 г.). Вестникът се зае енергично с разоблича-

ването на десните, обвинявайки ПП в малодушие и страхливост — вместо да даде ритник на Д. Драгиев, преговаря с него и го моли. Според кръга «Селски глас» десните не могат да увлекат съюзните членове, освен тези, от които е добре организацията да се очисти.

Редица окръжни, околийски и местни дружби протестираха срещу отцепването на драгиевистите. Като се убедиха, че изгледите Д. Драгиев да привлече земеделската маса не са големи, част от неговите привърженици начело с Ал. Радолов се върнаха в съюза⁸⁷.

Окуражено от тези факти, на 21 юли ПП реши да отстрани до следващия конгрес Д. Драгиев, Д. Тенев и др. от Управителния съвет и ги лиши от правото да се кандидатира в изборите от името на БЗНС. В Министерския съвет беше съобщено, че Д. Драгиев не е член на съюза и не може да го представлява в правителството⁸⁸.

Едва след прочистването си от драгиевистите БЗНС се посвети изцяло на изборната борба. На 6 август съюзът публикува «Възвание към българския народ». Значението на изборите се определяше като съдбоносно — ще се реши въпросът, кой ще управлява България. Земеделският съюз се представяше за единствен защитник на селяните и най-демократична партия в страната. Да се даде отпор на всички политически партии — и на «старите», т. е. буржоазните, и на БКП и Социалдемократическата. За главна опасност се сочеха вторите. Властта на пролетариата била диктатура на малцинството най-вече над селското население. Широките социалисти пък искали да превърнат селските маси в роби на чиновниците. Във възванието се издигна лозунгът за самостоятелна земеделска власт. «Дойде часът на земеделска България, да дадем земеделско управление!» — се казва там.

Възванието съдържащо платформа за «спасителни и належащи мерки» на бъдещата самостоятелна селска власт в духа на новата програма на съюза. Обещаваха се пълно народовластие. Конкретните мерки от политическата сфера бяха — съд за виновниците за войните, включително Фердинанд, и конфискуване на имуществото им; демилитаризиране на страната (намаляване до минимум постоянната войска, кратковременна военна служба, народна милиция и др.). Превес имаха икономическите искания: радикална аграрна реформа, прогресивно-подоходен данък, засилване кооперативното движение — включително производителните кооперации, държавата да монополизира застрахователното дело, модернизиране на земеделието и др. В платформата личи известно пренебрежение към справедливите искания на чиновниците (чиновническите пенсии да се отделят от държавната каса, да не се повишават заплатите и др.)⁸⁹.

Тази изборна платформа не бе особено радикална, а по-скоро умерена. Антимонополистическите искания засягаха само застрахователното дело, но не и решаващите икономически сфери. Липсваха искания в интерес на работническата класа. В платформата не се вземаше отношение към монархическия институт. Ръковод-

ството на БЗНС в съгласие с посоченото вече разбиране реши в предизборната борба въпросът за републиката да не се засяга.

Но и такава, каквато беше, предизборната платформа на БЗНС предизвика недоволството и възраженията на Съглашението. Френският представител Анри я считаше за «повече от радикална» и се възмущаваше, че ще се «разграбва и раздава земя», «ще се ограбват манастирите и църквите»⁹⁰.

Агитацията на Земеделския съюз беше в духа на платформата, разширена с някои особено актуални искания, като например за завръщането на пленниците. Критикуваше се реакцията и мракобесието, като за техен синоним се сочеха буржоазните партии.

БЗНС се обяви и против БКП. Комунистите се представяха като хора, които вършат отляво това, което и буржоазните партии отдясно — пречат на народовластието и искат война с целия свят. Селяни, които вървят с БКП, са объркани, отиват против собствеността, т. е. против себе си. Истинските «болшевики» в България били не комунистите, а земеделците⁹¹.

Отношението на БКП към БЗНС също не беше правилно. На своя първи конгрес (май 1919 г.) партията се преименува в Българска комунистическа партия (БКП) (т. с.). Тя прие програмна декларация, с която възприе принципа на диктатура на пролетариата и въоръженото въстание като средство за събаряне на буржоазния строй. Програмната декларация съдържа максималната програма на БКП (минимална не беше разработена): съветска социалистическа република, народна милиция и червена армия, експроприация и социализация на средствата за производство и размяна, всестранна защита на работниците, селяните и малоимотните и др. В Програмната декларация не се постави въпросът за съюзника на пролетариата в борбата за власт⁹².

В изборите БКП излезе с тази именно максимална програма под лозунга «класа против класа». Тя отричаше вътрешната и външната политика на коалиционното правителство. Недоволство изразяваше и от БЗНС, смятайки, че той е изменил на трудещите се селяни, грижел се само за съдбата на капиталистическия строй, превърнал се в крепител на монархизма и реакцията.

През лятото на 1919 г. под ръководството на БКП се провежда редица масови акции: миньорска стачка в Перник, политически стачки в Сливен и Русе и др. Особено внушителна беше протестната акция на 27 юли 1919 г. против курса на коалиционното правителство на Т. Теодоров⁹³. Тези масови прояви бяха съществен момент от изборната борба на БКП. Те показаха нейната нараснала сила и влияние и предвещаваха успех в изборите.

Въпреки враждебните отношения между БЗНС и БКП имаше единични случаи на задружни прояви на комунисти и земеделци в изборната борба. В с. Кунино, Б.-слатинско, земеделци, комунисти и радикали съвместно протестираха против системата на реквизиции. В с. Перущица, Пловдивско, земеделци и комунисти

провалиха предизборното събрание на видния демократически лидер М. Такев⁹⁴.

Неизживяла страха от Войнишкото въстание, стъписана от подема на комунистическото и земеделското движение, буржоазията се загрижи за сплотяването и организирането си. През юни 1919 г. се създаде т. нар. Общограждански комитет за координиране усилията на десните партии срещу левите сили и специално срещу БЗНС, за спиране «надигащата се селска вълна, побеселите и опасни левичарски групи». Ръководен от хора с «превратни идеи», БЗНС можел отново да се хвърли в революционна борба и да наложи пакостните си реформи. Комитетът си постави задача «да подбие с каквито средства намери влиянието. . . на Стамболийски, Даскалов и др. и с това да убие и влиянието на Земеделския съюз».

Обединение на десните партии не се получи. Всички участваха в изборите със самостоятелни листи. Водеха борба не само срещу БЗНС и БКП, но и помежду си⁹⁵.

Най-дейна и настъпателна се оказа Демократическата партия. На прицела на демократите бяха главно «революционерите» и «бунтаджиите» Ал. Стамболийски и Р. Даскалов, които готвели управление на невежество и антинационална външна политика. Ловко спекулираха с изявлението на Ал. Стамболийски, че каквото и да е мирният договор, България трябва да го подпише. Демократическата партия следваше линията да се обезвреди Земеделският съюз чрез засилване на драгиевистите.

Срещу БЗНС, макар и не така открито, агитираха и неговите буржоазни партньори от правителството⁹⁶.

Изборният резултат показва силно нарастване на влиянието на БЗНС и БКП — израз на олевяването на народните маси. Първо място по броя на получените гласове и мандати зае БЗНС — 176 281 гласа (27,5% от гласовете), 85 мандата. Следваше БКП — 119 395 гласа (20,7%), 47 депутатски места. На трето място беше Социалдемократическата партия — 38 мандата, Демократическата партия — 28 мандата, Народняци — 19, Прогресивнолиберали — 8⁹⁷. Най-зле бяха либералските фракции — техните гласове се преляха към левите партии и демократите.

Земеделският съюз увеличи гласовете си почти във всички избирателни колегии, особено в Шуменско, Поповско, Луковитско, Дупнишко (Ст. Димитровско) и др. Слабо се оказа влиянието на съюза в отделни околии, например Карловска⁹⁸.

Тезата на Л. Беров, че новите избиратели, гласували за БЗНС, били предимно средни и заможни селяни (със земя над 40 дка) е, общо взето, правилна — може да се предположи, че бедните и безимотните селяни са подкрепили главно БКП и оттам идва почти трикратното увеличение на нейните гласове. Едва ли обаче може да се приеме, че в изборите част от избирателите в селата са проявили «политическа инертност»⁹⁹. По-скоро сезонът — август е месец за вършитба — не беше удобен за избори.

На 2 октомври целият кабинет Т. Теодоров сложи оставка. Същия ден Ал. Стамболийски, току-що върнал се от Париж след получаването на проектодоговора за мир, получи мандат да състави правителство¹¹⁰.

Кабинетната криза трябваше да се разреши бързо, тъй като се налагаше българската делегация по мирните договори отново да замине за Париж. Парламентарната група на БЗНС определи Ал. Стамболийски, Р. Даскалов и Ал. Оббов да водят преговорите с другите партии за образуване на коалиционно правителство. Съгласно парламентарната традиция Ал. Стамболийски започна преговорите с БКП — втората по сила партия в новото Народно събрание. Той се среща с В. Коларов, секретар на ЦК на БКП, и с Хр. Кабакчиев. Ал. Стамболийски им съобщи, че е натоварен да състави правителство. Идва най-напред при тях, макар че му е известно, че партията като републиканска не ще се съгласи да влезе в правителство, съставено по поръчение на царя. В. Коларов потвърди, че действително БКП не може да поеме властта от двореца, а освен това Антантата в никой случай няма да допусне кабинет с участието на комунистите¹¹¹.

«Земледелско знаме» информира, че Ал. Стамболийски «на дълго говорил с Коларов и Кабакчиев. По понятни причини те отказват да влязат в управлението.» Съюзният орган не изрази удивление или разочарование от позицията на БКП — тя беше очакваната и желаната¹¹². Ал. Стамболийски заяви след няколко дни в Народното събрание: «Вие комунистите ни отказате това сътрудничество по понятни причини, но наш дълг беше да ви поканим»¹¹³.

На радикалите БЗНС предложи едно министерско място и председателството на Народното събрание. Те отказаха, понеже народът ги бламирал в изборите. Второто съображение на радикалите беше несъгласието им с методите на широки социалисти и земеделци. Този отказ изненада неприятно Ал. Стамболийски¹¹⁴.

Широките социалисти съобщиха, че не могат да влязат в правителството, в което участвуват радикалите. Те предложиха на БКП и БЗНС да се формира «блок на труда» за парламентарна борба и управление. БКП не прие «блока на труда» поради принципиални различия с БЗНС и Социалдемократическата партия¹¹⁵. Тогава широките социалисти се съгласиха да влязат в коалиция с БЗНС, но само ако получат 4 министерства, включително вътрешното, външното и военното. Особено настояваха за военното и вътрешното министерство. Те им били нужни за осигуряване прехраната и за борба със спекулата.

Ал. Стамболийски беше склонен да отстъпи военното министерство, но парламентарната група не прие. Някои земеделски дейци се опасяваха, че с военното и вътрешното министерство и при връзките си с ВМРО и военните широките социалисти могат да извършат преврат и да вземат сами властта. Други подозираха,

че вътрешното министерство ще бъде използвано за разгром на БКП и ще се стигне до междусобици¹¹⁶.

Широките социалисти обаче не отстъпваха по въпроса за двете министерства и преговорите прекъснаха. Всъщност спорът беше за това, коя от двете партии да играе ръководна роля в новото правителство. Кр. Пастухов декларира, че «не желае да бъде под калпака на Стамболийски»¹¹⁷. БЗНС добре разбира смисъла на прекомерните претенции на социалдемократията — тя искаше да постави земеделците под свое ръководство. «Земледелско знаме» писа: «Или широките социалисти ще бъдат само сътрудници, или дослука ще бъде свършен»¹¹⁸.

При скъсването на преговорите широките социалисти се закахиха, че Ал. Стамболийски няма да може да управлява без тях, че само за няколко седмици чрез стачка те ще смъкнат правителството му¹¹⁹.

Така замисълът на Ал. Стамболийски за образуване на «чисто левичарско правителство» се провали. «Броят на левите групи е малък, а претенциите им винаги големи»¹²⁰ — обясни той своя неуспех.

БЗНС не искаше да формира самостоятелно правителство, преди да опита всички възможности за коалиция. И той обърна поглед надясно. Най-голяма парламентарна група от буржоазните партии имаше Демократическата. Но земеделците се отнасяха неприязнено към тази партия — считаха я за най-реакционна, виновна за разгрома на Войнишкото въстание, и бяха против споразумение с нея¹²¹. Ал. Стамболийски подхвърли да се привлечат народолибералите и техният лидер д-р Н. Генадиев, но ръководството на БЗНС се обяви против и тази кандидатура отпадна¹²².

Оставаха цанковисти и народняци. Цанковистите претендираха за 2 министерства, после се съгласиха и на едно. Те откровено признаха, че щом Земеделският съюз не може да бъде отстранен от властта, трябва чрез «сътрудничество» да се направлява надясно, да се смекчат реформаторските му намерения и да се противопостави на БКП¹²³. Това обясняваше и тяхната отстъпчивост.

Народняците приеха също с готовност предложението за управление с БЗНС по същите съображения. Т. Теодоров имаше впечатление, че Ал. Стамболийски е готов да разпусне току-що избрания парламент и това беше още една причина да приеме предложението¹²⁴.

Парламентарната група на БЗНС, макар и без особен ентузиазъм, се съгласи на коалиция с двете десни буржоазни партии. Очакваше се, че те ще се котират добре пред Съглашението, тъй като не бяха ангажирани с участието на България във войната. Влиянието на Народната и Цанковистката партия не беше голямо, следователно не можеха да представят особени претенции в управлението¹²⁵.

През цялата кабинетна криза драгиевистите се тревожеха Земеделският съюз да не се нагърби сам с властта — това те счи-

таха за «престъпление към организацията». Д. Драгиев беше за кабинет на «много широка основа», което значеше буржоазна коалиция с участието на БЗНС¹²⁶.

На 6 октомври 1919 г. се формира коалиционен кабинет начело с Ал. Стамболийски от 5-а земеделци, 2-а народняци и 1-а цанковист. Ал. Стамболийски освен министър-председател беше и министър на войната и управляващ Министерството на обществените сгради и благоустройството. Ал. Димитров стана министър на вътрешните работи, Ц. Бакалов — на народното просвещение. Р. Даскалов пое Министерството на земеделието, М. Турлаков — министър на железниците и управляващ Министерството на правосъдието. Народняците запазиха старите си министерства — М. Маджаров — на външните работи, Ат. Буров — на търговията, промишлеността и труда. Д-р Ст. Данев остана министър на финансите. Два министерски портфейла се пазеха за евентуално разширяване на коалицията¹²⁷.

БЗНС изрази задоволство от образуването на този кабинет. Въпреки участието на трима буржоазни министри земеделският печат го представи за «кабинет народен», който ще управлява народовластнически и ще провежда програмата на БЗНС¹²⁸. Тази оценка беше предназначена преди всичко за земеделските маси, да се убедят те в целесъобразността на съюза с десните партии. Съюзното ръководство всъщност не се отнасяше с особен оптимизъм към новия кабинет, гледаше на него като на временен, преходен. Както се изрази Ал. Стамболийски, той взел «старите беззъби баби» не за ортаци, а за закръпка¹²⁹.

Според Демократическата партия кабинетната криза се решила по неочакван, нелогичен и неудачен начин — Земеделският съюз се сдружил с «най-консервативните и безпринципни партии», М. Маджаров и Ст. Данев били «возкресили из мъртвих». Пренебрегнати и този път, демократите съвсем се озлобиха срещу БЗНС¹³⁰.

Левите партии се отнесоха към новия кабинет с още по-голямо неодобрение. Социалдемократическата партия го смяташе за непарламентарен и десничарски. БЗНС го образувал по поръчение на царя, за да си открие път към самостоятелно управление¹³¹.

В оценките на БКП съществуваше известно противоречие. Коалиционното правителство на Ал. Стамболийски се определяше като дружбашко-народняшко. БЗНС е гръбнак на това правителство, но умът и душата му са народняците, т. е. ръководна роля има едрата буржоазия. Но «Работнически вестник» писа и обратното — че коалиционното правителство ще следва политиката на Земеделския съюз¹³².

Съглашението прие формирането на коалиционен кабинет като възможно най-добрия изход. Анри изказа задоволство, че Ал. Стамболийски е станал по-умерен и потърсил за правителството «опитни хора от десните партии»¹³³.

4. ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА НА КОАЛИЦИОННОТО ПРАВИТЕЛСТВО НА АЛ. СТАМБОЛИЙСКИ

След изборите драгиевистите продължиха противосъюзната си дейност. Ал. Стамболийски само залъгвал, че ще провежда реформи, насаждал беззаконие в организацията и т. н. В отговор Д. Драгиев, Д. Тенев и Ст. Момчев бяха изключени от дружбата в Ст. Загора. Д. Драгиев и Ст. Момчев не фигурираха в списъка на земеделската парламентарна група. По отношение на останалите привърженици на Д. Драгиев — открити и прикрити, се възприе линия на привличане и задържане в организацията¹³⁴.

За различни антисъюзни прояви в края на 1919 и началото на 1920 г. бяха изключени около 60 земеделци от различни дружби. Независимо от чистката някои организации — Плевенската окръжна, Бургаска околийска и др., бяха в тежко състояние. След изборите в БЗНС се засили притокът от службогонски елементи¹³⁵.

На 29 окт. — 2 ноември 1919 г. се свика на първо заседание ВСС. Той имаше за задача да обсъди платформата на правителството и да реши някои организационни въпроси. В платформата трябваше да залегнат: наказване на виновниците за националната катастрофа, създаване консорциум за внос и износ, закон против спекулата, ликвидиране на СГОП и др. При обсъждането пролича радикалното настроение на средния и низовия кадър на съюза.

Значително внимание се отдели на въпроса за състава на съюза. Трябваше БЗНС да стане организация на земеделците производители, т. е. и на богатите селяни, и да се ограничи достъпът на службогонци¹³⁶. Реши на 26 март 1920 г. да се свика съюзен конгрес.

На 2 октомври 1919 г. се свика Първа извънредна сесия на XVIII ОНС. Верен на обещанието, дадено на Радикалната партия, Земеделският съюз издигна кандидатурите на Н. Цанов за председател на Народното събрание, а за негови заместници Н. Атанасов и Ал. Оббов. Но радикалите излязоха със собствена листа за ръководство на парламента, както и широките социалисти и демократите. Комунистите гласуваха с лозунга «Да живее Балканската съветска социалистическа република!» Само народняци и цанковисти подкрепиха предложението на БЗНС и то се прокара трудно.

Н. Цанов обаче отказа да поеме председателството. Мотивира се със здравословни и политико-парламентарни съображения — изборният резултат лишавал Радикалната партия от правото да участва в управлението. Председателското място зае Н. Атанасов¹³⁷.

Изборът на ръководство на парламента илюстрира, че правителството не разполага със стабилно мнозинство и ще срещне много трудности и препятствия.

На 10 октомври Ал. Стамболийски направи в Народното

събрание декларация за политиката на правителството и представи неговата платформа. Те бяха съобразени с плачевното международно и вътрешно положение на страната. Правителството апелира към парламента за съдействие в името на спасяването и възвръщането на родината. Главните непосредствени задачи бяха да се смекчат условията на мира, да не се допусне чужда окупация, да се подобрят отношенията със съседите и се обезпечи сносен живот на народа. В декларацията се подчерта, че правителството няма да допусне посегателства върху авторитета на властта, мира и реда. Това беше предупреждение преди всичко към БКП и ръководеното от нея класово работническо движение¹³⁸.

В платформата на коалиционното правителство се засягаха политическият живот, икономиката, образованието и други. Предвиждаше се установяването на «законна, народна и твърда власт», наказване на виновниците за националните катастрофи, разширяване на амнистията. Доминираха социално-икономическите мерки: да се засили производството, да се уреди износът и вносът, да се въведе трудовата повинност; да се подобри и приложи законът за незаконно придобитите богатства, да се въведе прогресивно облагане на доходите, капиталите, имотите и наследствата; да се премахне СГОП, да се намали спекулата, да се смекчи жилищната криза и се удовлетворят справедливите искания на чиновниците.

За подобряване положението на трудещите се селяни да се защити трудовата поземлена собственост, да се развият кооперативното дело и кредитът, да се осигурят безимотните, пролетарианите и инвалидите.

Предвиждаше се и реорганизиране и демократизиране на администрацията и съдебното дело, въвеждане изборност за държавните и общинските служители. Народната просвета да се преустрои съобразно новите нужди на страната.

Ал. Стамболийски разтълкува някои точки от платформата и разкри техния подтекст: народна власт ще се формира след провеждането на общински и окръжни избори и гарантиране автономията на местните съвети, които ще станат «ядра на демокрацията долу». Разрешаването на жилищната криза ще стане «малко по болшевишки» — заяви Ал. Стамболийски — чрез съгъстяване на учрежденията и на собствениците на обширни жилища. За оземляване на безимотните ще се вземе земя от държавата, чоките, от царските земи. «Ако има нещо добро у болшевиките, то е именно това, че снабдиха руския селянин със земя.» За да се избегне експлоатацията, ще се създаде учреждение близко до държавата за внос и износ.

В условията на следвоенната разруха Ал. Стамболийски виждаше бъдеща България модерна, уредена и благоденстваща страна¹³⁹.

В платформата на коалиционното правителство преобладаваха точки от програмата на БЗНС. Платформата чертаеше една

реалистична външна и, общо взето, демократична вътрешна политика. В нея нямаше например антисъветски положения, както и антикомунистически. Тя съдържаше важни непосредствени и неотложни искания на широки народни слоеве. В нея обаче не бяха включени точки, отнасящи се пряко до работническата класа. Не се предвиждаше премахването на военното положение и цензурата, липсваха мерки за подобряване и демократизиране на здравеопазването и др.¹⁴⁰.

Обсъждането на декларацията и платформата на коалиционното правителство се сля с приемането на бюджета за 1 октомври 1919 — 30 март 1920 г. Правителството получи, колкото и парадоксално да изглежда на пръв поглед, подкрепа от десните, а не от левите партии. Демократите одобриха бюджета и декларацията, а с известни резерви и платформата. Съображенията им бяха, че правителството може да сложи въпроса на доверие и да се предизвика кабинетна криза¹⁴¹.

Въпреки че участва в изработването на платформата, Социалдемократическата партия се обяви против нея и отказа подкрепа на правителството¹⁴². БКП също отхвърли декларацията, платформата и бюджета. Тя критикуваше БЗНС, че става крепител на буржоазномонархическия режим. Изтъквайки действителните недостатъци на платформата, БКП омаловажаваше и отричаше проектираните реформи: аграрната (не предвижда национализация на земята), трудовата повинност (каторжен, насилнически труд), прогресивното облагане (няма да реши финансовите проблеми) и др. Бюджетът щял да служи на буржоазномонархическия режим, разчита на косвени данъци, не се посяга на капиталите и имотите на буржоазията¹⁴³.

Началото на коалиционното управление на БЗНС не беше окуражително. Десните в управляващата коалиция и във от нея се примириха с декларацията на Ал. Стамболийски от съображение да не се предизвика кабинетна криза, нежелана от тях в момента. В БЗНС добре разбираха това. Срещу коалиционното правителство се възправи и лявата опозиция — БКП и Социалдемократическата партия възприеха линия на отрицание на неговата политика, недооцениха здравето и демократичното, което се съдържаше в нея.

Коалиционното правителство на Ал. Стамболийски започна управлението си и под угрозата на една нова реакционна сила — Военния съюз, появил се в края на 1918 — началото на 1919 г. Официалното название на тази организация беше «Съюз на действащите офицери за защита на професионалните им интереси и тези на отечеството». Пред офицерите тя се представяше едва ли не за аполитична¹⁴⁴. На практика се разви като опасен враг на демократическите сили в страната.

Центърът на Военния съюз беше в самия щаб на армията. Оттам лигата диктуваше по болезнения въпрос за съкращенията на офицерите. Военното министерство уволняваше офицерите по

списъци, представени от Военния съюз. По правило това бяха прогресивно настроени военни. Военният съюз се заканваше, че армията ще действа по свой начин в интерес на нацията. На събрание на офицерите от Софийския гарнизон през май 1919 г. бяха обругани БКП и БЗНС и се дигнаха лозунги за борба с тях¹⁴⁵.

В началото на септември 1919 г. се проведе Първият конгрес на Военния съюз. Макар че организацията беше тайна, той заседава 4 дни, и то във Военното училище. На конгреса взеха връх промонархически настроените лигари, които успяха да наложат и своя проект за устав на организацията. УС се оглави от подполковник Славейко Василев¹⁴⁶.

БЗНС се ориентира бързо в реакционната същност на новата организация. «Земледелско знаме» неколkokратно апелира към офицерството да не се увлича в преторианство, да се съобразява с парламентарния ред и да не служи на реакцията. Военният съюз представлява заплаха за Земеделския съюз и демокрацията в България¹⁴⁷.

Коалиционното правителство на Ал. Стамболийски и самият той като военен министър се посрещнаха неприязнено от Военния съюз. Офицерите от Софийския гарнизон се готвеха да освиркат Ал. Стамболийски, когато той се яви да поеме поста военен министър. Тази акция се осуети, но отношението към водача на БЗНС не се промени. Скоро се разрази първият конфликт с Военния съюз. Р. Даскалов, който заместваше Ал. Стамболийски по време на Парижката конференция, не одобри предложените от Военния съюз съкращения на офицери. Той състави нов списък, в който фигурираха и лигари, и го оформи в указ, но царят отказа да го подпише. Борис използва този случай, за да засили враждебността на лигарите към БЗНС¹⁴⁸.

През ноември 1919 г. Военният съюз се ориентира към събиране на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски. Той потърси съдействието на някои буржоазни партии, но техните щабове не бяха готови за подобна акция. Това не обезсърчи ВС. Той се опита да спечели профсъюзите на Социалдемократическата партия. Негова делегация се яви при Д. Казасов и директно поиска: «Да свалим Стамболийски и поемем властта.» Социалдемократическите профсъюзи вече започваха борба с коалиционното правителство, но не бяха настроени за преврат и отказаха¹⁴⁹. ВС бе принуден временно да отложи изпълнението на своя замисъл.

В края на 1919 — началото на 1920 г. ВС укрепи позициите си. Царят успя да убеди Ал. Стамболийски да назначи шефа на ВС Сл. Василев за началник на канцеларията на Военното министерство. Друг виден лигар, масонът П. Мидилев, стана началник на щаба на армията¹⁵⁰. Военното министерство и армията се оказаха фактически под контрола на лигата. Заплахата от нея стана още по-реална.

Така при много врагове и противници и с една противоесте-

ствена коалиция БЗНС започна изпълнението на приетата платформа. Извърши се известно преустройство на държавния апарат. Министерството на вътрешните работи и неговите местни органи бяха частично реорганизирани. От административно-полицейското управление се отдели «Отделение за обществена безопасност». Подмениха се със земеделци част от окръжните управители и околийските началници.

Под ръководството на новия директор на СГОП Р. Даскалов започна нейната постепенна ликвидация чрез прехвърляне на функциите ѝ към Министерството на земеделието¹⁵¹.

Ал. Стамболийски извърши някои навременни нововъведения във военното ведомство: офицерите да не използват държавни превозни средства за лични нужди, да им се отнемат ординарите, военните да предоставят помещения за жилища и др. Обмисляха се мерки за преквалификацията на съкратените офицери (над 2 хил.). Ал. Стамболийски се опита да реформира и военностъдебното ведомство¹⁵².

Отказвайки се временно от обявяване на република, БЗНС се зае да премахне някои външни белези на монархизма — например обръщението «господарю» към царя. Беше наредено да се снемат портретите на Фердинанд от държавните учреждения и да не се използват вензелите му¹⁵³.

Приеха се някои закони и реформи, предвидени в правителствената платформа. С постановление № 10 от 30 октомври 1919 г. Министерският съвет нареди да се вземат мерки срещу неотклонението на министрите от Радославовия кабинет, действащите користоно депутати от XVII ОНС, подкупените вестникари и други, повлияли за намесата на България във войната или провинени в жестокости и в лошо третиране на военнопленници. Постановлението се аргументираше главно с външнopolитически причини — невземането мерки срещу правителството на В. Радославов и неговите сътрудници поражда недоволство в съглашенските страни, от които в момента зависи съдбата на България. Това постановление се яви след много умуване как арестите да имат «революционен характер» и в същото време да се извършат според законите¹⁵⁴.

На 4 ноември 1919 г. със съдействието на земеделци доброволци от софийските села в София бяха арестувани министрите от Радославовия кабинет (без самия В. Радославов, който беше избягал в Германия), генералите М. Савов, Фичев, Ал. Протогеров, журналисти, депутати, военни съдии и прокурори, Т. Александров и др. Допълнително се извършиха арести и в други градове — на окръжни управители, кметове и др., всичко около 200 души¹⁵⁵.

На среща с представители на партиите Ал. Стамболийски поиска Народното събрание да нотифицира арестите, за да може този факт да стане известен на конференцията в Париж преди подписването на договора¹⁵⁶. Б. Боев, народолиберал, подаде интерпелация против «незаконните арести». Те били извършени в

противоречие със законите и без да се сезира Народното събрание. Арестите нямало да омилостивят ареопага в Париж, а ще подеят обратен, защото внасят «дисхармония» сред народа¹⁵⁷.

В отговора си Ал. Стамболийски обясни, че законността не е потъпкана, а е издигната. При масови арести не е възможно стриктно да се спазва законът. Законопроектът за съденето на арестуваните не го удовлетворява — то се възлага на коронни съдии, а те са непригодни за наказване на подобен род престъпници. Ал. Стамболийски препоръчва формиране на народен съд от представители на общинските и окръжните съвети¹⁵⁸.

От опозиционните партии само Радикалната одобри арестите и поиска Законът за съдене на виновните за катастрофата да се гласува в най-скоро време. Демократическата партия беше против «начина и подбудите» на арестите. Ал. Малинов инструктира парламентарната група да не гласува доверие на правителството. В Народното събрание демократите предложиха дневен ред правителството да вземе само законни мерки за преследване и наказване на виновните за националната катастрофа и да не си присвоява атрибути на съдебната власт¹⁵⁹.

БКП се изказа също критично за арестите. Комунистите основателно негодуваха, че арестите стават късно и не засягат всички престъпници, но в същото време недооцениха мерките на правителството. Т. Луканов предложи дневен ред: Народното събрание посреща със задоволство арестите на неколцина от виновниците, но трябва да се преследват погромшиците и от двете национални катастрофи, и то от народен съд. Предаването на това народно дело на днешното буржоазно правосъдие означава, че се хвърля само прах в очите¹⁶⁰.

Искането народен съд за виновниците за двете национални катастрофи обаче не се споделяше от Народната и Прогресивнолибералната партия, нито от всички среди на БЗНС и пропадна. Прие се дневният ред на земеделската парламентарна група. «Народното събрание... констатира, че взетите мерки са се наложили от нуждата да се даде бързо и пълно правосъдие над виновниците за народната катастрофа и като очаква, че правителството ще изпълни дълга си докрай, минава на дневен ред»¹⁶¹.

Желанието на Ал. Стамболийски за народен съд не беше изпълнено — той замина за Парижката конференция и не можа да го отстоява. Пък и едва ли би успял при съществуващите разногласия в управляващата коалиция и вътре в БЗНС.

На 11 ноември в Народното събрание се постави на разглеждане законопроект на широките социалисти, подкрепен и от някои комунисти и земеделци за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа. Той предвиждаше съденето само на Радо-славовото правителство и неговите дипломатически, военни, идеологически и др. сътрудници и лицата, използвали военното време за спекула. Съденето да се извърши от народен съд с две отделения. Предвиждаха се наказания смърт и доживотен затвор¹⁶².

Макар и не особено радикален, този законопроект не се прие от правителството. То внесе собствен Законопроект за съдене на министрите. В него се предвиждаше даване под съд на министрите само по решение на Народното събрание. То избираше шестима депутати за следствена комисия, държавен обвинител и негови заместници. След приключване на следствието Народното събрание окончателно решава предаването на обвинените министри на държавен съд¹⁶³.

БКП внесе собствен Законопроект за съдене на погромшиците. Неговите най-съществени черти и принципиални отличия от двата други законопроекта бяха: 1. Той засягаше виновните за националната катастрофа в най-широк смисъл — политици, стопански дейци, журналисти и др. 2. Всички те трябваше да се съдят от народен съд, избран по реда на избиране на народни представители, работещ с 10 отделения. Народният съд можеше да налага и наказания публично изобличаване, временен или доживотен затвор и конфискуване на имуществата.

Под предлог, че има процедурно нарушение — някои от подписаните законодателното предложение не присъствуваха на заседанието, — то не беше поставено на разглеждане¹⁶⁴.

Правителството не успя да отклони разглеждането на Законопроекта на широките социалисти и той се постави заедно със Закона за съдене на министрите. При разглеждането им се получи разместване и преливане на управляващите и опозиционните партии, единодействие на противоположни политически групи.

Народняци, прогресивнолиберали и демократи образуваха общ фронт срещу Законопроекта за съдене виновниците за народната катастрофа. Той бил «изключителен» и противоконституционен закон с обратна сила. Буржоазните партии се обявиха и против съденето на депутатите, смъртното наказание и подсъдност та на държавния глава¹⁶⁵.

В БЗНС се оказаха няколко различни гледища. Според М. Турлаков правителството не можело да подкрепи закон, който противоречи на Конституцията и е антихуманен. Р. Даскалов направи декларация в обратен смисъл: правителството не ще позволи арестуваните да не получат заслуженото наказание. Народното събрание няма да прекрати заседанията си, докато не бъде гласуван Законопроектът за съдене на виновниците за националната катастрофа. Изглежда, че Р. Даскалов успя по някакъв начин да респектира народняците, прогресистите и десните земеделци, защото двете буржоазни партии повече не протестираха, а М. Турлаков обеща съдействие за приемането на законопроекта на широките социалисти.

Някои земеделци предложиха от трите законопроекта да се изкове един закон за учредяване на народен съд от депутати и общински и окръжни съветници¹⁶⁶. «Земеделско знаме» също се изказа за народен съд. Иначе народното недоволство от виновниците за националния погром ще се излее в «груби форми»¹⁶⁷.

113

На 22 ноември 1919 г. беше окончателно приет, почти без изменения, Законът за съдене на министрите. С него се отменяше Законът за съдене на министрите от 1880 г.¹⁶⁸.

Гласува се и Законът за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа. Неговите 9 члена засягаха само виновниците за Първата световна война. Член 4, около който впоследствие се развиха остри политически борби, предвиждаше наказване и на лицата, извършили спекулативни сделки или изстъпления в окупираните земи. Съденето на министрите се възлагаше на Държавен съд, по реда на Закона за съдене на министрите, а на останалите — по Наказателния закон. Предвиждаха се наказания доживотен затвор, смърт и поставяне имуществото под възбрана¹⁶⁹.

«Земеделско знаме» провъзгласи Закона за съдене на виновниците за народната катастрофа едва ли не за нещо изключително. Държавният съд беше представен като «народен съд»¹⁷⁰. Всъщност този закон беше само първа крачка към задоволяване на народното искане за справедливо възмездие на авторите на двата национални погрома. Той не засягаше виновните за първата национална катастрофа и правителството на Ал. Малинов от 1918 г. Освен това наказанието на радославистите се възлагаше не на народен, а на държавен съд. Включването на виновните за войните от 1912 — 1913 г. значеше да бъдат засегнати и народняци, и цанковисти, да се развали коалицията с тях и се предизвика правителствена криза — точно в навечерието на подписването на мирния договор. Законът не беше очакваният от народа, представляваше палиативна мярка, но и такъв можеше да бъде полезен.

Арестуването на радославистите и съдебното им преследване, както и постъпките за българското правителство да му бъде предаден и В. Радославов, се посрещна добре от различни политически среди в Европа¹⁷¹.

През февруари 1920 г. беше приет Закон за изменение и допълнение на някои членове от Закона за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа. Засилиха се наказанията и всички обвиняеми — без министрите — се предаваха на военните съдилища. Държавният съд щеше да съди само бившите министри¹⁷².

Това изменение се извърши, за да се отклони искането на съседните държави да им бъдат предадени за съдене провинили се на тяхна територия български граждани¹⁷³. Правителството искаше да покаже на външния свят, че възнамерява да накаже максимално строго виновниците за войната и военнопръстълниците.

На 18 ноември военноследствена комисия оформи арестуването на радославистите. На 31 декември 1919 г. Народното събрание единодушно гласува да се възбуди углавно преследване срещу министрите от кабинета на В. Радославов и четирима генерали. Избра се държавен обвинител Кр. Пастухов, негови заместници — Ал. Радолов и проф. П. Стоянов. Определиха се и 6-а депу-

тати за следствена комисия (2-а земеделци, 1 комунист, 1 демократ, 1 народняк и 1 прогресист)¹⁷⁴.

Следствието започна мудно поради неприкрития саботаж на военноследствените органи и на съдиите от особената следствена комисия за министрите. Предоставените им материали за вината на арестуваните най-често се «загубваха». Военните следователи непрекъснато издаваха постановления за освобождаване на обвиняеми «по липса на улики»¹⁷⁵.

645-538. ВР

*

Една от съществените мерки на коалиционното правителство беше създаването на Консорциума. През ноември 1919 г. беше внесен Законопроект за търговията със зърнени храни и произведенията от тях и за прехраната. Законопроектът се мотивираше с необходимостта да се стимулира производството на храни и чрез износ да се стабилизира финансово страната, да се осигури възможно най-висока цена на производителите и се премахне спекулата.

Законопроектът предвиждаше учредяването на специален институт от Народната, Земеделската и Кооперативната банка под названието Консорциум за търговия със зърнени храни и произведенията от тях. Консорциумът монополизираше износа на зърнените храни и основните продукти от тях. Брашно, спирт и бира можеха да експортират и частни търговци, но само с разрешение на Консорциума и под негов контрол. Консорциумът закупуваше храни пряко от производителите, от кооперациите и търговците, като предимство имаша кооперациите, по твърдо определени и неизменни цени.

Вътрешната търговия със зърнени храни оставаше свободна, но с известно ограничение — житарите не можеха да складират повече от 15 хил. кг жито и брашно. Прекратяваше се снабдяването на населението с хляб по държавни цени. Общините бяха тези, които трябваше да осигурят евтин хляб за бедните, нископлатените чиновници, а при нужда и за цялото непроизводително население. Общините можеха да закупуват свободно храни, а при затруднение такива им отпускаше Консорциумът.

Проектираше се 90% от печалбите на Консорциума да образуват «Фонд за засилване и насърчаването на земеделието», а останалата част да се ползват от Консорциума и производителите. Евентуалните загуби се поемаха от държавата. Предвиждаше се законът да действа само до 1 август 1920¹⁷⁶.

Плод на компромис между партияте на управляващата коалиция, законопроектът предизвика възражения и критика от много страни. От буржоазната опозиция само Радикалната партия прие добре законопроекта, смятайки за негово достойнство, че прехраната се прехвърля на общините¹⁷⁷. Демократическата партия не беше единна в оценката си за новата система на търговията със зърнени храни. Някои демократи се опитваха да

представят идеята за Консорциума за своя, а други я наричаха «нещастна», но повечето бяха за запазването на свободния износ на храните¹⁷⁸.

БКП и Социалдемократическата партия преценяваха законопроекта главно от гледна точка на снабдяването на работниците и чиновниците. Депутатите комунисти се опасяваха, че Консорциумът ще облагодетелствува едрите земевладелци, че прехраната на трудещите се в градовете остава в ръцете на спекулантите. Парламентарната група на БКП отказа да гласува законопроекта¹⁷⁹. Сходно беше становището и на широките социалисти¹⁸⁰.

Законопроектът за Консорциума не удовлетворяваше и земеделските депутати. От името на парламентарната група на БЗНС Ц. Матов се изказа против свободната вътрешна търговия със зърнените храни и постоянните цени. Той препоръчва вътрешната търговия да се предостави на кооперациите, да се реквизира частни хамбари за нуждите на Консорциума. Настроението на земеделските депутати беше Консорциумът да монополизира износа и на тютюна и пашкулите и вноса на някои основни стоки, като сол, гас, земеделски машини и др., и да не се ограничава съществуването му с едногодишен срок¹⁸¹.

Предложенията за разширяване обсега на Консорциума върху вътрешната търговия с храни и износа на тютюна не можаха да се наложат. Народната и Прогресивнолибералната партия не отстъпваха. Законопроектът беше приет на 30 ноември без съществени промени. Определиха се сравнително високи цени, по които Консорциумът да изкупува храните¹⁸².

Консорциумът се очерта като своеобразен държавно-кооперативен монопол за износ на зърнени храни. Той отговаряше в значителна степен на интересите на широката маса производители и стесняваше терена за действие на една от най-ловките и безскрупулни капиталистически групи — на експортърите житари и брашнари. БЗНС възлагаше големи надежди на Консорциума за повдигане стойността на лева, стабилизиране бедните и средните стопанства и отслабване силата на буржоазията. Още при приемане на закона, Ал. Стамболийски, който беше в Париж, осигури клиенти на Консорциума — италиански и френски фирми¹⁸³. Но Консорциумът започна да функционира много трудно.

Ограниченията на търговците житари се оказаха слабо ефективни, в тяхно лице Консорциумът срещна сериозен конкурент. Тъй като имаха възможност да продават скъпо жито и брашно в Тракия, те предлагаха по-високи цени на производителите. Постъпленията на храни в Консорциума бяха недостатъчни. Дирекция СГОП беше в процес на ликвидация и също не събра необходимите храни за вътрешни нужди. Затрудни се снабдяването на градовете. БЗНС набеляза някои мерки в подкрепа на Консорциума и за нормализиране на прехраната (уемът от мелници-

те да се предоставя на общините, да се изземва 20% от продукцията на едрите стопанства, снабдяването на Тракия да се възложи на Консорциума), но не беше лесно да се наложат¹⁸⁴.

*

Спирането на строителството през войните, притокът на бежанци и други фактори изостриха жилищния въпрос в София и някои други по-големи градове. През януари 1920 г. се прие Закон за облекчаване жилищната криза. Той се оспорваше от буржоазните партии като «антиконституционен и революционен», а от БКП като несъобразен с интересите на трудещите се¹⁸⁵. Всъщност при правилно прилагане законът осигуряваше известно смекчаване на този остър и труден за решаване социален проблем. Създаваха се жилищни комисии и жилищни съдилища. Жилищните комисии имаха значителни права: да закриват обществено вредни заведения и такива създадени след 10 септември 1915 г., да изселват спекуланти, престъпници и др. антисоциални елементи, да съгъстват семейства и да предоставят за жилища освободените помещения. Жилищните комисии определяха и наемите, които не биваше да надхвърлят с повече от 150 — 200% средния размер на наемите от 1915 г. Техните решения можеха да се обжалват пред жилищните съдилища¹⁸⁶.

Една непопулярна мярка на коалиционното правителство беше Законът за изменение и допълнение на някои членове от Закона за народното просвещение, приет през февруари 1920 г. БЗНС проектираше радикално изменение на закона за народната просвета. На първо време се предприеха само преходни мерки.

Със Закона за изменение и допълнение на някои членове от Закона за народното просвещение се въвеждаше плебисцит за учителите от началното училище и прогимназията (I — VII клас). В края на учебната година за всеки учител можеше да се проведе — по искане на правоимащите — плебисцит дали той може да учителствува и по-нататък. При отрицателен резултат учителят не можеше да остане повече на работа в същата община. Ако плебисцитът е утвърдителен, учителят оставаше още четири години и отново следваше плебисцит. Право да участвуват в плебисцита имаха всички семейни граждани, мъже и жени, с постоянно местожителство в общината, а за градовете — в района на училището.

Законът предвиждаше уволняването на учителите, проповядващи против религията, нравствеността и държавния строй и участвали в демонстрации или стачки против властта¹⁸⁷.

Плебисцитът и уволненията бяха насочени предимно срещу учителите комунисти и социалисти. БЗНС разчиташе с тези мерки да отслаби влиянието на БКП сред учащите се и в селата изобщо. Законът се прие зле не само от комунисти и социалисти, но и от радикали и демократи, които претендираха, че защитават интересите на учителите¹⁸⁸.

На 7 декември 1919 г. се състояха първите следвоенни общински избори в България в селските и градските общини. Земеделският съюз считаше, че само след като завладее общините и окръжните съвети, ще има истинска земеделска власт и затова залагаше много на тези избори. Обеща децентрализация на управлението — общините да получат широки права по жилищния въпрос, борбата със спекулата и други важни и актуални въпроси. Всяка дружба следваше да изработи платформа за реформи и преобразования в своята община¹⁸⁹.

Най-много мандати общинските избори донесоха на БЗНС — 8808, изключително в селата. На второ място по броя на общинските съветници, а в градовете на първо, беше БКП (2154). Партията завладя 65 селски и 32 градски общини, които станаха комуни. Следваха Демократическата партия с 1501 мандата, Народната — 1230, и др.¹⁹⁰. Очевидно буржоазните партии, самостоятелно или в коалиция, губеха.

Земеделският съюз смяташе, че е утвърдил своята власт в селата и беше напълно доволен от изборите¹⁹¹. Действително общинските избори укрепиха позициите на БЗНС и БКП в общинските съвети и силно подровиха влиянието на буржоазните партии в местната власт.

5. ПОДПИСВАНЕТО НА НЬОЙСКИЯ ДОГОВОР

Най-важната външнополитическа задача на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски беше сключването на мирен договор. През май 1919 г. в Париж започна обсъждането на границите на България, като се изхождаше не от народностния състав на населението в Добруджа, Македония и Тракия, а от това, кои балкански държави са съюзници и кои врагове на Съглашението.

В същото време Репарационната комисия обсъждаше въпроса за репарациите, а комисията по международния режим на пристанищата, водните пътища и железниците — пунктовете, отнасящи се до България. През юни Съветът на четирите прие Обединена нота по военните мерки спрямо България. Военната интервенция на съседите се отчете като нежелателна. България трябваше да бъде заставена да приеме условията на мира пряко от великите сили.

Когато българската делегация пристигна в Париж (25 юли 1919 г.), конференцията не беше готова с проектодоговора за мир. Обсъждането продължи още два месеца — до средата на септември. Българската делегация беше настанена в тъй наречения Мадридски замък в парижкото предградие Ньой в условия, близки до арест. Членовете на делегацията не можеха да се движат из Париж без охрана, фактически бяха лишени от възможността да контактуват с политици, дипломати и общественици. Делегацията не само не беше допусната до конференцията, но не

получаваше и информация за нейния ход, ползваше източници от втора и трета ръка и сведенията в печата.

Ал. Стамболийски писа на Р. Даскалов, че отново се чувства в затвор. Находчив, изобретателен и смел, Ал. Стамболийски все пак успя да установи връзка с някои френски приятели на България. Така той се добра до всички обвинения и претенции на съседите и на съгласенските държави към България. Установи контакт и с италианския представител Титони¹⁹².

Европейският и преди всичко френският печат се пълнеше с антибългарски материали. България се обвиняваше за участието си във войната против Съглашението, за жестокости, извършени от българската армия, за това, че не е наказала виновниците за войната, и др. Антибългарската кампания се подсилваше от брошури, памфлети и др. материали, разпространявани от съседите ни.

Положението на делегацията се отежняваше и от клевети и обвинения, разпространявани от враждебни на БЗНС среди вътре в страната. Така например в Босилеградско плъзна слух, че Ал. Стамболийски е отстъпил този край на Сърбия¹⁹³.

Българската делегация излезе с опровержение срещу клеветите на съседите, но то не беше публикувано. На конференцията беше депозиран отговор «Истината за обвиненията срещу България». Отговорът съдържаеше добре мотивирани възражения по много от обвиненията срещу България, но не се разгледа от конференцията, нито беше отразен в печата. Делегацията отправи и изложение отговор на нападите на съседите и срещу неправилните и необосновани постановления в проекта за мирен договор.

До края на август делегацията подготви и представи на конференцията изложения по Тракийския въпрос — за правото на България над Тракия, по въпроса за репарациите, по териториалните клаузи, да се проведе плебисцит в спорните области, за армията, съюзническият контрол, положението на малцинствата, освобождаването на пленниците и др. От тези документи гласност получи само мемоарът за Западна Тракия, отпечатан в «Журнал дьо Женев»¹⁹⁴.

Водачът на БЗНС болезнено преживяваше вероятността «жестоко да бъдем окастрени» и «престъпната безучливост», както той окачествяваше посегателството върху стари български земи. Възмущавайки се от шовинизма на Н. Пашич и сръбските военни среди, той изтъкваше необходимостта от разбирателство и сближение със западната съседка. Съжаляваше, че няма възможност да влезе в пряка връзка с Пашич и Венизелос.

Докато делегацията тръпнеше в очакване на проектодоговора, в България вече се прилагаша някои мерки в духа на неговите постановления. Подготвяше се изтеглянето на българските войски и администрация от Западна Тракия — сигурен признак, че България ще загуби тази своя земя. Рухна и надеждата за възвръщане на Южна Добруджа — на Румъния се разреши да

постави стража на границата от 1913 г. Българското население от застрашените области масово се преселваше в България¹⁹⁶.

Връчването на проектодоговора с България се забави главно поради комплицирания Тракийски въпрос — дали Западна Тракия да се даде на Гърция, или да се постави под съюзническо управление. Съществуваше проект и за създаване на Константинополска държава. Ал. Стамболийски считаше, че за България е по-благоприятно Тракия да бъде «неутрална», и се надяваше на такова именно решение. В основни линии условията на договора, макар и неофициално, станаха известни на българската делегация още през август 1919 г.

На 19 септември тя получи официално проектодоговора. На България се даваше много кратък срок за отговор — 25 дни, и делегацията настоя за 2 месеца¹⁹⁶.

На 27 септември българските пратеници на конференцията се завърнаха в България. На софийската гара спонтанно се събраха няколко хиляди души, за да научат подробности за договора. Делегацията пристигна посърнала, изненадана от посрещането, никой не искаше да говори и множеството мълчаливо се разотиде¹⁹⁷. Журналистите обсадиха Ал. Стамболийски в дома му. На въпроса: «Какво ни носите?», той отговори лаконично — най-тежката присъда, но все още проект¹⁹⁸.

Земеделският печат следеше с тревога и загриженост хода на конференцията. «Земледелско знаме» отстояваше гледището, че по-ранното провеждане на изборите и образуване на ново правителство би облекчило борбата за по-справедлив мир. С най-голямо внимание съюзният орган пишеше за Тракия — с надежда, че тя ще остане под покровителството на ОН. По отношение на Македония се издигна лозунг за автономия¹⁹⁹.

БЗНС показва правилно отношение към проектодоговора за мир. «Земледелско знаме» съобщи най-съществените пунктове от него с оценката, че е пълно отрицание на политическия морал, правото и справедливостта, че народът се наказва заради престъпната политика на неговите управници. Особено болезнено се посрещаша териториалните клаузи — разпокъсването на Македония и предаването ѝ на съседите, изрязването от тялото на България на Струмишко, Цариградско и Босилеградско. Земеделският печат се опитваше да разсее националното униние, внушавайки, че такъв договор-гавра не може да бъде траен, че борбата на България за справедливост ще бъде подкрепена от световната демокрация²⁰⁰.

В информацията си пред земеделската парламентарна група Ал. Стамболийски откровено разясни несправедливата присъда над България. «От нас светът отне наши братя по кръв и език», подчерта той. Ал. Стамболийски не вярваше, че проектодоговорът може да бъде подобрен, но не се отказа България да възражава и протестира. Не с оръжие и кръв, а с мирни средства ще се про-

дължи борбата за националната кауза. Същите мисли Ал. Стамболийски разви и на други срещи²⁰¹.

В края на септември и през октомври 1919 г. по цялата страна се състояха многолюдни събрания против проектодоговора. На 24 септември в София и много градове и села БКП организира протестни манифестации. «Земледелско знаме» се солидаризира с тази народна акция, надявайки се тя да въздейства върху авторите на договора диктат²⁰².

На 16 октомври проектодоговорът се обсъди в Народното събрание по повод интерпелация на Социалдемократическата партия. Тя отхвърли проекта като несправедлив и насилнически, но го представи едва ли не като резултат на «дефанзивната» и «васална» политика на правителството на Ал. Стамболийски към победителите.

Становищата на различните парламентарни групи по мира се оказаха сходни. И партиите от управляваща коалиция, и опозицията категорично отрекоха проектодоговора. Най-горещи възражения предизвика необоснованото и антихуманно разпокъсване на българския народ и фактът, че се започва окупация на български земи, преди договорът да стане окончателен. Всички партии бяха единодушни, че спрямо България се извършва велика неправда, поставя се под заплаха нейната икономическа и политическа независимост. Имаше нюанси само по въпроса за отговорностите за този договор и перспективите за неговото благоприятно коригиране.

Широките социалисти, подкрепени от комунистите, предлагаша страната да се освободи от отговорностите на монархическия институт за войната, като се обяви република, за да подобри договора. Р. Даскалов отговори, че сега е късно, това е трябвало да се направи с Войнишкото въстание. Ал. Стамболийски обясни, че е предприел в Париж сондажи по този въпрос, но останал с убеждението, че с ликвидирането на монархията няма да се постигне нищо. Съгласненските сили ще приемат обявяването на република като «ориенталска хитрост», а съседните страни — като главня пред техните тронове и ще се нахвърлят върху България.

Външният министър М. Маджаров изнесе информация за възраженията на правителството по проектодоговора. Искаше се Южна Добруджа да се върне на България, да не се откъсват чисто българските западни краища в полза на Сърбия. Страната да запази Западна Тракия, или Западна Тракия да влезе в «една самостоятелна държава под контрола на някои от западните сили». Отхвърляше се решението да се изтеглят българските войски от Западна Тракия — тя все още принадлежи на България.

По отношение на Македония правителството смяташе за реалистично искането за «създаване от Македония, в нейните географски граници, на една независима държава, поставена под контрола на главните съюзни и сдружени народи или на някои

от тях, която конференцията би посочила». Възражяваше се против влизането на сръбски войски в Струмишко и се искаше допитване до населението в спорните територии. Правителството призова българите от Западна Тракия, Добруджа и Струмишко да не напускат земите си, за да не се стигне до обезбългаряването им.

Мотивирано се оспорваха финансовите клаузи в проектодоговора и по-специално чудовищният размер на репарациите (2,25 млрд. зл. франка). В обосновката против лишаването на България от редовна армия се подчерта, че трудно ще се поддържа наемна армия, а това значело, че няма да има с какво да се поддържа общественият ред и може «да възтържествува анархията» — явно правителството се опитваше да трогне Съглашението с «комунистическата опасност».

М. Маджаров приветствува създаването на ОН и изрази желание България да бъде приета в него.

Въпреки сходството в оценките на различните партии за проектодоговора не се постигна съгласие за единен дневен ред. Постъпиха дневни редове от Социалдемократическата, Народната партия и БКП. Широките социалисти протестираха против западноевропейския капитал, наложил несправедлив мир на България. БКП сочеше като единствен път за осигуряване на независимост и национално обединение на България създаването на Балканска федеративна съветска република.

Правителството подкрепи и Народното събрание гласува за умерения дневен ред на Народната партия: Проектодоговорът е акт на върховна неправда и отмъщение. Преди влизането му в сила се окупира Тракия, Добруджа и Струмишко. Българският народ високо протестира пред цивилизования свят за тия насилия и възлага надежди на ОН за възстановяване на справедливостта.

Правителството получи парламентарна подкрепа на своя отговор, разработен под формата на три ноти — А, В и С и съпроводително писмо. В нота А се приемаха клаузите на мирния договор за създаване на ОН и покровителството на малцинствата. В нота В се третираха териториалните проблеми. Привеждаха се доказателства за българския характер на населението на Южна Добруджа, с искане тя да се върне на България. В Македония да се проведе плебисцит. Възражяваше се на домогванията на Сърбия за Западните български краища и се изтъкваха всички възможни съображения да не ни се отнема Западна Тракия. Нота С беше посветена на финансовите, икономическите и военни въпроси — за намаляване на репарациите, запазването на редовната армия и др.²⁰³

Отговорът на България беше разгледан от мирната конференция с участието на делегациите на балканските страни, съюзници на Съглашението. Всъщност въпросът за мира с България беше вече решен. На 3 ноември българската делегация получи

«Отговор на съюзените и сдружени сили на възраженията на българската делегация върху условията на мира» и съпроводително писмо от Клемансо. Председателят на Парижката конференция не приемаше аргументите на България против проектодоговора. Твърдеше се, че условията на мира осигуряват нормално развитие на България, гарантира ѝ се икономически излаз на Егейско море. В проектодоговора се внасяха незначителни промени: наемната войска се увеличаваше от 20 на 23 хиляди, репарациите оставаха в стария си размер, по можеха да се изплащат с всякаква валута, ценности и стоки. По териториалните въпроси не се приемаше нищо от напълно законните възражения на България.

Това беше окончателният договор диктат. На България се даваха само 10 дни да отговори ще го подпише ли, или не. След изтичането на този срок примирието се считаше за обезсилено и Съглашенските сили можеха да предприемат мерки срещу България²⁰⁴.

На 9 ноември Т. Теодоров докладва на Народното събрание отговора на правителството по проектодоговора и окончателния текст на договора. От името на БЗНС беше предложен дневен ред, в който договорът се определяше като крайно жесток, потъпкващ принципите на международната правда и самоопределянето на народите. Не се приема плебисцит за откъснатите части от българския народ и се режат нови части, страната се лишава от пряк излаз на Егея, осъжда се на стопанско и политическо поробване. Изтъкваше се, че договорът изкопава «нови ями» в отношенията между балканските народи. Протестирайки срещу договора, парламентът делегираше на правителството правото да отстоява интересите на България.

Този дневен ред беше приет с болшинство — около него се обединиха всички парламентарни групи. Реши се той да се изпрати до парламентите на съглашенските държави²⁰⁵.

Известното, че Парижката конференция отхвърля възраженията по проектодоговора, предизвика нова вълна от протести. Националното чувство на българския народ беше зле засегнато. Протестни телеграми, писма и изложения от цялата страна, особено от краищата, заплашени от поробване, потекоха към Париж и съглашенското командване в България. Босилеградчани проведоха протестна манифестация в София под лозунга: «Босилеградчани не щат робство!»²⁰⁶.

«Земледелско знаме» разясняваше, че страната не може да предприеме нищо друго против откъсването на нейни земи, освен да протестира и да настоява за връщането им, полагаше грижи населението да не напуска родните си места. «Българи, от поробените земи, останете по местата си. Това е съветът на българското правителство»²⁰⁷ — апелира съюзният орган.

На 13 ноември българската делегация съобщи, че протестира против несправедливия мирен договор, но България ще го приеме.

Т. Теодоров, председател на делегацията, обаче отказа да го подпише с мотива, че вече не е министър-председател и не е съгласен с отнемането на Цариград²⁰⁸

Незавидната чест да подпише договора се падна на Ал. Стамболийски. С пристигането си в Париж той беше сюрпризиран с новината, че конференцията предлага България и Гърция да подпишат конвенция за преселване на българите от Гърция в България и на гърците от България в Гърция. Това беше идея на Венизелос за отбиване териториалните претенции на България. На проекта за конвенцията Ал. Стамболийски трябваше да отговори само за 48 часа. Тъй като нейното приемане беше условие за подписването на мирния договор, наложи се да я одобри, преди да дочака съгласието на Министерския съвет²⁰⁹.

Българската делегация беше поставена при предишните условия на изолация и Ал. Стамболийски не можа да осъществи желаните срещи с английски и френски политици. Но той отправи протест до Клемансо срещу жестоката неправда спрямо България в духа на официалното възражение на българското правителство.

Ал. Стамболийски изпрати лични писма до Пашич, Венизелос и румънския представител Коанда. Опита се да убеди Пашич, че посегателството върху части от старата територия на България изкопава нова пропаст между двата братски народа, апелираше за опомняне и подготвяне на почвата за трайно споразумение.

Към Венизелос Ал. Стамболийски се обърна с предложение за мир и добросъседски отношения, но подчерта, че на България трябва да се осигури териториален излаз на Егея.

На Коанда Ал. Стамболийски писа, че добросъседството между България и Румъния изисква пряко споразумение за Добруджа.

Пашич и Коанда не отговориха на Ал. Стамболийски. Пашич резюмира писмото му в смисъл, че българите можели да държат такъв език не по-рано от 20 години. Отговорът на Венизелос беше жлъчен и надменен. В разговор с близък на Венизелос Ал. Стамболийски отново изтъкна, че без осигуряване на териториален излаз на България на Егея приятелство с Гърция е невъзможно. Вие ни запушвате портите и ни карате да минаваме през комина, се изрази Ал. Стамболийски²¹⁰.

На 27 ноември 1919 г. Ал. Стамболийски подписа в кметството на Ньой договор диктат, наложен от западните империалистически сили. Това беше истинско издевателство на съдбата над големия борец против въвличането на България във войната. Ал. Стамболийски обясни в българския и чуждия печат и в Народното събрание, че никога не е мислил, че ще му се наложи лично да ликвидира катастрофалната политика на Фердинанд и В. Радославов. Трябвало да сложи подписа си под договора, колкото и несправедлив да е, защото отказът означава война и загубване националната независимост на България. Освен това

Ал. Стамболийски вирваше, че договорът не ще се приложи изцяло, особено клаузите за размера на репарации, и няма да трае повече от 3 години²¹¹.

Ал. Стамболийски не падна духом, а енергично се зае с уреждането на някои важни и неотложни въпроси. Опита се да възстанови пощенските връзки с Франция. Успя да издействува от Френското външно министерство завръщането на 2589 българи военнопленници. Ал. Стамболийски настояваше до Нова година пленниците да се приберат в родината. Отправи ноти до конференцията за освобождаването на военнопленниците и от балканските страни.

Според Ал. Стамболийски борбата за ревизия на договора следваше да се започне без отлагане. Рим можел да съдействува за връщането на Южна Добруджа, Париж — за пререшаване на въпроса за Тракия, а Лондон — за сближение със Сърбия и за промени по териториалните и малцинствените въпроси. Ал. Стамболийски сондира ще може ли да посети Лондон, Рим и Белград, за установяването на дипломатически отношения, въпроса за пленниците и др. въпроси.

Отиването му в Белград се отложи за неопределено време. Англия прояви готовност да го приеме след ратификацията на договора. Уреди се посещението му само в Италия²¹².

На 11 декември Ал. Стамболийски пристигна в Рим. Отношенията с Италия се приеха за практически установени. Българският министър-председател се срещна с италианския премиер, с председателя на камарата и сената, с доста политици и депутати. Главното, за което пледираше Ал. Стамболийски, беше поддръжката на Италия за споразумение между България и Румъния. В срещата си с папата Ал. Стамболийски се опита да го ангажира за българската национална кауза. С оглед на търговските връзки той посети и Генуа, Милано, Торино и други градове. На 24 декември Ал. Стамболийски се завърна в София²¹³.

Подписването на договора и цялата дейност на Ал. Стамболийски на Запад се следяха с интерес и загриженост от БЗНС. «Земледелско знаме» поддържаше тезата, че договорът трябва да бъде приет независимо от цялата му тежест. Обратното би означавало авантюризм и нови рискове, най-малкото да не се завърнат пленниците²¹⁴.

След завръщането на Ал. Стамболийски мирният договор стана централен въпрос в Народното събрание. На 26 декември Ал. Стамболийски информира за извършеното в Париж и Рим. Той изтъкна, че договорът е могъл да бъде малко по-добър, ако България не е закъсняла с образуването на коалиционното правителство и с арестуването на радославистите. Съседите използвали тези обстоятелства и натрупали грамади обвинения. Отишъл в Париж без илюзии, че може да се подобри проектодоговорът, но с намерение да подготви условията за изменение на най-несправедливите клаузи в недалечното бъдеще, да запознае

обществеността с промените в България, за да се подобри отношението към нея.

За подписването на тежкия и унизителен мир правителството беше атакувано главно от ляво, от широките социалисти и БКП. Но това се дължеше не толкова на принципно несъгласие и неразбиране на въпроса, колкото на големия конфликт с управляващите партии по повод демонстрацията от 24 декември и започващата стачка на транспортните работници²¹⁵.

На 5 януари 1920 г. Мирният договор, протоколът за подписването му и конвенцията с Гърция «относително свободата на емигрирането на меншенствата» бяха одобрени от Народното събрание. В мотивировката се подчерта, че териториалните клаузи не са съобразени с правото на народите на самоопределение, че наложените обезщетения не отговарят на възможностите на страната, а предвидената военна система я поставя пред допълнителни финансови трудности и заплахата за вътрешния ред. Но при непреклонността на конференцията надделя желанието на народа да се тури край на войната, в която беше въвличен против волята си, за да може България да заеме място в новия следвоенен свят.

Влизането на Мирния договор в сила се оформи окончателно с Указ № 50 от 15 януари 1920 г.²¹⁶.

6. БЗНС И ТРАНСПОРТНАТА СТАЧКА

Още по времето на коалиционното правителство на Т. Теодоров назряваше стачка на железничарите и телеграфопощенците за привеждане на заплатите им в съответствие с поскъпването на живота. БЗНС признаваше, че възнаграждението на чиновниците е недостатъчно, но се отнасяше резервирано към искането за неговото увеличаване. Това означавало нови данъци върху «чичо». Премахването на скъпотията се сочеше като по-ефективно средство за подобряване положението на всички трудещи се. «Земледелско знаме» апелираше чиновниците да проявят благоразумие, да се съобразят с ограничените възможности на държавата, а към дружбите — да се готвят да приемат «предизвикателството»²¹⁷.

През август 1919 г. се сключи споразумение между Съюза на транспортните работници, ръководен от БКП и широкосоциалистическите Български железничарски съюз, Телеграфопощенския съюз и Локомотивна организация за подготовка на стачка. Социалдемократическата партия обаче предпочете пред стачката сътрудничеството с Военния съюз. През септември 1919 г. при изпълняващия длъжността министър-председател М. Маджаров се яви делегация на широките социалисти и Военния съюз. Тя депозира изложение против скъпотията и спекулата. Представителят на Военния съюз заплаши, че ако не се вземат необходимите мерки, армията ще се разправи с враговете на отечеството²¹⁸.

Веднага след формирането на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски Общият комитет на БКП и Социалдемократическата партия връчи на министъра на железниците М. Турлаков документ за нови щатни таблици за служителите по железниците и телеграфопощенското ведомство и искане за еднократно възнаграждение, равно на половингодишна заплата. Общият комитет заяви, че ако тези искания не бъдат изпълнени, ще последва стачка. Преди да се получи отговор от правителството, комитетът се обърна към транспортните работници и служещи да бъдат готови за борба и ги снабди с «Правилник за ръководство на стачката»²¹⁹.

Явно Социалдемократическата партия, раздразнена от неуспеха си да се задържи във властта, вече беше готова на стачка с БКП, против коалиционното правителство на Ал. Стамболийски.

Коалиционното правителство не прие исканията на Общия комитет, но набеляза известни мерки в интерес на чиновниците. В бюджета за 1919 — 1920 г. се предвидиха 80 млн. лв. за увеличение на заплатите на всички чиновници и служители през първото полугодие на 1920 г.²²⁰. В същото време М. Турлаков издаде заплашително окръжно до началниците на гарите и телеграфопощенските станции да не се поддават на внушения за стачка. Обеща половингодишна заплата за служителите, които не са получили такава за 1918 г., и проучване на другите им искания. Участниците в стачка ще бъдат уволнени, лишени от квартири и пенсии и съдени от военен съд²²¹.

БКП направи в Народното събрание питане по окръжното на М. Турлаков — сондаж за поведението на коалиционното правителство при евентуална стачка. Правителството беше обвинено в служба на капитала и незачитане интересите на работниците.

М. Турлаков обясни окръжното с обстоятелството, че в момент, когато Народното събрание се занимава с исканията на железничарите, те се опитват да диктуват на правителството. Ал. Стамболийски се изказа също от позицията на силата. Щом комунисти и социалисти се ангажират със стачка, правителството ще се бори с тях, ще си премерят силите.

БКП и Социалдемократическата партия приеха окръжното на М. Турлаков и отговора на Ал. Стамболийски в парламента като провокация и отказ от програмата на правителството и започнаха да се готвят за борба²²². ЦК на БКП реши на 24 декември, деня на завръщането на Ал. Стамболийски от Париж, да се проведе масова протестна акция против тежкото икономическо положение. За същия ден и Конфедерацията на труда (на широките социалисти) призова държавните служители на демонстрация. Правителството обаче забрани тази мирна протестна акция и обяви в цялата страна военно положение²²³.

На 22 декември ПП нареди с окръжно на дружбите да изпратят по 20 — 30 души в София за нейната охрана от «готовановците градски безделници»²²⁴. «Земледелско знаме» представи акцията

на 24 декември като атака на комунисти и широки социалисти за налагане диктатура отляво. Заплашено било от изземване производството на селяните и въобще имуществото им. Държавните чиновници, които участвуват в демонстрацията, да бъдат уволнени. Ако последва стачка, дружбите да заемат гарите и да охраняват железопътните линии²²⁵.

На 24 декември въпреки военното положение и заплахите протестната акция се проведе в цялата страна. Направи се опит срещу демонстрацията освен армията и полицията да бъдат хвърлени и мобилизираните земеделци — постави се началото на т. нар. «Оранжева гвардия». В София пристигнаха селяни от околните села и бяха въоръжени, но Гарнизонният съвет не позволи те да участвуват в разгонването на демонстрантите. Формираха се отряди на Оранжевата гвардия и във Варна и някои други градове²²⁶.

В Плевен, Ст. Загора, Хасково, Чирпан, Дупница и Пазарджик поради опити за брутална разправа с демонстрантите се стигна до сблъскания, дадоха се и жертви. Правителството, вместо да ускори решаването на някои болезнени проблеми на трудещите се, нареди да бъдат уволнени всички държавни и общински служители, участвували в протестната акция. На 25 декември обаче в София последва нова демонстрация на работниците от Железопътната работилница и депото. На министъра на железниците бяха връчени искания да не се уволняват демонстрантите от 24 декември, да се подобри материалното им положение и др.²²⁷. На 26 декември железничари и телеграфопощенци в Г. Оряховица, Ст. Загора, Русе и др. обявиха стачка в подкрепа на исканията, предявени от софийските железничари.

Комунисти и социалисти протестираха в парламента против грубата намеса в протестната акция. Делегацията на БКП, Синдикалният съюз и Съюза на транспортните работници се яви при Ал. Стамболийски с искане за мирно уреждане на конфликта, да се възстановят на работа всички участници в демонстрацията. Ал. Стамболийски показва известна склонност за отстъпки. На следващия ден обаче делегацията получи официален отговор, че правителството не желае да преговаря и ще постъпи както намери за добре²²⁸.

На 27 — 29 декември Народното събрание разглежда интерпелацията на Д. Казасов за акцията от 24 декември. Широките социалисти протестираха срещу грубите мерки спрямо демонстрантите и арестите на депутати социалисти и комунисти. Настояваха правителството да приеме предложените нови щатни таблици и да разшири законите за покровителство на труда. В дневния ред на Социалдемократическата партия политиката на коалиционното правителство се определи като престъпно нехайна и антиконституционна. Да се удовлетворят исканията на държавните служители, за да се прекрати стачката.

БКП подкрепи интерпелацията и предложи дневен ред за

сваляне на коалиционното земеделско-народняшко правителство.

Позицията на БЗНС, че комунисти и социалисти се борят не за икономически мерки, а за властта, че правителството е било принудено да вземе известните мерки срещу демонстрантите, се споделяше, с известни нюанси, от всички останали партии — управляващи и опозиционни.

Прие се дневният ред на управляващата коалиция: одобрява се предотвратяването на проектираната за 24 декември демонстрация, целяща да внесе смут в обществото и да настани в държавното управление едно малцинство. Като взема акт от правителството, че то ще предприеме мерки за осигуряване на евтин хляб за градското и непроизводителното селско население, минава на дневен ред²²⁹.

Правителството се справи без особени усложнения с първата голяма проява на недоволство от неговата социална политика и това го направи самоуверено и брутално в последвалите събития.

Ръководството на БКП не се готвеше за борба в името на властта, преценяваше, че условията не са благоприятни дори за стачка. Но след като на 27 декември тя обхвана цялата страна и изгледите за споразумение с правителството почти нямаше, БКП реши да подкрепи стачката и да поеме нейното ръководство. В подкрепа на транспортните работници и служители на 29 декември беше обявена обща политическа стачка — за пръв път в България²³⁰. Тя се прекрати на 3 януари 1920 г., но транспортните работници, рудничарите и пристанищните работници при голям подем и жертвоготовност продължиха стачката 55 дни — до 19 февруари.

Коалиционното правителство на БЗНС прие стачката като начало на ~~социалистическа~~ социалистическа революция и се зае да я смаже с арести, принудително заставяне на стачкуващите да работят, изгонване на семействата им от държавните жилища, съдени по Военнонаказателния закон и др. За подмяна на стачниците бяха мобилизирани два набора от Железопътния полк. Със същата цел Земеделският съюз събра свои съмишленици — със и без съответната подготовка. В София и в други селища се извършиха диверсии (минираха се жп мостове и електрически стълбове), които се приписаха на стачниците. Въпреки всички тези мерки до края на януари движението по влаковете не беше напълно възстановено.

На правителствената неотстъпчивост и репресии стачниците в Бургас, Габрово, Дупница, Мъглишкия балкан и др. отговориха с въоръжена самоотбрана. Тъй наречените «леви комунисти» прибегнаха до взривяване на железопътни линии, повреждане на апарати и други саботажи²³¹.

Официалната линия на БЗНС към стачката беше да не се правят никакви отстъпки, да се действа безпощадно. Широките социалисти искали, опрени на Военния съюз, да установят власт без Земеделския съюз. Комунистите се стремели към пролетарска

диктатура, която ще предизвика чуждо нашествие. Стачката се сочеше и като сериозна пречка за завръщането на пленниците.

Но в «Земледелско знаме» се срещаха и трезви, реалистични съждения. Вестникът писа, че за премахване «социалистическата опасност» освен мерки против подстрекателите трябва да се направи всичко възможно за намаляване на мизерията. Окръжно № 13 на ПП осъди стачката като «война на държавата», но в същото време апелира към земеделците да съдействат за снабдяването, да предадат храни за изхранване на непродоволното население²³².

Главен организатор на борбата срещу стачката беше М. Турдаков, привърженик на суровите мерки. Той лично ръководеше възстановяването на движението по южните линии. Активно съдействуваха за потушаването на стачката и Ал. Радолов, Ал. Димитров, Н. Атанасов, Стоил Стефанов. Ал. Стамболийски и Р. Даскалов бяха по-умерени в оценките си за стачката и не участвуваха непосредствено в организирането на разгрома ѝ. Поради християнско-толстонстки скрупули се обяви против жестоката разправа със стачниците и Д. Драгиев²³³.

Беше въввлечена в ожесточената схватка и Оранжевата гвардия. В Шуменски окръг 2000 земеделци под ръководството на окръжния управител Хр. Стоянов поеха контрола върху железопътните линии и гарите. В Габрово 200 доброволци, подчинени на военните, парираха стачката. Събраха се отряди на Оранжевата гвардия и в Ст. Загора, Дупница (Ст. Димитров), Варна и Пловдив.

Нейните прояви бяха различни. Някои части бяха склонни към авантюристични действия — да хванат царя, който пътуваше из Шуменско, и да обявят република, да избият арестуваните радослависти, да експроприират банки. Оранжеви групи стреляха по стачници и извършиха побои. Но имаше случаи, например във Варна, оранжевогвардейците да откажат дори охрана на железниците²³⁴.

Стачката породила известно разместване на политическите сили. Правителството получи неочаквано подкрепа от Военния съюз и от масонството. Отначало Военният съюз беше за неутралитет, но когато стачката стана политическа, неговото ръководство реши да съдейства на правителството. Но Военният съюз беше против Оранжевата гвардия, пречеше на въоръжаването ѝ и се стремеше да ограничи нейните действия²³⁵.

Демократическата партия беше против стачката, смяташе я за борба на чиновниците «против държавата». В същото време тя не желаше и победа на коалиционното правителство и се зае с ролята на посредник между двете борещи се страни. Лично Ал. Малинов ходатайства пред Ал. Стамболийски правителството да се споразумее с ръководството на стачката²³⁶.

Сходна беше позицията и на Радикалната партия²³⁷.

БЗНС считаше поражението на стачката за своя победа, доказателство едва ли не за неограничени възможности в полити-

ческата борба²³⁸. Ръководните среди на съюза проявиха недалновидност, не съумяха да преценят какъв отрицателен заряд съдържа смазването на Транспортната стачка за отношенията му с БКП и широките социалисти, за бъдещето на демокрацията в България. Изправянето на стачниците и Оранжевата гвардия от двете страни на барикадата беше факт с изключително негативни последици, дълго време влияеше задържащо върху сближението на БЗНС с БКП и Социалдемократическата партия и единството на демократическите сили.

Обикновено се приема, че неблагоприятната роля на Земеделския съюз в Транспортната стачка е породена от насъскването на партньорите му народняци. Всъщност БЗНС се ръководеше от собствени подбуди и съображения. Преди всичко той възприе стачката не като икономическа борба, а като опит за събарянето му от власт. Както видяхме, още при образуването на коалиционното правителство широките социалисти заплашиха Ал. Стамболийски, че ще провалят правителството му.

Според БЗНС стачката беше не работническа, а чиновническа и неговата непримиримост не бе израз на ненавист към работническата класа. Земеделските дейци смятаха, че положението на служителите по железниците и пощите не е по-лошо, отколкото на останалите чиновници и индустриалните работници, че тяхното недоволство датира от времето преди идването на правителството, оглавено от Ал. Стамболийски. Но комунистите и широките социалисти организирали стачката на железничарите и пощенците поради важността на двете ведомства в борбата за властта.

За ожесточението в борбата срещу стачката влияеха и външно-политически съображения. Мирният договор още не беше ратифициран, очакваше се окончателно решение за Западна Тракия и западната граница. БЗНС се надяваше, че като демонстрира твърдост и непримиримост към борческите прояви на комунисти и социалисти, може да спечели доверието и благоразположението на Съглашението.

*

Нарасналото влияние на БЗНС му откри в годините на следвоенната революционна криза пътя към властта. Позициите на съюза в коалиционните кабинети на Ал. Малинов и Т. Теодоров не бяха солидни, но послужиха за подстъп към образуването на коалиционното правителство начело с Ал. Стамболийски.

Ръководната роля на БЗНС в това правителство — отстоявана трудно, с напрежение — му позволи да наложи редица необходими политически и икономически мерки в интерес на широките народни маси. Бяха арестувани част от главните чиновници за Първата световна война и последвалата я национална катастрофа. Приеха се Закон за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа, Закон за Консорциум, Закон за жи-

лицната нужда, Закон за изменение и допълнение на Закона за отнемане в полза на държавата на незаконно придобити имоти и др.

На коалиционното правителство на Ал. Стамболийски се падна трудната задача да осигури мир на България. То беше принудено да подпише един несправедлив и грабителски договор, за който други бяха виновни. Но коалиционният кабинет на БЗНС влезе в историята и с разгрома на Транспортната стачка — един пасив с дълготрайно значение за БЗНС.

Коалиционният кабинет на Ал. Стамболийски имаше преходен характер. Сдружението на БЗНС с Народната и Прогресивнолибералната партия не можеше да бъде дълговечно — то не беше по вкуса на земеделските маси и не гарантираше решаването на програмните задачи на съюза.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Земеделско знаме, 38, 8 февр.; 77, 8 юни 1919.
- ² Пак там, 29, 18 ян.; 44, 23 февр.; 58, 28 март; 60, 3 април; 62, 9 април 1919; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 26, л. 1; а. е. 65, л. 1; а. е. 79, л. 1; а. е. 88, л. 22.
- ³ Земеделско знаме, 38, 8 февр.; 76, 1 юни, 8 юни 1919.
- ⁴ Пак там, 77, 8 юни 1919.
- ⁵ Земеделско знаме, 77, 8 юни 1919.
- ⁶ Пак там, 62, 9 април; 65, 16 април; 68, 3 май, 69, 5 май, 71, 13 май; 74, 23 май 1919; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 26, л. 1.
- ⁷ *Огнянов, Л.*, Борбата на БЗНС против Първата световна война. С., 1977, с. 71—77.
- ⁸ Земеделско знаме, 25, 4 ян.; 26, 10 ян. 1919.
- ⁹ *Пекарев, Юр.*, Моите политико-обществени спомени. С., 1946, с. 312, 315.
- ¹⁰ Пак там, с. 316; Земеделско знаме, 21, 26 дек.; 23, 31 дек. 1918.
- ¹¹ Земеделско знаме, 25, 4 ян.; 65, 16 април 1919.
- ¹² Пак там, 32, 35 ян. 1919.
- ¹³ Пак там, 45, 25 февр.; 50, 8 март; 60, 3 април 1919.
- ¹⁴ Истината по разпокръсването на земеделската парламентарна група. Предизвикан отговор. Кн. I, II и III.
- ¹⁵ Земеделско знаме, 60, 3 април; 61, 5 април; 65, 16 април; 66, 25 април 1919.
- ¹⁶ Пак там, 65, 16 април 1919; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 52, л. 2; а. е. 87, л. 1; а. е. 88, л. 17—18; а. е. 93, л. 71.
- ¹⁷ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 8, л. 2; а. е. 41, л. 1.
- ¹⁸ Държавен вестник, 235, 18 окт. 1919.
- ¹⁹ Дневници на XVII ОНС, IV изв. с., с. 16.
- ²⁰ *Стамболийски, Ал.*, Избрани произведения. С., 1980, с. 448, 450.
- ²¹ На 19 ноември 1918 г. правителството на Ал. Малинов получи нота от главнокомандващия съглашенските окупационни войски България да опразни Южна Добруджа, която се предаваше на Румъния.
- ²² Дневници на XVII ОНС, IV изв. с., с. 230.
- ²³ Държавен вестник, 268, 28 ноем. 1919.
- ²⁴ Земеделско знаме, 27, 14 ян. 1919.
- ²⁵ Дневници на XVII ОНС, IV изв. с. 16, 191.
- ²⁶ Земеделско знаме, 21, 26 дек.; 22, 28 дек.; 23, 31 дек. 1918; 34, 31 ян. 1919.
- ²⁷ Държавен вестник, 298, 4 ян. 1919.
- ²⁸ Земеделско знаме, 30, 21 ян.; 31, 23 ян.; 38, 8 февр.; 47, 1 март; 49, 6 март 56, 24 март, 57, 26 март 65, 14 април 1919.
- ²⁹ Държавен вестник, 312, 24 ян. 1919.

- ³⁰ *Пешев, П.*, Историческите събития и дейтели. От навечерието на освобождаването ни до днес (чуто, видено и преживяно). С., 1929, с. 809.
- ³¹ *Христов, Хр.*, Революционната криза в България през 1918—1919, с. 344.
- ³² Земеделско знаме, 24, 3 ян.; 38, 8 февр.; 45, 25 февр. 1919.
- ³³ Пак там, 22, 28 дек.; 31, 23 ян.; 29, 17 ян.; 38, 8 февр.; 39, 11 февр.; 54, 19 март; 53, 15 март; 55, 21 март; 56, 24 март; 72, 16 май 1919; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 53, л. 1—2; а. е. 93, л. 8, 51, 76.
- ³⁴ Земеделско знаме, 25, 4 ян.; 29, 17 ян.; 37, 6 февр.; 38, 8 февр.; 39, 11 февр.; 43, 20 февр.; 57, 26 март 1919.
- ³⁵ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 52, л. 2; *Драгиев, Д.*, Една политическа изповед, Ст. Загора, 1919, с. 94.
- ³⁶ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 6, л. 5—6; ф. 255, оп. 1, а. е. 88, л. 8; Земеделско знаме, 31, 23 ян.; 44, 23 февр.; 45, 25 февр.; 49, 6 март; 54, 1. март; 52, 13 март; 54, 19 март; 61, 4 април; 62, 9 април; 64, 12 април 1919.,
- ³⁷ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 53, л. 1—2; а. е. 65, л. 1; а. е. 88, л. 12—14 17; а. е. 89, л. 1, 3, 6, 7, 8, 30, 34—36, 39—41; а. е. 91, л. 1; а. е. 93 л. 8—12, 13—25, 33, 51а, 56, 63, 72, 73, 27, 43—48, 50, 52—55, 58—61 68—70, 75; Земеделско знаме, 21, 26 дек.; 22, 28 дек.; 23, 31 дек. 1918; 31, 23 ян.; 53, 15 март; 47, 1 март; 54, 19 март; 56, 24 март; 58, 28 март 1919.
- ³⁸ Земеделско знаме, 37, 6 февр.; 38, 8 февр.; 53, 15 март 1919.
- ³⁹ Дневници на XVII ОНС, IV изв. с., с. 717; Земеделско знаме, 57, 26 март 1919.
- ⁴⁰ Дневници на XVII ОНС, IV изв. с., с. 912—914.
- ⁴¹ Пак там, с. 682—686; Държавен вестник, 358, 20 март 1919.
- ⁴² Дневници на XVII ОНС, IV изв. с., с. 664; Държавен вестник, 21, 29 април 1919.
- ⁴³ Държавен вестник, 18, 25 април 1919; Дневници на XVII ОНС, IV изв. с., с. 1114.
- ⁴⁴ Земеделско знаме, 25, 4 ян.; 49, 6 март; 50, 8 март 1919.
- ⁴⁵ Пак там, 66, 25 април 1919.
- ⁴⁶ Пак там, 68, 3 май; 71, 13 май 1919; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 1, л. 134—135; а. е. 134, л. 135—136; НАБАН, сб. IV, а. е. 92, л. 38—39; *Муравиев, К.*, Събития и хора (непубликувани спомени), с. 78—79.
- ⁴⁷ НАБАН, сб. IV, а. е. 92, л. 39; Земеделско знаме, 66, 25 ап.; 67, 28 ап.; 68, 3 май 1919; *Радолов, Ал.*, Девети юни и престъпното нехайство. С., 1932, с. 16.
- ⁴⁸ Земеделско знаме, 67, 28 ап.; 69, 5 май 1919.
- ⁴⁹ Пак там, 66, 25 ап. 1919; Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 36.
- ⁵⁰ Земеделско знаме, 67, 23 май; 69, 5 май, 70, 8 май 1919; Земеделска правда, 30, 17 септ. 1919.
- ⁵¹ *Стамболийски, Ал.*, Земеделско управление първа година. С., 1921 с. 185; *Драгиев, Д.*, цит. съч., с. 44; *Димитров, И.*, Френската дипломатия и управлението на БЗНС, с. 407.
- ⁵² Държавен вестник, 27, 8 май 1919.
- ⁵³ Земеделско знаме, 71, 13 май 1919.
- ⁵⁴ *Димитров, И.*, Френската дипломатия и . . . , с. 407.
- ⁵⁵ Земеделско знаме, 71, 13 май; 73, 21 май 1919.
- ⁵⁷ *Радулов, Ст.*, Идеите основни на Земеделския режим. АОНСУ на ЦК на Б КП, Научни трудове, История. С., 1979, т. 105, с. 11.
- ⁵⁸ Земеделско знаме, 75, 28 май 1919.
- ⁵⁹ *Стамболийски, Ал.*, Принципи на Българския Земеделски съюз, Пловдив, 1944, с. 2—34.
- ⁶⁰ Из бележника на Р. Даскалов. В: Известия на Държавните архиви, т. 16, 1968, с. 246.
- ⁶¹ *Панайотов, П.*, Влиянието на Великия Октомври върху идейно-политическото развитие на БЗНС. С., 1978, с. 97.
- ⁶² Земеделско знаме, 77, 8 юни 1919.
- ⁶³ *Стоянов, Хр.*, Из трудния път (непубликувани спомени, ЦДИА, ф. 50), л. 93; Земеделско знаме, 80, 18 юни 1919.

- ⁶⁴ Земледелско знаме, 78, 12 юни 1919.
- ⁶⁵ Земледелско знаме, 79, 14 юни; 78, 12 юни; 79, 14 юни; 80, 18 юни 1919, *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 174; *Драгиев, Д.*, цит. съч., с. 4, 7—11, 14—30, 44.
- ⁶⁶ Земледелско знаме, 77, 8 юни 1919.
- ⁶⁷ Земледелско знаме, 79, 14 юни; 82, 24 юни 1919.
- ⁶⁸ Програма за дейността на Българския народен земеделски съюз. В: Устав на БЗНС и правилници за участието на съюза в изборите, за земеделската парламентарна група, за службите на постоянния състав за ръководене на конгресните заседания. С., 1920, с. 23—39.
- ⁶⁹ *Радулов, Ст.*, Идеите на основите на земеделския режим, с. 38, 39, 46—47.
- ⁷⁰ Алманах на Българската конституция, Пловдив, 1911, с. 755.
- ⁷¹ *Муравиев, К.*, Договорът за мир в Ньон (НАБАН, сб. IV, а. е. 107), л. 64—65.
- ⁷² Пак там, л. 79—80.
- ⁷³ *Горанович, М. М.*, Крах Зеленого интернационала. М., 1967, с. 41, 39, 97—98; *Вицех, Ч.*, Земледелското движение в Полша. С., 1968, с. 17—23.
- ⁷⁴ *Муравиев, К.*, Договорът за мир в Ньон, л. 268, 290.
- ⁷⁵ *Петрова, Д.*, Програмата на БЗНС от 1919 г. Векове, 1980, № 2, с. 44—46.
- ⁷⁶ Земледелско знаме, 38, 8 февр.; 61, 5 април; 64, 16 април 1919.
- ⁷⁷ Пак там, 82, 24 юни; 83, 27 юни 1919; *Христов, Хр.*, България, Балканите и мирът, с. 173—174.
- ⁷⁸ *Муравиев, К.*, Договорът. . ., л. 73, 78—79, 80—81.
- ⁷⁹ Пак там, л. 81; Земледелско знаме, 93, 3 авг. 1919.
- ⁸⁰ *Пешев, П.*, цит. съч., с. 604.
- ⁸¹ Земледелско знаме, 77, 8 юни 1919.
- ⁸² *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 175; *Драгиев, Д.*, цит. съч., с. 47—104; Земледелско знаме, 79, 14 юни; 83, 27 юни 1919; Земледелска правда, 13, 5 юли 1919.
- ⁸³ Земледелско знаме, 81, 20 юни; 94, 7 авг. 1919.
- ⁸⁴ Земледелска правда, 13, 5 юли 1919.
- ⁸⁵ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 19.
- ⁸⁶ Земледелска правда, 15, 15 юли; 21, 12 авг. 1919.
- ⁸⁷ Селски глас, 1, 19 юли 1919; с. 7, 8, 3, 31 юли 1919, с. 5; Земледелско знаме, 85, 4 юли; 99, 23 юли 1919.
- ⁸⁸ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 1, л. 3; Земледелско знаме, 91, 28 юли; 2, 3 септ. 1919.
- ⁸⁹ Земледелско знаме, 97, 7 авг. 1919.
- ⁹⁰ *Муравиев, К.*, Договорът. . ., л. 79—80, 167; Дневникът на М. Сарафов, ИИБИ, т. 3—4, С., 1958, с. 330.
- ⁹¹ Земледелско знаме, 80, 18 юни; 81, 20 юни; 91, 28 юли, 96, 11 авг.; 97, 16 авг. 1919; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 6.
- ⁹² История на Българската комунистическа партия. С., 1984, с. 199—203.
- ⁹³ Пак там, с. 203—204; Работнически вестник, 15, 11 юли; 21, 1 авг.; 28, 9 авг.; 31, 12 авг.; 33, 15 авг.; 32, 16 авг. 1919; Ново време, 1919, № 5, с. 147, 150, 151.
- ⁹⁴ История на Пловдивската окръжна организация на БКП 1892—1975. С., 1976, с. 154; Земледелско знаме, 86, 8 юли 1919.
- ⁹⁵ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 84, л. 5; а. е. 131, л. 37.
- ⁹⁶ Пак там, а. е. 6, л. 5—6; а. е. 46, л. 1, 13; а. е. 74, л. 16; Селски глас, 6, 9 авг. 1919, с. 4; ОДА Варна, ф. 723к, оп. 1, а. е. 3, л. 1.
- ⁹⁷ Статистика за изборите за народни представители за XVII, XVIII и XIX Обикновени народни събрания. С., 1928, с. 48, 49.
- ⁹⁸ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 69, л. 5; а. е. 46, л. 1; а. е. 84, л. 51; а. е. 61, л. 42; История на Пловдивската окръжна организация на БКП, с. 155.
- ⁹⁹ *Беров, Л.*, Социална основа на режима на БЗНС през 1918—1923 г., Исторически преглед, 1972, № 4, с. 53.
- ¹⁰⁰ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 1, 10; Земледелско знаме, 99, 26 авг.; 3, 3 септ. 1919; Селски глас, 7, 23 авг. 1919, с. 1.
- ¹⁰¹ История на Българската комунистическа партия, с. 205; Работнически вестник, 35, 18 юли; 36, 19 юли; 38, 21 авг. 1919.
- ¹⁰² Дневник на М. Сарафов, с. 336, 351; *Димитров, И.*, Френската дипломатия и. . ., с. 408; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 10.
- ¹⁰³ Земледелско знаме, 9, 15 септ.; 13, 23 септ.; 14, 25 септ. 1919; Селски глас, 9, 11 септ. 1919, с. 1—5; 11, 27 септ. 1919, с. 1—2, 12, 4 окт. 1919, с. 1; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I (непубликувани), с. 25.
- ¹⁰⁴ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 8—9.
- ¹⁰⁵ *Стамболийски, Ал.*, Избрани произведения, с. 459.
- ¹⁰⁶ *Муравиев, К.*, Договорът. . ., л. 264, 265; Дневникът на М. Сарафов, с. 348.
- ¹⁰⁷ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 1, 8; ф. 1445, оп. 1, а. е. 1, л. 3; Дневникът на М. Сарафов, с. 336.
- ¹⁰⁸ *Муравиев, К.*, Договорът. . ., л. 225, 247, 264, 265, 282; Дневникът на М. Сарафов, с. 339, 348.
- ¹⁰⁹ Земледелско знаме, 9, 15 септ.; 24—25, 13 окт. 1919.
- ¹¹⁰ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 2; Държавен вестник, 1919, 7 окт. 1919.
- ¹¹¹ *Коларов, В.*, Спомени. С., 1968, с. 380—381; *Григоров, Б.*, БКП и БЗНС през периода 1918—1923 г., с. 79—80.
- ¹¹² Земледелско знаме, 24—25, 13 окт. 1919.
- ¹¹³ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 36.
- ¹¹⁴ Пак там, с. 122; *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 175; *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 21.
- ¹¹⁵ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 36, 37; Работнически вестник, 51, 6 септ.; 55, 11 септ.; 61, 18 септ.; 75, 6 окт.; 80, 11 окт. 1919.
- ¹¹⁶ Земледелско знаме, 21, 7 окт.; 24—25, 13 окт. 1919; *Оббов, Ал.*, цит. сп., л. 27—30; *Турлаков, М.*, История, принципи, тактика на БЗНС, Ст. Загора, 1927, с. 136; *Стоянов, Хр.*, цит. съч., л. 96—97.
- ¹¹⁷ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., 41, 104.
- ¹¹⁸ Земледелско знаме, 21, 7 окт. 1919; За преговорите за коалиция вж. също: *Bell, J.*, цит. съч., р. 144—146.
- ¹¹⁹ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 1, л. 3.
- ¹²⁰ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 21.
- ¹²¹ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 117; Земледелско знаме, 24—25, 13 окт. 1919; Мир, 5936, 27 февр. 1920.
- ¹²² НАБАН, сб. IV, а. е. 80, л. 91; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 7.
- ¹²³ България, 125, 20 април 1920.
- ¹²⁴ Мир, 5936, 27 февр. 1920; Дневникът на М. Сарафов, с. 354—355.
- ¹²⁵ Земледелско знаме, 24—25, 13 окт. 1919; *Турлаков, М.*, цит. съч., с. 136; Обнова, 7, 28 март 1923.
- ¹²⁶ Земледелска правда, 34, 3 окт. 1919.
- ¹²⁷ Държавен вестник, 151, 7 окт. 1919.
- ¹²⁸ Земледелско знаме, 20, 4 окт.; 22, 8 окт.; 28, 17 окт. 1919; Селски глас, 13, 11 окт. 1919, с. 1.
- ¹²⁹ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 23.
- ¹³⁰ НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 219, 298; а. е. 194, л. 106.
- ¹³¹ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 105; ЦДИА, ф. 361, оп. 1, а. е. 20, л. 153.
- ¹³² Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 57; Работнически вестник, 75, 6 окт.; 80, 11 окт. 1919; *Петрова, Д.*, Георги Димитров за самостоятелното управление на БЗНС (1920—1923). Векове, 1982, № 3, с. 47—48.
- ¹³³ *Димитров, И.*, Френската дипломатия и. . ., с. 408.
- ¹³⁴ Земледелска правда, 30, 17 септ.; 41, 2 ноем.; 48, 8 ноем. 1919; Земледелско знаме, 20, 4 окт. 1919; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 8, 9; *Оббов, Ал.*, цит. сп., л. 63.
- ¹³⁵ Земледелско знаме, 16, 27 септ.; 44, 19 ноем.; 51, 7 дек. 1919; 63, 22 ян.; 77, 10 март 1920.
- ¹³⁶ Пак там, 34, 30 окт.; 35, 1 ноем.; 39, 10 ноем.; 43, 17 ноем. 1919.
- ¹³⁷ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 5—6.
- ¹³⁸ Пак там, с. 6; Земледелско знаме, 24—25, 13 окт. 1919.
- ¹³⁹ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 6—7, 37—46.

- 140 За платформата на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски вж. също *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 23—34; *Миковака, Т. Ф.*, Кризис буржуазного парламентаризма и режим БЗНС, с. 14—15.
- 141 Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 118—119; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 13, л. 8, 9.
- 142 Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 111—112.
- 143 Пак там, с. 131—136; Работнически вестник, 81, 13 окт., 83, 15 окт. 1919.
- 144 ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 1, л. 7—9; ф. 1298, оп. 1, а. е. 3, л. 119—120; *Атанасов, Н.*, По трудния път (непубликувани спомени), л. 30—31; *Георгиев, В.*, Формиране на организационната система, програма и тактика на Военния съюз (1918—1920), с. 174—176;
- 145 *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 31; Земледелско знаме, 78, 21 май 1919.
- 146 ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 1, л. 15—16; *Георгиев, В.* Формиране на организационната система, програма и тактика на Военния съюз, с. 176; *Гришина, Р.*, Возникновение фашизма в България, с. 66—67.
- 147 Земледелско знаме, 63, 11 април; 73, 21 май; 18, 1 окт. 1919.
- 148 *Василев, Сл.*, 9-и юний и събитията около Т. Пазарджик, Пловдив, 1924, с. 12; *Георгиев, В.*, цит. съч., с. 196.
- 149 *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора. С., 1924, с. 70—71.
- 150 ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 1, л. 16; *Атанасов, Н.*, цит. сп. л., 32—33; *Василев, Сл.*, цит. съч., с. 7.
- 151 *Дерменджиев, И.*, Развитие на държавния апарат в България по време на управлението на БЗНС, с. 305, 330; Земледелско знаме, 21, 10 окт.; 53, 12 дек. 1919.
- 152 Земледелско знаме, 2, 3 септ.; 19, 2 окт.; 31, 23 окт.; 34, 30 окт.; 36—37, 6 ноем. 1919.
- 153 *Муравиев, К.*, Договорът. . . , л. 287, 298.
- 154 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2841, л. 43; Земледелско знаме, 38, 8 ноем. 1919.
- 155 *Прудкин, Ан.*, Записки на моряка, т. II, С., 1932, с. 82—85; *Пешев, П.*, цит. съч., с. 671—672, 677.
- 156 ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 13, л. 28.
- 157 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 31.
- 158 Пак там, с. 33—38.
- 159 Пак там, с. 43, 47—48; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 13, л. 28.
- 160 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 45—46.
- 161 Пак там, с. 41.
- 162 Пак там, с. 54—56.
- 163 Пак там, с. 76—77.
- 164 Пак там, с. 84, 158, 192—202.
- 165 Пак там, с. 87—114, 120—131, 225—226.
- 166 Пак там, 84—87, 132—134, 147—157, 183—184, 232—233.
- 167 Земледелско знаме, 45, 25 ноем.; 46, 26 ноем. 1919.
- 168 Държавен вестник, 202, 8. XII. 1919.
- 169 Държавен вестник, 203, 9 дек. 1919.
- 170 Земледелско знаме, 47, 28 ноем.; 48, 30 ноем. 1919.
- 171 НАБАН, ф. 44к, а. е. 21, л. 32, 84; Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 518; България, 14, 2 дек. 1919.
- 172 Държавен вестник, 263, 25 февр. 1920.
- 173 Сърбия искаше да ѝ се предадат около 100 души (Т. Александров, Ал. Протогеров, П. Пенчев, и др.). Представи списък и Гърция (170 души), също и Румъния. Съгласенските представители настояваха България да изпълни това искане. Правителството на Ал. Стамболийски възприе линия на протакане и изчакване. Съобщ., че част от исканите лица са осъдени, други са под следствие и др. (ПЧП, 317, 7 септ. 1920, с. 4; 349, 15 окт. 1920, с. 4).
- 174 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 2 с. 628—632, 643, 645.
- 175 *Прудкин, Ан.*, цит. съч., с. 59, 71—80.
- 176 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 233, 233—236.
- 177 Пак там, с. 433—434.
- 178 Пак там, с. 285—289, 432; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 13, л. 31.
- 179 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 262—269, 294—295.
- 180 Пак там, с. 236—241, 429—439.
- 181 Пак там, 252—262.
- 182 Пак там, 454—457; За Консорциума вж. също: *Радулов, Ст.*, Управление на БЗНС и българската буржоазия, с. 161—163; *Bell, J.*, цит. съч., р. 169—171; *Панайотова, К.*, Консорциумът и кооперациите в стопанската дейност на земеделското правителство, с. 27—28.
- 183 НАБАН, ф. 44к, а. е. 21, л. 26, 35.
- 184 Земледелско знаме, 58, 22 дек.; 60, 29 дек. 1919.
- 185 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 2, с. 918—919; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 13, л. 31, 33.
- 186 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 2, с. 915—918; Държавен вестник, 233, 20 ян. 1920.
- 187 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 1097; Държавен вестник, 268, 2 март 1920.
- 188 Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 1338—1339, 1097—1140; Ради-кал, 26, 9 февр.; 34, 16 февр.; 37, 19 февр. 1920. За управлението и реформите на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски вж. също: *Хаджииколев, В.*, Някои проблеми на коалиционното управление на Ал. Стамболийски. В: Ал. Стамболийски, Живот, дело, завети, с. 249—270.
- 189 Земледелско знаме, 34, 30 окт.; 43, 17 ноем.; 48, 30 ноем. 1919.
- 190 Земледелско знаме, 59, 25 дек. 1919.
- 191 Земледелско знаме, 52, 10 дек.; 54, 13 дек.; 56, 16 дек. 1919.
- 192 *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 162—175; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 4—5, 10.
- 193 Земледелско знаме, 96, 11 авг.; 97, 16 авг. 1919; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 5, 7; *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 146—148.
- 194 *Муравиев, К.*, Договорът. . . , л. 157—159; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 7, 9; *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 176, 191—192, 196; Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 4.
- 195 ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 4; *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 196—201; *Муравиев, К.*, Договорът. . . , л. 163.
- 196 ЦДИА ф. 255, оп. 1 а. е. 3, л. 1, 4, 5, 6, 10; *Муравиев, К.*, Договорът. . . , с. 277; *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 39, 54, 200—203, 101—107.
- 197 *Мирчев, П.*, Книга за София, С., 1979, с. 232.
- 198 *Муравиев К.*, Договорът. . . , с. 292—293.
- 199 Земледелско знаме, 96, 11 авг.; 97, 16 авг.; 2, 3 септ.; 4, 6 септ.; 9, 15 септ.; 10, 17 септ. 1919.
- 200 Пак там, 11, 19 септ.; 16, 24 септ.; 19, 2 окт.; 19, 18 окт.; 31, 23 окт.; 33, 28 окт.; 38, 8 ноем.; Селски глас, 11, 27 септ. 1919, с. 6—7; Някои земеделски дейци смятаха, че абдикацията на цар Борис и обявяването на република може да предизвика смекчаване на договора. Ц. Бакалов от-прави лично писмо до царя, с което предлагаше като «най-целесъобразно и спасително за държавата и за Вас — царя»: «откажете се от царския си престол в полза на една народна република!». Това се сочеше като най-ефикасен протест срещу тежката присъда. Освен това нямало по-удобен случай царят да слезе от престола без сътресения и като «мъченик за народната кауза» (ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 2, л. 1). Царят беше силно смутен и объркан от това послание на Ц. Бакалов, защото сметна, че то е внушено от Ал. Стамболийски. Очакваше някоя нощ да се разпратят с него и не нощуваше в двореца, а в една къща, в двора на която чакаше мощен «Мерцедес», готов всеки момент да го откара в провинцията, докато се изясни положението.

Нетърпелив да узнае истината при завръщането на Ал. Стамболийски от Париж, царят, придружен от Хр. Калфов и Ив. Багрянов, се насочи към Русе, да го посрещне. Тримата пътуваха за по-бързо с дрезина, ката-строфираха и бяха леко ранени. На гара Две могили царят и неговите

- придружители нахълтаха във вагона на Ал. Стамболийски. Припряното посрещане те обясниха с предлаганата на царя абдикация. Ал. Стамболийски ги успокои, че не е възлагал нито на Ц. Бакалов, нито на когото и да е подобна мисия, че това е «несериозно хрумване на поета».
- Според някои източници допълнително Ал. Стамболийски обяснил на царя, че нищо не го заплашва, докато има досегашното отношение към правителството и съюза. «Аз съм с вас, казал Ал. Стамболийски, пък и сега имам много други грижи, за да мисля за република.» (НАБАН, сб. IV, а. е. 146, л. 179, 181—183; *Муравиев, К.*, Събития и хора, л. 91—93; *Муравиев, К.*, Договорът. . . , л. 64; ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 3 л. 66)
- ²⁰¹ Земледелско знаме, 18, 1 окт.; 19, 2 окт.; 26, 15 окт.; 34, 30 окт. 1919.
- ²⁰² *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 317—318; Земледелско знаме, 19, 2 окт. 1919.
- ²⁰³ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 80—89, 90—96, 158, 159, I р. с., кн. 1, с. 5—7; По-подробно у *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 320—331.
- ²⁰⁴ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 6—7; *Муравиев, К.*, Договорът. . . , л. 302—304, 313—314; *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 331—333.
- ²⁰⁵ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 10—29.
- ²⁰⁶ Пак там, с. 10; *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 337; *Бужашка, Б.*, Г. Димитров и политическата борба във връзка с Ньойския договор (1919—1923), Векове, 1982, № 3, с. 37.
- ²⁰⁷ Земледелско знаме, 29, 18 окт.; 30, 21 окт.; 40, 12 ноем. 1919.
- ²⁰⁸ *Христов, Хр.*, България, Балканите. . . , с. 337, 342.
- ²⁰⁹ Дневникът на М. Сарафов, с. 350, 361—362; Държавен вестник, 184, 15 ноем., 1919; НАБАН, ф. 44к, а. е. 21, л. 17, 18, 23.
- ²¹⁰ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 515—517; НАБАН, ф. 44к, а. е. 21, л. 21, 42; *Стамболийски, Ал.*, Избрани произведения, с. 464—466.
- ²¹¹ Земледелско знаме, 52, 10 дек., 53, 12 дек. 1919; Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 571; *Кремтън, Р.*, Отношението на Великобритания към Ал. Стамболийски и неговия режим. В: Ал. Стамболийски. Живот, дело, завети, с. 524.
- ²¹² Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 518—519; НАБАН, ф. 44 к, а. е. 21, л. 36, 40, 45.
- ²¹³ България, 25, 15 дек.; 26, 16 дек., 33, 24 дек.; 35, 26 дек. 1919; НАБАН, ф. 44к, а. е. 21, л. 60, 61.
- ²¹⁴ Земледелско знаме, 48, 30 ноем.; 52, 10 дек. 1919.
- ²¹⁵ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 514—520, 522—531.
- ²¹⁶ Пак там, с. 911, 915; Държавен вестник, 239, 15 ян. 1920.
- ²¹⁷ Земледелско знаме, 88, 15 юли; 89, 19 юли; 91, 28 юли 1919.
- ²¹⁸ *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора, с. 67; Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 541.
- ²¹⁹ *Христов, Хр.*, Революционната криза. . . , с. 514—515.
- ²²⁰ Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 32, 282.
- ²²¹ Земледелско знаме, 27, 16 окт. 1919.
- ²²² Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 278—286.
- ²²³ История на Българската комунистическа партия, с. 208—209.
- ²²⁴ *Димитров, Г.*, От поражение към победа. С., 1950, с. 16.
- ²²⁵ Земледелско знаме, 58, 22 дек.; 59, 25 дек. 1919.
- ²²⁶ *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 19; Варненската окръжна организация на БКП, С., 1965, с. 147.
- ²²⁷ История на Българската комунистическа партия, с. 209; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2204, л. 4; *Христов, Хр.*, Революционната криза. . . , с. 529—530.
- ²²⁸ *Димитров, Г.*, От поражение към победа, с. 22—23; Дневници на XVIII ОНС, I изв. с., с. 502, 520, 532—534.
- ²²⁹ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 1, с. 542—549, 570—595.
- ²³⁰ *Димитров, Г.*, От поражение към победа, с. 21—23; *Коларов, В.*, Спомени, с. 376.

- ²³¹ История на Българската комунистическа партия, с. 210—212; *Коларов, В.*, Спомени, с. 368; *Христов, Хр.*, Революционната криза. . . , с. 535—566.
- ²³² Земледелско знаме, 60, 29 дек. 1919; 62, 17 ян.; 63, 22 ян.; 64, 25 ян.; 71, 19 февр. 1920.
- ²³³ АМВР, с. д. 105654, т. III, л. 47; ЦДИА, ф. 27, оп. 1, а. е. 139, л. 1, 4; *Христов, Хр.*, Революционната криза, с. 559.
- ²³⁴ *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 107—108; АМВР, с. д. 105654, т. III, л. 77; Помен за Ал. Димитров, С., 1922, с. 88—89; Варненската окръжна организация на БКП, с. 149.
- ²³⁵ НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 244; ЦДИА, ф. 27, оп. 2, а. е. 298, л. 1; ф. 282, оп. 1, а. е. 10, л. 3—4; *Стоянов, Хр.*, цит., сп., л. 108; *Георгиев, В.*, Формиране на организационната система. . . , с. 196, 198; *Георгиев, В.*, Масонството в България, с. 134.
- ²³⁶ НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 233, 242; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 13, л. 23—25, 31, 33; *Панов, Ал.*, Ал. Стамболийски в политическия живот на България. С., 1921, с. 38.
- ²³⁷ *Стефанов, Хр.*, Българската радикална партия 1906—1949. С., 1984, с. 180.
- ²³⁸ Земледелско знаме, 71, 19 февр.; 72, 21 февр.; 73, 26 февр. 1920, *Панов, Ал.*, цит. съч., с. 38.

ГЛАВА ВТОРА

ПОЯВАТА НА САМОСТОЯТЕЛНА СЕЛСКА ВЛАСТ

1. ИЗБОРИТЕ ЗА XIX ОНС (28. III. 1920 г.)

От началото на 1920 г., по времето на Транспортната стачка, Земеделският съюз вече аспиреше за самостоятелна власт. «Ако управлявахме в коалиция — заяви по-късно Ал. Стамболийски, — щяхме да тъпчем на едно място, без да можем да мръднем ни назад, ни напред»¹. Действително положението на коалиционното правителство ставаше все по-нестабилно. Трите партии — БЗНС, Народната и Прогресивнолибералната, не разполагаха с необходимото парламентарно мнозинство. Транспортната стачка засили враждебността на широки социалисти и комунисти срещу правителството, обтегнаха се отношенията и с демократи и радикали. Земеделският съюз не виждаше възможност при това Народно събрание да състави друг блок за управление, още по-малко — самостоятелно правителство. Той се ориентира към провеждането на нови парламентарни избори — въпреки че от избирането на XVIII ОНС не беше минала и половин година, с надеждата, че ще може да си осигури победа и да образува самостоятелно правителство.

За проверка на съотношението на политическите сили и генерална репетиция за законодателните избори БЗНС използва изборите за окръжни съвети на 25 януари 1920 г. Първоначално те бяха насрочени за 21 декември и отложени. Опозицията искаше повторното им отлагане с мотивите, че стачката не е завършила, страната е във военно положение, не са се завърнали част от избирателите (пленниците) и др. Земеделският съюз се противопостави категорично на това искане² — неговите планове налагаха сондаж на общественото настроение и овладяване окръжните съвети преди парламентарните избори.

III забрани каквито и да е коалиции на БЗНС в окръжните избори, за да се провери точно влиянието на съюза и се осигури земеделско ръководство на окръзите. Земеделският съюз си представяше окръжните съвети като «малки парламенти» с големи права по местните въпроси.

С «Позив към българския народ» парламентарната група на БЗНС призова към сплотяване около земеделското правителство, което успешно изпълнявало платформата си — в борба срещу противниците отляво и отдясно. Обещаваха се привлекателни

за народните маси и специално за трудещите се селяни мерки: прогресивно-подходящ данък, закон за трудова поземлена собственост, облагане капиталите и приходите, насърчаване на земеделското производство и др. В окръжните избори да се наанесе още един удар върху враговете на земеделска България.

Изборната борба протече при изостряне на отношенията на комунисти и социалисти и БЗНС. БКП обяви за главен противник правителствения триумвират. В «Позив към работническата класа и малоимотните маси се казваше, че БЗНС е напуснал принципите и програмата си и е станал крепител на монархизма и капитализма. БКП издигна лозунгите за хляб, облекло, топливо, жилища»³.

Социалдемократическата партия смяташе изборите за опорочени поради прибързаното им провеждане. Но все пак правителството трябвало да почувствува отрицанието на народните маси. Широките социалисти приеха и популяризираха специална програма за работата на окръжните съвети⁴.

Демократическата партия приканваше буржоазните партии към коалиране, за да се даде по-ефикасен отпор на Земеделския съюз и се убие желанието му за самостоятелна власт. Постигнаха се споразумения с радикали и прогресивнолиберали само в отделни селища⁵.

Народната партия издигна глас за социално помирение. Тя не възразяваше на самостоятелното действие на БЗНС, препоръчваше го като «партия на творчеството», противоположна на БКП. Подозирайки намерението на земеделците за самостоятелна власт, Народната партия лансираше обратната теза — че тепърва в България започва ерата на коалиционните управления⁶.

Изборният резултат беше обнадеждаващ за БЗНС. Той получи 316 408 гласа. БКП зае второто място с 160 000 гласа. Буржоазните партии трябваше да се задоволят с минимален брой гласове и окръжни съветници⁷.

БЗНС даде вид, че успехът на БКП не го засяга — той се отнасял за градовете и бил за сметка на широките социалисти, в селата гласовете за комунистите намалели, земеделците стават господари на окръжните съвети. Радостта от сполуката не се споделяше от драгиевистите. За тях окръжните избори бяха противоконституционни, а победата на БЗНС — поражение на съюзните идеали⁸.

Окуражен от успеха си в окръжните избори, БЗНС предприе целенасочени действия за провеждане на нови парламентарни избори. В Народното събрание постъпиха три интерпелации по Транспортната стачка — на БКП, Социалдемократическата и Радикалната партии. Ал. Стамболийски се опасяваше, че при разглеждането им парламентът няма да гласува правителствения дневен ред. На 30 януари 1920 г. той направи доклад до царя за преждевременното разпускане на XVIII ОНС. Искането си обоснова с необходимостта да се създаде стабилно правителство, спо-

собно да изпълни тежкия договор и да работи с размах по националната кауза, да здрави финансите, да подготви държавата за всички евентуалности, породени от световните борби и вътрешните опасности, да извърши «дълбоки социални промени». Ал. Стамболийски получи от царя указ за разпускане на Народното събрание без дата, за да го използва в случай, че правителството бъде бламирано⁹.

На 31 януари се поставиха на дневен ред интерпелациите на БКП, Социалдемократическата и Радикалната партия. И трите партии поотделно предложиха дневен ред, който осъждаше разправата на правителството със стачкуващите и настояваше да се направи необходимото за удовлетворяване на техните искания. Самостоятелен дневен ред издигна и Демократическата партия. Той беше също антиправителствен, но осъждаше и стачката¹⁰.

Ал. Стамболийски, М. Турлаков и Ал. Димитров държаха речи, насочени главно против БКП. Срещу българските комунисти се отправиха неоснователни обвинения и невъздържани закани¹¹. Дневният ред на управляващия блок гласеше: «Народното събрание, след като изслуша обясненията на правителството по стачката и положението, одобрява взетите мерки за запазване на обществения ред, авторитета на държавната власт и за възстановяване железопътните и телеграфо-пощенски съобщения, минава на дневен ред»¹².

На 3 февруари при гласуването на дневните редове се прояви сближение на дясната и лявата опозиция — дневният ред на Демократическата партия беше одобрен и от радикали, широки социалисти и дори от комунисти, въпреки че порицаваше стачката. Правителственият дневен ред при поименно гласуване събра едва 92 гласа (от всичко 174)¹³. Все пак правителството избягна блага и не стана нужда да се използва готовият указ за разпускането на парламента.

Единното противопоставяне на дясната и лявата опозиция срещу правителството накара БЗНС да ускори насрочването на нови избори. Ал. Стамболийски издействува съгласието на царя да си послужи с готовия указ за разпускане на XVIII ОНС в подходящ момент¹⁴. БЗНС започна политическа и психологическа подготовка за провеждане на нови парламентарни избори и за раздяла с Народната и Прогресивнолибералната партия. На 4 февруари в «Земледелско знаме» се появи уводна редакционна статия «Днешната камара», в която се посочваше, че Народното събрание работи в стил «корел, рак и щука» и това спъва законодателните проекти на съюза. Ако не бъдат приети закони за трудова поземлена собственост, за прогресивно-подоходен данък и облагане на големите имуществва, народът има право да поиска ново допитване. Съюзният орган пишеше за «несъвместимостта» на комунизма и селяните и против партньорит е си в правителството¹⁵.

Подготвиха се редица законопроекта, «Земледелско знаме» съобщи в средата на януари, че се работи върху закон за прераз-

пределение на земята от специална комисия под ръководството на Р. Даскалов. До края на месеца се обнародваха на части, в няколко броя, основните положения от Законопроект на Земеделския съюз за трудова поземлена собственост. През февруари законопроектът беше отпечатан в няколко десетки хиляди екземпляри и разпространен из цялата страна — за популяризиране и обсъждане¹⁶.

Законопроектът беше разработен в духа на принципа «земята трябва да принадлежи на онзи, който я работи. Никой не може да има повече земя, отколкото сам, със своята чедял може да обработи.» Три родови семейства могат да притежават до 500 дка земя. Останалата се изземва за раздаване на безимотните и малоимотните. На отчуждаване принадлежат и паракендните земи, земите на тези, които не ги обработват, държавните земи, заграбените общински мери, манастирските земи над необходимото за издържане на манастирите. Образува се държавен фонд за трудова поземлена собственост. От него ще се оземляват срещу заплащане земеделците, работещи чужда земя, но притежаващи стопански двор и инвентар, малоземлените, завършили земеделско образование, преселници и бежанци. Законът трябваше да се прилага от местни държавно-обществени органи¹⁷.

Законопроектът се разясняваше в земеделския печат като «необходим и наложителен». Реформата ще притъпи остротата на аграрния проблем и ще осигури относително благосъстояние на село, а това ще намали влиянието на комунистическите идеи. Дружбите бяха задължени да организират публично обсъждане на законопроекта и да дадат мнение за него. Общините получиха нареждане да съберат сведения за едрите стопанства и притежателите им, за земите, придобити чрез лихварство, за държавните земи и заграбените от тях и др. Министерството на земеделието обработваше данните и обмисляше известни изменения в законопроекта¹⁸.

Съюзният орган съобщи, че Законопроектът за трудова поземлена собственост ще бъде внесен, щом Народното събрание започне своите заседания. По различни причини — необходимостта да се доработи и усъвършенствува законопроектът, съпротивата на десните в БЗНС и др. — разглеждането на законопроекта се отложи с една година¹⁹. Избърза се с неговото обнародване, за да се спечелят бедните и безимотните селяни в борбата срещу стачката и в новите избори.

От 15 до 19 февруари 1920 г. в София заседава Малкият земеделски конгрес (Върховният съюзен съвет плюс околийските съюзни организатори). Той обсъди законопроектите за трудова поземлена собственост и за трудова повинност и ред други въпроси и благослови ориентацията на съюза към самостоятелна власт. Като първа крачка в тази насока двете свободни министерства — на благоустройството и правосъдието — трябваше да се заемат от представители на БЗНС. За министри се препоръчаха Н.

Атанасов и Ал. Радолов. Малкият конгрес натовари Ал. Стамболийски да поиска разтурването на XVIII ОНС и провеждане на нови парламентарни избори. Във връзка с тази задача предстоящият XVI конгрес на съюза беше отложен за есента на 1920 г.²⁰.

Земеделските среди считаха момента благоприятен за парламентарни избори. Справянето със стачката породила увереност в силата и авторитета на организацията. В същото време противниците отляво — БКП и Социалдемократическата партия, изглеждаха дезорганизирани и омаломощени, а на буржоазните партии тегнеше отговорността за националните погроми. Въпреки че намерението да се разтури Народното събрание не се афишираше, слухът, че това е предстоящо, вече се носеше из политическите кръгове. В. «Радикал» загатна, че се готви разгонване на парламента, и призова всички привърженици на демокрацията да бъдат нащрек, да не позволят подобен акт на личен режим. Демократите подеха инициативата за интегриране с радикали, широки социалисти и земеделци драгиевисти в Народното събрание за противопоставяне на правителството²¹.

Опозицията беше изпреварена. На 20 февруари група земеделски депутати внесе на Народното събрание законодателно предложение за изменение и допълнение на Закона за съдене на министрите. Смыслът му беше да се продължи мандатът на държавния обвинител и заместниците му дори в случай, че Народното събрание, което ги е избрало, бъде разтурено или мандатът му е изтекъл²².

Стана ясно, че се крои да бъде разпуснат парламентът. Още първият оратор по законодателното предложение — комунист, възрази категорично на преждевременното разтурване на съществувашата камара. Сериозни мотиви за такава мярка няма, поддържа той, Земеделският съюз се домогва до самостоятелно управление. Селска власт не е известна в никоя страна — беше аргумент против хомогенна земеделска власт.

Ал. Стамболийски поиска да се оттегли законодателното предложение по Закона за съдене на министрите и това беше направено. След това той заяви: Искате мотиви за разтурването на Народното събрание, ето ги. И прочете доклада до царя от 30 януари и царски указ № 1 с дата 20 февруари за разпускане на XVIII ОНС. В указа не се фиксираше дата за новите парламентарни избори, въпреки че това се изискваше от Конституцията — тя не беше още определена. Заседанието беше закрито без опозицията да успее да реагира²³.

В указа и в земеделския печат разпускането на скоро избраното XVIII ОНС се обясняваше с това, че е станало недееспособно и създава пречки за законодателството. Въвеждането на задължителното гласоподаване, сключването на мирния договор и завръщането на част от военнопленниците също налагали ново допитване²⁴. В изявления пред представители на печата Р. Даскалов обясни, че правителството е направено пред алтернативата

или да се откаже от своята програма, или да потърси подкрепата на народа. Той съобщи, че изборите ще се състоят най-късно до 18 април²⁵.

На следващия ден след разтурването на XVIII ОНС излезе указ за назначаването на Н. Атанасов за министър на благоустройството и Ал. Радолов за министър на правосъдието²⁶. Издигането на Ал. Радолов за министър беше концесия на драгиевистите — да бъдат приобщени или поне разеднени и неутрализирани в предстоящите избори²⁷. Това не се постигна, вкарването на Ал. Радолов в кабинета се оказа злощастна идея.

Попълването на правителството със земеделци затвърди впечатлението, че БЗНС иска нови избори с цел да поеме самостоятелно властта. Въпреки това противно на очакванията и желанието на буржоазната опозиция Народната и Прогресивно-либералната партия не възрази срещу разтурването на Народното събрание и новите министри земеделци. Народняците по принцип не бяха против нови избори, но смятаха, че те трябва да се проведат, след като се гласуват някои закони и се приеме бюджетът за 1920 — 1921 г. На това държеше най-много Ат. Буров. Изправени пред свършен факт, те обявиха, че са съгласни — тъй или иначе разтурването на парламента щяло фатално да се наложи. За да се спаси престижът на Народната партия, «Мир» допълнително съобщи, че всъщност решението да се прекрати дейността на XVIII ОНС било взето със съгласието на М. Маджаров и Ат. Буров.

След обстойно обсъждане Централното бюро на Народната партия реши тя да остане в правителството на Ал. Стамболийски, за да се запази обликът му като общонародно, в името на националните и държавните интереси. Един чисто земеделски кабинет щял да бъде неизгоден за България²⁸.

Позицията на Прогресивнолибералната партия беше сходна с тази на Народната. Разтурването на XVIII ОНС не е противоконституционно, нито е в разрез с парламентарната практика, писа в. «България». На страната е нужна по-действена и творческа камара. Разпускането на Народното събрание преди гласуването на бюджета се дължало на темперамента на Ал. Стамболийски²⁹.

Народната и Прогресивнолибералната партия възприеха линията с цената на всички възможни отстъпки да осуетят разпадането на коалицията с БЗНС, даже да я разширят. Те се надяваха, че буржоазните партии ще възстановят загубените си позиции във властта и ще съумеят да направляват политиката на БЗНС в желаната от тях насока. Тази линия двете партии следваха до формирането на самостоятелен земеделски кабинет.

Опозиционните партии — леви и десни — реагираха остро на разтурването на действащото Народно събрание. Демократическата партия определи тази мярка като противоконституционна, като комплот на Земеделския съюз против политическите свободи. Оправданията на Ал. Стамболийски с трудности, създа-

вани му от парламента, били неоснователни. Той би могъл да подсили парламентарното болшинство с други групи, т. е. с демократите. В. «Пряпорец» жигосваше БЗНС, че иска нова камара, за да осигури простор за своеволията и амбициите си, да превърне страната в азиатска сатрапия. Демократите се сърдеха и на цар Борис, че е разрешил разтурянето на XVIII ОНС⁸⁰.

Радикалната партия споделяше същото мнение: погазени са Конституцията и народният суверенитет, проправя се път към самостоятелна земеделска власт. Официално обявените мотиви за разпускането на XVIII ОНС са фалшиви, те служат за хвърляне на прах в очите на избирателите⁸¹.

От буржоазните опозиционни партии само Народнолибералната (генадиевистите) не възрази срещу посегателството върху съществуващата камара. Тя била недоразумение, не отразявала настроенията в обществото, скъсала връзките си с правителството и затова трябвало да си отиде. Генадиевистите кокетничеха с БЗНС⁸², надявайки се, опрени на неговия широк гръб, отново да спечелят терен в политическия живот и да се доберат до властта.

За разтурването на XVIII ОНС правителството беше атакувано и отляво. БКП прие този акт за атентат върху парламентаризма. Аргументите на Ал. Стамболийски са несъстоятелни, Земеделският съюз цели да добие мнозинство в парламента и да провежда «експлоататорска и контрареволуционна политика», да изгони или намали представителите на комунистите — такава беше партийната оценка за намеренията на БЗНС⁸³, очевидно едностранчива.

Протестира и Социалдемократическата партия. Тя считаше много виновен за случилото се с парламента и царя⁸⁴.

Отрицателно беше отношението към разтурването на XVIII ОНС и на драгиевистите. Камарата е дееспособна и годна за народополезна работа и реформи, писа в «Земеделска правда», но на Ал. Стамболийски е нужно послушно мнозинство, той върви по пътя на В. Радославов⁸⁵.

Разтурването на Народното събрание беше изненада и за дипломатическите среди. Английският представител в София вярваше, че Ал. Стамболийски не ще се реши на тази крачка, преди да бъдат гласувани планираните от него закони. Избързването се обясни с успешното потушаване на стачката и желанието да се изпревари формирането на коалиция от Демократическата партия и левите сили. Прогнозата на английския дипломат беше, че Земеделският съюз може да получи в новите избори мнозинство и да образува самостоятелен кабинет, като повери външното министерство на Н. Генадиев⁸⁶.

*

На 26 февруари 1920 г. излезе указ за провеждане избори за XIX ОНС на 28 март. За подготовка се даваше минималният срок — само един месец. Очертаваше се разгорещена и динамична борба

между политическите партии не само за позиции в бъдещия парламент, но главно по въпроса, кой ще води съдбините на България: буржоазията, БКП или междинната сила — БЗНС.

Положението в страната беше напрегнато и неспокойно. Тегнеше тревогата от предстоящото изпълнение на мирния договор, за западната граница и неясната съдба на Тракия. Транспортната стачка току-що бе приключила, но предизвиканият от нея трус в икономическия и политическия живот още не беше затихнал. Най-същественият факт от обстановката в страната беше разединението между работническата класа и селската маса и враждебността в отношенията между БКП и БЗНС.

Земеделският съюз поде изборната борба с амбицията да срази както буржоазните партии, така и БКП и Социалдемократическата партия, да завоюва мнозинство (140 — 160 мандата), което да му гарантира самостоятелно управление. Политическото и организационното състояние на съюза обаче не беше блестящо. В ръководния екип съществуваша разногласия, появили се първите пукнатини в отношенията между Ал. Стамболийски и Р. Даскалов, които царят се стремеше да задълбочи и използва. Р. Даскалов беше настроен да напусне правителството — нещо, което щеше да има само негативни последици за БЗНС и борбата му за собствена власт⁸⁷.

Положиха се немалко усилия да бъдат спечелени драгиевистите, като първите им хора се включат в съюзните листи. По този въпрос водеше преговори лично Ал. Стамболийски. Д. Драгиев се съгласи, че пред организацията стоят тежки задачи, че от тяхното решение зависи и бъдещето на страната. Но той отказа всякакво съдействие на Ал. Стамболийски с обяснението, че е стар и изнурен. Д. Драгиев закле БЗНС да не се нагърбва сам с управлението, защото няма да се справи, особено с външната политика. Ст. Момчев също не прие предложението за приобщаване — бил «чист» и не можел да влезе в Земеделския съюз и неговата парламентарна група.

В изборната кампания групата на Д. Драгиев беше в опозиция на БЗНС и му създаде ред проблеми. Особено остро драгиевистите критикуваха проекта за аграрна реформа — бил предизборна демагогия⁸⁸. Главното, което караше драгиевистите да се дистанцират от БЗНС, беше перспективата за самостоятелна селска власт — те бяха непоколебими привърженици на управлението съвместно с буржоазията.

В изборния период нисови земеделски дейци и местни дружби изразиха недоволство от коалицията с буржоазните партии и от методите на съюзното ръководство — в Троян, Дупница (Ст. Димитров) и др. Част от тях преминаха към БКП или подкрепиха нейните листи. Но имаше и обратни случаи — деснонастроени земеделци и дружби регистрираха общи листи с Демократическата партия, и то с морав цвят, и с радикали. Проявите и на двете отклонения не бяха масови⁸⁹.

За ръководство на изборната кампания БЗНС създаде специален Централен изборен комитет. Министрите и организаторите на съюза се пръснаха по всички краища на страната, за нуждите на изборната борба беше мобилизирана и администрацията. Изборната кампания БЗНС откри с организационни околийски събрания⁴⁰.

Съюзът нямаше специална изборна платформа. Неговият печат и агитатори пропагандираха лозунга за «силна и реформаторска власт», «смело и решително правителство, защитник на интересите на селското и градското население», т. е. самостоятелно земеделско управление. От проектираните реформи се популяризираха главно трудовата поземлена собственост и трудовата повинност, с които бяха снабдени всички съюзни организатори и агитатори. Изтъкваше се, че аграрната реформа е в интерес на мнозина, а ще пострадат малцина едри земевладелци. На последните се внушаваше, че е «дошло време да се реже от земите, за да не стане нужда да се режат главите».

БЗНС обещавахе политика на мир и неутралитет, усилия за ревизия на несправедливия и грабителски договор. Неправдите не могат да бъдат дълготрайни и веригите вечни⁴¹.

Седемте земеделски министри Ал. Стамболийски, Ал. Димитров, Р. Даскалов, Ц. Бакалов, Ал. Радолов, М. Турлаков и Н. Атанасов отправиха «Възвание към българските избиратели». В него се отчиташе петмесечната законодателна и друга дейност на БЗНС, като се подчертаваше противодействието на лявата и дясната опозиция. Изтъкваше се, че земеделското управление е избавило България от «участа на Русия, Унгария и Австрия», т. е. от революцията. Само Земеделският съюз може да осигури стабилитет и обновление на страната в бъдеще⁴².

Това възвание беше белег, че БКП се счита за главен противник за установяване на самостоятелна власт, и основните удари в изборната борба ще бъдат срещу българските комунисти. Последва Позив на Централния изборен комитет на Земеделския съюз към избирателите в градовете, насочен изцяло срещу комунизма⁴³.

Ал. Стамболийски направи изявление пред представителите на печата, поместено в «Земеделско знаме», под наслов «На болшевиките по болшевишки». Неговата основна теза беше — изборната борба е на живот и смърт между Земеделския съюз и БКП. Ще победи БЗНС, ще бъде реформиран и подобрен съществуващият строй, а за всички, които в изборите покажат, че са за социализма, ще се създаде социалистически. Водачът на БЗНС заплаши, че на комунистите в селата и на техните родители ще бъде отнета земята, а самите те ще бъдат събрани в определено място, например в Бургаските блатата, за да си създадат комунистическо царство. По законодателен ред щяло да се изземе имуществото на комунистите и в градовете⁴⁴.

Направиха антикомунистически изявления и други земе-

делски ръководители. Ал. Димитров заяви, че Земеделският съюз има срещу себе си две сили — комунистическата и демократическата, но поради «безумието» на комунистите, главното внимание е насочено към тях⁴⁵.

Цялата печатна и устна изборна агитация на БЗНС беше насочена предимно срещу комунисти и социалисти. По нареждане на Р. Даскалов Министерството на земеделието издаде окръжно до общините, че се подготвя закон за комунизиране имотите на избирателите комунисти. Членовете на БКП трябваше да декларират собствеността си и тези сведения да се изпратят на комисията, работеща по законопроекта. В някои райони на страната кметовете земеделци направиха допълнение към окръжното: на комунистите ще се осигури безплатно пътуване и храна, ако поискат да заминат за Съветска Русия да се бият с контрареволуционерите⁴⁶.

Това окръжно не беше приложено, но срещу БКП се предприеха други репресивни мерки. Разтурваха се комунистически предизборни събрания, унищожаваша се партийни бюлетини, имаше арестувани агитатори и кандидати комунисти и уволнени учители. За разстройване предизборната дейност на БКП на 8 март нейният Централен комитет беше подведен под съдебно следствие (за един позив, издаден през декември 1919 г.) и за неотклонението му се искаше 300 хил. лв. гаранция. Сумата беше събрана и внесена, ЦК на БКП не беше арестуван, но този случай, както и окръжното на Министерството на земеделието, засили раздразнението и недоверието в партийните среди към БЗНС⁴⁷.

Под претекст, че общините комуни пилеят средства и отказват да се заемат с проблемите на прехраната, провокират държавата и пропагандират революция, те или не се утвърждаваха, или се заплашваха с разтурване. Пловдивската комуна беше обвинена в неизпълнение на законите, прехосване богатствата на общината за Транспортната стачка, разпространяване на слуха, че в България се извършва мобилизация против Съветска Русия и др. и беше разгонена. Комунистите и широките социалисти — общински съветници, бяха арестувани и дадени под съд⁴⁸. ЦК на БКП отправи няколко протеста до министър-председателя и министъра на вътрешните работи по предизборните репресии срещу комунистите⁴⁹.

Въпреки ограниченията и преследванията БКП участва в изборната борба много активно и организирано. За партията изборите бяха политически двубой със Земеделския съюз, считан за класов противник. Партия на селската буржоазия разбогатяла през войните, най-верният и свиреп страж на буржоазномонархическия режим, проводник на империалистическата и контрареволуционна политика на Съглашението — в тази гама бяха партийните оценки за БЗНС в изборната кампания. Поради разгрома на Транспортната стачка и предизборните преследвания

в отношението към проведените и проектирани от Земеделския съюз реформи липсваше обективност, стигна се до пълен nihilизъм⁵⁰.

Най-често мишена на партийната критика беше проектоза-конът за трудова поземлена собственост, на който «Работнически вестник» посвети поредица статии. Аграрната реформа се характеризираше като несериозна и жалка предизборна маневра. Нейният резултат не можел да бъде друг освен по-бързото концентриране на земята в ръцете на селската буржоазия и закрепостяване на малоимотните селяни към дребната примитивна частна собственост. Планираното раздробяване на едрото земевладение се представяше за неразумна, реакционна мярка⁵¹.

Една евентуална самостоятелна земеделска власт беше съвършено неприемлива за БКП и категорично се отхвърляше. На борбата срещу буржоазните партии се отреждаше второстепенно място⁵².

Социалдемократическата партия се втурна към изборното полесражение с несъответстващи на силата и възможностите й намерения. Тя беше и против БКП, и против буржоазните партии, но главно срещу БЗНС. В. «Народ» буквално се задъхваше от антиземеделска злоба⁵³.

Буржоазният лагер се готвеше за изборите със загриженост и ожесточение. Т. нар. Общограждански комитет «Обединение» издаде позив, с който убеждаваше буржоазните партии да съберат силите си срещу БКП и БЗНС, а избирателите — да подкрепят буржоазията. Идеята за сплотяване в изборната борба не беше чужда на ръководните буржоазни среди, но на практика се оказа неприложима⁵⁴.

Прогресивнолибералната партия имаше желание да се коалира с Народната партия, но тя беше съгласна това да стане само в отделни селища, а не за централно споразумение. Преговорите между двете партии завършиха с взаимни обвинения в несговорчивост, сметкаджийство и партиен егоизъм. Прогресивнолибералите обсъждаха въпроса за задружно действие и с Демократическата, и с Радикалната партия също безрезультатно. Претърпя неуспех и опитът на генадеивистите да привлечат либералите — крилото на Д. Петков, и да образуват по-жизнеспособна либералска формация⁵⁵. Всички буржоазни партии участваха самостоятелно в изборите и взаимно си съперничеа.

За Народната партия главният въпрос в изборите беше да се разгрозят българският болшевизъм и социалдемократията, да се осигури управлението на «партиите на реда». Към тях се причисляваше и БЗНС — трябвало само в «земеделската стихия» да се внесе ред и дисциплина. Народните почти не критикуваха Земеделския съюз. В тяхната изборна платформа наред с исканията за законност, защита на общонародните интереси и др. фигурираха и точки за примиряване на крайностите, трудова поземлена собственост, насърчаване на кооперациите и др. Из-

общо Народната партия не се отказа от програмната декларация на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски, демонстрира готовност за бъдещо сътрудничество и управление с БЗНС. Нейната предизборна агитация беше антикомунистическа и антисоциалистическа⁵⁶.

Прогресивнолибералната партия действуваше в изборите под лозунга «Запазване на България от левичарската опасност!». Тя се стремеше да стои близко до Земеделския съюз, подчертаваше, че цени неговата сила и желанието му да предпази България от болшевизма. Прогресивнолибералите се обявиха за «нови закони, много реформи»: еднакво ползуване на материалните и духовните блага от всички, прогресивно облагане на капиталите и приходите, оземляване и закрила на слабоимотните земеделци, но без да се руши поземлената собственост (едрото земевладение). На БЗНС се втъпяваше, че времето на хомогенните кабинети е изживяно — те били рожба на личния режим, че неговата програма може да се реализира само от коалиционно правителство. Прогресивнолибералната партия не криеше склонността си да остане в блок за управление със Земеделския съюз⁵⁷.

Най-активна и настъпателна в предизборната борба измежду буржоазните партии беше Демократическата. Тя имаше самочувствието на най-силна и организирана политическа организация. Поела управлението през буреносната 1918 г. и разгромила Войнишкото въстание, само тя можела да изведе България от следвоенната криза с най-малко сътресения и жертви.

Демократическата партия считаше изборите за XIX ОНС за съдбоносни за страната и себе си и призова кадрите си към пълна мобилизация и образцова организация в изборната борба⁵⁸. За враг номер едно тя обяви БЗНС, който не бил нищо друго освен «оранжев болшевизъм». «Оранжевата армия — декларира Ал. Малинов в предизборната си реч, — нека го запомним добре — крие в себе си не по-малка опасност за социалния и политическия строй, отколкото червената армия. Ако пред мен би се сложила алтернативата: оранжева или червена армия, аз бих си помислил доста, преди да направя избора си»⁵⁹.

«Да бием земеделците! Да се попречи на Стамболийски да препуска своя луд кон над нещастна България!» — такъв беше девизът на демократите в изборите. Проведените и замислени реформи от БЗНС демократите квалифицираха като «ексцентрични недомислия», водещи до социализация на капиталите. Законопроектът за трудова повинност възкресявал ангариата на Мидхат паша, въвеждал казармена организация ала Лениновата в Русия⁶⁰.

Най-острите стрели демократите насочваха срещу проекта за аграрна реформа. Той бил «чист болшевизъм, само че не червен, а оранжев», пълно отрицание на човешката мисъл и народния опит, с гибелни последици за икономиката и обществото. Неговото приложение ще разстрои съществуващите селски стопанства,

а нови няма да се създадат. Земеделският съюз иска да изравни всички в мизерията — така представяше Демократическата партия Законопроекта за трудова поземлена собственост⁶¹. В. «Пряпорец» ругаеше грубо Ал. Стамболийски, че е слаб и неумел дипломат, че е подписал несполучлив мирен договор⁶².

Радикалната партия също изхождаше от концепцията, че в българската политическа действителност съществуват две еднакво опасни крайности — земеделци и комунисти. Първите щели да върнат страната към личния режим, вторите — да докарат диктатура на пролетариата. Непосредствената заплаха според радикалите беше хомогенната земеделска власт.

Радикалната партия отричаше способността на БЗНС да проведе полезни реформи. Гласуваните при коалиционното правителство на Ал. Стамболийски и предстоящите реформи били несъстоятелни и пакостни. А радикалите отправяха най-много нападки срещу Законопроекта за трудова поземлена собственост, въпреки че в предизборната им платформа фигурираше точка за оземляване на безимотните и малоимотните от фонд, образуван от държавни и манастирски земи и от едрите земеделски стопанства. По този и по други въпроси се касаеше не толкова за принципиални възражения, колкото за обида и ожесточение от неосъществената коалиция с БЗНС⁶³.

От либералските фракции по-дейна беше тази на генадиевистите. Тя издигна изборна платформа за разумно икономическо и политическо преустройство и нормални международни отношения. Генадиевистите критикуваха всички буржоазни партии — от народняци до радикали, но смятаха за главна задача в новото Народно събрание да не се допусне мнозинство от комунисти и социалисти.

С БЗНС групата на Н. Генадиев не се заяждаше, по-скоро флиртуваше, опитваше се да се представи за негов приятел и довереник. Някои политически среди започнаха да подозират, че след изборите може да се образува земеделско-либералска коалиция⁶⁴.

С една остра и обидна за Н. Генадиев бележка «Земеделско знаме» отхвърли категорично възможността либералите да участвуват в бъдещия кабинет, даже го заплаши, че могат да се окажат в компанията на радославистите в Централния затвор. Бележката се препечата и от в. «Пробуда»⁶⁵. В. «Воля» смени тона — започна да критикува политиката на БЗНС през войната, неговите реформи, методи и т. н.⁶⁶.

Въпреки очевидната активност и настървеност на буржоазните партии Земеделският съюз определено подценяваше опасността от тях. Особено се заблуждаваше по отношение на Демократическата партия. Тя беше още силна, опитна и ловка, а БЗНС я третираше като окончателно провалена и загиваща. Обвиняваше я главно за управлението ѝ през 1918 г., за смазването на Войнишкото въстание и че не е сключила сепаративен мир.

В земеделския печат и в речите на земеделците се издигаха най-общи лозунги: Селяни, погребете старите кождерски партии! Погребете всички партийни котила! Против царските демократи! Липсваше разобличение по същество на противонародната политика на буржоазните партии⁶⁷.

На десните партии се правеха по-малко спънки в предизборната дейност, малцина техни дейци бяха преследвани. Много недоволство и възмущение предизвика нощният обиск в София на 27 март 1920 г., който всъщност не засегна кадрите на буржоазните партии⁶⁸. На 3 март 1920 г., по време на сказката на белогвардееца П. Рис, беше взривен театър «Одеон». Буржоазните среди сметнаха атентата за опит на БЗНС да обезглави десните партии, като стовари вината за това върху БКП, тъй като сказката беше против Октомврийската революция⁶⁹.

Резултатите от изборите не бяха очакваните от БЗНС. Той събра 349 212 гласа (39% от общия брой на гласовете — 894 000, които му обезпечиха 110 мандата от всичко 229). Дадоха подкрепа на БЗНС над 130 000 нови избиратели, предимно бедни, безимотни и средни селяни, отчасти и по-заможни. Възделеното мнозинство обаче не беше постигнато. Втората по сила партия в изборите беше БКП. Тя получи 184 000 гласа и 50 депутатски места. Останалите мандати се разпределяха така: Демократическата партия — 24; Народната — 14; Прогресивнолибералната — 9; Социалдемократическата — 9; Радикалната партия — 8; Народнолибералната (генадиевисти) — 3; Народнолибералната (петковисти) — 3⁷⁰.

Явно позициите на буржоазните партии в новия парламент бяха силно стеснени, но не дотолкова, че те да не могат да упражняват натиск върху правителството, както се сочи от някои автори⁷¹.

БЗНС прикриваше своето неудовлетворение от изборния резултат, изтъквайки, че е увеличил четворно гласовете си в София, а комунистите са загубили половината си гласове в селата. Безпокоеше се главно от респектиращата по брой комунистическа парламентарна група⁷².

Непълният изборен успех на БЗНС се посрещна със злорачество от политическите му противници. «Пряпорец» писа, че не БЗНС е победил в изборите, а селяните са го победили, като не са му гласували достатъчно доверие. Относителният успех на съюза се дължал според демократите главно на това, че пред изборите Народен магазин снабдил селата с хубави и евтини стоки, получени почти даром от военния арсенал⁷³.

БКП пресилено го определи като «пълно проваляне, морално и политическо поражение на Земеделския съюз». Той не бил никакъв колос, а политическо джудже. Претърпели крах диктаторските замисли на дружбашките власти⁷⁴.

Драгиевистите също изразиха задоволство, че Земеделският съюз не е постигнал пълен успех. Датата 28 март била позор за

земеделските водачи и «тиранина Ал. Стамболийски». Д. Драгиев призовава земеделците да се сплотят около в. «Земеделска правда» за «спасяване на съюза»⁷⁵.

Изборите се следяха с интерес от чуждите представители в София. Френските дипломати определиха успеха на БЗНС като относителен. Очакваха, че Ал. Стамболийски ще прибегне до касиране, за да си осигури парламентарно мнозинство, или ще образува отново коалиционно правителство. По-реално им изглеждаше второто. По-точно, то им допадаше повече. Представителите на буржоазните партии в един бъдещ кабинет щели да съдържат застрашителните за обществото фантазии на Ал. Стамболийски⁷⁶.

Вторият факт от изборния резултат, който правеше огромно впечатление, беше компактната комунистическа парламентарна група — тя представляваше почти една четвърт от общия брой на депутатите. БЗНС и БКП имаха общо 160 места в новото Народно събрание. За съжаление и двете партии отминаха това събитие без необходимото внимание и изводи, не оцениха благоприятните перспективи за бъдещето на страната, които разкриваше едно взаимно разбирателство и сътрудничество.

2. ФОРМИРАНЕ НА САМОСТОЯТЕЛНО ПРАВИТЕЛСТВО НА БЗНС

Партиите от правителствената коалиция имаха общо 133 мандата — напълно достатъчно мнозинство за управление. Въпреки това още на 29 март д-р Ст. Данев подаде оставка. По решение на Висшия партийен съвет на Народната партия излязоха от кабинета и министърът на външните работи М. Маджаров, и министърът на промишлеността и труда Ат. Буров. Мотивът беше, че БЗНС трябва да има пълна свобода да формира блок според състава на новото Народно събрание и с оглед нуждите на момента, т. е. да се засили буржоазният елемент в правителството⁷⁷. Министрите земеделци решиха да не се подава оставката на кабинета до свикването на парламента⁷⁸.

Пред БЗНС застана ребром кардиналният проблем как при това Народно събрание да управлява по-нататък: самостоятелно или в коалиция. Ако се прави коалиция, с левите или с десните партии да бъде. Въпросът за бъдещото правителство раздели ръководните среди на съюза на три групи. Новата земеделска парламентарна група веднага започна да дискутира по положението, създадо се след изборите. В нея преобладаваше настроението за самостоятелна власт и това тревожеше буржоазните партии, които внимателно следяха заседанията й⁷⁹.

Земеделските министри и ПП също обсъждаха въпроса. Имаше предложение за лява коалиция — съюзът да се обърне пак към широките социалисти. След неуспеха им в изборите се очакваше те да бъдат по-отстъпчиви, не като през есента на 1919 г.

Едно правителство с широките социалисти се разглеждаше като селско-работническо. Комбинацията със Социалдемократическата партия би осигурила и известни международни предимства на правителството. Някои смятаха за най-подходящи партньори за управление радикалите. За коалиране с БКП не стана дума⁸⁰.

Съществуваше и течение, което предпочиташе да се продължи сътрудничеството с буржоазните партии. Негов говорител стана М. Турлаков, който заяви пред представителите на печата, че не вижда причини да се преустройва кабинетът. Само при недоверие от страна на парламента ще се наложи ново правителство⁸¹.

По този принципиален въпрос беше потърсено мнението и на дружбите. Насрочиха се околийски земеделски събрания за обсъждане резултатите от изборите и по-нататъшния път на съюза⁸².

«Земеделско знаме» съобщи, че БЗНС протяга ръка на трудещия се свят за дружна борба за обновяване на България. Прогресивните сили, сплотени в мощни организации, в борба с «адвокатските котерии» (буржоазните партии) ще преобразуват страната. Конкретни организации не се сочеха, но от подтекста личеше, че БКП не е в числото на вероятните партньори⁸³. В. «Пробуда» писа по-ясно по този въпрос. Парламентарната етикеция задължавала Ал. Стамболийски да започне сондажите за образуване на правителство с най-силната група, комунистическата. Но, продължава съобщението, «тъй като «другарите» комунисти не са имали и никога няма да имат желание да творят и управляват, а тяхната цел и задача е да рушат днешния строй, то с тях са безпредметни каквито и да било сондажи»⁸⁴.

Явно конфронтацията между двете народни партии от времето на Транспортната стачка продължаваше, липсваха всякакви изгледи за земеделско-комунистическа коалиция.

Междувременно се формира комисия за преговори на БЗНС с другите партии в състав Р. Даскалов, Ал. Оббов и К. Томов. Беше съобщено, че тя ще преговаря с всички опозиционни групи, с изключение на комунистическата⁸⁵.

Преговорите протекоха безрезультатно. Социалдемократите и сега се държаха високомерно и предявиха свръхпретенции. Радикалите също се оказаха неподатливи към коалиция с БЗНС. Народната и Прогресивнолибералната партия се стремяха към разширяване позициите си във властта. Комбинацията земеделци — демократи се считаше в съюзните среди за изключена. Ходът на разговорите не се публикува. Само се съобщи, че Земеделският съюз е протегнал ръка на всички политически сили, способни да допринесат за спасяването на страната. Ако не получи необходимото сътрудничество, съюзът пак няма да се поколебае да поеме управлението, което значеше, че ще състави самостоятелно правителство⁸⁶.

В същото време Демократическата партия трескаво обмисляше как да се противодействува на образуването на самостоятелен земеделски кабинет. Тя реши да направи опит за обща листа на

опозицията — дясна и лява — при избора на бюро на XIX ОНС, което се откриваше на 15 април, като първа стъпка към налагане на коалиционно правителство с участието на демократите⁸⁷.

Радикалите бяха съгласни на такава акция, но само ако групите, които гласуват за опозиционно бюро, участвуват и в един бъдещ кабинет. Демократите премълчаха по този въпрос и радикалите се отказаха, щом не ги викат за управление⁸⁸.

Народняците подозираха, че Ал. Малинов планира комунистическо-демократическо бюро, а перспективата председател на Народното събрание да стане Д. Благоев или Г. Димитров никак не ги привличаше. Освен това Народната партия се опасяваше, че при едно опозиционно бюро на парламента Ал. Стамболийски може да се откаже да състави правителство или да поиска разпускането на току-що избраното Народно събрание. И двата варианта ѝ изглеждаха неизгодни за буржоазията. Най-после ръководителите на народняците не изключваха вероятността при заплахата от дясната опозиция Ал. Стамболийски да потърси сътрудничеството с БКП. И Народната партия отхвърли предложението на демократите⁸⁹.

Няма сведения дали Демократическата партия е сондираля БКП по въпроса за опозиционно бюро на парламента и какъв е бил нейният отговор. Но споразумение между опозиционните сили не се постигна.

Земеделският съюз успя да спечели Народната и Прогресивнолибералната партия за избиране чисто земеделско бюро на XIX ОНС, въпреки че министрите им бяха в оставка. Прогресистите обясниха този компромис с желанието да се покаже вътре и вън от страната, че съществуват сили, годни да управляват България, че тя не е заплашена от анархия⁹⁰.

Народната партия се ръководеше от замисъла да се съхрани досегашната коалиция с БЗНС. Той се е засилил и разраснал, но с него трябва да се сътрудничи, докато не се изменят условията, които са го направили такъв. Част от народняците смятаха, че при състава на XIX ОНС и едно хомогенно земеделско правителство няма да бъде голяма беда. То ще бъде принудено да съобразява своята политика и законодателство с другите партии, ако не иска да бъде бламирано, ще бъде контролирано и ограничавано от буржоазната опозиция. Освен това, като поеме цялата тежест и отговорност на властта, «самонадеяният Стамболийски» ще се излекува от крайните си идеи⁹¹.

Генадиевите опровергаха, че БЗНС им е предложил председателството на Народното събрание срещу поддръжка на бъдещия кабинет. Още преди изборите Централното бюро решило независимо от броя на получените мандати партията да не приема участие в управлението⁹². Всъщност Народнолибералната партия с нейните три мандата не можеше да представлява интерес нито за БЗНС, нито за опозицията. Д-р Н. Генадиев се опитваше да се саморекламира.

На 15 април 1920 г. се свика Първата извънредна сесия на новото Народно събрание. Тронното слово, прочетено от Ал. Стамболийски и подписано само от него, отразяваше неясното положение в правителството. Беше много кратко, съдържаше най-обща констатация и намерения: болшевишката опасност е успешно отбита, България ще тръгне по-бързо по пътя на мирно стопанско и културно развитие и спасение. Отсъствуваха каквито и да е конкретни задачи и мерки⁹³.

Благодарение на подкрепата на народняци и прогресисти БЗНС получи желаното земеделско бюро на Народното събрание. За председател беше избран Ал. Ботев, а за подпредседатели — К. Томов и Хр. Манолов. Използувайки разнобоя в редовете на опозицията и нейната дезорганизираност, Земеделският съюз спечели първия тур в борбата за самостоятелно правителство. Едва след това Ал. Стамболийски съобщи, че М. Маджаров, Ат. Буров и д-р Ст. Данев са подали оставка — не поради недоразумения със земеделците, а за да се конструира кабинетът съобразно с изборните резултати. Ал. Стамболийски изказа благодарност на тримата и отбеляза, че пак може да работят заедно⁹⁴. Последното беше едно неангажиращо обещание за коалиция — колкото да не бъдат гласнати Народната и Прогресивнолибералната партия към участие в един опозиционен буржоазен блок.

На 16 април 1920 г. беше обнародван царски указ за приемане оставките на М. Маджаров, Ат. Буров и д-р Ст. Данев и назначаване управляващи техните министерства⁹⁵.

Изборът на земеделско бюро на Народното събрание се прие като сигурен знак, че БЗНС върви към самостоятелен кабинет. Демократите яростно се нахвърлиха върху народняците, че не са проявили парламентарна отговорност и лично достойнство. Предали крепостта отвътре, оставили «людия да изяде зелника». При излизането на трима министри Ал. Стамболийски е бил длъжен да сложи оставката на целия кабинет и откриването на Народното събрание да се отложи до образуването на ново правителство⁹⁶.

След откриването на парламента продължиха сондажите за образуване блок за управление. Преговорите се водеха без бързане и по начин, който създаваше впечатление, че са привидни, за спечелване на време, докато се комплектува самостоятелен кабинет⁹⁷. Такова впечатление създаваше и земеделският печат. В уводна редакционна статия на «Земеделско знаме» се твърдеше, че няма друга партия, нито блок, освен БЗНС, които да се справят с тежкото положение на страната. «Селски глас» обнародва една обширна програма за реформи, явно несъобразена с мнението на никоя друга партия: Закон за трудова поземлена собственост (ТПС), Закон за трудова повинност, Държавен консорциум за целия внос и износ, секвестър на всички капитали и имоти над 500 хил. лв. и др. В Народното събрание земеделските депутати поддържаха тези и други подобни мерки⁹⁸.

Парламентарната група на БЗНС продължаваше да настоява

да се образува самостоятелен кабинет. Дясната и лявата опозиция обясняваше това упорство не от желание да се прокара програмата на съюза, а да се задоволят многобройните министерства в нейните редове⁹⁹. Всъщност парламентарната група изразяваше настроението на земеделската маса.

Преговорите за коалиционно управление се оказаха безплодни. Прогресивнолибералната партия обеща само парламентарна подкрепа на добрите начинания на бъдещото правителство¹⁰⁰. На народняците БЗНС предложи Министерството на търговията, но те държаха на външното министерство. Народната партия декларира, че може да управлява с БЗНС, но той желае да управлява сам. Главният въпрос вече е, ще може ли опозицията — буржоазната и комунистическата — да го застави да върви по пътя на парламентаризма. При разумна политика ще подкрепят Земеделския съюз¹⁰¹.

С широките социалисти преговорите останаха на същата точка, на която бяха непосредствено след изборите. Те не приеха нито програмата на бъдещия кабинет, нито предлаганите им министерства, бяха против обвързването с БЗНС. Висшият партийен съвет на Социалдемократическата партия през февруари 1920 г. гласува срещу всякакви изборни компромиси и споразумения за управление с буржоазните партии и с БЗНС. Ал. Стамболийски лично се срещна с д-р Н. Сакаров и го покани да влезе в кабинета, но той отказа да разговаря по този въпрос. По повод срещата Ал. Стамболийски — Н. Сакаров в. «Народ» излезе с декларация, че Социалдемократическата партия пита органическо отвлечение към Земеделския съюз и смята за безчестие не само съвместното управление с него, но и помисъла за такова дело. БЗНС бил зъл и отмъстителен народен враг¹⁰².

Радикалите бяха против самостоятелен кабинет на Земеделския съюз, но не проявиха афинитет към коалиция с него. На 21 април Радикалната партия официално съобщи, че не приема предлаганото ѝ от БЗНС министерско място. Отказът се мотивираше с лошото и своеобразно управление на земеделците и с тяхната неискреност¹⁰³.

Демократическата партия беше последната, с която БЗНС би се коалирал за управление — след разгрома на Войнишкото въстание тя стана най-ненавижданата от земеделските маси буржоазна партия. Въпреки това Висшият партийен съвет на демократите през април 1920 г. прие резолюция против «съсловното управление», за правителство, което ще се ръководи от принципите на цивилизацията и конституционния парламентаризъм. Явно се имаше предвид коалиционно управление с неопределеното и ръководно участие на Демократическата партия. Ан. Ляпчев саяви, че неговата партия не може да приеме коалиция с БЗНС, з която да бъде неговата опашка. Добрата им воля за сътрудничество не издържала поради нарушението на правните и културни норми от страна на съюза¹⁰⁴.

На този втори етап на преговорите за коалиция някои земеделски депутати подхвърлиха в Народното събрание, че БКП може, ако иска, да получи три министерски места. Комунистите премълчаха по тази неофициална покана. «Работнически вестник» писа, че е все едно дали Земеделският съюз ще образува хомогенно или коалиционно правителство и с кои партии. Новото правителство ще продължи политиката на старото¹⁰⁵.

Левите сили не приеха да сътрудничат с БЗНС, а с десните не желаше самият той. В тази обстановка в земеделските среди окончателно се оформи решението за образуване на самостоятелно правителство. Трябваше обаче да се намери някакъв модус за липсващото парламентарно мнозинство — на БЗНС не достигаша 4 мандата. Съществуваше опасение от образуването на опозиционен блок, който може да събори правителството на съюза. Освен това имаше признаци, че собствената му парламентарна група не е особено единодушна и не се изключваше тя да се разедини. Изходът се видя в касирането на опозиционни депутати¹⁰⁶.

Ускори се проверката на изборите. Комисията по проверката намери, че във Врачански окръг има кандидатиран държавни служители (един комунист — кмет и един прогресивнолиберал — писар) и други процедурни нарушения. Тя предложи гласовете, подадени за кандидатите на БКП и Прогресивнолибералната партия, да се приемат за недействителни и техните кандидати да бъдат касирани. На 27 април това предложение се гласува открито въпреки настояването на опозицията за поименно гласуване. Така бяха касирани 5 депутати комунисти и 1 прогресист. Сред отстранените беше и Г. Димитров, а прогресистът беше не друг, а д-р Ст. Данев¹⁰⁷.

Касирането на опозиционни депутати не беше безпрецедентно в българския парламентарен живот. Но сега случаят беше особен — въпросът опираше до подсигурирането на една самостоятелна селска власт. Това породило естествено единство между буржоазната опозиция и парламентарната група на БКП. На 29 април 1920 г. опозицията — от комунисти до народнолиберали — изпрати колективен протест до председателя на Народното събрание, подписано от Т. Луканов (комунист), Ан. Ляпчев (демократ), Ив. Гешов (народняк), А. Урумов (прогресист), Ст. Костурков (радикал), П. Джидров (широк социалист) и Н. Геннадиев (народнолиберал). Изказваше се възмущение от касирането на врачанския избор и че не са прочетени протестите на Прогресивнолибералната партия и БКП по този повод. Оспорваше се и резултатът от гласуването¹⁰⁸.

На 1 май беше поставен на разглеждане пловдивският избор. Отново с мотив, че бюлетините били нечетливи, се предлагаше касиране на 4 комунисти и 3 демократи. Комунистическата парламентарна група реши на всяка цена да продължи дебатите и на 2 и 3 май, докато в Народното събрание се явят и отсъстващите народни представители от буржоазните партии, и успя да на-

прави това. На 3 май цялата опозиция — лява и дясна, гласува против касирането на пловдивските комунисти и демократи. Но земеделската парламентарна група надделя и седемте депутати загубиха мандатите си¹⁰⁹.

Ударът беше точно премерен — беше намален съставът, а оттук и силата на двете най-големи и застрашаващи земеделското мнозинство опозиционни парламентарни групи — на БКП с 9 депутати и на Демократическата партия с трима. Така БЗНС си осигури една не особено надеждна парламентарна опора. В стремжата си към демократична власт той използва недемократични средства. Парламентът остана до края вместо с 229 с 216 депутати.

Касирането на 13-те опозиционни народни представители предизвика протестна кампания, която прерасна в истинска анти-земеделска истерия. За прогресистите БЗНС стана вече «дружбашки съюз», установил оранжев съветизъм, който ще проправи път и на червенювинения. Доскорошните съюзници на Земеделския съюз декларираха, че са изгорени всички мостове за по-нататъшно сътрудничество. Те апелираха към буржоазните партии да се обединят за борба с «тиранията» и да наложат правителство на реда и законността¹¹⁰. Народната партия също започна открито да ругае Земеделския съюз, обвинявайки го в падение и потъпкване на народовластие с юмруци¹¹¹.

При непосредствената опасност от селска власт в Демократическата партия се прояви известно раздвоение. Някои от ръководните дейци се опитваха да убедят Земеделския съюз, че той е част от буржоазния лагер и трябва да върви с буржоазията, а не да ѝ дава гръб. Други демократи считаха БЗНС не само безвъзвратно загубен за каузата на капитализма, но и крайно опасен за него. Пред двете злини — Земеделския съюз и БКП, не бива да се предпочита Земеделският съюз. «Ще избира не веднаж, а два пъти червения болшеvizъм» — декларира в Народното събрание Вл. Такев¹¹².

Радикалната партия имаше непропорционален на силата ѝ дял в антиземеделската кампания. В Народното събрание нейните оратори кресливо клеймяха БЗНС, че е «в по-лош път, отколкото всички буржоазни партии», че властта му е «жакерия в най-лош вид», «съветско управление» и земеделските дружби играели ролята на «селски съвети». В. «Радикал» писа, че Ал. Стамболийски върви по стъпките на В. Радославов и е извършил атентат върху авторитета на парламента. Радикали дръзко заплашваха, че скоро ще видят сметката на БЗНС и неговото управление¹¹³.

Цялата буржоазна опозиция обърна поглед към Д. Драгиев. Тя искрено съжаляваше, че «българският Толстой» не е в парламента, няма достатъчно влияние и не може да въздейства върху политиката на Земеделския съюз¹¹⁴. Буржоазията основателно

въздишаше по Д. Драгиев — той все повече се отдалечаваше от съюза и по-плътнo се доближаваше към нея¹¹⁵.

Социалдемократическата партия твърдеше, че ако БЗНС иска да властва самостоятелно без парламентарно мнозинство, ще трябва да се облегне на Борис, да стане царски лакей. Но широките социалисти вярваха, че парламентът ще съумее да бламира правителството на Ал. Стамболийски и да спаси страната от «земеделска тирания»¹¹⁶.

БЗНС отговаряше много слабо на нападите. Не само не разполагаше с достатъчно печатни издания, но и наличните не се използваха както трябва. «Земеделско знаме» най-често лепеше обидни епитети на буржоазните партии, вместо аргументирано да опровергава несправедливите критики и обвинения¹¹⁷.

БКП гледаше на полемиката на буржоазните партии и социалдемократията с БЗНС като на вътрешна домашна разпрания «между градската и селската буржоазия». Тя неоснователно очакваше, че «двете крила на капиталистическата класа» скоро ще се споразумеят и отново ще управляват заедно¹¹⁸.

На 20 май 1920 г., след продължителни и бурни заседания на земеделската парламентарна група, чрез гласуване бяха излъчени необходимите двама министри за попълване на кабинета — Ал. Оббов и Ст. Омарчевски¹¹⁹. На 21 май с царски указ № 10 правителството на Ал. Стамболийски беше реконструирано и окончателно комплектовано. Ц. Бакалов се освобождаваше като министър на народното просвещение и ставаше министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството; Р. Даскалов вместо Министерството на земеделието и държавните имоти поемаше Министерството на търговията, промишлеността и труда; Н. Атанасов напускаше Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството и поемаше Министерството на железниците, пощите и телеграфите; М. Турлаков сменяше Министерството на железниците с това на финансите. Ст. Омарчевски ставаше министър на народното просвещение, а Ал. Оббов — министър на земеделието.

Деветчленното самостоятелно правителство на БЗНС беше в състав: Ал. Стамболийски — министър-председател, министър на външните работи и управляващ Министерството на войната; Ал. Димитров — министър на вътрешните работи; Ц. Бакалов — министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството; М. Турлаков — министър на финансите; Р. Даскалов — министър на търговията; Ал. Радолов — министър на правосъдието; Ст. Омарчевски — министър на просветата; Ал. Оббов — министър на земеделието и Н. Атанасов — министър на железниците, пощите и телеграфите¹²⁰.

Освен министър-председателския пост Ал. Стамболийски пое и две министерства. Той стана титуляр на Министерството на външните работи, за да поеме лично и непосредствено изпълнението на договора и защитата на националната кауза. Налагаше

се поне временно да ръководи и военното министерство, за което Земеделският съюз нямаше що-годе подготвен човек, а проблемите с армията и Военния съюз бяха много сложни.

В първия кабинет на Ал. Стамболийски прави впечатление и следното: повечето от министрите бяха млади, без достатъчен политически стаж. Някои от по-възрастните, например Ц. Бакалов, не притежаваха необходимите делови качества за държавници. Р. Даскалов получи министерство, което явно не му подходеше, не му позволяваше да се разгърне. М. Турлаков и Ал. Радолов бяха изявени десничари. Съюзът се освободи от драгивистите, но в него имаше и други десни среди, влиянието на които се почувствува при формирането на правителството.

Официозът «Земеделско знаме» изрази надежда, че разумните политически групи ще подкрепят новото правителство и неговата творческа парламентарна дейност. Чувствувахе се опасението, че и левите сили ще противодействат на политиката на БЗНС¹²¹.

В Народното събрание Указ № 10 се посрещна без никакви протести или каквато и да е реакция¹²². В печата обаче веднага пролича, че самостоятелното земеделско правителство се намира в обкръжение от непримиримо враждебни сили. Най-доброто, което се писа за него, беше, че е по-малкото зло от българските болшевики. Не закъсняха призивите незабавно да се образува буржоазна коалиция за противодействие на селската власт. На първо време буржоазията трябвало да си изработи обща линия по вътрешната и външната политика и дружбашките законопроекти¹²³.

Отношението на БКП към самостоятелното земеделско правителство беше също отрицателно. «Земеделският народен съюз — се казва в резолюцията на Втория конгрес на БКП (31 май — 2 юни 1920 г.) — пое властта с подкрепата на буржоазните партии, които чрез него като най-силна от «левите» партии искат да постигнат «умиротворението» на страната, т. е. да задушат революционната борба на трудещите се класи. ЗН съюз влачи подире си голяма маса несъзнателни селяни. . . Но ЗН съюз представлява интересите не на тия селски маси, а на селската буржоазия, която във войната разбогатя чрез ограбване малоимотните селяни и чрез спекулация с храни. . . Най-типичните представители на тая алчна грабителска селска буржоазия стоят начело на ЗН съюз, дружбите и правителството»¹²⁴.

Следователно за БКП идването на БЗНС на власт не беше нищо повече от обикновена смяна на едно буржоазно правителство с друго, също буржоазно. Оттук и непризнаването на земеделската власт.

Създаването от Ал. Стамболийски на самостоятелно, а не на коалиционно правителство с буржоазията се осъди и от драгивистите, и то категорично и с много злоба¹²⁵.

Формирането на хомогенен земеделски кабинет в България

не срещна външна съпротива. Най-влиятелната от съглашенските сили, Франция, беше подготвена да приеме една селска власт, макар че предпочиташе коалиционна. Ж. Пико писа в Ке д'Орсе, че българските селяни, т. е. Земеделският съюз, са уморени от войните и желаят мир, те са за спокойствие и ред в страната — показали това при Транспортната стачка. Ж. Пико се безпокоеше от възможното увлечение в «опасни експерименти» при осъществяване на реформите, предвидени в програмните документи на Земеделския съюз¹²⁶.

*

В следвоенната революционна криза БЗНС се превърна в една от основните политически сили, претендиращи за властта. Той предизвика преждевременното провеждане на изборите за XIX ОНС, в които участва в името на самостоятелно управление. В борба с буржоазните партии и БКП той извоюва непълна победа. В изборите БЗНС се обяви главно срещу БКП не толкова от ненавист към комунизма. Той се боеше от нарастването на нейната сила, виждаше в лицето ѝ опасен съперник за собственото си влияние в селото.

След изборите дясната и лявата опозиция настървено се бореха за осуетяване на едно самостоятелно земеделско правителство. Вследствие разгрома на Транспортната стачка и предизборните репресии над нейни дейци БКП се дезориентира и участвуваше дори в общи акции с буржоазните партии срещу БЗНС.

Буржоазията не беше единна в преценките и отношението си към Земеделския съюз. Народната и Прогресивнолибералната партия считаха, че класовите интереси на буржоазията изискват да се запази коалицията с БЗНС, за да се въздейства върху политиката му и не се допусне сближението му с БКП. Те се надяваха, че може да се влияе задържащо и върху една самостоятелна земеделска власт. Затова избягваха конфронтацията, стремяха се да не скъсват отношенията към Земеделския съюз.

Други буржоазни среди начело с Демократическата партия не вярваха, че БЗНС може да бъде привързан и използван от буржоазията. Те го поставяха на една дъска с БКП, считаха го за не по-малка опасност от нея. Демократическата партия виждаше една селска власт като опасен удар върху политическото и икономическото господство на буржоазията с трудно предвидими последици за капитализма.

С традиционните парламентарни средства буржоазията не можа да предотврати формирането на самостоятелна селска власт. А за използването на извънпарламентарни или насилствени методи десните партии не бяха готови, не разполагаха с необходимата организация и средства.

За пресичане пътя на БЗНС към самостоятелно управление буржоазията не можеше да разчита и на царя. Борис не беше чарован от възможността в царството му да има селска власт.

о

Но той допусна предсрочно разпускане на XVIII ОНС и насрочването на нови избори, и то не точно по предвидения от Конституцията начин, и не се опита да попречи на образуването на хомогенен земеделски кабинет. След двете национални катастрофи положението на монархическия институт не беше стабилно. Царят беше много напладен от обявената от Р. Даскалов република по време на Войнишкото въстание и от замисъла на някои земеделски дейци да го заставят да напусне трона през есента на 1919 г., за да посмее да се противопостави открито на Ал. Стамболийски.

Освен това Борис виждаше, че много сили са против БЗНС и нямаше нищо против да им даде възможност да се сблъскат с него и провалят усилията му за самостоятелна власт. Тази прогноза на монарха почти се осъществи, но БЗНС извърши някои процедурни хватки, използва липсата на единство в буржоазния лагер и се наложи.

Следователно буржоазията не отстъпи властта на БЗНС, нито се отказа да противостои на неговите стремежи към самостоятелно управление, както се сочи в някои публикации¹²⁷. Линията на Земеделския съюз за селска власт надделя в борба с буржоазните партии и БКП, както и с тенденцията за коалиране вътре в неговите редове. Поемането на управлението от правителството на Ал. Стамболийски беше победа на демократично настрояните селски маси, организирани в БЗНС, сериозен пробив в буржоазната държавно-политическа система. В събитията около установяването на това правителство са заложени много от тенденциите, характерни за развитието на земеделския режим и политическите борби в страната в началото на 20-те години.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стамболийски, Ал., Земеделско управление. ..., с. 25—56.

² Земеделско знаме, 62, 17 ян. 1920; Работнически вестник, 152, 15 ян. 1920; Народ, 3, 14 ян. 1920; Радикал, 7, 13 ян. 1920.

³ Земеделско знаме 54, 13 дек. 1919; 61, 14 ян.; 62, 17 ян.; 63, 22 ян. 1920.

⁴ Народ, 3, 14 ян.; 5, 22 ян.; 6, 23 ян.; 11, 29 ян. 1920.

⁵ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 69, л. 47; а. е. 83, л. 13.

⁶ Мир, 5904, 20 ян.; 5908, 24 ян. 1920.

⁷ Земеделско знаме, 67, 4 фев. 1920.

⁸ Земеделско знаме, 67, 4 фев. 1920; Земеделска правда, 57, 31 ян. 1920.

⁹ НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 255, 258; Държавен вестник, 260, 21 фев. 1920.

¹⁰ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1010, 1016, 1030.

¹¹ Пак там, с. 965—982, 984—999, 1021—1029.

¹² Пак там, с. 1029.

¹³ Пак там, с. 1030, 1039.

¹⁴ НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 258.

¹⁵ Земеделско знаме, 67, 4 ян.; 68, 8 фев.; 69, 12 фев.; 70, 14 фев. 1920.

¹⁶ Даскалов, Р., Борба за земя. С., 1945, с. 10; Пробуда, 9, 24 март 1920.

¹⁷ «Пробуда» официално беше «независим информационен народен вестник». Всъщност е земеделско издание (Муравиев, К., Събития и хора, с. 87).

¹⁸ Земеделско знаме, 62, 17 ян.; 63, 22 ян.; 64, 24 ян. 1920.

¹⁹ Пак там, 64, 24 ян.; 73, 26 ян. 1920; Пробуда, 5, 20 март; 9, 24 март 1920.

²⁰ Велев, Ал., цит. съч., с. 71—73; Кожухаров, К., БЗНС в миналото и днешните задачи. С., 1956, с. 129; Земеделска правда, 61, 26 март; 68, 29 март 1920.

²¹ Земеделско знаме, 71, 19 фев.; 72, 21 фев.; 73, 26 фев. 1920.

²² НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 258; Радикал, 38, 20 фев. 1920; Воля, 173, 22 фев. 1920.

²³ Дневници на XVIII ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1332.

²⁴ Пак там, с. 1339—1348.

²⁵ Земеделско знаме, 73, 26 фев. 1920; Селски глас, 21, 21 май 1920, с. 1—2.

²⁶ Мир, 5931, 21 фев. 1920.

²⁷ Държавен вестник, 261, 23 фев. 1920.

²⁸ Оббов, Ал., цит. сп., л. 63.

²⁹ Мир, 5931, 21 фев.; 5936, 27 фев.; 5949, 15 март 1920.

³⁰ България, 79, 21 фев. 1920.

³¹ Пряпорец, 40, 21 фев.; 58, 15 март; 85, 19 април 1920; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 5, л. 15.

³² Стефанов, Хр., цит. съч., с. 182; Радикал, 39; 21 фев. 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 704.

³³ НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 52, л. 114; Воля, 173, 21 фев.; 177, 2 март 1920.

³⁴ ЦПА, ф. 4, оп. 1, а. е. 25, л. 1; Работнически вестник, 184, 24 фев.; 195, 9 март 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 183.

³⁵ ЦДИА, ф. 361, оп. 1, а. е. 20, л. 156; Народ, 30, 21 фев. 1920.

³⁶ Земеделска правда, 60, 29 фев. 1920.

³⁷ НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 52, л. 114.

³⁸ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 3; НАБАН, сб. IV, а. е. 146, л. 199—200.

³⁹ Стамболийски, Ал., Земеделско управление. ..., с. 22—24; Земеделска правда, 61, 6 март; 62, 18 март; 63, 21 март; 64, 26 март 1920.

⁴⁰ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 187; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 101, л. 114; Пряпорец, 67, 25 март 1920; Радикал, 237, 20 окт. 1920.

⁴¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2439, л. 17, 35; ф. 255, оп. 1, а. е. 19, л. 1; ф. 300, оп. 1, а. е. 63, л. 4; Земеделско знаме, 78, 12 март; 79, 17 март 1920, Пробуда, 16, 31 март 1920.

⁴² Пробуда, 5, 20 март; 9, 24 март; 13, 28 март 1920.

⁴³ Земеделско знаме, 77, 10 март 1920.

⁴⁴ Пробуда, 1, 27 март 1920.

⁴⁵ Земеделско знаме, 78, 12 март 1920.

⁴⁶ Пак там, 76, 7 март; 78, 12 март; 79, 17 март; 80, 19 март 1920.

⁴⁷ Пак там, 81, 21 март 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 180.

⁴⁸ Работнически вестник, 204, 19 март 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 7, 55, 56, 98—100, 150—151.

⁴⁹ Работнически вестник, 204, 19 март 1920; Земеделско знаме, 83, 4 април 1920; Радикал, 64, 23 март 1920; Пробуда, 5, 20 март 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 183.

⁵⁰ Работнически вестник, 204; 19 март; 211, 27 март 1920.

⁵¹ Работнически вестник, 189, 1 март; 192, 5 март; 205, 20 март; 198, 12 март 1920; Коларов, В., Спомени, с. 476; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 183.

⁵² Работнически вестник, 193, 6 март; 202, 17 март 1920.

⁵³ Работнически вестник, 205, 20 март 1920.

⁵⁴ Народ, 52, 22 март; 54, 23 март; 55, 24 март; 77, 26 март 1920.

⁵⁵ Георгиев, В., Народния сговор, с. 201—202; Мир, 5958, 25 март 1920.

⁵⁶ Мир, 5978, 6 април 1920; България, 117, 8 април 1920; Радикал, 46, 1 март 1920; Воля, 182, 8 март; 189, 17 март 1920.

⁵⁷ Мир, 5942, 6 март; 5960, 27 март 1920.

⁵⁸ България, 79, 21 фев.; 85, 28 фев.; 99, 17 март; 102, 20 март 1920.

⁵⁹ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 5, л. 2, 15, 16.

⁶⁰ Пряпорец, 59, 16 март 1920.

⁶¹ Пак там, 58, 15 март; 67, 25 март 1920; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 63, л. 3.

- ⁶¹ Пряпорец, 51, 6 март; 55, 11 март; 67, 25 март 1920.
- ⁶² Пак там, 60, 17 март 1920.
- ⁶³ Радикал, 46, 1 март; 47, 2 март; 56, 13 март; 61, 19 март; 62, 20 март; 76, 6 април 1920.
- ⁶⁴ Пак там, 53, 10 март; 59, 17 март 1920; Мир, 5944, 9 март 1920; Воля, 182, 8 март; 184, 11 март; 192, 20 март; 198, 27 март 1920.
- ⁶⁵ Земледелско знаме, 79, 17 март 1920; Пробуда, 3, 18 март 1920.
- ⁶⁶ Воля, 195, 24 март; 196, 25 март; 198, 27 март 1920.
- ⁶⁷ НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 261; Земледелско знаме, 79, 17 март; 81, 21 март; 83, 4 април 1920; Пробуда, 13, 28 март 1920.
- ⁶⁸ Радолов, Ал., цит. съч., с. 54—55; НАБАН, сб. IV, а. е. 194, л. 128; НАИИ; а. к. XII, оп. 31, а. е. 54, л. 116; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 62, л. 28; Пробуда, 13, 28 март 1920.
- ⁶⁹ НАБАН, сб. IV, а. е. 194, л. 112—113, 115, а. е. 255, л. 283—284; Мир, 5940, 4 март 1920.
- ⁷⁰ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2185, л. 3; Беров, Л., цит. съч., с. 46, 53.
- ⁷¹ Гришина, Р. П., Возникновение фашизма в Болгарии, с. 44.
- ⁷² Пробуда, 16, 31 март 1920.
- ⁷³ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 187; Работнически вестник, 212, 29 март; 213, 30 март; 215, 1 април; 216, 2 април 1920.
- ⁷⁴ Пряпорец, 75, 3 фев. 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 565, 593—594.
- ⁷⁵ Земледелска правда, 65, 6 април 1920.
- ⁷⁶ НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 53, л. 115; Димитров, И., Френската дипломация и... с. 409.
- ⁷⁷ Мир, 5962, 30 март 1920; България, 114, 3 април 1920.
- ⁷⁸ Земледелско знаме, 84, 7 април 1920.
- ⁷⁹ Оббов, Ал., цит. сп., л. 58; Земледелско знаме, 86, 15 април 1920; Пробуда, 20, 4 април; 31, 20 април 1920; Пряпорец, 74, 2 април 1920.
- ⁸⁰ Пекарев, Юр., История на земеделското движение в България, т. II, Добрич, 1947, с. 482; Оббов, Ал., цит. сп., л. 58; Пробуда, 19, 3 април 1920.
- ⁸¹ Земледелско знаме, 86, 15 април 1920.
- ⁸² Пак там, 83, 4 април 1920.
- ⁸³ Пак там, 86, 15 април 1920.
- ⁸⁴ Пробуда, 18, 2 април 1920.
- ⁸⁵ Пробуда, 29, 18 април 1920.
- ⁸⁶ Турлаков, М., История, принципи и тактика на БЗНС, Ст. Загора, 1929, с. 142; Радолов, Ал., цит. съч., с. 20—21; Земледелско знаме, 85, 10 април 1920.
- ⁸⁷ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 13, л. 19.
- ⁸⁸ Пряпорец, 89, 23 април 1920; Радикал, 83, 17 април 1920.
- ⁸⁹ Пряпорец, 89, 23 април; 93, 28 април 1920; Мир, 5976, 17 април 1920.
- ⁹⁰ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 347.
- ⁹¹ Пак там; Мир, 5976, 17 април; 5984, 27 април 1920.
- ⁹² Воля, 202, 6 април 1920.
- ⁹³ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 1.
- ⁹⁴ Пак там, с. 2—3.
- ⁹⁵ Държавен вестник, 10, 16 април 1920. Някои автори неточно считат назначаването на управляващи — земеделци, на освободените министерства за начало на самостоятелно земеделско управление. (Хаджиниколов, В., цит. съч., с. 259).
- ⁹⁶ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 346—347, 350; Пряпорец, 84, 17 април; 87, 21 април; 93, 28 април 1920; Народ, 70, 15 април 1920; Воля, 204, 15 април 1920.
- ⁹⁷ НАИИ, а. к. XII, а. е. 54, л. 118.
- ⁹⁸ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 19, 226—227; Селски глас, 21, 1 май 1920, с. 2—3; Земледелско знаме, 88, 19 април 1920.
- ⁹⁹ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 20; Пряпорец, 86, 20 април; 87, 21 април; 88, 22 април 1920.
- ¹⁰⁰ България, 121, 15 април; 122, 16 април; 125, 20 април; 126, 21 април 1920.
- ¹⁰¹ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 48—50; Пробуда, 38, 28 април 1920; Мир, 5975, 16 април 1920.
- ¹⁰² НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 54, л. 118; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 19—20; Пробуда, 31, 20 април 1920; Народ, 68, 22 фев.; 71, 16 април; 73, 19 април; 77, 23 април; 78, 24 април 1920.
- ¹⁰³ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 468; Стефан, Хр. цит. съч., с. 183; Радикал, 86, 21 април; 89, 24 април 1920; Народ, 78, 24 април 1920.
- ¹⁰⁴ Пряпорец, 85, 19 април 1920.
- ¹⁰⁵ Работнически вестник, 227, 15 април 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 7.
- ¹⁰⁶ Стамболийски, Ал., Земледелско управление... с. 24.
- ¹⁰⁷ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 195, 200—201. Г. Димитров беше избран и в друга избирателна колегия и остана депутат в XIX ОНС.
- ¹⁰⁸ Мир, 5989, 4 април 1920.
- ¹⁰⁹ Работнически вестник, 118, 5 април 1920; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 435, 436.
- ¹¹⁰ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 375; България, 132, 28 април; 135, 3 май, 136, 4 май, 139, 8 май; 141, 11 май; 142, 12 май 1920.
- ¹¹¹ Мир, 5990, 5 май, 5993, 10 май 1920; България, 135, 3 май 1920.
- ¹¹² Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 405, 434—485.
- ¹¹³ Пак там, с. 190, 337, 340, 517; Радикал, 95, 3 май, 96, 4 май; 97, 5 май; 98, 7 май 1920.
- ¹¹⁴ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 407, 413, 465; Мир, 5989, 4 май, 5990, 5 май, 5993, 10 май 1920; България, 135, 3 май 1920.
- ¹¹⁵ Земледелска правда, 69, 5 май 1920.
- ¹¹⁶ Народ, 94, 13 май 1920.
- ¹¹⁷ Земледелско знаме, 86, 15 април; 90, 23 април; 93, 1 май; 96, 11 май 1920.
- ¹¹⁸ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 190.
- ¹¹⁹ Пробуда, 59, 22 май 1920; Мир, 6002, 21 май 1920; Народ, 100, 25 май 1920.
- ¹²⁰ Държавен вестник, 39, 22 май 1920.
- ¹²¹ Земледелско знаме, 100, 21 май 1920.
- ¹²² Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 521.
- ¹²³ Мир, 6002, 21 май, 6003, 22 май; 6004, 25 май 1920; България 150, 22 май; 152, 26 май, 154, 28 май 1920.
- ¹²⁴ БКП в резолюции и решения, т. II, с. 94.
- ¹²⁵ Земледелска правда, 71, 23 май, 73, 5 юни 1920.
- ¹²⁶ Димитров, И., Френската дипломация и... с. 409.
- ¹²⁷ Киришевская, А. Н., цит. съч., с. 11; Бирман, М. А., цит. съч., с. 379. Димитрова, Ст., Отношението на БКП (т. с.) към БЗНС и Ал. Стамболийски през самостоятелното управление на Земеделския съюз, с. 224.

НАЧАЛО НА САМОСТОЯТЕЛНОТО ЗЕМЕДЕЛСКО УПРАВЛЕНИЕ 1920 — ГОДИНА НА РЕФОРМИ

1. ПЪРВИ СЪПЪКИ НА СЕЛСКАТА ВЛАСТ

БЗНС пое самостоятелно управлението в един изключително труден момент. Страната беше с неуредено международно положение, още неуспокоена след Транспортната стачка и стопански напълно разстроена от трите войни. Националната икономика бавно и трудно се измъкваше от следвоенната криза. Осезателно се чувствуваше загубата на Добруджа, а от началото на самостоятелното земеделско управление и на Беломорска Тракия. Намаля в сравнение с довоенните години не само обработваемата земя (с 3,9 млн. дка) и посевната площ (с 6,6 млн. дка), но се влоши и качеството на обработването на земята поради съкращаването броя на добитъка и недостатъчния и крайно износен земеделски инвентар. През 1920 г. скотовъдният фонд и колите например бяха с около 25% под довоенното ниво и броят на добитъка продължаваше да намалява, тъй като България трябваше по договора да предаде голямо количество на Югославия, Гърция и Румъния.

Показателен за изостаналостта на земеделието бе фактът, че през 1921 г. около 30% от селските стопанства не разполагаха даже с рала, 71% нямаша обикновени плугове. Само 0,7% от стопанствата притежаваха пръскачки, 0,9 — вършачки, 0,22% — сеячки и 1,3% — жетварки. В резултат на всичко това производството на зърнени храни спадна с $\frac{1}{3}$ в сравнение с довоенното.

Малко по-добре стояха нещата в промишленото производство. През 1921 г. то достигна в общи линии нивото от 1912 г., но се чувствуваше остро недостиг на суровини, машини и машинни части, които поради валутни и други причини много трудно се доставяха. Окаяно беше състоянието на транспорта, а това се отразяваше задържащо върху развитието на индустрията и селското стопанство.

Външнотърговският баланс на България беше пасивен и неизбежно се появи валутна криза. Инфлацията растеше стремително¹.

Стопанските неблагоприятия се засилваха от непосилните финансови задължения, с които беше обременена България. Тя имаше 2,250 млрд. златни франка репарации, един дълг, равняващ се с лихвите за 37 г. на 67,5 млрд. лева по тогавашния курс;

още 400 млн. лева задължения по войната, трябваше да изплати част от турския държавен дълг заради териториите, получени през 1913 г., близо 3 млрд. вътрешен дълг, около 600 млн. неизплатени реквизиции от времето на войната, стари предвоенни държавни дългове и др. Освен това страната беше длъжна да издържа съглашенските окупационни войски до влизане на договора в сила и множество контролни органи след това, да осигури помощи и репатрирането на пленниците, обезщетение на съкратените офицери и пенсии на вдовици и сираци, да издържа наемна армия, да изплаща имоти, права и интереси, увредени през войната, на поданици на съглашенските държави и др., и други. Общият дълг на България към 31 март 1920 се изчисляваше на около 22 млрд. лв., т. е. по 5126 лв. на глава от населението².

Тези задължения правеха финансовото положение на страната критично. Бюджетът за 1919 — 1920 г. приключи с 1,1 млрд. дефицит. Разходите за 1920 — 1921 финансова година се очертаваха към 3 млрд., а приходите можеха да достигнат най-много до 1,2 млрд. (през 1919 — 1920 г. те бяха само около 820 млн.), т. е. бюджетният дефицит продължи да расте.

Финансовото и икономическото състояние се комплицираше допълнително от масовото бягство на капитали от страната. Както заяви Ат. Буров, капиталистите са потиснати и тероризирани от земеделското правителство, те нямат доверие в него и крият капиталите си навън³.

Финансовата и валутна криза се изостряше и от някои ограничения на мирния договор. България нямаше например право да сключва търговски спогодби и договори една година след влизането му в сила. А когато БЗНС пое самостоятелното управление, той още не беше ратифициран. Неуреденото и несигурно международно положение на страната пречеше да се привлекат чужди капитали за раздвижване на икономиката.

Тежките социални проблеми — недостиг на земя, прехрана, безработица, жилищна криза и др., се изостряха от непрекъснатите притоци на бежанци от загубените територии⁴.

В такава крайно неблагоприятна обстановка БЗНС трябваше да прокара и изпълнява своите реформи за премахване на бедността, за превръщане на България в замогнала се и модерна държава. Самостоятелното земеделско правителство не оповести своя програма или платформа за управление. Обикновено се приема, че програмата на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски служила и на хомогенното. Всъщност БЗНС изтъкваше, че изпълнява и ще изпълнява съзнателна програма от 1919 г.⁵ Вероятно, имайки предвид, че неговата политика ще зависи от много и различни фактори и условия, вътрешни и външнополитически, от междусъюзническият контрол, БЗНС се въздържа да издигне конкретна платформа за управление.

Програмно значение имаше изложението на Р. Даскалов в парламента на 26 май 1920 г. по повод приемането на бюджета за

първото полугодие на финансовата 1920 — 1921 г. Той изтъкна, че ще се съдейства за развитието не само на земеделието, но и на занаятчийското производство и промишлеността, за да се подобри снабдяването, да се премахне скъпотията и се заздравя левът. Както образно се изрази Р. Даскалов, една страна само със земеделие ще бъде като човек с една ръка, а сама ръка и в морето не може да се измие.

Той набеляза редица непосредствени мерки за икономическото и финансовото оздравяване на страната: прогресивно облагане на доходите, дружествата и имотното състояние при запазване за известно време и косвените данъци, монополизиране от държавата на застрахователното дело, увеличаване държавните привилегии върху солта и петрола, разширяване правата на Консорциума — да изкупува и изнася и други стоки, не само зърнени храни и др. Правителството възнамеряваше да сключи вътрешен заем за изплащане на дълговете и раздвижване на икономиката. Един външен заем ще бъде неизгоден⁶.

Изложението на Р. Даскалов обаче не изразяваше настроенията и вижданията на целия съюз по стопанските въпроси, а само на по-левите среди. Те бяха за радикално стопанско преустройство чрез ограничаване функциите на едрия капитал и превръщането на кооперациите в първостепенен фактор в икономиката и се отнасяха резервирано към идеята за външен заем.

Десните около М. Турлаков бяха за «щадещо отношение към капитала», за по-голяма свобода на търговията и постепенност в стопанските промени⁷.

Ал. Стамболийски беше за една средна линия, балансираше между левите и десните. Той не беше склонен на държавен монопол върху солта и петрола, нито износът на тютюна да се поема от Консорциума. Съмняваше се също, че експлоатацията на горите и водите може да бъде ефективна, ако се възложи на кооперациите, разчиташе в тази и други области на привличането на чужди капитали⁸.

Тези три линии бяха в непрекъсната борба за надмощие в икономическата политика на земеделското управление и това се отрази върху реформите и други мерки и тяхното приложение.

*

Прилагането на социално-икономическата реформена програма на БЗНС, модернизирането и демократизирането на страната налагаше реорганизирането на държавния апарат, овладяването на общините и окръжните съвети. През първата година от земеделското управление в това направление беше извършено много малко. Частично бяха подменени служителите само в някои министерства и ведомства. Важни министерства, като военното, вътрешното — в него се подмени само немногочислената полиция — и финансовото, продължиха да функционират предимно с наследените кадри. Това се дължеше както на обективни при-

чини — недостиг на подготвени земеделци или съмишленици за тези ведомства, така и на неразбирането и благодушието на някои министри и нежеланието на други за промени (напр. М. Турлаков). Мнението и препоръките на дружбите по уволненията и назначенията, главно в местната администрация и полицията, невинаги бяха уместни и компетентни⁹.

За овладяване на местната власт БЗНС прибегна до разтурване на общински съвети и подмяната им с тричленки, до провеждането на общински избори¹⁰.

Поемайки управлението, БЗНС не отмени военното положение и цензурата, срещу които се бореше в опозиция. Ограничено бе провеждането на масови събрания и манифестации, вестниците се цензурираха. Правителството обясни продължаването на тези недемократични мерки с външната опасност и съглашенския контрол, но понякога разкриваше главната причина — да ограничи противодействието на дясната и лявата опозиция срещу промените и реформите, които смяташе да проведе¹¹.

2. ЗАКОНЪТ ЗА ТРУДОВАТА ПОВИННОСТ. УСПЕШНОТО НАЧАЛО НА НЕГОВОТО ПРИЛОЖЕНИЕ

Началото на самостоятелното земеделско управление се оъзнаменува с приемането на Закона за трудовата повинност — една от главните реформи на БЗНС. През септември 1919 г. в Париж, като разбра, че България ще бъде лишена от редовна наборна армия, Ал. Стамболийски започна да обмисля как да се оползотворят силите на младежите, които няма да служат войници. Тогава той стигна до идеята вместо военна да се въведе трудова повинност. Да се използва трудът на младежите за обществена полза и за тяхното възпитание, да намерят поприще като организатори на трудовата повинност офицерите, които ще напуснат войската. Тази идея представляваше и доразвиване на схващането на БЗНС, че армията трябва да се преустрои на трудови начала. Освен това Ал. Стамболийски имаше известен положителен опит в извършването на безплатна работа за обществени нужди. През 1911 г. беше успял да организира съселяните си от с. Славовица с доброволен труд да залесят хълмовете край селото¹².

Ал. Стамболийски смяташе идеята за трудова повинност за напълно оригинална, даже уникална. Но той уточняваше, че за военизираната организация на трудовата повинност се е поучил и от болшевиките. «Вземаме урок от всякъде, където го намерим»¹³ — заяви Ал. Стамболийски в Народното събрание по повод трудовата повинност. А пред представители на печата Ал. Стамболийски направи следното изявление: «Ние имаме множество допирни точки в стопанските си начинания (с болшевиките — Д. П.): и трудовата повинност, и задължителната кооперация...»¹⁴.

Още преди подписването на мирния договор в програмната декларация на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски, както видяхме, се вписа точка за трудовата повинност. Тази идея се популяризира от земеделския печат¹⁵ и лично от Ал. Стамболийски. В речи пред съюзните организатори и журналисти той разви основните положения за създаването на трудовата повинност: 1. Чрез нея ще се осигури един пряк натурален данък, чрез който да се засили производството и благоустройството на страната. Да се построят шосета, мостове, жп линии, жилища, да се осигури модерно обработване на държавните земи и др. 2. Да се развие у българина интерес и грижа за общественото имущество. Ал. Стамболийски основателно смяташе, че тези качества липсват на нашия народ, че той гледа на общото като на «плячка», а «това не бива да се търпи». Като военен министър Ал. Стамболийски апелира към офицерите за съдействие казармите да се превърнат в училища, а трудовата повинност да стане едно военизирано училище¹⁶.

Ал. Стамболийски лично работеше върху законопроект за трудова повинност. През есента на 1919 г. се организираха курсове за офицери, които да преминат към трудовата повинност с оглед още през пролетта на 1920 г. да се започне приложението и за да не се губи младежният набор¹⁷.

Приемането на закон за трудова повинност не стана така бързо и лесно, както се искаше на Ал. Стамболийски. Написаният от него вариант се обсъди от представители на министерствата. През февруари 1920 г. се разгледа от Министерския съвет и от нова разширена комисия от специалисти и общественици. Министерският съвет прие законопроекта окончателно след парламентарните избори за XIX ОНС (на 1 април 1920 г.)¹⁸.

В същото време обсъждане на законопроекта се организира и от «Земеделско знаме», и от дружбите. Техните препоръки бяха главно младежите да отбиват трудовата си повинност по местожителство и само по изключение на по-далечни обекти. Жените също, и то предимно в общообразователни или специални курсове¹⁹.

Законопроектът за трудова повинност се постави на разглеждане от Народното събрание на 24 април 1920 г. Мотивираше се с необходимостта България да си осигури икономически прогрес въпреки непоносимите тежести, наложени от мирния договор. Чрез задължителен обществен труд да се запази и оползотвори традиционната за българския народ военна тежба; да се школува младежта физически и културно; да се култивира социално чувство у българина и любов към държавните и обществените богатства. Само с нова организация на обществения труд, се казваше в мотивите, той може да се превърне в инструмент за морално, икономическо и социално преустройство.

Законопроектът се състоеше от 32 члена. На задължителен обществен труд подлежаха младежите над 20 г. възраст, девой-

ките над 16. Техният труд да се използва във всички отрасли на стопанството и благоустройството: строеж на пътища, жп линии, жилища, прокарване на канали, водопроводи, телефонни и телеграфни линии, пресушаване на блата, коригиране на реки, обработка на държавни стопанства, работа в мини, фабрики, обслужване на болници и други. Трудовата повинност е лична, никакво заместване или освобождаване не се допуска — с изключение на болните и неспособни за никакъв физически или умствен труд. Нейната продължителност беше 16 месеца за мъжете и 8 месеца за жените, като 3 месеца от този срок се заделя за общообразователна и професионална подготовка. Младежи, които са единствен трудоспособен член на семейство с ниски доходи (до 1500 лв. годишно), служат само половината от срока.

Законопроектът предвиждаше и временна трудова повинност от 3 — 28 дни само за мъжете на 20 — 50 г. възраст при екстрени обстоятелства — изключително плодородие, природни бедствия и др.

Предвиждаха се наказателни мерки срещу отклонили се от трудова повинност и длъжностните лица, които ги укриват или не използват предоставените им трудови групи по предназначение²⁰.

Както се видя, още в предизборната кампания проектът за трудовата повинност беше отхвърлен от цялата опозиция. Сега отрицанието беше с повече аргументи и с много партизанска настръвеност. Демократическата партия обяви законопроекта за регресивен — трудовата повинност е натурален и социално несправедлив данък. Стопанското и културното развитие на страната може да се подпомогне с прогресивно облагане на населението. Демократите настояваха за отлагане на законопроекта «поне докато се изясни международното положение на България».

Радикалите посочиха някои действителни недостатъци на законопроекта (недоизяснената организация на трудовата повинност, финансовата ѝ обезпеченост и др.), но покрай тях го отрече като натурален и непрогресивен данък. Въвличането на жените в обществен труд щял да предизвика израждане на нацията.

Народняците въпреки предварителното си съгласие за въвеждане на трудовата повинност отхвърлиха законопроекта като несъответстващ на българското и чуждото законодателство. Трудовата повинност ще бъде един несправедлив данък, защото не е прогресивен. Няма да се постигне икономически ефект, строителството с трудови набори ще бъде по-скъпо, само нацията ще се изроди, защото девойките ще почнат да се женят на 16—17 години, за да избягнат трудовата повинност.

Прогресивнолибералите обяха законопроекта за «социалистически», защото той целял «коренно преустройство на съществуващия обществен строй». Без експроприация на производството трудовата повинност не можела да се осъществи. Освен това

Държавата не била в състояние да обезпечи финансово провеждането на една такава реформа. Те предложиха законопроектът да се експериментира само в отделни окръзи, като жените се освободят, а срокът за мъжете се намали на 1 година²¹.

Народняците и прогресивнолибералите приеха трудовата повинност, за да запазят коалицията за управление с БЗНС. След като стана ясно, че съюзът върви твърдо към самостоятелна власт, те отказаха да подкрепят неговите реформи, противоречащи на класовите интереси на буржоазията.

Още по-категорично трудовата повинност беше отречена отляво. Според широките социалисти законопроектът бил «старовремени» — облага се народът на глава, при това с физически труд, без оглед на квалификацията и образованието. Трудовата повинност противоречала и на социалното законодателство. Стопанството не може да се развие и преустрои със средствата на военщината. Реформата е нецелесъобразна и «несериозна».

Критиката на БКП също беше крайна, голословна. Законопроектът се характеризира като «крайно реакционен» и «консервативен», «средновековна ангария». Приложението му ще разстрои стопанския живот, ще задържи развитието на производителните сили. Ще се засили пропадането на дребните производители и експлоатацията на работническата класа, ще се предизвика безработица. Изработените чрез трудовата повинност шосета, железници, мостове и други щели да ползват преди всичко буржоазията, а не работниците. Да се строи не с безплатен труд, а като се обложат капиталистите.

Комунистическите депутати смятаха, че освен обявените законопроектът има и неписани цели: 1. Като се обложат с безплатен труд работниците, да се освободи буржоазията от плащане на следвоенните тежести. 2. Да се създаде прикрита армия, която да се използва срещу стачките и народните движения и се осигурят места за уволнените офицери. Отправиха се закани, че законът ще бъде провален при прилагането му²².

«Работнически вестник», «Народ», «Радикал», «Народни права», «Воля» и др. поместиха материали, отхвърлящи законопроекта за трудовата повинност, агитаторите на буржоазните партии го критикуваха в своите речи. Подкрепиха го само народнолибералите (Д. Петков)²³.

Ал. Стамболийски защити добре законопроекта за трудовата повинност. В речта си той подчерта, че главното за момента е да се засили производството, а това трудовата повинност може да направи. Той уверяваше комунистите, че със засилване на социалното чувство на народа и възпитанието му да зачитат обществената собственост той ще се подготви и за «друг строй», т. е. социалистическия. Уверен във възможностите и перспективите на трудовата повинност, Ал. Стамболийски прозорливо заяви: «Този закон ще бъде спасителен за България, той е основата на нашата реформаторска дейност... на нашата обновителна политика».

«... Вложените в този законопроект идеи ще бъдат прегърнати от техните наследници тук (на комунистите — Д. П.), ще бъдат прегърнати от всички прогресивни хора от разните държави»²⁴.

Изказалите се земеделски депутати обориha така главните пунктове от критиката: трудовата повинност не може да се основава на пропорционалност и прогресивност, защото е продължение на военната, която не е пропорционална и прогресивна. Организацията на трудовата повинност ще се уреди не със закона, а с правилници. С малки изключения земеделските депутати бяха убедени в ефективността на законопроекта. Те разчитаха преди всичко да се подобри пътната и съобщителната мрежа, селата да се свържат с пазарните и културните центрове, да се отвоюва чрез отводняване и пресушаване на блатата обработваема земя²⁵.

На второ четене законопроектът се постави след формирането на самостоятелно правителство на БЗНС. По-съществени изменения в него бяха: срокът за мъжете се намали на 1 г., за жените — на 6 месеца. В трудовите набори се приемаха и по-млади доброволци. За улесняване организацията на трудовата повинност се предвиждаха освен Дирекция на трудовата повинност и специални бюра към окръжните инженерства.

На второ и трето четене законопроектът се гласува, оспорван от дясната и лявата опозиция. Окончателно се прие на 28 май 1920 г. През есента на 1920 г. беше обнародван и Правилник за устройството и службата на трудовата повинност, както и редица постановления на Министерския съвет²⁶.

След приемането на Закона за трудовата повинност само «Земеделско знаме», «Селски глас» и либералските «Свобода» и «Независимост» излязоха с утвърждаващи материали за него. Останалите партийни органи разнищаха закона в духа на посочената вече парламентарна критика. В Народното събрание по различни поводи продължиха атаките срещу закона — отдясно и още повече отляво. Земеделските среди бяха много засегнати особено от отрицателното отношение на БКП към трудовата повинност²⁷.

*

Приложението на трудовата повинност, ръководена от запасния генерал И. Русев, започна с временната. През 1920 г. съгласно министерско постановление тя беше 10-дневна и се проведе през периода 1 октомври 1920 — 15 март 1921 г. За организирането ѝ се издаде специален Правилник за изпълнение на временната трудова повинност²⁸.

В първата временна трудова повинност участваха 774 000 души (86 % от подлежащите да я отбиват), в това число и известен брой доброволци — младежи и възрастни хора над 50 г. Тя беше използвана предимно за целите на пътното строителство и благоустройството. По официални данни бяха прокарани 196 км нови шосета и поправени 108 км стари, 435 км междуселски пътища

и 329 улици, водопроводи, построени 108 нови моста и поправени 254 стари. Поправиха се чешми и кладенци, канализираха се реки, построиха се или се започна строежът на обществени сгради — общински управления, пощи, кооперативни домове, читалища, училища, перални и други. На редица места се извърши залесяване — засадиха се много декари гори, озелениха се пътища и шосета²⁹.

Най-масово и ентусиазирано във временната трудова повинност се включиха земеделците, дружбите участваха в организирането ѝ. В Бяла Слатина, Пирдоп и много села демократи, радикали, а някъде и комунисти саботираха 10-дневната задължителна работа или правеха опити да я дезорганизират. Най-трудно се проведе тя в големите градове и особено в София, където трудоваците наричаха себе си «пленници на Стамболийски»³⁰.

Във временната трудова повинност бяха въвлечени и учащите се. От 2 до 27 март 1921 г. по нареждане на Министерството на просветата се проведе трудова седмица от учениците и учителите от всички училища, университета и Художествената академия. Според конкретните нужди и условия учениците и студентите работеха по благоустройството на учебните сгради и техните дворове или по залесяването. Ученическата трудова седмица се отчете като полезно и интересно начинание. Даже ОН даде положителна оценка за нея.

От пролетта на 1921 г. се въведе по един трудов полуден седмично и две трудови седмици — пролетна и есенна, за всяка учебна година. Така се направи пръв опит за трудово възпитание на учащите се³¹.

Прилагането на Закона за трудовата повинност срещна възражения не само от опозиционните сили вътре в страната, но и отвън. Съседите на България я обявиха за прикрита военна организация. Конференцията на посланиците през януари 1921 г. предписа България да не въвежда трудовата повинност, защото тя представлявала един вид военна служба. Беше против трудовата повинност и Ж. Пико. Той смяташе, че с нея се създава реална опасност за кабинета на Ал. Стамболийски. От трибуната на парламента земеделското правителство направи декларация, че изпълнява и ще изпълнява предписанията на договора, но трудовата повинност не може да се премахне, защото тя е институт за вътрешно подсилване и конструиране. «Да се откажем от трудовата повинност нямаме намерение и не ще се откажем»³² — заяви от името на правителството М. Турлаков.

Действително през 1921 г. беше въведена и редовната трудова повинност, но при по-трудни условия и при много и различни пречки.

Съществен пункт от реформените задачи на земеделското правителство беше подобряване на финансовото състояние на страната. Тази трудна задача изискваше и промени в данъчната система — истинска джунгла, в която не само данъкоплатците, но и самите финансови органи трудно се оправяха. БЗНС не се реши обаче да въведе един-единствен прогресивно-подоходен данък, както гласеше неговата програма. На първо време в края на май 1920 г. Министерството на финансите предложи три законопроекта: за данък върху общия доход, за данък върху дружествата и за данък върху имотното състояние.

Законопроектът за данък върху общия доход предвиждаше въвеждането на един редовен нов данък плюс съществуващите преки и косвени данъци. Размерът му се определяше ежегодно, по специални декларации, подадени от данъкоплатците. Предвиждаше се необлагаем екзистенц минимум от 3000 лв. годишен доход за сам човек и 5000 за средно голямо семейство. Доходите над тези размери се облагаха прогресивно от 2 до 35%³³.

Законопроектът за данък върху дружествата предвиждаше да се подмени данъкът занятие за дружествата с годишен прогресивен данък върху всичките им печалби. Дружествата се разделяха на 4 категории, всяка с 10 групи съобразно ролята им в стопанския живот: 1. Дружества, занимаващи се с банкерство, търговия и застрахователни. Те се облагаха с данък до 32%. 2. Дружества, занимаващи се с индустриално производство, експлоатация на руди или със земеделие и скотовъдство — с данък до 30%. 3. Кооперативни сдружения за кредит, потребление и застраховане — до 23%. 4. Кооперативни производствени сдружения — до 22%. Данъкът се определяше конкретно за всяка финансова година по декларации на дружествата до местните финансови органи³⁴.

Както се вижда, законът имаше щадещо отношение към кооперациите, целеше да получи повече средства от акционерните дружества и същевременно да ограничи натрупването на капитали от тях.

Законопроектът за данък върху имотното състояние регламентираше по същество изземването на част от капиталите под форма на еднократен прогресивен данък. Облагането стигаше до 32%³⁵.

Този пакет от финансови мерки се посрещна с ропот от опозицията и открити протести от банково-индустриалните среди. Радикалите критикуваха законопроекта като закъсннал, но в същото време искаха да се държи сметка за стопанската роля на капитала. Прогресивнолибералите обвиниха земеделците в провеждането на глупави и опасни опити. Разчитали да разсипят българския капитализъм, за да не им пречи нито буржоазията, нито работничеството, което пълни социалистическите и комуни-

стическите организации. Прогресивнолибералите отправиха призив към буржоазните партии да си подадат ръка и да образуват сила, способна да обуздае «дружбашкия болшевизъм»³⁶.

Тези реформи, считани за «дружбашки болшевизъм» от буржоазията, не предизвикаха никакъв възторг и отляво. За БКП те не бяха нищо повече от «блъф», средство на земеделското правителство да отклони вниманието на трудещите се от революционната борба за премахване на буржоазното общество. Планираните три закона ще засегнат съвсем незначително капитала и печалбите му писа «Работнически вестник»³⁷.

Капиталистическите среди обаче се почувствуваха едва ли не смъртно засегнати. Сметнаха, че ще последва частично или пълно конфискуване на капитала. Народното събрание, Министерството на търговията, промишлеността и труда и буржоазните вестници бяха засипани с протести и възражения. Протестираха Пловдивската индустриална камара, Плевенското и Видинското търговско дружество, Казанлъжките сдружени търговци, търговците, индустриалците и занаятчиите от Оряхово, търговците и занаятчиите от Белоградчик, и др.

Софийската търговско-индустриална камара изготви специален меморандум по трите законопроекта и изпрати няколко стоци екземпляри в Народното събрание, за да бъде раздаден на депутатите. В него трите законопроекта се анатемосаха като «атентат», смъртен удар върху промишлеността и търговията. Ако законопроектите не се оттеглят и преди всичко този за облагане на имотното състояние, капиталите ще започнат още по-усилено да емигрират и страната ще стигне до финансов крах. Вместо данък върху имотното състояние софийските капиталисти цинично предлагаха да се обложат селяните. Тяхното производство поскъпнало, разполагали с много пари, но те не са в банките, няма да ги декларират и законите няма да ги засегнат.

В борбата за отмяна на трите данъка и другите икономически мерки на правителството се включи активно и Съюзът на акционерните дружества в България. Протестираха доста шумно и занаятчийските среди и градски жители, занимаващи се със земеделие³⁸.

Реакцията срещу данъчните реформи не изненада правителството, но все пак нейната острота, както и несъгласието на левите сили, го зачуди. Ал. Стамболийски спешно поиска от българското посолство в Лондон изложение върху английската данъчна система за сверка на часовника³⁹.

Законопроектът за данъка върху общия доход и Законопроектът за данъка върху дружествата се разгледаха почти успоредно от Народното събрание. Първият се посрещна с решителни възражения от буржоазните партии. Високите проценти на облагане не способствали за стабилизиране на капитала, а щели да го обезкуражат, даже да го смажат. Радикали и прогресивнолиберали приеха да го подкрепят по принцип като «временна мярка», но да

се коригират процентите. Същото гледище изразиха и широките социалисти⁴⁰.

Много земеделски депутати бяха за по-висок екзистенц минимум, спекулативният капитал да се из земе целият, по-скоро да се премине към единствен прогресивен данък⁴¹.

Отначало представители на БКП се обявиха против законопроекта, на основание, че земеделците ще го оттеглят, а ако се приеме, ще падне като допълнителна тежест преди всичко върху народните маси. В хода на обсъждането обаче БКП промени отчасти отношението си към прогресивно-подоходния данък. Парламентарната група на партията направи официална декларация, че приема законопроекта по принцип, но иска коренното му изменение: пълно освобождаване на работническите и малоимотните селски маси чрез екзистенц минимум, отговарящ на нуждите им в момента; засилване прогресията за облагане на буржоазията, като се стигне до конфискуване на едрите капитали.

На първо четене законопроектът се гласува от всички парламентарни групи⁴².

Окончателният текст на закона, приет на трето четене на 30 юни, съдържа някои положения в интерес на слабоимотните слоеве (от дохода се приспадаха храна за добитък, семе, поправка на инвентар), но и обжалване размера на данъка (пред окръжните контролни комисии и Върховния административен съд), което даваше възможност на едрите собственици да се измъкват от реално облагане. Доходите се разпределяха в 18 групи, като данъкът нарастваше прогресивно от 2% за доход до 20 000, до 35% за доход над 2 млн. Ергените от 30 до 50 г. се облагаха допълнително с 10%⁴³.

Поради забавянето на закона се забави и подаването на декларации. Финансовите органи се оказаха неподготвени бързо и прецизно да изчислят данъка за 1920 — 1921 г., а наближи новата финансова година. През декември 1920 г. финансовият министър М. Турлаков внесе законопроект облагането за 1921 — 1922 г. да остне същото, както през 1920 — 1921 г., тъй като според него съществени изменения в доходите не са настъпили. Тия съображения не се приеха не само от опозицията, но и от самите земеделци, които основателно се опасяваха, че така законът ще се изтърбуши, ще се ликвидира прогресивността. М. Турлаков оттегли законопроекта, запази се системата на декларации за всяка конкретна финансова година⁴⁴.

БЗНС смяташе Закона за данък върху общия доход за експериментален и подготвителен към въвеждането на единствен подоходен данък. Експериментът се оказа не особено обнадеждаващ. Данъкът общ доход беше един допълнителен пряк данък. Неговото изчисляване, особено за селските стопани, се оказа много сложно. Финансовите органи или бяха неподготвени, или съзнателно увеличаваха размера му за бедняците и намаляваха на заможните и богатите. Не се приспадаха разходите по прибиране на реколтата,

работните крави се облагаха като дойни, вписваха се несъществуващи лозя и други трайни насаждения и др. Това предизвика недоволството на част от селяните, още повече, че буржоазните партии, особено демократите, агитираха, че законът е едва ли не антиселски, защото се облагали повече работливите селски стопани, обработващи земята интензивно. До Народното събрание и «Земеделско знаме» постъпиха оплаквания и протести от гр. Елена, от много села в Оряховско, Преславско, Разградско, Провадийско, Търновско, Плевенско, Белослатинско, Ямболско, Старозагорско и др. Селяните се жалеха от произволи при прилагането на данъка, искаха анкетиране и изправяне на нарушенията, повишаване необлагаемия екзистенц минимум и превръщането му в единствен данък. Селяните от Челопеч, Софийско, смятаха, че с данъка общ доход се пролетаризира селото и умишлено се «тика към комунизъм»⁴⁶. «Изобщо — се казва в резолюцията на общоселско събрание в с. Койнаре, Белослатинско — законът за данък дохода е лош, както и да се прилага. . . Той цели унищожението на земеделското население и скотовъдството му»⁴⁶.

Дружбите споделиха недоволството от новия данък и настояваха да се вземат мерки срещу компрометирането и окарикуатурването на закона от финансовите власти⁴⁷.

През март 1921 г. М. Турлаков нареди на окръжните и околийските финансови началници да извършат проверка по оплакванията по данъка общ доход и осигурят по-нататъшното му правилно определяне. Предвиждаше се да се формират околийски комисии за тази цел. Наредбата изискваше също да не се съставят актове за недеклариране на незасети ниви, да се има предвид при облагането, че не всичкият добитък е доен и др. Обеща се и премахване на беглика и превръщането на поземления данък в общински⁴⁸.

Независимо от тези и други допълнителни мерки, данъкът общ доход във формата и по начина, по който се приложи, остана неразбран и неприет от селските маси, не можа да получи популярност.

*

Законопроектът за данък върху дружествата породил също оживени дебати и възражения. Широките социалисти предлагали да се увеличи процентът на облагането, за същото пледираха и радикалите. БКП отхвърли по принцип законопроекта с претекста, че всичко, което не е пълна конфискация на богатствата, е игра на облагане. Демократи и народняци се изказаха за облагането на дружествата, но конкретните им искания и допълнения целяха отбиване посегателството върху акционерния капитал. Буржоазните политици се опитваха да докажат, че ударите върху акционерните дружества ще се отразят зле на производството, от което държавата не е заинтересована. Данъчната политика на правителството се критикувала доста остро и от Пико. В същото време

земеделски депутати апелираха за снижаване процента на облагане на кооперациите⁴⁹.

Законопроектът се прие с общо намаляване процента на данъка, по-чувствително за кооперациите: за непроизводителните акционерни дружества стигаше до 25%; за производителните акционерни дружества — до 20%; за кооперациите — до 18%⁵⁰.

*

Законопроектът за данък върху имотното състояние остана неразгледан от Първа извънредна сесия на XIX ОНС. Вероятно земеделското правителство се повлияло от протеста на финансово-промишлените среди и от несъгласието на десните в съюза. Освен това имаше един резервен вариант за набавяне на средства — провеждане на вътрешен заем.

Същата беше обаче съдбата и на внесения през октомври 1920 г. ~~Законопроект за български държавен 5% вътрешен задължителен заем~~.

Предложените на страната външни заеми бяха крайно неизгодни⁵¹, а финансовите затруднения неудържимо нарастваха и правителството реши да проведе вътрешен заем. Целта му беше главно за погасяване вътрешния държавен дълг към БНБ. Заемът в размер 2 млрд. се сключваше за 50 г. с 5% лихва. Разпределението му между данкоплатците се извършва от министъра на финансите по доклад от специална комисия. Заемът се разбива по околии и общини, като се вземат предвид тяхното икономическо положение и доходността на поминъка. В общините заемът се разпределяше от общинския съвет. Бедните, които нямали имот или капитал, се освобождаваха от държавен заем. Внасянето на заема да стане до 10 януари 1921 г. Задължените със заема при неговото неизплащане се глобяваха в размер половината от заема⁵².

Задължителният вътрешен заем се прие не без основание като нов данък и поради това с още по-голяма неприязън, отколкото прогресивно-подоходният и данъкът върху дружествата. Буржоазните партии го смятаха за видоизменен данък върху имотното състояние, върху капитала, и категорично го отхвърляха. Демократите го определяха не и като данък, а като форма за изземване от БЗНС капиталите на политическите си противници. Банкерът Ат. Буров предупреди правителството, че капиталистите са умни и хитри и няма лесно да позволят да им вземат богатствата. Всички буржоазни партии декларираха, че няма да гласуват законопроекта.

Комунистите, обратно, смятаха вътрешния държавен заем за насочен преди всичко срещу трудещите се и общините комуни, които вероятно ще бъдат натоварени с големи суми от заема, а градският капитал и поземлената рента все още не са обложени. На призивите на някои земеделски депутати да подкрепят законопроекта представителите на БКП отговориха «Приемете конфискация!».

Земеделски депутати предложиха да се намали размерът на

заема, да се увеличи лихвеният процент на 6%, в комисиите, които ще разхвърлят заема, да не влизат пристави и околийските началници, а кметовете и представители на населението, за да се осигури по-голяма справедливост. Това бяха резонни предложения, но М. Турлаков не ги прие.

На 7 октомври Законопроектът за вътрешен задължителен държавен заем се прие без изменение на първо четене⁶³. До края на Първа извънредна сесия обаче той не се придвижи повече. Правителството беше разколебано дали ще може да се реализира заемът, имаше разнобой и по въпроса вътрешният или външният заем ще заздравя държавните финанси.

4. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ РЕФОРМИ

Една от основните реформи, които Земеделският съюз планираше, беше аграрната. Но тя се проведе много трудно. Законът за трудово-поземлената собственост се предхождаше от подготвителни закони и мерки.

Обнародването на Законопроекта за аграрна реформа в навечерието на парламентарните избори за XIX ОНС предизвика паника в средите на едрите земевладелци. Започнаха чести продажби, поделби, завещания и «дарения» на земя с цел да се избегне нейното изземване. В земеделските среди това явление се разбра правилно. За да не се обезсмисли или обезсили проектираният Закон за ТПС, през май 1920 г. земеделската парламентарна група направи законодателно предложение за спиране покупко-продажбите, даренията, завещанията и прехвърлянията на земя до прокарването на Закона за ТПС. Този законопроект се прие много добре от земеделските маси, но по ред причини не стана закон⁶⁴.

Поради различия в БЗНС по много въпроси, свързани с аграрната реформа, нейното внасяне в парламента се проточи. За да се спре процесът на разпиляване и укриване на земя и се осигури на първо време известен резерв за оземляване, през юни 1920 г. постъпи Законопроект за увеличаване размера на държавните земи. Вносителят Ал. Стамболийски се опита да прикрие истинските цели на тази мярка и я обоснова с необходимостта спешно да се осигури земя за настаняване на масово прииждащите бежанци от «Крайегейска българска Тракия». Всъщност в законопроекта нямаше нищо за оземляване на бежанците. Предвиждаше се само отчуждаване на всички необработвани непосредствено от собствениците си земи: ниви и ливади над 300 дка, гори и пасища над 500 дка. Земевладелците можеха да запазят земята си, ако декларират, че ще я използват за индустриални предприятия, свързани със земеделското производство, или ако я превърнат в лозя, градини и пасища. Държавна собственост ставаха и мерите, спорни между две или повече общини, ако в срок от 3 месеца спорът не се реши. Оценката и заплащането на отчуждените земи

се оставяха за уреждане от бъдещия Закон за ТПС. Продажбите на земи, предмет на законопроекта, станали след 16 април 1920 г., се считаха за недействителни⁶⁵.

Законопроектът засягаше само частично едрото земевладение, обещавахе се заплащане на отчуждената земя, но и така предизвика истинска ярост в буржоазните среди. Демократите буквално въстанаха против намерението да се «заграби» и «раздоби» земята. Не можело правителството да се съобразява с желанията на народа. Ако имало нуждаещи се от земя, тя да се вземе от общинските мери — т.е. без това се разграбвали, от държавната собственост и само в краен случай от чифлиците, но след предварително заплащане. Ако правителството възнамерявало да върви по революционен път, тогава нямало нужда от закон, земята можела да се вземе и с декрет.

Народняците също възприеха законопроекта едва ли не като революционна мярка, която може да предизвика опасни пертурбации. Според Т. Теодоров зърното, посято от комунистите, поникнало сред земеделците. Те щели да вземат земята без намерение да я плащат.

Законът за увеличаване на държавните земи беше счетен за «неразумен» и от съгласненските представители. Против него и другите реформи те отправиха не само отделни протести, но и колективна вербална нота, за да спрат нови подобни мерки. Ал. Стамболийски обеща, че ще има предвид препоръките им, но на практика законодателството продължи в избраната вече посока.

Социалдемократите проявиха свойствената им непоследователност. Те приеха по принцип законопроекта, защото с него се влизало в пътя на социализацията, предлагаха да се посегне и върху манастирските, църковните и царските земи. В същото време обаче укоряваха правителството, че не се съобразява с конституционното изискване принудително отстъпеният на държавата имот да се заплаща предварително и справедливо.

От името на БКП В. Коларов се изказа по принцип за отчуждаване на земя в полза на държавата, но направи много възражения по законопроекта: засяга малко земевладелци, тъй като е плод на борбата между две групи на буржоазията — градската и селската; ще създаде от тези, на които се отнеме земя, нова група рентиери, не накърнява експлоатацията на наемния труд в селското стопанство и др.⁶⁶

В земеделската парламентарна група се проявиха много различия и противоречия. Някои депутати не бяха съгласни да се анулират продажбите на земя след 16 април 1920 г. Други бяха на мнение тази дата да се подмени с по-ранна, че 300 дка за обработваема земя и 500 дка за горите са висока граница за отчуждаване. Надделяха по-левите. На трето четене една група земеделци предложи да се считат за недействителни продажбите на земя, извършени след 17 февруари 1920 г. Отнетата земя да се заплаща прогресивно: до 100 дка да се оценява по средната продажна цена

през последните 10 г.; от 100 до 300 дка да бъде с 10% по-малко; от 300 до 500 дка с 20% по-малко, за 500 — 1000 дка — 30%, над 1000 — 2000 дка — с 40%, над 2000 дка — 50%.

Представителите на буржоазните партии се възмутиха от предложението, обвиниха БЗНС в «хайдушко законодателство» и «парламентарен болшевизъм», но законопроектът се прие с тези допълнения. Въпреки че стана по-радикален и социално заострен, комунистите не гласуваха за законопроекта⁶⁷.

Този пръв етап към осъществяване идеята за ~~трудова~~ ~~позем-~~ лена собственост Ал. Стамболийски пресилено характеризира като «трети велик земеделски закон»⁶⁸. Всъщност се извърши известно отстъпление от публикувания преди парламентарните избори Законопроект за ТПС — изземваше се земята предимно на земе- владелците от градовете, а тя не беше достатъчна за нуждите на оземляването.

Законът за увеличаване размера на държавните земи се при-ложи трудно, с немалки нарушения, отклонения и заобикаляния. Въпреки положението, че продажбите на земя след 17 февруари 1920 г. са недействителни, много собственици продаваха или раз-деляха земята между наследниците си, без реално да се пречи на това. Други, за да избягнат ударите на закона, образуваха фик- тивни кооперации (в Карнобатско, Варненско, Белослатинско и др.). Много от земеделците безкрайно обжалваха отнемането на земите им, околийските комисии по увеличаване на държавните земи нерядко се огъваха. Така например притежател на 3000 дка земя от Свищовско се оплака в Народното събрание, че му се отне- ма земята, която той сам със семейството си обработвал⁶⁹.

По нареждане на Министерството на земеделието комисии- те по увеличаването на държавните земи трябваше да предоставят отнетата земя за обработване на изполичарите срещу определен наем. Това окръжно не се спази. През пролетта на 1921 г. част от бившата едра собственост пустееше, а изполичарите останаха без посеви⁷⁰.

Още по-зле вървеше отчуждаването на манастирските имоти (съгласно министерско постановление от февруари 1920 г.) — с тях околийските комисии по увеличаване държавните земи имаха немалко проблеми⁷¹.

*

Последва Законопроект за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (внесен в края на октомври 1920 г.). Бежанският проблем продължаваше да се изостря. Към края на 1920 — нача- лото на 1921 г. броят на бежанците достигна над 110 — 115 хил., а през 1922 г. те станаха 400 хил. Голяма част от тях преминаваха в България със съвсем малко добитък и покъщнина, а най-често и без нищо. Конвенцията за «доброволно» изселване между Бъл- гария и Гърция уреждаше и имуществените проблеми на бежан- ците от Егейска Македония и Западна Тракия. Но смесената ко-

мисия по приложението на конвенцията се учреди през декември 1920 г., започна работа през 1922 г. и до края на земеделското управление даже не оцени имотите на бежанците⁷². За българите от Източна Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрай- нини нямаше и конвенция и не можеше да разчитат на каквото и да е обезщетение. Налагаше се многохилядната маса бежанци спешно да се снабди с подслон и препитание от държавата.

Най-неотложните мерки по приемането, изхранването и вре- менното настаняване на бежанците се уреждаха с постановления на Министерския съвет. Много по-сложно беше трайното им устрой- ване. Бежанци от 1912 г. се заселиха на земите (4 — 5 хил. дка) на манастира «Св. Георги» край Бургас. Част от населението на Източна Тракия се приюти в чифлиците в Бургаско, Свиленградско и Казълагачко (Елховско), но това беше временно решение⁷³.

Към Министерския съвет се създаде Бюро за заселване на бежанците, оглавено от видния македонски деец Гьорче Петров. Но и то не сложи край на известна дезорганизация, бюрократизъм и преплитане на ведомствени и местни интереси при уреждане положението на бежанците⁷⁴.

Към бежанския въпрос земеделското правителство подхожда- ше, ръководейки се от два основни принципа: 1. Най-доброто с оглед интересите на самите бежанци, страната и националната кауза е да се завърнат по родните си места. В това направление бяха положени немалко усилия. 2. Ако това не се осъществи, бежанците да се превърнат по възможност в стабилен — от земе- делска гледна точка — социален елемент, т. е. да станат дребни собственици в селото и града.

За работа сред емиграцията през юли 1922 г. БЗНС създаде собствена емигрантска организация и печатен орган «Прокуден земеделец». Изградиха се емигрантски дружби в някои от селата, където имаше по-големи групи бежанци, но в тях влизаха предимно привърженици на федералистите. Създаването на тази организа- ция беше неправилно — отрицателният ефект скоро се почувствува.

През май 1920 г. група земеделски депутати направиха за- конодателно предложение да се отпусне на всяко бежанско се- мейство безплатно по 50 дка земя от държавната. Земята да бъде неотчуждаема и да премине в наследство на законните наследници на оземления⁷⁵. Този законопроект, по същество нереалистичен, не се постави на разглеждане.

В края на октомври 1920 г. министърът на вътрешните работи Ал. Димитров внесе Законопроект за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им. Мотивировката беше, че българите от Македония, Тракия и Добруджа, изоставили своето имущество заради българското си име и дошли в България, заслужават «топ- ли чувства и отворени обятия». Необходимо е обществото и дър- жавата да покажат силата на племенното си чувство и духовните връзки с българите, останали под инородна власт, да се направи възможното да не останат вечно ратаи и наемни работници, а да

се превърнат в стопани в земеделското и промишленото производство.

Законопроектът представляваше опит по законодателен път да се решат комплексно — от временните парични помощи, осигуряване на безплатна храна и безплатна медицинска помощ до оземляването им — проблемите на бежанците. Чл. 2 изясняваше категорията бежанец. За такива се смятаха всички лица от българска народност от Македония, Тракия, Добруджа и Западните краища на България, които са забягнали или ще забягнат вследствие на политическите събития и промени в тези области след 1912 г.

Следователно обект на законопроекта бяха само българите бежанци, но не и руските белоимигранти и Таяровата армия. Главният въпрос, който се уреждаше със законопроекта, беше оземляването на бежанците. Всяко бежанско семейство, което се занимаваше или декларираше, че ще се занимава със земеделие, можеше да получи земя — до 50 дка в полските райони, до 80 дка в полупланинските и до 120 дка в планинските райони. Оземляването ще става от държавни и безстопанствени земи, манастирски, вакъвски и чифлишки, които не се обработват непосредствено от тях и не служат на преките им нужди. Бежанците ще заплащат отпуснатата им земя, жилищни и стопански сгради и места за строеж на държавата по цени, определени от съответния окръжен съд в срок от 20 г., с известна лихва, като заплащането започне 3 г. след получаването на имота. Получената земя и др. се освобождават от данъци за 5 г.

За строеж на жилища, поминъчни сгради и закупуване на добитък и инвентар бежанците имаха право на заем от БЗБ до 20 хил. лв. с лихва 1% по-висока от обикновената. Гарантираха им се и други улеснения: безплатен дървен строителен материал, безплатен превоз на покъщнина, добитък и инвентар и др. От всичко това не се ползуваха бежанците с добро материално състояние.

Заселването и устройването на бежанците се възлагаше на околийски комисии, ръководени от Бюрото за настаняване на бежанците и състоящи се от околийския началник, един окръжен съветник и представител на бежанците. Решенията на комисиите бяха задължителни за съответните органи на държавната власт. Раздаването на земя и други имоти подлежеше на утвърждаване от Министерството на вътрешните работи⁶⁶.

Законопроектът свидетелствува за действителна загриженост и желание да се направи максималното за бежанците при крайно ограничените възможности на страната. В него се забелязваха и пропуски. Законът се отнасяше за бежанците след 1912 г., а имаше неустроени бежанци и от предишните години. Не засягаше поимотните бежанци, но не указваше кой и по какви показатели ще определи тази категория. Освен това не беше осигурена достатъчно земя за оземляване на бежанците⁶⁷.

Парламентът посрещна сравнително добре законопроекта и го прие без усложнения и почти без изменения с дребни бележки и препоръки (13 ноември 1920 г.)⁶⁸.

Законът за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им осигуряваше — при пълното му и последователно провеждане — едно сносно устройване на бежанците, разбира се, съобразно тогавашния жизнен стандарт в страната. Но той не получи одобрение от някои обществени среди и от част от самите бежанци. Българите от Македония не бяха доволни от перспективата да бъдат разселени във вътрешността на страната, искаха да останат в Петричка и Мелнишка околия, да не се разделят със съселяните си и др. Мнозина от бежанците смятаха неизгодно предлаганото им оземляване и финансиране, бяха изобщо недоволни от полаганите за тях грижи⁶⁹.

Възражиха и много села, в чиито землища се предвиждаше настаняване на бежанци, смятайки, че имат достатъчно собствени проблеми — поземлени и др. за уреждане⁷⁰.

Приложението на закона тръгна трудно, въпреки че в началото на 1921 г. апаратът от околийски комисии беше изграден. Получиха се и противоречия, както ще видим, със Закона за ТПС.

*

Линията на правителството на Ал. Стамболийски за ограничаване на едрата собственост намери израз и в Закона за отчуждаване на здания за държавна, общинска и окръжна нужда. Законопроектът, внесен от М. Турлаков през юни 1920 г., се обоснова предимно със спирането на държавното строителство през военните години и отежняването на бюджета с наеми на частни сгради. Предвиждаше се отчуждаване на сгради и дворните им места с постановление на Министерския съвет по искане на министрите и общинските съвети. Не се допускаше изземване на сгради, пригодни за жилища, зданията на обществени, благотворителни, ученолюбиви учреждения и фондове, на кооперации, на партийните клубове, на лица и дружества, служещи за тяхното препитание (с изключение на кръчмите). Собствениците на отчуждените сгради можеха да направят възражение пред Върховния административен съд и той да отмени постановлението на Министерския съвет. Отчуждените имоти се заплащаха в размер не повече от данъчната оценка за 1919 — 1920 г. в 6-месечен срок⁷¹.

Законопроектът не беше особено радикален — в него имаше пролуки за едрите собственици. Сградите можеха да се обявят за жилища, Върховният административен съд можеше да отмени решенията на Министерския съвет и др. Но и в този си вид той предизвика вой от страна на буржоазната опозиция.

Демократите представяха законопроекта за социално вреден и икономически неизгоден за държавата. Несигурността на собствеността ще спре строителството, уверяваха те, а това не е в интерес на обществото. За изплащане на отнетите сгради държа-

вата ще търси нови кредити от БНБ и ще увеличи и без това огромния си дълг, левът ще се обезцени още повече. Ан. Ляпчев даже посъветва държавата да не купува, а да продаде собствените си имоти и да погаси дълга си. Но определенията, че законопроектът е пълно отрицание на всеки разум и правда, че е «грозна работа», че излага България като европейска държава и т. н., показваха, че буржоазията чувствуваше заплашена собствеността въобще, че законът е за нея едно много дръзко предупреждение.

Отказа поддръжка на законопроекта и БКП под предлог, че това е много несмела и предпазлива крачка към обновление, която ще послужи повече на буржоазията. Депутатите комунисти предложиха по-радикална мярка — правителството да конфискува всички големи здания⁷².

В окончателния текст на закона се внесоха ред положителни изменения. Можеха да издават постановления за отчуждаване на сгради и окръжните съвети. От сградите, служещи или можещи да служат за упражняване на занаятие, се изключиха освен кръчмите още и хотелите, и доходните здания. Можеха да се отчуждават сгради и за училища. Пунктът за неотчуждаване на здания, пригодни за жилища, се трансформира в «единствено здание, пригодено за живеене на собственика»⁷³.

Законът за отчуждаване на здания беше според определения на Ал. Стамболийски «вторият велик земеделски закон». БЗНС виждаше приложението му преди всичко в столицата. България дълго е работила за София, сега тя да предостави — срещу заплащане — своите палати за държавни учреждения, обоснова се Ал. Стамболийски. В селата законът щеше да засегне предимно кръчмите, но точно това целеше земеделското правителство, обезпокоено от засилването на алкохолизма след войните⁷⁴.

Буржоазният печат и пропаганда посрещнаха Закона за отчуждаване на сгради във всеоръжие. «Пряпорец» му посвети няколко уводни редакционни статии с изразителни заглавия «Ограбване», «Заграбване на сгради» и др. Законът е антиконституционен, частната собственост в България е застрашена, Ал. Стамболийски щял «да глътне» държавните икономии и от най-големите здания, агитираше органът на Демократическата партия.

Радикалите пригласяха на демократите. И за тях отчуждаването на сгради, даже и срещу заплащане, беше правно нарушение, потъпкване на справедливостта и оръдие за лична и политическа мъст. Радикалите подчертаваха, че този закон ще всели недоверие у чуждия капитал към страната⁷⁵.

Драгиевистите също хвърлиха доста камъни по Закона за отчуждаване на сгради⁷⁶.

Буржоазната опозиция се опираше на едрите собственици, които проведеха протестна кампания срещу похищението на сградите им. Търговците от Червен бряг нарекоха Закона за отчуждаване на сгради «нов атентат върху частната собственост», «смъртен удар върху търговското съсловие». Отчуждените в града 83 хам-

бара били сгради за упражняване на занаят и за живеене. Някои собственици прехвърляха сградите си на чужденци, други ги разрушаваха, защото от продажбата на материалите щели да получат повече от предлаганото им срещу отчуждаването. Случаите на неправилно отнети имоти или на отмяна на отчуждаването широко се популяризираха⁷⁷.

*

Още през първата година от своето управление Земеделският съюз прояви загриженост и по въпроса за социалното осигуряване на работническата класа и всички трудещи се. В началото на февруари 1921 г. Р. Даскалов внесе Законопроект за обществени осигуровки. Мотивира го с назряването на въпроса и желанието на правителството да го реши в интерес на народа и с оглед финансовите възможности на страната.

Законопроектът предвиждаше да се осигурят задължително за злополука, болест, инвалидност и старост при фонда Обществено осигуряване към Министерството на търговията, промишлеността и труда всички работници и служещи в държавни, обществени и частни предприятия, които не попадат под законите за гражданските, военните или общинските пенсии. Можеха по желание да се осигурят и самостоятелните земеделци, занаятчии и търговци с годишен доход до 12 000 лева. Осигурителните вноски се разпределяха между осигурените, работодателите и държавата: работниците и служителите внасят по 1 лв. или 75 ст. (в зависимост от заплатата си) седмично, работодателите — съответно по 50 и 75 ст., а държавата добавя половината от събраната по този начин гума. Вноските на самостоятелните земеделци, занаятчии и търговци се определяха на 3 лв. седмично. Те трябваше да се правят най-малко 156 седмици за осигуряване за злополука и инвалидност и 1040 седмици за осигуряване за старост. По такъв начин се гарантираха макар и минимални пенсии и помощи при болест.

Този законопроект представляваше всъщност допълнение към Закона за осигуряване на работниците в случай на злополука и болест от 1918 г.⁷⁸

Законопроектът на Р. Даскалов беше в много отношения ограничен и непълен, не уреждаше цялостно крупния проблем за закрила на труда и социално осигуряване на трудещите се, не съответствуваше на концепцията за участие на работниците в управлението и печалбите на предприятията. Но той все пак съдържаше рационално ядро, представляваше пръв опит за обезпечаване при болест и старост работниците, селяните, служещите и дребните производители в градовете.

Разисквания по законопроекта на първо четене почти нямаше и Р. Даскалов го постави на гласуване. Представители на БКП оспориha кворума. Група земеделски депутати влязоха в залата, за да се осигури кворум, но комунистите започнаха демонстративно да излизат. Те не бяха подсигурили свой оратор по законопроект-

та и искаха да наложат отлагането му. Кворум не се получи и заседанието се отложи⁷⁹.

Буржоазията бързо се ориентира, че случаят е удобен за противопоставяне и насъскване на комунисти срещу земеделци и обратно. На следващото заседание ораторът на Демократическата партия обвини земеделското правителство в демагогия и лицемерие и симулира свръхзагриженост за работническата класа. Нейното положение не интересувало БЗНС, който е привърженик на съсловната политика.

Ораторът на БКП отхвърли изцяло законопроекта, въпреки че той съдържа някои позитивни положения. Порица правителството, че не прилага съществуващите работнически закони, а с новия цели да дограби пролетариата. Милионите вноски ще се използват за финансиране на капиталистите и засилване на терора, а не за осигуряване на трудещите се. Комунистическата парламентарна група поиска освобождаване на работниците и работодателите от всякакви вноски, държавата да поеме всички разходи, да се осигури пълна заплата при болест и достатъчно висока пенсия (тя да се определя от работнически комисии) и право на стачка. Декларира, че партията не може да гласува такъв закон.

Максимализмът, проявен от БКП по въпроса за социалното осигуряване, играта с кворума при първото обсъждане не способстваха за налагане едно демократично и модерно работническо законодателство. Измежду тогавашните земеделски водачи Р. Даскалов питаеше може би най-големи симпатии към работническата класа и се отнасяше с действителна загриженост към нейните интереси и съдба. Ето защо той се афектира от подхода на комунистическите депутати към законопроекта. Въпреки увещанията на радикалите и широките социалисти, че ще гласуват за законопроекта, че ще бъде приет, Р. Даскалов го оттегли, заканвайки се, че ще разобличи комунистите като виновни за пропадането на една крупна социална реформа⁸⁰.

Цензурата не допусна декларацията на БКП по инцидента с Р. Даскалов и оттеглянето на законопроекта за обществени осигуровки, която го представяше за антиработнически. Правителството се опита да се обърне непосредствено към работниците да се изкажат на събрания за или против законопроекта. Този своеобразен «референдум» се превърна в акция против БКП и нейната тактика.

В края на 1921 г. Р. Даскалов съобщи в парламента, че работниците са одобрили законопроекта и той ще бъде наново внесен. Всъщност не всички работници одобриха законопроекта. През 1921 — 1923 г. БКП организира открити работнически събрания в почти всички индустриални центрове — Варна, Габрово, Плевен, Сливен, Пловдив, Хасково, Пазарджик и др. В приетите от тях резолюции основателно се искаше осигуряване и на безработните, селскостопанските и горските работници, насрочване

избори за работнически помощник-инспектори на труда и увеличаване размера на помощите и пенсиите. Издигаха се обаче и нереалистични претенции: пенсиониране на 50 — 45 — 40-годишна възраст, освобождаване на работниците от всякакви вноски по осигуряването, изплащане пълния размер на заплатите при заболяване и др. Законопроектът за обществени осигуровки се постави на повторно разглеждане през 1922 г., но по разни причини не беше приет⁸¹.

5. МЕРКИ И РЕФОРМИ ЗА ЗАСИЛВАНЕ РОЛЯТА НА КООПЕРАЦИИТЕ В ИКОНОМИЧЕСКИЯ ЖИВОТ

Концепцията на БЗНС за трудово-кооперативен строй намери израз в засилване позициите на съюза в кооперативното движение и ред закони, целящи неговото превръщане в първостепен икономически фактор. Беше назначен помощник на главния съюзеи организатор по кооперативните въпроси. Взеха се мерки за стабилизирание на Народен магазин, който поради дезорганизация, злоупотреби и корупция беше пред финансов банкрут.

В началото на самостоятелното земеделско управление към БЗНС се учреди Земеделска кооперативна банка. В нея можеха да членуват само съюзни членове и кооперативни сдружения, но на влогове имаха право и нечленове. Към края на 1920 г. беше направен безуспешен опит да се обединят Общият съюз на българските земеделски кооперации, Съюзната земеделска кооперативна банка и Българското земеделско дружество и се създаде единна и мощна кооперативна организация в българското село⁸².

Положиха се усилия за създаването и кредитирането на тютюнопроизводителни кооперации (в Пловдив, Пазарджик, Асеновград). Също и на розопроизводителни кооперации, за да се спаси розовата култура и се засили този доходен и престижен отрасъл на земеделието. През 1920 г. се увеличиха площите, засети с рози, а през 1921 г. и добивите на розово масло. Подготвяше се кооперативната експлоатация на горите и преработката на дървения материал⁸³.

Най-голямата грижа на земеделското правителство в областта на кооперативното дело беше Консорциумът. Формално той съществуваше от 5 декември 1919 г., но фактически се учреди в началото на 1920 г. Неговият пръв директор демократ повече го дезорганизира, отколкото организира. Не се погрижи за осигуряване на достатъчно складове и агенции, транспорт и това затрудни събирането на храните. След формиране на самостоятелното правителство на БЗНС директор на Консорциума стана земеделецът д-р Илия Караджов, юрист. Беше избран от Народното събрание петчленен контролен съвет на Консорциума (4-ма земеделци и 1 демократ).

Недостатъчната материална база, липсата на преки връзки със задграничните житарски фирми и навременна информация за

цените на световния пазар затрудни много новото ръководство на Консорциума⁸⁴. Създаде се конфликт и между редица агентства на Консорциума и производителите. Селяните от много села протестираха, че ги ограбват — чрез ниски цени, ненавременно изкупуване и др., и искаха кооперациите и общините да поемат доставката на храни за Консорциума. Да се премахнат или агенциите, съставени от търговци, или Консорциумът⁸⁵.

В същото време Консорциумът беше атакуван и отдясно. Конгресът на житарите през юли 1920 г. осъди Консорциума на аутодафе, гръмко искаше свобода на частната инициатива и държавна подкрепа на частния капитал. Софийската и други търговско-индустриални камари настояваха за ревизия на Закона за Консорциума, мотивирайки се с нуждата от подобряване на валутата. В складовете на Консорциума в Свищов търговци спуснаха развалена царевича, за да повредят събраните храни и се компрометира износът⁸⁶.

Въпреки нелоялната конкуренция от страна на търговците кооперациите и синдикатите събраха значително повече храни и все повече печелеха доверието на производителите⁸⁷. Това насърчи правителството да преустрои Консорциума на кооперативен принцип. През септември 1920 г. в парламента се внесе от името на министър-председателя Законопроект за изменение на Закона за зърнените храни и произведенията от тях. В мотивите на законопроекта се обяви, че Земеделският съюз възприема идеите на левите и «крайните» групировки по аграрните проблеми и житната търговия, включително «държавния социализъм». Само в кооперативна форма Консорциумът може да допринесе за доброто бъдеще на България.

Законопроектът предвиждаше външната търговия със зърнени храни да се монополизира от Консорциума. Произведенията от зърнени храни и отпадъци от тях можеха да се изнасят и от други само със съгласието на Консорциума. По решение на правителството Консорциумът можеше да предостави част от храните за вътрешния пазар. Вътрешната търговия се оставяше свободна, но под контрола на Консорциума.

Той се състоеше вече не само от БНБ, БЗБ и Кооперативната банка, но и ОСБЗК, Земеделската кооперативна банка и Българското земеделско дружество. Откриваше свои агентури и борси, но можеше да събира храни и по гарите на комисионни начала, като дава предпочитание на земеделските кооперации и синдикатите. Изкупните цени се определяха от Управителния съвет на Консорциума, но се утвърждаваха от правителството. Получената валута се отстъпва на БНБ. Печалбите се разпределяха така: 5% тантиеми за ръководството и персонала на Консорциума, 10% за банките, негови членове, 10% за земеделските кооперации и синдикати съобразно внесените храни, 35% — фонд постройка на житни елеватори и силози и 40% — за производителите⁸⁸.

По законопроекта се отпразвиха много критики и ругатни.

Парламентарната група на БКП обяви, че няма да го подкрепи, тъй като с него правителството иска да менажира селските думбази и гешефтарите. Предвидените 40% от печалбите за производителите означавало облагодетелствуване на едрите земеделци, защото те произвеждали за пазара. Буржоазните партии и Земеделският съюз спорели всъщност кой да вземе печалбите от износа на храни — търговците или земеделските синдикати, т. е. тузоветѐ. БКП възразяваше и срещу прехвърлянето на прехраната върху общините, тъй като не разполагали с достатъчно автономия, за да намерят средства за това.

Главните възражения на Социалдемократическата партия бяха, че законопроектът е обърнат към производителите, а консуматорите са оставени на произвола на съдбата. Искането за изхранването на непроизводителното население Консорциумът да отпуска на общините храни по костуема цена и да покрива от своите печалби загубите на общините, тъй като се налагало те да продават храните по намалени цени.

Близко до становището на широките социалисти беше и това на радикалите. Те не бяха съгласни и с привличането на нови кооперации в Консорциума. Фаденхехт се изплаши, че след като Консорциумът поеме търговията с брашно, ще последва изземване на мелниците.

Демократите енергично се застъпиха за интересите на брашнарите, оспорвайки правото на Консорциума да се занимава с брашното, и предвещаваха влошаване на прехраната поради износа.

Народняците подозираха, че зад законопроекта за Консорциума се крие «насилническа експроприация», че мелниците ще бъдат отчуждени в полза на кооперациите, и произнесоха тиради в защита на търговците, против кооперациите⁸⁹.

При този единен фронт на лявата и дясната опозиция против кооперативния характер на Консорциума и засилването на неговата роля във външната и вътрешна търговия с храни земеделците минаха в активна отбрана. Те предложиха закупуването на храни и произведенията от тях за вътрешния пазар да се предостави само на синдикатите, частните търговци да не се допускат в тази важна сфера. Искането и общ Консорциум, който да поеме под контрола на държавата износа и на тютюна, кожите и др. основни произведения на селското стопанство и вноса на необходимите на страната стоки.

Но в земеделските среди нямаше единодушие по тези въпроси. След приемането на законопроекта на първо четене, при обсъждането му от парламентарните комисии към Министерството на финансите, на земеделието и на търговията, се появиха значителни различия и противоречия и това забави поставянето му на второ четене⁹⁰.

Търговците житари засилиха протестите си пред Народното събрание срещу Консорциума, настоявайки ултимативно за равенство на търговците, кооперациите и синдикатите в житната

търговия. Опозиционният печат — от «Пряпорец» до «Работнически вестник», атакува законопроекта в духа на критиката в парламента⁹¹.

На 30 ноември 1920 г. той беше приет без изменения. Консорциумът се утвърди като ~~държавно-кооперативна~~ организация за търговия и износ, но пак само на зърнени храни. Искането на широки земеделски среди за общ Консорциум не можа да се наложи⁹².

В дейността му се внесоха значителни подобрения и усъвършенствувания. Консорциумът установи преки търговски връзки с житарски фирми в Пирея, Анверс, Виена, Грац, Централата на потребителските кооперации в Англия, «Грениция Италиана» и др. Търговските представители на България в чужбина информираха ежедневно за цените на храните на световните житни борси. Това улесни правилното и бързо формиране на изкупните цени и сключването на по-изгодни сделки.

От реколта 1920 г. в Консорциума постъпиха над 6 хил. вагона храни, почти всички изнесени в Австрия, Гърция и Турция. Консорциумът достави жито на общини, на мини «Перник», войскови части и други ведомства по костумени цени плюс 6% административни разноски⁹³.

Успешният старт на Консорциума не отслаби, а засили атаките срещу него. Буржоазната опозиция тръбеше, че поради неговата неспособност и невежество не се изнасят достатъчно храни, че държавата губи, тъй като не плащал 6% износно мито, и т. н. Буржоазният печат издигна лозунга «Консорциумът да си върви, и то час по-скоро!», «Земеделска правда» също смяташе, че дейците на Консорциума не разбират от житна търговия и не умеят да я вършат, че БЗНС преследвал не икономически, а политически цели с него, изобщо споделяше напълно оценките на буржоазията⁹⁴.

Против Консорциума бяха и по-десните кръгове в Земеделския съюз. Така например на събрание на Сливенската околийска дружба депутатът Ст. Попов предложи резолюция с искане за свободна търговия с житата, но събранието не я прие. В съюза преобладаваше настроението за засилване и активизиране на Консорциума, за да се пресече пътят на спекулантите с произведенията на селото⁹⁵.

*

В XVIII ОНС беше внесен и приет на първо четене законопроект за водните синдикати. Поради спорове между Министерството на земеделието и Министерството на благоустройството за ръководството на водните съоръжения и други причини той беше спрян. След преработка законопроектът постъпи в XIX ОНС (30 април 1920 г.). Целта на закона за водните синдикати беше да се развие и модернизира земеделието през създаване на напоятелни системи и осигуряване на електричество. Поради затрудненията на държавата изграждането на язовири, електроцентрали, отводнителни

системи и др. да се извършва и по кооперативен начин, от синдикати. Само така ще се усвоят водните богатства на страната и ще се впрегнат за нейното икономическо издигане — се казва в мотивите за законопроекта.

Законопроектът беше разработен в духа на пруското законодателство за водните сили, но на кооперативен принцип. Предвиждаше образуването на водни синдикални сдружения за напояване, производство на електрическа енергия, укрепване на речни брегове и порои, отводняване на блата и мочурливи места, осигуряване и поддържане на плавателност на реки и др. Синдикати се образуват, когато проектираното мероприятие е от обществен интерес и изгодно стопански, по инициатива на заинтересованите или от отделението за водите на Министерството на земеделието. При единодушно решение на мнозинството от заинтересованите несъгласното малцинство се зачислява принудително. Синдикати могат да се изградят и по искане на малцинството или на администрацията на водите, когато обществените нужди налагат. В синдикатите могат да членуват собствениците на земи, воденици, инсталации, мини и др. засегнати и заинтересовани от мероприятието; общини, окръзи и др. учреждения, сдружения и синдикати, които проявяват интерес към него или са засегнати от него. Държавата може да създава принудителни синдикати (за постройка на язовири, регулиране на реки и др.).

Синдикатите се състоят най-малко от 5 члена, намират се под контрола на Министерството на земеделието и неговите органи по водите. Членовете на синдиката са длъжни да поставят на негово разположение, срещу обезщетение, всички свои имоти. Синдикатите могат да се обединяват в съюзи или да се сливат в по-големи.

Законопроектът предвиждаше ред привилегии за синдикатите. Необходимите държавни, общински или окръжни имоти се отстъпват безвъзмездно, а частните се отчуждават с указ (срещу заплащане). Синдикатите се освобождават от мито за внос на машини, инсталации и строителни материали; ползват безплатно строителни материали от държавни и общински землища и гори; могат да получат безвъзмездна помощ от държавата и Министерството на земеделието, освобождават се от данък занятие и данък сгради и др.

Законопроектът се прие на първо четене без дебати⁹⁶. На второ четене се постави едва през октомври 1920 г., тъй като Министерството на благоустройството подготви паралелен законопроект и се наложиха много дискусии и обсъждания на парламентарните комисии по земеделието и благоустройството. Спореше се и по финансирането на водните мероприятия. Р. Даскалов залагаше на трудовата повинност, Ал. Оббов и някои депутати разчитаха, че ще бъдат привлечени чужди капитали. За централизиране въпроса за водите и прекратяване междуведомственото съперничество водните отделения на Министерството на земеделието, Ми-

нистерството на благоустройството и на Министерството на вътрешните работи се обединиха в Дирекция на водите при Министерството на благоустройството⁹⁷.

Като съставна част на законопроекта за водните синдикати беше предложена Обща държавна програма за водите, състояща се от 8 глави. Тя е един интересен документ, свидетелстващ за амбицията на БЗНС да издигне икономически и модернизира страната. С нея се замисляше различните учреждения и ведомства, работещи по водите, да бъдат най-пълно и най-ефективно използвани. Обект на програмата бяха: язовирите, укрепване на порите и залесяване на поречията, оправа на реките, напояването, добивът на електроенергията, водоснабдяването и земни подобрения — отводняване и натлачване (колматация).

Програмата предвиждаше р. Марица да стане плавателна, Тунджа, Арда, Места, Струма, Искър, Лом, Цибър, Огоста, Скът, Вит, Осъм, Янтра и др. да се използват за напояване и за изграждане на язовири. Съдържаше специален пункт за укрепване брега на Дунав, запазване на крайбрежните земи от наводнения и хигиенизирането им, за да се превърнат в обработваеми, пресушаване на блата и др.

Основен и най-важен елемент във водостопанските мероприятия бяха язовирите. Предвиждаше се те да се изградят навсякъде, където има възможност, включително и малки, със землени насипи. Водите да се използват главно за напояване и за производство на електроенергия. Големите напоителни съоръжения (големи язовири, основните канали и вододели) се строят от държавата, по изключение от окрупнени водни синдикати или синдикални съюзи. До постепенното им поемане от синдикатите за поддръжка и експлоатация това ще върши Министерството на земеделието. Водноелектрически централи могат да се строят и от синдикати, дружества и частни лица при точно определени условия и за определен срок.

При мините се предвиждаше изграждане на топлоелектроцентрали. Крайна цел беше да се създаде единна електрическа мрежа, която да свързва всички електростанции. Електроенергията да се използва за електрифициране на земеделието, напояването, насърчаване на химическата промишленост и металургията и електрификация на железниците.

Разходите по програмата се уреждат със специални закони, в които ще се фиксират и финансовите задължения на отделните общини, окръзи, синдикати и дружества, заинтересовани от конкретното мероприятие. Висш ръководен орган на водостопанстването ставаше Върховният съвет на водите, чиито решения се утвърждаваха от Министерския съвет или Министерството на земеделието (според важността им)⁹⁸.

Общата държавна програма за водите беше ориентирана преди всичко към земеделието, но в перспектива и към електрификацията на страната и създаване на индустрия. Тази смела и дално-

видна програма изискваше огромни капиталовложения и технически кадри, с каквито страната в момента не разполагаше. Но като перспектива, като насока за икономическото развитие на страната беше правилна и полезна. Земеделското правителство избра верното направление — България да се развива като модерна и не само земеделска държава.

Програмата за водите се представи като част от Законопроекта за водните синдикати, но всъщност те трябваше да осъществят част от мероприятията, предвидени в нея.

На второ четене законопроекта се разгледа фактически при отсъствие на опозицията — присъствуваха само отделни нейни депутати. Представител на Демократическата партия благослови проекта за водните синдикати и въобще инициативите по водите. Хитро предложи да се образува фонд на водите, като се използват външни заеми и частни капитали за финансирането им. Освен това той не скри, че Демократическата партия ще подкрепи законопроекта, за да не се хвали БЗНС, че водното дело е само негово⁹⁹.

Парламентарната група на БКП отказа подкрепа и на този законопроект. Още при вънасянето му «Работнически вестник» го оцени едностранчиво, като утопическа и демагогска реформа, която ще съсипе дребните собственици — за да участвуват в синдикатите, те ще зложат земята си на банкерите. В условията на буржоазното общество приложението на такъв проект не осигурявал икономически прогрес. При обсъждането на законопроекта ораторът на БКП го отхвърли: синдикатите са на базата на частната собственост, правителството ще кара хората да им работят ангария, осъществяването му няма да даде резултати¹⁰⁰.

Законопроектът за водните синдикати се гласува на 6 октомври. Беше одобрена и Общата държавна програма по водите¹⁰¹.

Законът за водните синдикати се прие с ентузиазъм от селското население. Още преди окончателното му приемане възникнаха синдикати за напояване, електрификация и отводняване — в Чепеларе, Кричим, Сливен, Севлиево, Ловеч и др. Синдикатът «Въча» в Кричим беше един от големите и известни синдикати. Водните синдикати бяха подпомагани със значителни кредити, а «Въча» получи и доста строителни материали и техника от Военното министерство¹⁰².

*

Беше реформиран кредитът на кооперациите. Със Закон за изменение и допълнение на Закона за Българската земеделска банка в нея се съсредоточи контролът и кредитирането на всички видове земеделски кооперации. (По-рано това се вършеше от БЦКБ.) Кооперациите можеха да получат кредит срещу капиталите си, кредити и аванси срещу залог на добитък, посеви, машини, сурови или обработени земеделски произведения, вложени в докове, магазини, силози, елеватори и др. БЗБ можеше да строи елеватори, силози, магазини и други съоръжения за житната търговия

с валантния кредит и със суми от «Фонд житни елеватори и силози» по закона за Консорциума и да създава предприятия за развитие на земеделието — с одобрение на министъра на земеделието.

За строеж на индустриални предприятия за селскостопански продукти и за трайни съоръжения БЗБ отпуска на водните синдикати ипотекирани заеми и заеми под гаранция на държавата. Тя можеше да урежда и покупки, и продажби на кооперации, синдикати и съюзи и федерации от тях¹⁰³.

Така БЗБ се специализира по същество като банка на земеделските кооперации.

За създаването на съоръжения за житната търговия под контрола на БЗБ Министерският съвет прие (юли 1921 г.) специална Програма за постройка на житни магазини. Тя предвиждаше изграждането на модерни магазини във всички основни дунавски и черноморски пристанища — а ако България получи излаз на Бяло море, и там, както и във вътрешността на страната. Експлоатацията на вътрешните се възлагаше на кооперации или частни лица.

Допълнително на БЗБ се разреши да закупи трактори и моторни плугове и ги предаде на кооперации и частни производители¹⁰⁴.

6. СЪДЕБНИ И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ РЕФОРМИ

В съгласие с програмното положение за демократизиране и поевтиняване на правосъдието БЗНС прокара Закон за подвижни мирови съдии (юли 1920 г.). Той се обоснова в необходимостта да спести време и средства на гражданите, прибягващи до съда, и се разширят правата на съдията, като се премахне адвокатската защита. Смисълът на закона беше всеки участък на миров съдия, към ~~кого~~ най-често прибягваха селяните (спорове за собственост, владение, наследство), се разделя от съответния Окръжен съд на подучастъци, така че седалището на всеки от тях да не бъде по-далеч от 10 — 15 км от селищата, които ще обслужва. Така съдията отиваше при съдищите се. В член 5 изрично се казваше, че не се допуска адвокатска защита, страните действуват лично¹⁰⁵.

Освен приближаването на мировия съдия до населението с този закон се целеше и ограничаване контактите — а оттук и влиянието — на адвокатите, най-често дейци на буржоазните партии, сред селяните. Засягаха се материалните и политическите интереси на определени буржоазни среди. Затова възраженията при обсъждането на Закона за подвижните мирови съдии в Народното събрание бяха преди всичко срещу чл. 5 — под формата на загриженост за гражданите, които, лишени от адвокатска защита, не ще могат да отстоят правото си, и за качеството на правосъдието. Буржоазният печат също се противопостави срещу

закона. В него се сочеше, че мировите съдилища са с широка компетентност и лишаването им от адвокатска помощ ще ги постави в трудно положение, «ще превърне съдията в кадия». В. «Радикал» нарече закона просташки, реакционен и противообществен, насочен срещу политическите противници на Земеделския съюз¹⁰⁶.

Масово протестираха срещу закона и адвокатите. Те също изтъкваха на преден план не професионалните и политическите си интереси, а опасността от влошаване на правораздаването и убиване на правдата.

Новата правна институция срещна неодобрение и от някои среди от населението, недоволни от недопускането на адвокатска защита¹⁰⁷.

По-късно, през 1922 г., се прие Закон и за селскообщинските съдилища. В селските общини се избираха по 6 съдии (3 редовни и 3 запасни) за 2 г., подлежащи на одобрение от мировия съдия. Селскообщинските съдилища разглеждаха лични искове до 1000 лв. и наказателни дела за нарушения в землището на общината с наказания до 250 лв. Работеха опростено, също без адвокати. Решенията на съда по дела до 100 лв. не подлежаху на обжалване, а над тази сума можеха да се обжалват пред мировия съдия¹⁰⁸.

Този местен съд за разрешаване на дребни спорове, създаден на обществени начала, не можа да се наложи като съдебна инстанция.

*

В ползрението на управляващия БЗНС бяха и просветата, и културата — области като че ли безинтересни и едва ли не чужди за една аграрна партия. От самото си начало земеделското правителство възприе, общо взето, прогресивна линия в културно-просветната си политика. Ал. Стамболийски и Р. Даскалов направиха изявления в парламента, че Земеделският съюз е за разширяване и обновяване на образованието и за промяна на учебната система. Тя трябваше да осигури професионално-практическа насоченост на средното училище. Имаше желание да се създадат висши технически и стопански училища. Ал. Стамболийски съобщи, че правителството на «простаците земеделци» ще извърши необходимото и за развитието на изкуството¹⁰⁹.

Подготвяше се цялостен закон за народната просвета, който се прие по-късно. На първо време се гласува закон за увеличаване кредита за постройка на училища от 20 до 120 млн. лв., а през 1921 г. тази цифра беше удвоена. Освен паричната помощ за постройка на училищни сгради общините получиха право да се снабдят с дървен материал от държавните гори и да го превозят безплатно по железниците. Можеха да използват и труда на трудоваците за извършване на подготвителни работи.

Тези улеснения подтикнаха строителството на училищни сгради. През тригодишното управление на БЗНС се построиха

401 училища — 331 първоначални, 33 прогимназии и 37 основни¹¹⁰.

Правителството прояви грижа и за висшето образование. За учебната 1920 — 1921 г. се откри ново висше училище — т. нар. Свободен университет за политически и социални науки. Назначи се комисия, която да подготви откриването на политехника¹¹¹.

Въпреки оплетените държавни финанси правителството прояви разбиране към нуждите на Българската академия на науките и увеличи субсидиите ѝ с 80 000 лева¹¹².

Проведоха се обаче и някои непопулярни мерки. В допълнение към Закона за плебисцит на учителите Министерският съвет прие постановление министърът на просветата да извърши ревизия на дейността на учителите — учебна и обществена, и да отстрани онези, които прокарат «партизански идеи». Това постановление целеше да се прочистят училищата от учители комунисти и социалисти. В резултат на неговото приложение около 100 учители загубиха местата си¹¹³.

Внесоха се изменения в Закона за народното просвещение (чл. 337, 339 и 345), отнасящи се до висшето образование: 1. Да се увеличат студентските такси от 40 лв. на 1200 за семестър в Юридическия факултет и 1000 лв. за останалите факултети плюс допълнителни такси за семинарни и лабораторни занятия. 2. Да се ограничи временно приемането на студенти в университета. За всяка учебна година Министерският съвет да определя броя на студентите по факултети. Първата мярка се мотивираше с факта, че навсякъде университетските такси са много по-високи, че издръжката на университета струва много по-скъпо и че висшето образование е привилегия на по-заможните. Ограничението на студентите се отнасяше преди всичко за Юридическия факултет, силно набъбнал в следвоенните години, и то като временна мярка, докато университетът се сдобие със собствени помещения¹¹⁴.

Законопроектът за изменение на Закона за народното просвещение предизвика основателно негодувание от лявата опозиция, тъй като приемането на студентите и таксите засягаше преди всичко по-бедните семейства — синовете и дъщерите на буржоазията по правило учеха в чужбина. Комунистите обвиниха правителството, че ограничава достъпа до висше образование за децата на работниците и селяните, че е против науката и превръща университета в предприятие за печалба. Те искаха премахване на всякакви такси за образованието. Изказаха се против законопроекта и представителите на буржоазната опозиция със същите аргументи¹¹⁵.

Към акцията на парламентарната опозиция се присъединиха и студентите. До Народното събрание постъпиха протестни телеграми на студенти от различни градове и села. Студентска делегация се яви при Ал. Стамболийски по въпроса за таксите¹¹⁶.

В резултат на натиска на опозицията и различията в самата

земеделска парламентарна група в окончателния вариант на законопроекта таксите останаха 800 лв. за Юридическия факултет, 500 лв. за Историко-филологическия, 400 лв. за медицинския и 300 лв. за физико-математическия¹¹⁷.

*

Голямо внимание още в началото на земеделското управление се отдели на библиотечното дело. Увеличи се за 1920 г. сумата за закупуване на книги от Народната библиотека, а през 1921 г. тя нарасна двойно.

Прие се Закон за депозиране на печатни и литографски произведения в народните библиотеки. Съществуващият дотогава депозит се увеличи от 4 на 10 броя (за Народната, Пловдивската и Великотърновската библиотека), повишиха се и изискванията за оформлението на депозитните печатни издания. Този закон допринесе за увеличение фонда на народните библиотеки и съхранение на ценни издания¹¹⁸.

Гласува се и Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки (ноември 1920 г.) в градовете и средишните села. Те се поставяха под ведомството и издръжката на Министерството на народната просвета. В достъпните народни библиотеки можеха да се вляят и чигалищата. Ползуването на тези библиотеки беше безплатно¹¹⁹.

Законът се приложи частично — създадоха се няколко достъпни народни библиотеки.

*

Земеделското правителство прояви внимание и грижи за дейците на изкуството, особено за писателите. Ст. Омарчевски и Ц. Бакалов имаха редовни контакти с литературните среди. Чрез Д. Подвързачов поддържаше връзки с писателите и Ал. Стамболийски. На писателите бяха осигурени безплатни карти за пътуване по железниците. Това даде възможност да се организират литературни четения и сказки из страната.

Правителството на БЗНС се ориентира към привличане на писатели за аташета по печата към легациите и други подходящи за тях длъжности. Първата стъпка в това отношение беше направена с изпращането на Й. Йовков в Букурещката легация. Писателят К. Константинов получи назначение в Комисията по определяне българо-гръцката граница. Т. Траянов беше на работа в търговското представителство в Бреслау, И. Радославов стана директор на печата¹²⁰.

С постановление на Министерския съвет, узаконено от Народното събрание, се увеличиха народните пенсии на Ив. Вазов, Ст. Михайловски и на вдовиците на К. Величков, Кр. Кръстев и П. Тодоров¹²¹.

Беше организирано всенародно тържествено честване на 70-годишнината на Ив. Вазов (24 октомври 1920 г.). За Ал. Стам-

Болгийски Вазовият юбилей беше тържество на българското културно възрождане. Тъй като беше вън от страната, той изпрати до юбилея възторжено почитателна телеграма приветствие. Народното събрание гласува на Ив. Вазов дарение от 100 000 лв.¹²².

Въведоха се обаче ограничения за комунистическите литературни издания. Министерството на просветата издаде окръжно против изданията за деца с «тенденциозно съдържание». Последва постановление за спиране на в. «Младежка правда» и сп. «Другарче». През ноември 1920 г. се прие Закон за детската литература, насочен главно срещу партийните издания. Без разрешение на Министерството на просветата не можеше да се издава детска литература. Забраняваха се книги с неморално съдържание и с «явна и груба партийна тенденция, чрез която би се будило деление, омраза, съсловна ненавист и ожесточение между децата». Чрез специален комитет Министерството на просветата поемаше издаването на книги и библиотеки за деца и награждаването на най-добрите от тях.¹²³

Бяха увеличени кредитите на Народния театър и Оперната дружба, обезпечиха им се привилегии в снабдяването.¹²⁴

*

Началото на самостоятелното земеделско управление се характеризира с истински законодателно-реформаторски бум. Освен споменатите реформи съществуваха и много други, по-малозначителни. Реформите на земеделското правителство трасираха пътя за икономически, социален и културен напредък на страната при ограничаване на едрия капитал и осигуряване на дребната и кооперативната собственост. Всички те се наложиха при противодействието на засегнатата буржоазия и Съглашението. Не ги подкрепи и БКП, която подхождаше догматично към политиката на БЗНС.

Споменатите закони БЗНС считаше само за начало на своята обновителна политика. В края на октомври 1920 г. Р. Даскалов посочи в парламентарна реч следващите задачи на правителството за извеждане на България от нейната изостаналост. В страната ще се създаде ново общество, заяви той, основаващо се на народовластие, премахване на икономическото потисничество и на просветата. Преди всичко ще се развие и модернизира земеделието на базата на солидни земеделски стопанства, които ще се създадат в резултат на аграрната реформа.

Ще се подкрепят и фабриките с тенденция производството на суровини, промишлеността и занаятите да се кооперират. Специално внимание Р. Даскалов отдели за минното дело и задачата държавата да сложи ръка на частните каменовъглени басейни или поне да участва в тяхната експлоатация, да ги подпомага и контролира.

Р. Даскалов призна, че работниците се експлоатират, че работническото законодателство е недостатъчно. То трябва да се

разшири в няколко направления: създаване на закон за обществени осигуровки, контрол на работниците във фабриките и предприятията и участие в техните печалби, мерки за изглаждане конфликтите между труда и капитала.

Проектираха се митнически промени и сключване на търговски договори след изтичане едногодишния срок от сключване на мирния договор.

Р. Даскалов прие тезата за привличането на чужда техника, специалисти и капитали, смятайки, че без това България ще остане «пастирска страна». Той изрази увереност, че чуждият капитал не е опасен; ще бъде подчинен на българските закони, няма да вземе връх в стопанския живот, даже с времето може да бъде национализиран.¹²⁵

Приложението на тази стопанска програма обаче се оказало много сложно и поради ред субективни и обективни причини практически невъзможно.

БЕЛЕЖКИ

¹ Икономическа история на България до социалистическата революция, т. 1, С., 1969, с. 476—507.

² Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 650—651.

³ Пак там, с. 652, 712; кн. 3, с. 2081, 2091.

⁴ Икономическа история на България..., с. 476—505.

⁵ Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 23; Bell. J., цит. съч., р. 160—161.

⁶ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 652—658; Реч на Р. Даскалов по финансовото положение на България при внасяне законопроекта за 6/12 от кредитите на бюджетите за първото полугодие на финансовата 1920—1921 г. С., 1920.

⁷ Пробуда, 112, 26 юли 1920.

⁸ Земеделско управление..., с. 171; ПЧП, 365, 3 ноем. 1920, с. 3.

⁹ Радулов, Ст., Управлението на БЗНС, с. 144—146.

¹⁰ Работнически вестник, 43, 27 авг. 1920.

¹¹ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1793—1799; 2244.

¹² Муравиев, К., Договорът в Ньой..., с. 245—246; Лебедев, Вл., Новым путем, с. 35—36. В спомените сп. М. Янчулев твърди, че идеята за трудова повинност дал Ив. Русев, за да се запазят наборите (НАБАН, Сб. IV, а. е. 194, л. 280).

¹³ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 675.

¹⁴ Зора, 272, 5 апр. 1920.

¹⁵ Земеделско знаме, 34, 30 окт. 1919; Селски глас, №16, 5 ноем. 1919, л. 1—2.

¹⁶ Земеделско знаме, 27, 16 окт., 36—37, 7 ноем., 43, 17 ноем. 1919.

¹⁷ Пак там, 43, 17 ноем. 1919; ЦДИА, ф. 17, оп. 2, а. е. 65, л. 2.

¹⁸ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2151, л. 1, 2, 11.

¹⁹ Земеделско знаме, 78, 12 март 1920.

²⁰ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 110—112.

²¹ Пак там, с. 112—124, 227—238.

²² Пак там, с. 205—222, 664—669.

²³ Пак там, с. 74, 103, 163, 165; Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 44—45; Работнически вестник, 178, 17 февр. 1920; Народ, 81, 29 апр. 1920.

²⁴ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 676.

²⁵ Пак там, с. 211—215, 224—226, 238—241; I р. с., кн. 1, с. 88.

²⁶ Пак там, I изв. с., кн. 1, с. 703; Държавен вестник, 56, 14 юни; 190, 22 ноем.

- 1920; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4373, л. 3; а. е. 4471, л. 3, 5.
- 27 Дневници на XIX ОНС, I р. с., с. 84—88, 93—94; Земледелско знаме 100, 21 май 1920; Селски глас, 24, 7 юни 1920; с. 3—4; Работнически вестник, 4, 11 юли 1920; България, 168, 15 юни 1920; Земледелска правда, 10, 8 септ. 1920; *Велев, Ал.* Главни реформи на земеделското правителство, с. 45.
- 28 Държавен вестник, 164, 25 окт. 1920; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4280, л. 1.
- 29 *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 60; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1988; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 48, л. 27.
- 30 Земледелско знаме, 75, 3 март; 80, 19 март; 81, 21 март; 85, 10 апр.; 100, 21 май; 24, 24 юли 1920; Земледелско управление. . ., с. 89; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 1, с. 185.
- 31 *Велев, Ал.* Главни реформи на земеделското правителство, с. 62—64; Земледелско знаме, 17, 8 апр.; 20, 14 апр.; 21, 16 апр.; 67, 19 авг. 1921.
- 32 Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1540; *Димитров, И.*, Френската дипломация и. . ., с. 411; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1426, л. 68.
- 33 Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 1, с. 809—810.
- 34 Пак там, с. 860—861.
- 35 Пак там, с. 602.
- 36 Пак там, с. 707; България, 158, 15 юни 1920.
- 37 Работнически вестник, 270, 16 юни 1920.
- 38 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2107, л. 8, 9, 11, 41—42; а. е. 2109, л. 28—31, 33—40, 45, 47, 49, 54; а. е. 2164, л. 14—21; *Радулов, Ст.*, Управлението на БЗНС. . ., с. 226—227.
- 39 НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 425, л. 30.
- 40 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 822—942, 846—852.
- 41 Пак там, с. 842—843, 853—857.
- 42 Пак там, с. 810—821, 859.
- 43 Пак там, с. 1316—1317; Държавен вестник, 88, 22 юли, 148, 1 окт. 1920.
- 44 Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1019—1024, 1126.
- 45 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2107, л. 7, 26, 30; а. е. 2112, л. 18, а. е. 2727, л. 173, 262, а. е. 2728, л. 24; ф. 300, оп. 1, а. е. 36, л. 15; а. е. 73, л. 47, Земледелско знаме, 3, 3 март; 5, 10 март; 6, 12 март; 10, 19 март; 11, 21 март; 27, 29 апр. 1921.
- 46 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2727, л. 156.
- 47 Пак там, а. е. 2508, л. 14; а. е. 2107, л. 28, 164, 187, 251; Земледелско управление. . ., с. 88.
- 48 Земледелско знаме, 13, 28 март 1921.
- 49 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 862—868, 901—910; *Димитров, И.*, Френската дипломация и. . ., с. 411.
- 50 Пак там, кн. 2, с. 1513; Държавен вестник, 101, 6 авг. 1920.
- 51 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 2070; I р. с., кн. 2, с. 1545.
- 52 Пак там, I изв. с., кн. 3, с. 2071—2072.
- 53 Пак там, с. 2070—21—08.
- 54 Пак там, кн. 1, с. 471; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2112ж, л. 1.
- 55 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 996.
- 56 Пак там, с. 1015—1027, 1046—1054; *Димитров, И.*, Френската дипломация и. . ., с. 412.
- 57 Пак там, с. 1041—1042, 1296, 1315.
- 58 Земледелско управление. . ., с. 93.
- 59 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2727, л. 215, 266; Земледелско знаме, 3, 3 март; 7, 14 март; 22, 20 апр.; 30, 14 март; 32, 19 май 1921.
- 60 Земледелско знаме, 11, 21 март 1921.
- 61 Общ годишник на България 1922, №1, с. 114. По въпроса за увеличаване размера на държавните заеми вж. също *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 72—73.
- 62 *Косатев, Т.*, Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919—1923). с. 52; *Димитров, Г.*, Бежанският проблем при управле-
- нието на БЗНС (1920—1923), Исторически преглед, 1979, № 1, с. 53. В края на 1920—началото на 1921 г. правителството съобщи за около 100 000 бежанци. (Земледелско управление. . ., с. 29; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2340, л. 3.) Вероятно е имало предвид само бежанците след 1912 г.
- 63 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 575; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4304, л. 1—2; а. е. 4305, л. 2; а. е. 4325, л. 4.
- 64 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2340, л. 3.
- 65 Пак там, а. е. 2088, л. 4, 12.
- 66 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 565—568.
- 67 По въпроса вж. също *Димитров, Г.*, цит. съч., с. 58—60; *Косатев, Т.*, цит. съч., с. 56—57.
- 68 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 568—572, 580—582; Държавен вестник, 214, 21 дек. 1920.
- 69 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2734, л. 2—3; ф. 176, оп. 4, а. е. 1635, л. 87; ф. 300, оп. 1, а. е. 59, л. 6; *Димитров, Г.*, цит. съч., с. 59; Македония, 217, 27 май, 230, 15 юни 1922.
- 70 ЦДИА, ф. 173, оп. 1 а. е. 2340, л. 30—39; а. е. 2346, л. 1021; а. е. 2508, л. 54, 55, 61—62.
- 71 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 1244, 1245.
- 72 Пак там, с. 1246—1248, 1271, 1251—1255.
- 73 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 1514—1515; Държавен вестник, 84, 17 юли 1920.
- 74 Земледелско управление. . ., с. 91.
- 75 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 2290; Пряпорец, 141, 29 юни; 187, 23 авг. 1920.
- 76 Земледелска правда, 31, 29 ян. 1921.
- 77 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2102, л. 24; Пряпорец, 187, 23 авг. 1920; Ради-кал, 195, 3 септ.; 200, 9 септ. 1920; Земледелска правда, 31, 29 ян. 1921; Дружбашкият режим. Документи № 9, с. 17, 18.
- 78 Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1318—1319; Държавен вестник, 132, 15 юни 1918.
- 79 Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1325; НАБАН, Сб. IV, а. е. 150, л. 222.
- 80 Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1334—1339.
- 81 Годишен отчет на ЦК на БКП (т. с.) за 1920 г., С., 1920, с. 35; Дневници на XIX ОНС, II р. с., кн. 1, с. 61; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2417, л. 60, 61; а. е. 3191, л. 2, 21—29, 35, 38.
- 82 *Радулов, Ст.*, Управлението на БЗНС. . ., с. 178, 185—186; *Панайотова, К.*, Консорциумът и кооперациите. . ., с. 28.
- 83 Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 917; *Оббов, Ал.*, През моята 70 г. обществена деятелност (непубликувани спомени), с. 52—53; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4492, л. 2; а. е. 4367, л. 1.
- 84 *Топуков, Ст.*, Някои моменти из дейността на бившия Консорциум за износ на храни, л. 3—4; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 592; кн. 2, с. 1125.
- 85 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 1708; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2191, л. 9.
- 86 *Радулов, Ст.*, Управлението на БЗНС. . ., с. 226—228; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 1909; Ради-кал, 173, 7 авг. 1920.
- 87 Дневници на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 770.
- 88 Пак там, I изв. с., кн. 1, с. 1654—1655, 1703—1714.
- 89 Пак там, с. 1656—1659, 1676—1679, 1918—1919, 1662—1663, 1683—1685, 1695—1698, 1900—1901, 1904—1905, 1920.
- 90 Пак там, с. 1699—1702, 1905—1906, 1919, 1923; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2140, л. 14, 20, 34, 39, 40—41.
- 91 Работнически вестник, 55, 12 септ. 1920; Пряпорец, 201, 9 септ. 1920; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2140, л. 17—19.
- 92 Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 1926; Държавен вестник 153, 8 окт. 1920; *Панайотова, К.*, Консорциумът и кооперациите. . ., с. 29—30.
- 93 *Топуков, Ст.*, цит. съч., 4—6; Дневници на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2,

- с. 770; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4492, л. 2. С наредба на Министерството на земеделието и Консорциума от октомври 1920 г. се уреждаше вътрешната търговия със зърнени храни. Тя беше свободна, с известни ограничения за едрите търговци — например те не можеха да задържат повече от 2 месеца закупените храни. Бяха длъжни да предложат непродадените на Консорциума. Освен това Консорциумът можеше да им налага наряди за нуждите на прехраната. (Държавен вестник, 157, 13 окт. 1920.)
- За закупуване на храни общините се субсидираха от държавата. Ниско платените държавни чиновници в София, Варна, Пловдив и Русе получаваша евтин хляб от гарнизонните фурни. (ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4376, л. 3.)
- ⁹⁴ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 2081; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4496, л. 2; Пряпорец, 275, 8 дек., 284, 18 дек. 1920; Радикал, 257, 18 ноем. 1920.
- ⁹⁵ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2140, л. 30; Земледелска правда, 6, 16 авг. 1920; За Консорциума вж. също *Панайотова, К.*, Консорциумът и кооперациите. . . , с. 29—34; *Bell, J.*, цит. съч., р. 169—171.
- ⁹⁶ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 262—272.
- ⁹⁷ Пак там, с. 1980, 1982, 1904; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2143, л. 41—43, 52—55, 58.
- ⁹⁸ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 2037—2046.
- ⁹⁹ Пак там, с. 1977—1983.
- ¹⁰⁰ Пак там, с. 1982—1983; Работнически вестник, 173, 11 фев. 1920.
- ¹⁰¹ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 2046; Държавен вестник, 165, 22 окт. 1920.
- ¹⁰² Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 1982, ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4322, л. 1; а. е. 4367, л. 1; а. е. 4570, л. 1—2.
- ¹⁰³ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 973—976.
- ¹⁰⁴ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4519, л. 4—5, а. е. 4584, л. 3.
- ¹⁰⁵ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 1624; Държавен вестник, 101, 6 авг. 1920; *Дерменджиев, Ив.*, Развитие на държавния апарат в България. . . , с. 335.
- ¹⁰⁶ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 1167—1240; Зора, 337, 30 юни 1920; Радикал, 149, 9 юни 1920.
- ¹⁰⁷ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 1215; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2112 д., л. 16—17; 32—34, 36, 37, 38, 40; Зора, 338, 1 юни 1920; Радикал, 188, 25 авг. 1920.
- ¹⁰⁸ Държавен вестник, 30, 11 май 1922; *Дерменджиев, Ив.*, Развитие на държавния апарат. . . , с. 335.
- ¹⁰⁹ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 680; кн. 2, с. 1059, кн. 3, с. 1921.
- ¹¹⁰ *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика на правителството на Ал. Стамболийски, с. 19—20.
- ¹¹¹ Пак там, с. 64—66; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4276, л. 1.
- ¹¹² ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2164, л. 46.
- ¹¹³ *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 32—33.
- ¹¹⁴ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1868—1869.
- ¹¹⁵ Пак там, с. 1869—1881, 1887, 1890—1895, 2047, 2052—2058.
- ¹¹⁶ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2098, л. 4, 5, 12—23; Радикал, 195, 3. IX. 1920.
- ¹¹⁷ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1071; Държавен вестник, 159, 15 окт. 1920.
- ¹¹⁸ *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 213—217.
- ¹¹⁹ Държавен вестник, 195, 29 ноем. 1920.
- ¹²⁰ *Константинов, К.*, Път през годините. С., 1981, с. 278, 287, 289—290, 507; *Радославов, Ив.*, Спомени. Дневници. Писма. С., 1983, с. 88, 144.
- ¹²¹ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 994, 997; Държавен вестник, 239, 26 ян. 1921.
- ¹²² Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 1066; Народна култура, 252, 4 юли 1980; Зора, 354, 21 юли 1920; Вж. По-подробно *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 151—167.
- ¹²³ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2363, л. 12; Държавен вестник, 195, 29 ноем. 1920.

- ¹²⁴ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4266, л. 2; а. е. 4273, л. 3; а. е. 4468, л. 1.
- ¹²⁵ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 2230—2246. В началото на 1921 г. Министерският съвет реши да се започнат преговори с една белгийска компания за заем за постройка на железопътна линия. Имаше ориентация да се сондират и банковите кръгове в Швейцария и Франция за заем за разширяване и модернизиране на телеграфопощенските съобщения, но скоро тази идея беше изоставена. (ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4486, л. 3; а. е. 4532, л. 2—3; а. е. 4548, л. 2.) Ал. Стамболийски разговаря с представители на американски финансови среди в Женева за икономическа помощ, но не се постигна договаряне. (ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1634, л. 43.)

ПО НОВИ ПЪТИЩА
ВЪВ ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА
(май 1920 — началото на 1921 г.)

1. БЗНС И ТРАКИЙСКИЯТ ВЪПРОС

БЗНС пое управлението при изключително трудно международно положение на страната. България беше в пълна международна изолация, без приятели, обкръжена от враждебно настроени съседи, заплашена от нови териториални загуби и притеснена от неприятелския съглашенски контрол. Главните непосредствени и неотложни външнополитически проблеми пред правителството на Ал. Стамболийски бяха да се нормализират отношенията със силите от Съглашението и балканските страни, да се осигури завръщането на българските пленници и известно смекчаване на клаузите на мирния договор, да се гарантира излизът на България на Егейско море.

Земеделското правителство считаше за важна задача осветляването и популяризирането на българската национална кауза в чужбина. Министерството на външните работи разполагаше със специален фонд «За защита на българските народни интереси и за запознаване на външния свят с българската народна кауза» (около 6 млн. лв. годишно), който се използваше по предназначението си. Взеха се мерки за снабдяването на легациите с литература на западни езици по националния въпрос и с необходимите статистически данни. Проектираше се създаването на театрална трупа в САЩ и прилагането на други подобни форми за пропагандирането на българската национална кауза¹.

Самостоятелното земеделско правителство обяви, че ще следва външнополитически курс на «мир и добри отношения с всички и особено със съседните държави». Тази ориентация беше в духа на програмата на БЗНС и отговаряше на комплицираното положение на страната. Мир и добри отношения с всички означаваше и със Съветска Русия. Външната политика на БЗНС следователно не се очертаваше като антисъветска.

За осъществяването на своите външнополитически цели земеделското правителство се надяваше преди всичко на съглашенските държави. В самото начало на своето управление Ал. Стамболийски декларира пред френския върховен комисар в София Ж. Пико, че ще ориентира страната решително към Антантата².

Новата външната политика изискваше обновяване на кадрите на външното министерство. Този въпрос се оказа много труден.

БЗНС не разполагаше и с минимален брой членове или съмишленици, подготвени за дипломатическа работа. Ал. Стамболийски беше принуден да използва старите дипломати, които искрено или не приеха да сътрудничат със земеделското правителство³. Докато се школуват интелигентни земеделци, във външнополитическото ведомство бяха привлечени млади хора от буржазните среди като Г. Маджаров, К. Тодоров и др. Истинска сполука беше спечелването за дипломатията на Петко Д. Петков, който прие програмата на БЗНС за прогресивни промени в страната⁴.

На дипломатическа служба преминаха и някои от бившите военни като ген. Михаил Савов, ген. Иван Фичев и Александър Людсков⁵.

Обстоятелството, че земеделското правителство провеждаше своята външна политика със старите дипломати, се отрази негативно на нейната ефективност и породиха някои усложнения.

*

Началото на самостоятелното земеделско управление беше белязано с ново външнополитическо поражение на България — загубата на Западна Тракия.

Съюзническото управление на Западна Тракия подхранваше надеждата, че тя може да бъде запазена за България. В същото време обаче имаше много симптоми, че тази българска земя ще бъде дадена на Гърция, и това тревожеше Земеделския съюз. Той смяташе една такава крачка за флагрантно нарушение на мирния договор и пълно задушаване на българския народ⁶.

Ал. Стамболийски изрази своето огорчение и възмущение от очертаващото се решение на Тракийския въпрос пред Ж. Пико. «Това е жизнен въпрос за България — подчерта той. — Ако великите сили не запазят суверенитет над Тракия и не гарантират правата на България, ще излезе, че съм предал интересите на страната си.»

В началото на април 1920 г. Ал. Стамболийски с изявление пред печата информира обществеността, че за България се готви «чудовищна изненада», че Егейска Тракия по всяка вероятност ще бъде отстъпена на Гърция. Но и след тази несправедливост България няма да изчезне и не ще престане да бъде фактор на Балканите, подчерта Ал. Стамболийски⁷.

Конференцията на съглашенските страни по мирния договор с Турция в Сан Ремо на 19 — 26 април 1920 г. реши цяла Тракия до линията на Чаталджа да се даде на Гърция. Със Севърския договор от 10 август 1920 г. окончателно се узакони предаването на Тракия на Гърция. С този договор България получаваше транзит през Гърция и свободна зона на Егейско море с пристанище Дедеагач⁸.

Новината за решенията на Сан Ремо развълнува населението на Тракия и тракийските бежанци в България. Върховният административен съвет на Тракия изпрати протестна петиция до

конференцията с искане за автономия на Тракия под покровителството на Франция⁹.

До началото на май българското правителство не беше официално уведомено за решението в Сан Ремо На 2 май Ал. Стамболийски отпрати нота до Върховния съвет на Съглашението. Като припомняше, че България е подписала мирния договор при уверението, че Западна Тракия ще образува автономна държава, българският премиер изказваше надежда, че ако Източна Тракия се отнеме от Турция, ще се обедини в автономна област със Западна Тракия¹⁰.

На 5 май 1920 г. в Народното събрание постъпи питане за съдбата на Тракия. В отговора си Ал. Стамболийски заяви: «Още продължавам да смятам, че тази чудовищна неправда... не е извършена над нас, защото... излизат, който ни е осигурен по силата на един договор, става илюзорен, ако действително Крайегейска Тракия бъде дадена на Гърция. Още вярвам, че гласът на световната правда ще си каже думата и ще спре това решение... Ако ли пък то е факт, нам не остава нищо друго, освен от дъното на душата си да изкажем нашия протест против неправдата, която се извършва над малка България»¹¹.

Земеделското правителство напразно очакваше по-снизходително третиране на България, включително и по териториалните въпроси, поне от страна на Англия¹². В края на май се потвърди, че Западна Тракия се дава на Гърция. В Народното събрание Ал. Стамболийски декларира, че България «ще се подчини на великите сили, колкото и болезнено и несправедливо да е решението им. Ще се помъчим с лоялно поведение да предизвикаме ревизия на тези решения»¹³. Той се изказа в същия смисъл и в печата с добавката, че ако на Балканите възникне въоръжен конфликт, България ще пази пълен неутралитет. Ако обаче някой се опита да я нападне, ще се брани мъжки. Пред френски журналист Ал. Стамболийски подчерта, че отнемането на Тракия е най-чувствителната загуба за България¹⁴.

Земеделският печат даде израз на съюзната и народната горест и възмущение от поредната несправедливост спрямо България. «Земеделско знаме» характеризира решенията в Сан Ремо като дело за «народоубийствения империализъм». Светът ще се оправи само когато империализмът бъде сринат. Съглашенските държави да се замислят върху бъдещето на Балканите. Създаването на «нова Византия» е опасно за славянството, дано то осъзнае нуждата от споразумение. Беше изказана увереност, че ще каже своята дума по решенията на Сан Ремо и Съветска Русия, щом премине гражданската война.

БЗНС издигна искането за автономия на Тракия — само така ще се гарантира действителен излаз на България на Егея. Тя не може да приеме излаз през гръцка територия¹⁵.

Разочарованието и огорчението от загубата на Тракия бяха всеобщи. Против решенията в Сан Ремо се изказаха и опозицион-

ните среди, и драгиевистите. БКП също изрази възмущение от поробването на «българското племе», но отпрати необосновано обвинение към БЗНС, че води националистическа външна политика¹⁶.

В София и в много други градове на страната се проведоха протестни събрания, митинги и демонстрации, изпращаха се и телеграми до представителствата на великите сили в София¹⁷.

С България се солидаризираха и приятелите ѝ в чужбина. В Женева полк. Ламуш проведе конференция по българския национален въпрос. Той осъди отнемането на Западна Тракия от България — истинска гавра с един малък, но доблестен народ, който иска да се развива мирно, но как, питаше Ламуш¹⁸.

*

Населението от Западна Тракия масово напускаше родните си места и преминаваше в България. Министерският съвет нареди граничните власти да пропускат бежанците и взе мерки за приютяването и изхранването им, както и за трайното им настаняване. За целта се отпусна кредит от 1 млн. лв. Преследваха се спекулантите, които изкупуваха на безценица добитъка на бежанците. Френските окупационни войски в Западна Тракия се изтегляха, но ген. Шарпи с няколко поделения, както и българските чиновници останаха, докато се изселят бежанците¹⁹.

В края на май Западна Тракия беше окупирана от гръцки войски, които настъпиха и към Източна — пламна Гръцко-турската война. Населението на Западна Тракия започна борба срещу гръцката власт, която с установяването си предприе асимилаторски действия срещу българите. Тракийци се бореа за автономна Тракия — Западна и Източна. На 14 май техни ръководители се обърнаха с послание към правителството на Ал. Стамболийски. Съобщиха, че населението на Тракия е за автономия на областта под протектората на някоя от великите сили и ще посрещне гръцката окупация с оръжие в ръка. Тракийците настояваха не само за дипломатическа и морална подкрепа от България, но искаха и оръжие, да се предоставят Родопите на въоръжените им отряди и да се приемат всички емигранти след евентуална окупация на Тракия от Гърция. Тракийските ръководители получиха утвърдителен отговор само по последния пункт. В края на май се образува т. нар. Временно правителство на Западна Тракия начело с Тевфик бей.

Още при окупирането на Цариград от англичаните, през март 1920 г., командирът на Първи одрински корпус Джафер Таяр се обяви за независим ръководител на Тракия с декларацията, че ще воюва срещу всеки, който би се опитал да я окупира. Тракийските българи подкрепиха Таяр и организираха чети за отпор срещу окупаторите. Движението на Таяр се координира с Временното правителство на Западна Тракия²⁰.

В началото на Таяровата акция буржоазните партии пред-

ложиха България да му помогне, като започне война срещу Гърция, което значеше срещу Съглашението. Началник-щабът на армията поиска Ал. Стамболийски да нареди мобилизирането на няколко южнобългарски дивизии, тъй като Гърция щяла да нападне България. Ал. Стамболийски отказа — ако гърците навлязат в наша територия, народът ще ги прогони. Българското правителство не съдейства на Таяр, защото не смяташе движението му за сериозно и защото той не се съгласи с автономия на Тракия и завръщането на българите, бежанци в Източна Тракия²¹.

След падането на Венизелос, есента на 1920 г., от буржоазните среди отново се чува гласове «Сега му е времето да си вземем Тракия». Демократи и народняци предложиха да се предприеме настъпление в Тракия. Ал. Стамболийски нарече това искане глупост. Може да стигнеш до Чаталджа, до Албания и до края на Дунав, великите сили ще те върнат, ще ти вземат всичко, дори и от старите граници, обясни Ал. Стамболийски отказа си от подобно авантюристично начинание²².

Съглашенските и много други страни, включително и Гърция, имайки предвид голямото желание на земеделското правителство да запази Западна Тракия, очакваха, че България ще се намеси в гръцко-турския конфликт. От същото се опасяваше и щабът на ген. Фурту²³.

Земеделското правителство прояви сдържаност и благородумие: То не вярваше в успеха на въоръжената съпротива на тракийците, търсеше решение по въпроса за излиза на Егея по дипломатически път и ограничи организирането на чети за действие в Тракия. В края на май 1920 г. министърът на войната издаде заповед да не се допуска формирането на чети на българска територия за каквито и да е предизвикателства спрямо Гърция, да се подсили охраната на границата. Ако българо-турският тракийски комитет потърси убежище в България, да му се даде, но да се разоръжи. В страната обаче бяха допуснати представители на Кемал и на Западна Тракия. Това предизвика възмущението на английския дипломатически представител Деринг²⁴.

Ал. Стамболийски увери Пико, както и френския военен представител, че България ще остане неутрална, каквото и да става в съседните държави, че няма да позволи образуването на чети на българска територия. Българската легация в Берн направи съобщение в печата, че България не е изпращала войски в Тракия. Отношенията ѝ с кемалистите са коректни, но неутрални. При посещение в Австрия К. Тодоров също опроверга съобщенията на някои западни весници, че в България се провежда мобилизация за действие срещу Гърция. Въпреки това през август 1920 г. Съюзническата военна комисия направи проверка по българо-гръцката граница²⁵.

Наложил се на два пъти Ал. Стамболийски от трибуната на Народното събрание да обяснява, че България не толерира, а ограничава формирането на чети, че тя не разчита на четническото

за ревизиране на договора. Ал. Стамболийски не отрече, че в страната има представители на М. Кемал, но изтъкна, че е нейно суверенно право да приема хора, които не ѝ пакостят²⁶.

Националноосвободителното движение в Тракия не постигна своята цел. В края на юли 1920 г. частите на Таяр бяха разбити от настъпващите гръцки войски. Голяма част от тях и многобройно цивилно население от Източна Тракия преминаха в България. Армията на Таяр беше разоръжена, за нея и цивилните бежанци се положиха възможните грижи²⁷. Въпреки това след пленяването му от гърците в Солун Таяр направи антибългарски изявления²⁸.

*

След настаняването на Гърция в Западна Тракия земеделското правителство не прекрати усилията си за пререшаване на Тракийския въпрос. То подаде нота до Камбон, председател на Посланическата конференция в Париж, и до правителствата на Англия, Франция и Италия за осигуряване териториален излаз на България на Егея. Правителството на Ал. Стамболийски се ориентира към следното: да се интернационализира р. Марица и ж. линията Свиленград — Дедеагач. В този смисъл беше депозирана нота до съглашенските сили, за да се разгледа въпросът на проектираната за януари 1921 г. конференция на министър-председателите на Англия, Франция и Италия.

Земеделското правителство декларира в Народното събрание, че няма да престане да работи за постигане на излиза на Бяло море²⁹. То не се отказваше от искането за Западна Тракия.

По различни поводи в дипломатическите документи се подчертаваше, че независимо от десетките хиляди бежанци в Западна Тракия е останало многобройно българско население³⁰.

В защита каузата на България против гръцките репресии над тракийските българи се изказа Даладие. Въпросът за отрязването на България от Егейско море, макар и с оглед английските търговски интереси, се повдигна и в английската камара на общините. Даже югославският крал Александър се изказа пред френски журналисти, че даването на Тракия на Гърция и отдалечаването на България от Бяло море е грешка³¹.

Гръцкият печат призна, че ако България е имала намерение да нападне Гърция, не би пропуснала удобния случай при надигането на Таяр. Гърция декларира готовност да улесни едно споразумение за икономически излаз на България на Егея. В същото време обаче гръцкият печат се пълнеше с клевети срещу северната съседка. Стигна се до лозунга да не се позволява на България да оспорва Тракия, Гърция своевременно да предяви претенции за Тракия, останала в България, за Северна Македония и Източна Румелия³²!

Земеделският съюз считаше, че от икономическа гледна точка най-тежка от всички териториални загуби е тази на Западна Тракия. Въпреки това правителството не допусна авантюристични действия. Както ще видим, Тракийският въпрос занимаваше правителството на Ал. Стамболийски до девети юни и сложи отпечатък върху цялата му външна политика.

2. ВЪЗБНОВЯВАНЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ СЪС СТРАНИТЕ ОТ СЪГЛАШЕНИЕТО. БЪЛГАРИЯ И СЪВЕТСКА РУСИЯ

Според преамбюла на Ньойския договор положението на война се прекратява и съюзните и сдружени сили започват официални връзки с България след влизането на договора в сила. На 9 август 1920 г. в Париж беше ратифициран договърът между България, Англия, Франция, Италия, Белгия и Сиам³³. Така се създадоха условия за нормализиране отношенията на България със съглашенските и други държави и за приемането ѝ в ОН.

Ратифицирането на договора не освободи България от опека на Съглашението. Външната и вътрешната политика на страната се оказа под контрола на комплект комисии по изпълнението на договора. В страната пристигнаха: Комисия по контрол на разоръжаването и спазване военните клаузи на мирния договор, възглавена от ген. Де Фурту, Комисия за определяне новите граници на България, Комисия по «доброволната размяна» на население между България и Гърция и Арбитражен съд за решаване на евентуални спорове между България и страните победителки. Малко по-късно, в началото на 1921 г., започна да функционира и най-важната от комисииите — Междусъюзническата комисия по репарациите.

Още преди ратифицирането на договора започна комплектуването на легациите и се извърши и друга подготвителна работа. Легацията във Франция се очерта като главен пункт на българската дипломация, а започна функциите си при непълнен персонал и мизерна материална база. За Париж замина като първи секретар П. Д. Петков и се зае с пропаганда на българската кауза. Полуофициално заработи през лятото на 1920 г. и българската легация в Лондон, където беше изпратен Г. Маджаров³⁴.

Най-напред България размени дипломатически представители с Югославия и Чехословакия. За шарже д'афер в Белград беше назначен К. Тодоров. По същото време в София дойде югославският представител Тадич. К. Тодоров направи изявления пред белградския печат, че ще работи искрено за сближението на двата братски народа, но изрази и огорчение от предстоящото коригиране на българо-югославската граница³⁵.

Френска дипломатическа мисия в София имаше от края на

1918 г. През май 1920 г. тя беше оглавена от Ж. Пико. През октомври той връчи акредитивните си писма като посланик. Постът пълномощен министър на България във Франция се повери на ген. М. Савов (октомври 1920 г.). Френски възпитаник, смятан за франкофил, противник на Фердинанд през Първата световна война, той беше приет добре в Париж. Преди заминаването си и при пристигането си във френската столица ген. М. Савов се изказа с оптимизъм за възобновяването на старите връзки между двете страни. Председателят на Френската република го увери, че България ще получи от френския народ помощ и съдействие, но на практика, както ще видим, това не се почувствува³⁶.

Пак през октомври 1920 г. официално се установиха връзки и с Англия. За извънреден и пълномощен представител на България беше назначен Д. Станчов. Английски дипломатически представител в София стана Артър Пил. При поемането на поста си той се изказа за «хармонични връзки между Великобритания и България»³⁷.

През есента на 1920 г. се сложи началото на редовни дипломатически отношения и с Италия. Пълномощен министър на Италия в София беше граф Л. Алдрованди, а в Рим замина българският посланик П. Хаджимишев. Италия тъкмо започваше активна политика на Балканите. Алдрованди се изказа за приятелско сътрудничество между двете страни, част от италианската преса даваше благоприятни отзиви за земеделското правителство, но ръководните политически среди в Италия се дразнеха от намерението на Ал. Стамболийски да се сближи с Югославия³⁸.

Установиха се дипломатически отношения и с Белгия. Изобщо до края на 1920 г. България възстанови дипломатическите отношения със съседите и с основните европейски страни с изключение на Турция и Съветска Русия.

Примирието на Турция със Съглашението (окт. 1918 г.) я задължи да скъса отношенията си с Централните сили, включително и с България. Според Солунското примирие България също трябваше да прекъсне отношенията си със своите бивши съюзници. Българската легация в Цариград беше закрыта, защитата на българските интереси пое шведският дипломатически представител. През август 1920 г. М. Кемал предложи по същество установяване на дипломатически отношения между двете страни. Опитите на земеделското правителство в това направление срещнаха противодействието на Съглашението — то не разрешаваше на никоя страна от лагера на Централните сили да има свой представител в Цариград.

В началото на 1921 г. беше изпратен неофициален български представител към Шведската легация в Цариград за водене на консулската работа. В София пристигна пратеник на кемалистите — Джават Абас бей. До края на земеделското управление между България и Турция не се установиха официални дипломатически отношения³⁹.

Според мирния договор една година след неговото ратифициране, т. е. до 9 август 1921 г., България не можеше да сключва търговски договори. Въпреки това ограничение през август 1920 г. земеделското правителство подписа първата си търговска спогодба с Чехословакия, която бързаше «да се настани в България», докато инициативата не е взела Германия. Увеличи се списъкът на стоките, които можеха да се внасят и изнасят от Чехословакия и България. Чехословашката търговска мисия закупи през лятото на 1920 г. значителни количества зърнени храни и уговори внос и от новата реколта. През февруари 1921 г. спогодбата с Чехословакия беше одобрена от Народното събрание⁴⁰.

Своеобразни бяха отношенията между България и младата съветска държава. По настояване на Франция коалиционното правителство на Ал. Стамболийски предаде оръжие и боеприпаси на Деникин, а в началото на 1920 г. прие и негови разбити части. Малко по-късно от Франция пристигнаха в България и 7000 руски пленници, от които трябваше да се рекрутират отряди за борба със Съветска Русия. През 1920 г. в София се установи и дипломатическа мисия на царска Русия начело с Ал. Петряев. В началото тя се занимаваше главно с проблемите на руските бежанци в България, но постепенно беше въввлечена в политическия живот и в антиправителствена дейност.

Позовавайки се на своя неутралитет, правителството на Ал. Стамболийски се опита да се противопостави на нареждането на Съглашението да предостави оръжие и материали на белогвардейците. Част от оръжието беше укрито, предаването на останалото се протакаше и саботираше, предвиденото за белополяците оръжие не беше изпратено. През август 1920 г. ген. Фурту предупреди земеделското правителство, че България може да бъде санкционирана от Върховния съюзен съвет за мудното събиране и предаване на оръжието⁴¹.

Присъствието на белогвардейски войски в България и тяхното въоръжаване, макар и не по волята на българското правителство, не можеше да не предизвика протеста на Съветска Русия. На 22 април 1920 г. правителствата на РСФСР и УССР изпратиха протестна нота до Ал. Стамболийски. В нея се изтъкваше, че България е станала база на белогвардейските войски за действие срещу Съветска Русия. Това нарушава неутралитета на България и я застрашава с въвличане в конфликти.

В отговора си Ал. Стамболийски подчерта, че страната е окупирана от съглашенски войски и по договора е длъжна да предаде оръжието и мунициите си на Съглашението. България не желае да се меси във вътрешните работи на Съветска Русия — приела всички руски бежанци, улеснила завръщането на 1000 руски пленници — болшевики. Доколкото зависи от България, тя не е и не може да бъде база за операции против Русия.

Ал. Стамболийски много държеше телеграмата непременно да стигне до съветското правителство. Към нея имаше забележка: ако не може да бъде предадена през Берлин, българската легация в Берлин или Бѐрн да я изпратят по какъвто начин намерят, но да е сигурно получаването ѝ⁴².

През април 1920 г. по решение на Министерския съвет намиращите се в България руски военнопленници — няколко стотици — бяха върнати на Съветска Русия. Репатрирането се организира от Украинския червен кръст със съдействието на Българския червен кръст и на държавните органи. През август 1920 г. Ал. Стамболийски нареди на генералното консулство в Будапеща да се забрани преминаването на врангелисти през България. Същото се отнасяше и за доброволците на немския граф Норман⁴³.

Съветската страна оцени тези положителни стъпки на България. В. «Известия» отбеляза, че въпреки усилията на Съглашението да въвлече България във война срещу Съветска Русия, българското правителство отказа до стори това⁴⁴.

Съветското правителство разбираше, че международното положение на България не благоприятствува установяването на дипломатически отношения със Съветска Русия и не настояваше непосредствено за такива. То беше за нормални и дружески отношения (размяна на търговски мисии, представителства за репатриране на пленници, акции на Червения кръст и др.). В разговор с българския представител по печата в Лондон през август 1920 г. ръководителят на съветската мисия Каменев показва, че добре разбира колко България е обвързана и ограничена от договора. Но той считаше, че все пак България има известен избор за външнополитическата си ориентация — тя може да бъде проанглийска или профренска, т. е. да бъде или не привърженик на употребата на военна сила срещу Съветска Русия.

С българския представител по печата в Лондон разговаря и член на съветска търговска делегация. Той предложи преки икономически и политически отношения и България да не приема каквито и да е чужди войски за борба срещу съветската страна⁴⁵.

На 16 септември от името на правителството Ал. Стамболийски излезе със следната декларация пред Народното събрание: «На никого не сме помагали ние; ние се държим неутрални към гражданската война в Русия; ние сме давали оръжие на Съглашението по силата на един договор — къде отправя тия оръжия Съглашението ние не знаем и не искаме да знаем». Подкрепата на болшевиките, продължи Ал. Стамболийски, «значи десант на Съглашението във Варна и Бургас и война с Румъния, Югославия и Гърция. Не ще позволим да се наруши неутралитетът на България»⁴⁶.

В края на 1920 г. по нареждане от Съглашението в България бяха настанени значителни части от разбитата бяла армия на барон Врангел. На 10 декември Чичерин отправи протестна нота до българското правителство, че допуска настаняването на

белогвардейци и организирането им срещу Съветска Русия. Като виждаше, че чуждо влияние е принудило България да оказва услуги на контрареволуционерите, съветският външен министър предлагаше да се започнат преговори за «нормални и дружески отношения» между двете страни.

Ал. Димитров, който заместваше Ал. Стамболийски, отговори с телеграма, в която отхвърли обвиненията на Чичерин като неоснователни. България е неутрална и не се меси във вътрешните работи на чужди държави, не може да служи за база на враждебни действия. В отношенията си с другите народи страната следва международните правила — тя не може и няма да се опитва да прави обрат в международните отношения⁴⁷.

Българското правителство публикува телеграма и в чуждия печат, че поради съществуващите международни и вътрешни условия сега България не може да признае съветското правителство⁴⁸. И в двете телеграми антисъветски нападки нямаше, подчертаваше се, че отказът от нормализиране на отношенията със съветската страна се диктува от сложността на момента.

Така очертаното отношение на земеделското правителство към Съветска Русия пораждаше недоволство и възражения от лявата опозиция. Широките социалисти и БКП искаха незабавно да се установят дипломатически отношения със съветската страна. Още преди нотата на Чичерин БКП подаде интерпелация по този въпрос. Тя беше развита от В. Коларов на 28 декември 1920 г., който протестира, че правителството помага на Деникин и Врангел, а не възстановява търговските и дипломатическите отношения със съветската държава, води ратайски сервилна политика към Съглашението.

В отговора си Ал. Димитров повтори известните вече аргументи със заключението, че дипломатически отношения със Съветска Русия не могат да се установят, преди Съглашението и другите големи европейски държави да са извършили това, а от търговски отношения България не е заинтересована, тъй като не може нищо да внесе от Русия.

С изключение на БКП и широките социалисти всички останали партии се солидаризираха с отговора на Ал. Димитров. Прие се дневен ред, който одобри политиката на правителството към всички държави, т. е. и към Съветска Русия⁴⁹.

Интерпелацията на БКП беше подкрепена с масова извънпарламентарна акция. В края на 1920 — началото на 1921 г. под ръководството на комунистите в Пловдив, Ямбол, Н. Загора, Станимака (Асеновград), Лом и др. градове и села се провеждоха работнически и открити събрания в защита на Съветска Русия, против приютяването на врангелистите, за установяване дипломатически и търговски отношения със съветската страна. Отричаше се цялостната външна политика на земеделското правителство като противонародна, сервилна и контрареволуционна⁵⁰.

Искането за незабавно установяване на преки дипломатически

отношения със Съветска Русия беше трудно осъществимо. Член 58 от договора забраняваше на България да влиза във връзки с държавите на територията на бивша Русия. Освен това Съглашението подозираше, че Ал. Стамболийски очаква стабилизирането на съветската страна, за да се опре на нея в провеждането на външната си политика⁵¹, и беше особено бдително в това отношение. Позициите на БЗНС по тракийската криза затвърдиха опасенията на Съглашението. Както видяхме, на България не се разрешиха официални отношения дори с кемалистка Турция, която търсеше сближение със Съветска Русия, и през март 1921 г. двете страни подписаха договор за дружба и братство. Наличието на многохилядни въоръжени белогвардейски части в България също не стимулираше земеделското правителство към такава преломна крачка във външната политика.

През следващите години с изменението на международните условия връзките на България със Съветска Русия постепенно се разшириха и укрепиха.

3. ПРОВАЛ НА УСИЛИЯТА ЗА БАЛКАНСКО РАЗБИРАТЕЛСТВО И СЪТРУДНИЧЕСТВО. ОБРАЗУВАНЕ НА МАЛКАТА АНТАНТА

Крайъгълният камък на миролюбивата и демократична външна политика на земеделското правителство беше балканското сътрудничество. БЗНС беше убеден, че разбирателството със съседите ще изведе България от международна изолация, ще осигури решаването на ред конкретни въпроси и ще трасира пътя за една Балканска федерация в бъдеще. Създаването на добросъседски отношения с бившите балкански съюзници на Съглашението обаче се оказа извънредно трудно и сложно. Ал. Стамболийски обясни несговорчивостта и надменността на управляващите среди в балканските страни с принадлежността им към буржоазните партии и техните остарели идеи и с опиянението от победата. Той вярваше, че когато Югославия, Румъния и Гърция се сдобият с народни правителства, разбирателството и дори федерирането на балканските държави няма да бъде проблем.

Земеделското правителство държеше най-много на сближение-то с Югославия, но искаше тя да осигури свободно развитие на българите в Македония. За да демонстрира добра воля и искрено намерение за сътрудничество, още преди ратифицирането на договора и възстановяване на дипломатическите отношения коалиционното правителство на Ал. Стамболийски започна да предава на Югославия железопътните материали, взети през войната от Сърбия. До края на октомври 1920 г. бяха върнати много вагони, локомотиви, фургони, комплекти машинни части и др. През март 1920 г. започна предаването и на каменни въглища (според дот

говора — по 50 000 т. годишно) и до есента на 1920 г. Югославия получи 29 000 т. Съглашенските представители обаче решиха, че издължаването на вглицата, добитъка и др. на балканските държави по договора следва да стане след идването на Междусъюзническата комисия по репарациите и под неин контрол, и България прекрати доставките на Югославия⁵²⁻⁵³.

След ратификацията на мирния договор и размяната на дипломатически представители Ал. Стамболийски пожела да посети Белград, за да засвидетелствува своите сериозни намерения за сътрудничество, лично да постави въпроса за пленниците и приемането на България в ОН, да подготви почвата за едно евентуално споразумение. Някои югославски вестници приветстваха идеята за сближението на двете страни и едно посещение на Ал. Стамболийски. Официалният печат обаче третираше България като «джелат» на Сърбия, при това получил присъда, която не задоволява, защото не е строга. Шефът на победена България бил за ревизия на договора, а по този въпрос не бивало да се допускат дори разговори. Нормалното съседство и сближението на България били нещо твърде далечно. В същия смисъл даде интервю и югославският посланик в Атина. В началото на октомври Белградското бюро по печата официално съобщи, че посещението на Ал. Стамболийски се счита преждевременно и че още не е дошло време за едно по-тясно сближение⁵⁴.

Според някои източници на нормализирането на отношенията между България и Югославия и тяхното споразумение активно противодействуваше Италия. През септември 1920 г. беше публикуван документ, според който Ал. Стамболийски уж обещал помощ на Италия при евентуално сблъскване с Югославия⁵⁵.

Югославия, Гърция и Румъния предявяваха все нови и нови претенции към България. През 1920 г. нашумя въпросът за предаването на българи военнопръстѣпници за съдене от тези страни. Въпреки съдржаността и лоялността, проявени от България по Тракийския въпрос, Гърция продължи враждебното си отношение. Тя първа понска да ѝ бъдат предадени за съдене 527 души, включително главнокомандващият ген. Н. Жеков. След това същото искане издигнаха и Югославия, и Румъния.

Наистина по договора България беше задължена да предаде военнопръстѣпниците за съдене от съседните страни. Но правителството се възползува от прецедента, че съглашенските държави се отказаха да съдят германските военнопръстѣпници и, както видяхме, отхвърли това искане на трите държави. То се опасяваше, че съденето на българи вън от страната може да се превърне в антибългарска акция и да се навреди на решаването на важни външнополитически задачи. По този въпрос земеделското правителство получи и известна международна подкрепа. Някои френски вестници и Ед. Даладие апелириха Франция да се намеси и да не се допускат увлечения по прекалените амбиции и искания на съседите на България: Конференцията на посланиците в Париж

също прие въпросните прѣстѣпници да бъдат съдени от български съдилища⁵⁶.

Гърция и Румъния се отказаха от първоначалното си искане. Югославия обаче упорито настояваше да получи и осъди набелязаните от нея български граждани. Югославският печат вдигаше много шум, че договорът и моралните норми не се спазват от България⁵⁷. Отговорът на българското правителство, както и в началото, беше: част от исканите лица вече са осъдени, има даже екзекутирани. Специална комисия към Министерството на войната продължаваше да разглежда обвиненията и да решава кои още да бъдат дадени под съд⁵⁸. В крайна сметка България сама наказва извършилите прѣстѣпления в Югославия, Гърция и Румъния през войните.

Не по-малки усложнения предизвика въпросът за т. нар. «гръцки деца». Ставаше дума за няколко стотици деца (самите гърци не можеха да кажат колко точно са) от фронтовите зони на Гърция, преминали през Балканските и Първата световна война в България, отгледани и осиновени. През 1920 г. част от тях вече не бяха деца, някои бяха създали семейства и откриването и репатрирането им ставаше бавно и трудно. Гърция обвиняваше България, че укрива тези деца, и след всяка получена партида предявяваше искания за нови⁵⁹.

Провинените във войната българи и «гръцките деца» се използуваха от Югославия и Гърция за задържането на българските пленници. Правителството имаше сведения за около 60 000 български военнопленници, прѣснати в Англия, Франция, Италия, Гърция, Македония и Тракия — в лагери, болници, чифлици и др., за които полагаше възможните грижи — изпращаше им пари и облекло. В началото на 1920 г. пленниците от Англия, Франция и Италия се завърнаха. Придвижваха се към България и 6—7 хил. пленници от Югославия.

След ратифицирането на договора и настоятелните постѣпки на земеделското правителство до края на 1920 г. Югославия освободи още около 13 хил. пленници. Останалите бяха задържани с обяснението, че България не е предала лицата, провинени спрямо Югославия, и взетите от нея вагони и локомотиви⁶⁰.

В чуждия печат излизаха съобщения, че гръцкото правителство е разпоредило да бъдат пуснати българските пленници, но на практика това не стана. Земеделското правителство беше принудено да търси съдействието на Съглашението, на неутрални държави и на Фритъв Нансен по този въпрос. От Гърция се завърнаха около 10 000 пленници, но имаше още около 12 000. Те бяха задържани, защото България не върнала всички «гръцки деца» (бяха върнати вече 500) и допускала на своя територия «антигръцко движение»⁶¹.

Наложи се правителството да предприеме допълнителни мерки за издирване и доказване скриването на български пленници, за да бъдат върнати в родината⁶².

Незаконното задържане на българските пленници от Югославия и Гърция изостриха допълнително отношенията с тези страни.

*

Междусъюзническата комисия по определяне новите граници на България подготвяше и коригирането на западната граница в полза на Югославия. Преди комисията да приключи проучванията си и да направи своите заключения, на 6 ноември 1920 г. Югославия окупира Цариград, Босилеград и Струмишко. Избързването беше обяснено с опити на българското правителство да повлияе на Междусъюзническата комисия по границите. Пък и се действувало «съгласно договора». Великите сили не реагираха на това нарушение на договора⁶⁵.

Отнемането на безспорно български земи, и то преди официално да се произнесе Междусъюзническата комисия по границите, предизвика дълбоко огорчение и национална покруса. На 6 ноември Народното събрание прекрати заседанието си в знак на протест и скръб. В страната бе обявен тридневен национален траур⁶⁶.

Правителството протестира пред съглашенските държави, направи възражение и чрез Българска телеграфна агенция. Подчерта се, че заетите от Югославия земи етнически и географски принадлежат на България. Извършен е незаконен и несправедлив акт, който разбърква балканските отношения. Ал. Димитров съобщи в интервю, че българското правителство е било склонно на най-големи жертви, за да запази Цариград. Реши се Външното министерство да поеме издръжката на българските училища в окупираните земи⁶⁷.

Протести против поредната неправда над България се появиха и в печата от различни направления⁶⁸.

Завземането на Цариград, Босилеград и Струмишко от Югославия имаше и известен международен резонанс. Интересна беше позицията на Италия. Италианският печат писа, че Югославия е трябвало да изчака решението на Международната комисия по границите. Но България напълно заслужавала новата териториална загуба. Този и други жизнени за нея проблеми България можела да разреши само със съдействието на Италия, а не като следва Франция и Сърбия⁶⁹.

Солидаризираха се с протестите на България някои неофициални среди. Известният английски журналист и приятел на България, Баучер, пристигайки в страната, направи изявления, че липсват каквито и да е извинения за Сърбия, окупираше отново български земи. Западните сили трябва да разберат, че след случилото се е абсурдно да се очакват българо-сръбски приятелски отношения⁶⁸.

Само след един месец Югославия извърши нов враждебен акт спрямо България — спря движението на влаковете между България и Югославия. Претекстът беше прекратяването на

доставката на железопътни материали, макар че това стана, както видяхме, по искане на Съглашението. Пак съглашенските представители в София се намесиха, за да се ликвидира конфликтът. Те поеа отговорността пред Международната комисия по репарациите за предаването на железопътните материали и България продължи изпращането им. В средата на януари 1921 г. жп връзките между България и Югославия бяха възстановени⁶⁹.

*

Усилията на Ал. Стамболийски да извърши пробив в антибългарския фронт на Балканите — за тези цел той потърси подкрепата на Чехословакия и Румъния — останаха безплодни. Нещо повече, през 1920 г. се започна формирането на военнополитически съюз, насочен против България. Със сключването на Чехословашко-югославския договор през август 1920 г. се положиха основите на Малкото съглашение, към което през 1921 г. се присъедини и Румъния. Целта на този съюз беше да се пази балканското териториално статукво, създадено със следвоенните договори. Както писа един гръцки вестник, Малкото съглашение трябвало да стане крепост «против отровната ехидна България», против народа, непризнаващ никакви закони, и против всеки опит за болшевишко нахлуване в Западна Европа. Югославият и румънският печат и някои западни издания настойчиво внушаваха, че България не бива да бъде допусната в Малкото съглашение, защото не е изменила на своето минало. Сега искала само Тракия, но това не значело, че се е отказала да присъедини «гръцка» и «сръбска» Македония и румънски земи, да възтържествува политиката ѝ за хегемония на Балканите.

Румънският външен министър Т. Йонеско се изказа за «отбранителен съюз» на Румъния, Югославия, Гърция и Чехословакия. България може да бъде приета в него само ако счете договора за окончателен. А тя искала излаз на Бяло море⁷⁰.

Вместо българо-югославско споразумение се създаде враждебен на България съюз с участието на Югославия. Това не обезкуражи земеделското правителство. То считаше, че щом се ръководи от Чехословакия, Малкото съглашение ще има предимно извънбалкански задачи и тежнения (ще се насочи главно срещу Унгария) и няма да се превърне в грабителски съюз против България. С оглед на това беше важно да не се допусне Гърция в Малкото съглашение⁷¹.

4. СТОДНЕВНАТА ДИПЛОМАТИЧЕСКА
ОБИКОЛКА НА АЛ. СТАМБОЛИЙСКИ
(5 октомври 1920 — 14 януари 1921 г.)

Както видяхме, при подписването на договора от Париж Ал. Стамболийски проведе сондажи за посещението на главните европейски държави, но стана ясно, че това не може да се осъществи

преди ратифицирането на договора. През април 1920 г. Ал. Стамболийски информира парламентарната комисия по външните работи, че възнамерява да направи дипломатическа обиколка из някои европейски страни и преди всичко Англия. Неговата идея срещна възражения и саркастични забележки от буржоазните депутати. Те смятаха, че едно такова начинание е най-малко прибрзано. Англия и Франция няма да приемат Ал. Стамболийски или ако го приемат, ще бъде нежелан и някои се заеха да го поучават как да се държи в Лондон.

През юли Ал. Стамболийски съобщи за намерението си и на столичните журналисти. Реакцията беше пак отрицателна. «Зора» писа, че Европа няма нужда от България и няма да има, докато страната не заякне вътрешно. Вече било късно да не се приложи договорът и рано, за да бъде ревизиран. С едно посещение в чужбина Ал. Стамболийски щял да пропилее и малкия държавен престиж на България⁷².

Посещението на Ал. Стамболийски в Лондон се планира за началото на август, преди дипломатическата ваканция⁷³, но официална покана от английското правителство се получи след ратифицирането на договора, в началото на септември 1920 г., за посещение след 1 октомври. Английският печат веднага съобщи новината. Списание «Ниър Иист» окачестви поканата на английското правителство като комплимент към Стамболийски за неговата просъглашенска позиция през 1915 г. и за конкретното поведение на България под неговото ръководство след войната. «Ниър Иист» не пропусна да изтъкне, че предстоящата визита «няма нищо общо с ревизията на договора», нейната цел е озведомителна. Списание то препоръчва на България за преодоляването на икономическите си трудности да насърчава чуждите интереси в страната, без да жертвува независимостта и самоуважението си.

«Морнинг пост» и «Манчестър гардиан» се изказаха добре за Ал. Стамболийски, подчертавайки, че посещението му е преди всичко по икономически и финансови въпроси⁷⁴.

Английският представител в София характеризира положително Ал. Стамболийски. Той писа за него: «Стамболийски винаги е бил настроен пробритански. Той ми направи огромно впечатление на власт, енергия и концентрирана целенасоченост и аз не можех да не си помисля, че във връзка с британските интереси в тази страна постоянното приятелство на този човек към нас е от жизнено значение»⁷⁵.

Но английската дипломация се интересуваше главно дали Ал. Стамболийски ще пристигне направо в Лондон, ще се придружава ли от стопански експерти и проектира ли търговски сделки и какви. Тя искаше уверения, че чуждите капитали законодателно ще се гарантират от национализация и облагане с нови данъци. Деринг предупреди Ал. Стамболийски да не разчита на изменение на клаузите на мирния договор и в частност по въпроса за доброволческата армия⁷⁶.

Проблемите около дипломатическата обиколка на Ал. Стамболийски се обсъдиха обстойно от Министерския съвет и земеделската парламентарна група. Формулираха се двадесетина конкретни задачи, по които делегацията следваше да работи: да се пробие ледът на недоверие към България и се създадат широки международни връзки, като се спечели благоволенieto преди всичко на съглашенските сили; да се убеди Европа в справедливостта на националните тежнениа на България и се подготви почвата за тяхното мирно реализиране (излазът на Егея, защита на малцинствата, завръщането на пленниците); да се създадат приятелски отношения със съседите; да се осигурят икономически и търговски връзки на страната; да се положат основите на земеделски интернационал и др.

Ал. Стамболийски си постави и две по-специални цели: да се школува в една чужда за земеделците и лично нему област — дипломатията, и да свикнат неговите другари да управляват и без него. Когато по една или друга причина слезе от политическата сцена, това да стане без сътресения за страната и съюза.

Според Ал. Стамболийски Министерският съвет му дал най-широки пълномощия, като му забранил обаче едно нещо — да сключва политически, военни, търговски и финансови съюзи и договори⁷⁷.

В БЗНС имаше правилно разбиране за трудността, деликатността и рисковете в мисията на неговия водач. Р. Даскалов препоръча на Ал. Стамболийски да се подготви много грижливо и да се опита да заинтересува Англия от създаването в бъдеще на балканска федерация, която да спре порива на «демократизирана Русия» към Проливите, но да не поема ангажименти за въоръжено действие срещу когото и да е, както и икономическо обвързване⁷⁸.

На 5 октомври 1920 г. Ал. Стамболийски отпътува за Лондон, придружен от Д. Станчов, Б. Кисимов (дипломатически представител в Атина), Ст. Милошев (финансов специалист), Вл. Каракашев (главен директор на железниците и пристанищата), Н. Станчова, преводачка, и др., всичко 12 души. За свой заместник в Министерския съвет Ал. Стамболийски остави Ал. Димитров.

На 9 октомври делегацията беше в Лондон и започна изпълнението на програмата си. На 10 октомври Ал. Стамболийски даде интервю пред «Таймс», в което посочи, че посещението му в Англия цели: създаване на добри и трайни отношения между България и Англия; да се запознае с икономиката и по-специално с индустрията и се възползува от нейния опит; да потърси икономическа помощ⁷⁹.

На срещата с лорд Кързън, секретар на външните работи на Англия, Ал. Стамболийски постави важни въпроси: Англия да съдейства за споразумение между България и нейните съседи за осигуряване правата на българските малцинства в Югославия и Гърция. Даденият от Севърския договор излаз на България на Егея е нереален, тъй като е през гръцка територия. Ал. Стамбо-

лийски напомни, че лишаването на България от морето неминуемо ще я тласне отново към Централните сили. Доводът, че ако България използва за воден път само Дунав, отново ще се окаже в близост със силите от Централна Европа, Ал. Стамболийски използва и в други разговори⁸⁰, за да ангажира Англия по въпроса за излаза.

В разговор с британския министър-председател Л. Джордж Ал. Стамболийски обоснова неприложимостта на наемната армия в България, постави въпросите за приемането на страната в ОН и връщането на пленниците.

Ал. Стамболийски беше приет и от министъра на финансите, от министъра на земеделието, от генералния директор на Департамента за презморска търговия и др. видни английски политици и държавници. Ал. Стамболийски не пропусна възможността да се срещне и с приятелите на България — журналиста Дж. Баучер, братята Бъкстон, Ендрууз и др.⁸¹

Водачът на българската делегация произнесе реч пред Лондонската търговска камара, в която изтъкна потребността от чужди капитали и инициатива за икономическото консолидиране на България, от активизиране на търговските отношения. Обеща улеснения на чуждия капитал и резширяване на търговията с Англия⁸².

Ал. Стамболийски даде интервюта за в. «Таймс», «Дейли телеграф», «Манчестър гардиан» и др. Защити правото на България на редовна армия, като си послужи и с антикомунистически аргументи, апелира за активни търговски връзки и за съдействие за разбирателство между балканските страни. В монархическа Англия Ал. Стамболийски представи цар Борис за популярен, строго конституционен монарх⁸³.

Освен в Лондон Ал. Стамболийски беше и в Бедфорд, Кеймбридж, Манчестър, Глазгоу, Единбург и други градове. Посети много индустриални предприятия, корабостроителници, ферми, колежи, замъци, даже и два затвора. Пред извънстоличните делови среди Ал. Стамболийски изрази възхищение от икономиката на Англия, особено от индустрията, и призова към икономическа помощ за развитие на минното дело, жп съобщения и промишлеността в България⁸⁴.

Не се осъществи планираната среща между Ал. Стамболийски и Т. Йонеско — той напусна предсрочно Лондон, когато Ал. Стамболийски беше в Шотландия, — очаквана с повишен интерес в Англия, Италия, Франция и Гърция. На срещата двамата държавници щяха да обсъждат балканските отношения, включително Малкото съглашение. По този въпрос Ал. Стамболийски беше немногословен, казваше, че България е за добри отношения с всички съседи, за Балкански съюз⁸⁵.

Въпреки че мисията на Ал. Стамболийски в Англия съвпадна с голямата стачка на миньорите (той присъствува на митинг в подкрепа на стачката) и други вътрешнополитически събития и с

посещението на Т. Йонеско, английският печат, агенцията «Ройтер» и други я отразиха доста широко. Ярка, колоритна и темпераментна личност, оригинален оратор, Ал. Стамболийски привлече вниманието на английските информационни институти. Негови снимки, биографични данни, интервюта, изказвания, придружени с, общо взето, положителни коментари за България и нейния министър-председател, поместиха почти всички меродавни и популярни издания — «Таймс», «Ниър Иист», «Дейли телеграф», «Манчестър гардиан», «Манчестър гардиан къмършъл», «Ню касъл дейли хроникъл», «Файненшъл Таймс», «Ню Стейтсман» и др.⁸⁶

Пребиваването на Ал. Стамболийски в Англия не беше отменено и от европейския печат. Френски вестници отпечатаха неговите интервюта, напомняйки, че и Франция има интереси на Балканите. Материали за посещението на Ал. Стамболийски в Англия се появиха и в белгийския, чехословашкия и унгарския печат. Проявиха известна благосклонност към България и Ал. Стамболийски и някои румънски вестници⁸⁷.

Гърция и Югославия обаче бяха разочаровани от приема на Ал. Стамболийски в Англия и засилиха печатната кампания срещу България. Атинският официоз «Патрис» клеветеше Ал. Стамболийски, че декларациите му за приятелство със съседите са словесни, че неговото правителство води антигръцка политика. В швейцарски вестници се отпечатаха югославски материали и комюнике на югославското бюро по печата, враждебни към България и нейната външна политика⁸⁸.

Резултатите от визитата на Ал. Стамболийски в Англия бяха, общо взето, скромни. Нормализираха се отношенията с тази страна, беше обещано съдействие за разбирателството с балканските държави и специално с Гърция и по приемането на България в ОН, както и откриване на търговски кредит. Това оказа известно въздействие, поне върху управляващите гръцки среди. Гръцкият шарже д'афер в Лондон предаде на Ал. Стамболийски покана да посети Атина, но той я отклони с отговора, че ще направи това след завръщането си в България⁸⁹.

На 31 октомври Ал. Стамболийски потегли за Франция, където престоя почти цял месец. При подготовката на Френското външно министерство за разговорите с Ал. Стамболийски главно място заемаха «френските интереси»: компенсирани на щетите, понесени от захарните фабрики и мина «Плакалница», споразумение с дружеството за осветление и трамвай в София, гаранции, че чужденците в България няма да бъдат засегнати от някои закони и др. Тези искания се аргументираха с това, че чуждите капитали трябва да осигурят икономическото развитие на България, а не приходи за фиска. Прекаленото облагане на капитала означавало да се компрометира икономическото възстановяване на страната и нейната фискална система⁹⁰.

В Париж Ал. Стамболийски декларира лоялност към мирния договор и ориентация на България към Съглашението. В срещата

си с френския министър-председател поиска Франция да помогне за гарантиране излиза на България при евентуална ревизия на Севърския договор и за приемането ѝ в ОН⁹¹.

Ал. Стамболийски прие в българската легация представители на френския печат. Пред журналистите Ал. Стамболийски отново потвърди желанието на България да се сдобри със Съглашението, да установи стопански връзки и привлече чужди капитали в минното и железопътното дело, в експлоатацията на водите и горите. Апелира и за защита на българите в Югославия и Гърция. Ал. Стамболийски успокои френската общественост, че земеделското правителство успешно парира «комунистическата опасност».

Това интервю беше поместено в много френски вестници. Появиха се и доста съобщения за пристигането на българската делегация във Франция със снимки и биографични бележки за Ал. Стамболийски⁹².

Ал. Стамболийски посети Лион, Монпелие, Марсилия, Ним, Авиньон и др. градове, разгледа заводите «Кръозо», пристанища, чифлици, кооперативни предприятия и др. Впечатли го френският парламентаризъм⁹³.

Пребиваването на Ал. Стамболийски във Франция съвпада със смъртта на гръцкия крал. Този факт внесе допълнителни усложнения в съгласенската политика на Балканите, отрази се върху отношението към българския премиер и позицията на Франция към приемането на България в ОН. Конкретни придобивки от визитата в Париж почти нямаше. В печата ясно се каза, че България не може да очаква икономическа помощ от Франция. Само Ламуш настояваше за сближение на Франция с България⁹⁴.

Посещението на Ал. Стамболийски във Франция породило интерес в европейския печат и негодувание в Югославия. Тя отново извести, че българският министър-председател няма работа в Белград⁹⁵.

В края на ноември от Франция българската делегация замина за Белгия. Ал. Стамболийски се надяваше да уговори икономическо сътрудничество и на първо време доставката на някои особено нужни, дефицитни стоки. Той установи контакти с деловите среди, срещна се и с краля. В срещите си с белгийските държавници наблегна и на необходимостта от ревизия на Севърския договор с оглед на българския излаз — иначе България ще бъде тласната към търговия и връзки с Централните сили — и защита правата на българското население в Югославия и Гърция. Апелира за съдействие по приемането на България в ОН. Белгийският печат се отзова положително за посещението на Ал. Стамболийски, но нищо повече от това не се постигна.

В Белгия Ал. Стамболийски се срещна и със социалистическия водач Е. Вандервелд, който се интересуваше от земеделските реформи⁹⁶.

На 15 декември Ал. Стамболийски пристигна в Прага. Още преди това чехословашките вестници писаха, че българите идват

главно по въпроса за Малкото съглашение, но не Прага, а Белград има решаващата дума по този въпрос. Всъщност Ал. Стамболийски отиде в Чехословакия не за приемането на България в Малкото съглашение, а да осигури подкрепа пред Югославия по въпроса за пленниците и малцинствата, за излаз на Егея и за засилване на икономическите връзки между двете страни. Тези въпроси бяха поставени пред президента Масарик и други чешки държавници, които дадоха неангажиращи обещания⁹⁷.

В Чехословакия Ал. Стамболийски обсъди въпроса с чешките аграрци за създаване на земеделски интернационал от по-активните и силни аграрни организации, който да се превърне в солиден помощник на ОН. Тук Ал. Стамболийски държа и две публични речи в полза на славянското единство и сътрудничество⁹⁸.

В края на декември 1920 — началото на 1921 г. Ал. Стамболийски беше в Полша, където управляваше коалиционно правителство начело с водача на полските аграрци Витос. Външно посещението мина нормално. Ал. Стамболийски проведе доста срещи, посети промишлените центрове Лодз, Краков, Познан и др. Усилията да се постигне нещо конкретно по българо-полското сътрудничество и да се спечели Полша по вълнуващите България проблеми останаха найразни⁹⁹. Витос и Ал. Стамболийски, както ще се види по-нататък, бяха доста различни, за да могат да се сработят.

Последният пункт от продължителната обиколка на българската делегация беше Румъния — единствената балканска страна, която се държеше по-малко враждебно към България и която прояви известно зачитане на българското малцинство. Ал. Стамболийски ценеше това и в Париж изказа благодарност пред представител на румънския печат. В Букурещ се осъществи несъстоятелата се в Лондон среща с Т. Йонеско, с други румънски политици и с краля. Ал. Стамболийски наблегна на положителното в отношенията на двата съседни народа в миналото и на перспективността на тяхното сближение и сътрудничество в бъдеще. Разисква се въпросът за построяване мост на Дунав, който да закрепи българо-румънското приятелство. Преди отпътуването си той направи оптимистична прогноза за развитието на българо-румънските отношения в бъдеще¹⁰⁰.

Тъй като гостуването в Белград бе категорично отказано, на 13 януари 1921 г. през Гюргево и Русе Александър Стамболийски се завърна в България, посрещнат от министрите и многохиляден народ. При пътуването си по линията Русе — София на всяка по-голяма гара Ал. Стамболийски държа кратки речи, приветстван с възторг от масата посрещачи¹⁰¹.

Ал. Стамболийски обобщи така резултата от европейската си мисия: срещнал се и разговарял с всички, които биха могли да станат приятели на земеделска България и спечелил много симпатии. Успял да разтопи ледовете, да разсее недоверието и омразата към България, накарал държавниците, които не искали да слушат за

нея, да чуят оправданията ѝ за войната и насоките на новата политика на земеделското правителство. Сложено е началото на сближение с Чехословакия, Румъния и Полша и е премахната опасността България да бъде нападната от съседите си. Беше убеден, че сполучливо е обосновал необходимостта от изл'з на Егея и от гарантирането правата на малцинствата, популяризирай е Земеделския съюз, неговата програма и управление, а самият той е «свършил курс по външната политика с пълно отличие».

Ал. Стамболийски беше прав, като казваше, че не е могъл да донесе в торба загубеният от България през трите войни¹⁰², но надценяваше ефекта от стодневната обиколка, като вземаше желаното за действителност. Тя беше една полезна акция, която имаше преди всичко информативен характер — и за гостувалите, и за държавите, които бяха посетени. Посещението на шест държави от лагера на Съгласението означаваше ако не разбиване бронята на международната изолация на България, поне нейното пропукване. Установените контакти и връзки можеха да спомогнат за известно подобряване на международните позиции на България и наистина те допринесоха, както ще се види, за приемането на България в ОН.

През стодневната си обиколка Ал. Стамболийски често правеше дълбоки реверанси на Англия и Франция и манипулираше с комунистическата и съветска «опасност». Всъщност симпатиите и доверието на БЗНС и неговото правителство към силите от Съгласението не бяха безусловни, действителното отношение към партията на българските комунисти и съветската власт не беше такова, каквото се демонстрираше на Запад. Ал. Стамболийски наивно се надяваше, че по такъв начин може «да омилостиви звяра» и в същото време да го сплаши, за да изтръгне поне разрешение България да запази редовната си армия, ако не нещо повече.

*

Опозицията зорко следеше дипломатическата обиколка на министър-председателя и я критикуваше. Злословието се засили особено след мерките, взети срещу буржоазната опозиция в началото на януари 1921 г. Демократите твърдяха, че той с нахалство се е добрал до поканата на Англия. При това моментът не бил да се прави външна политика, а само да се изпълнява договорът. Стамболийски скитосвал, за да има като Наполеон своите сто дни. Ан. Ляпчев се боеше Ал. Стамболийски да не е договорил външен заем, а Ал. Малинов — да не е сключил политически или търговски договор. Лидерите на демократите се надяваха, че Ал. Стамболийски ще научи и разбере много неща — че не може да върви със западните държави и цивилизацията, ако тъпче нейните основи — законността и конституционните начала. Това значеше Земеделският съюз да се откаже от радикални мерки и реформи, засягащи буржоазната собственост и буржоазната политическа система¹⁰³.

Народняците обявиха Ал. Стамболийски за «натрапник»,

който ще причини на България само нещастия. Прогресивнолибералите твърдяха същото, но се надяваха, че в Англия Ал. Стамболийски ще се поучи от «пълната свобода» на капитала. В. «България» го призова по-скоро да се завърне и да ревизира на практика своите идеи и намерения¹⁰⁴.

Според радикалите посещението на европейските страни от Ал. Стамболийски е прибързано и затова погрешно, при това с твърде много «салтанат». Дано Ал. Стамболийски се прости с «орашката и пастирска» концепция за преустройство на България и с примитивните си схващания за капитала, писа в. «Радикал»¹⁰⁵.

С рязка и в основната си част несправедлива критика за стодневната обиколка на Ал. Стамболийски излезе и лявата опозиция. За БКП тя беше извършена по заповед на Л. Джордж. Земеделското правителство, агент на международния империализъм, е изпратило своя пръв министър да продаде българския народ на чуждите правителства точно в момента, когато международната реакция организира нова интервенция срещу Съветска Русия. Обиколката му не е подобрила, а е влошила международното положение на България¹⁰⁶.

Социалдемократическата партия обвини Ал. Стамболийски, че не се е занимавал с въпросите, които тръгнал да разрешава, а само разглеждал предприятия, колежи и манастири¹⁰⁷.

Най-язвително писа за обиколката на Ал. Стамболийски в. «Земеделска правда». Даже заглавията на някои негови материали бяха обидни и саркастични: «Бай Ганю в Лондон»; «Пак с мускали из Европа» и др. Оценката за обиколката беше, че е престъпление спрямо българския народ и балканския мир¹⁰⁸.

Посещението на Ал. Стамболийски в европейските столици през 1920 — 1921 г. беше обект на критики и отрицания и след 9 юни. «Топене на ледовете» стана ироничен епитет за цялата външна политика на земеделското правителство. Намериха се и политици, които твърдяха, че стодневната обиколка и другите продължителни отсъствия на Ал. Стамболийски от страната били продиктувани не от държавни интереси, а от неговата мания, че е преследван¹⁰⁹.

5. ПРИЕМАНЕ НА БЪЛГАРИЯ В ОБЩЕСТВОТО НА НАРОДИТЕ

ОН беше създадено по решение на Парижката мирна конференция през 1919 г., неговият устав беше част от договорите за мир. България изяви желание, както се видя, да бъде приета в ОН още при подготовката за сключването на мирния договор. Първата глава от проектодоговора съдържаше устава на ОН и той беше приветстван и обсъден от Народното събрание през ноември 1919 г. заедно с въпроса за приемането на България в ОН. Народняци и демократи възлагаха прекомерни надежди на ОН за ревизия на мирния договор и в частност за защита правата на малцинствата.

Радикалната партия също разчиташе, че ОН ще съдейства за смекчаване на договора, особено когато в тази организация заемат места представителите на демокрацията. Социалдемократическата партия се възмущаваше, че се бави приемането на България — сред основателите на ОН фигурирали и по-некултурни страни. БЗНС възлагаше умерени надежди на ОН.

Изключение правеше БКП. Тя изрази не само много резерви по действителната роля на тази международна организация в живота на Европа, но отрече необходимостта ѝ, а приемането на България в нея не считаше за никакъв успех. Това беше една не-напълно основателна позиция към ОН¹¹⁰.

След влизането в сила на Устава на ОН (10 януари 1920 г.) организацията започна да изпълнява функциите си. На 15 ноември 1920 г. се откри Първото общо събрание, което се занима и с приемането на членове. В края на юли на българското правителство стана известно, че предстои разглеждането на кандидатурите на победените страни, които желаят да влязат в ОН. То се ориентира към по-скорошното приемане на България. Уставът на организацията гарантираше териториалната неприкосновеност на държавите, тяхната независимост и суверенитет, а от това България беше силно заинтересована. Влизането на България в ОН би означавало крачка към измъкване на страната от международната изолация, установяване на контакти, създаване на известна международна опора. Членуването в ОН предоставяше макар и нищожни възможности за евентуално коригиране на договора в положително направление, както и за стриктното изпълнение на някои негови клаузи от съседите — например за малцинствата¹¹¹.

С писмо от 20 август 1920 г. до секретаря на ОН Ал. Стамболийски изрази надежда, че на България навреме ще се даде възможност да се присъедини към ОН, за да съдейства за решаване на общите проблеми на човечеството. Отговорът на помощник-генералния секретар беше обнадеждаващ — той съобщи, че съгласно Устава на ОН България може да бъде приета. Това становище беше оповестено и публично¹¹².

При своето посещение в Англия Ал. Стамболийски направи немалко за поддржката ѝ по този въпрос. Някои английски вестници писаха, че щом България държи за ревизия на договора, нейното влизане в ОН ще се забави, но официалните английски среди се оказаха благоприятно настроени. Даже Ал. Стамболийски получи неангажиращо обещание за известно съдействие пред Франция, от която се очакваше противодействие срещу приемането на България в ОН. Някои вестници, като известния «Пестер Лойд» (Унгария), считаха приема на Ал. Стамболийски в европейските столици за равносилен на приемането на България в ОН.

Тревога будеше позицията на балканските държави, които смятаха постъпките на България за преждевременни — не била изпълнила задълженията си по мирния договор — и не обещаваха никакво съдействие, а Югославия нескрито противодействаше¹¹³.

На 4 ноември от Париж Ал. Стамболийски изпрати нота до генералния секретар на ОН за приемането на България. Искането се мотивираше така: българският народ не е виновен за въвлечането на България във войната. При първия удобен случай страната скъсва с това минало и си избира стабилно правителство, което успя да се справи с безредиците, провежда лоялна политика към Съглашението и изпълнява договорните задължения на България. Българското правителство е готово да приеме постановленията на ОН за армията и да изпълни всички международни задължения, каквито и да са те, и да даде своята помощ на Съглашението да се затвърди навсякъде ред и спокойствие. България работи за споразумение със своите съседи. В нотата се изразяваше надежда, че при приемането ѝ в ОН тя няма да бъде третирана като някои други победени страни¹¹⁴.

Българският посланик в Берн Св. Поменов и проф. Минков, изпратен в Женева по въпроса за приемането на България в ОН, направиха изявление в «Журнал дьо Женев» в същия дух: България е скъсала с миналото, иска да живее в приятелство със съседите и с всички други страни. За да развие своята миролюбива външна политика и своите творчески сили при провеждането на вътрешната, да ѝ се даде достъп до ОН¹¹⁵.

Някои западни вестници не приеха аргументите на България за встъпването ѝ в ОН. Не привържениците на Ал. Стамболийски и въобще вътрешната опозиция е свалила Фердинанд, а победоносното нахлуване на съглашенските войски в завзетите от българите земи. Протакало се наказването на виновните за войната и др. Все пак меродавният «Журнал дьо Женев» например призна, макар и от свои позиции, че Ал. Стамболийски полага усилия да поведе България по «нов, достоен за похвала път». Вестникът предвиждаше протести от страна на Югославия за приемането на България в ОН и я успокояваше, че тя няма нищо да загуби от това¹¹⁶.

В същото време реакционни буржоазни среди в България надъхваха западните страни против земеделското правителство и неговата акция за встъпване в ОН. Писмо, подписано «няколко българи, приятели на мира», беше изпратено в Швейцария, а оттам до чуждите легации в София. В него се опровергаваше, че Земеделският съюз и Ал. Стамболийски са водили борба против войната. За влизането на България в ОН са нужни други хора, управляващи с други средства, а не земеделците. Друго анонимно изложение сочеше «земеделската опасност» като по-страшна за Европа от «жълтата» и «болшевишката». Ал. Стамболийски лъжел западните политици, за да подготви приемането на България в ОН¹¹⁷.

Молбата за приемане на България в ОН се оказа в Комисия № 5 на Първото общо събрание на ОН, по-точно в нейната подкомисия № 2 (Б) с председател лорд Сесил. Още в началото делегатите на Югославия и Румъния, Спалайкович и Т. Йонеско, се проти-

впоставиха на кандидатурата на България — нейното избиране щяло да разочарова двете балкански страни, защото не изпълнявала международните си задължения. Югославия и Румъния депозираха и писмени възражения против приемането на България: тя не спазвала чл. 127 от договора — не предала добитъка, определен по този член, не върнала имуществото, не предала военнопръстниците, не се разоръжила и т. н. Спалайкович направи изявления и в печата срещу «непокорната» България, която не заслужава да бъде член на ОН¹¹⁸.

Опровержения на Спалайкович и Йонеско направиха Св. Поменов и италианският представител в Междусъюзническата военна комисия при Върховния съвет на Съглашението. Последният отхвърли обвиненията срещу България по разоръжаването. Помогна в случая и мнението на ген. Фурту, че разоръжаването на България е извършено без мъчнотии и редовната българска войска е намалена съгласно договора¹¹⁹.

На 27 ноември 1920 г. българският въпрос премина благополучно през Подкомисия ВБ. В самата комисия № V Спалайкович отново оспори, с известните вече доводи, кандидатурата на България и поиска анкета за изпълнението на нейните международни задължения. С него се солидаризираха и румънският, и гръцкият представител. Анкетата изискваше поне 2 — 3 месеца, което значеше Първата асамблея на ОН да се закрие и българският въпрос да се отложи за втората, която щеше да се свика през есента на 1921 г. Такъв всъщност беше и замисълът на съседите — да се забави изборът на България.

Благодарение доклада на ген. Фош, че България изпълнява договорните си задължения и лоялно сътрудничи с комисията по репарациите, и застъпничеството на лорд Сесил, Фр. Нансен и др. подкомисия ВБ се задоволи със събирането на някои допълнителни данни, но в рамките на Първата асамблея. На 9 декември тя взе решение, благоприятно за България, а на 16 декември лорд Сесил докладва на пленарното заседание предложението на комисия № V за приемането на България. С 35 гласа за, 2 въздържали се (на Австрия и Франция) и 3 отсъстващи България бе приета за член на ОН.

Св. Поменов и К. Минков бяха признати за редовни представители на България в ОН и взеха участие в закриването на неговата Първа асамблея.

В началото на 1921 г. се учреди постоянен български секретариат при ОН с шеф управляващия генералното консулство в Женева Д. Миков¹²⁰.

Приемането на България в ОН беше определен външнополитически успех на земеделското управление. Този факт беше своего рода международно признание на правителството на Ал. Стамболийски и неговата миролюбива външна политика. Осигуряваха се известна защита и гаранции на българската държава и нейните национални аспирации. Обиколката на Ал. Стамболийски опре-

делено допринесе за приемането на България в ОН. От своя страна приемането не беше без значение за нейното успешно завършване.

Правителството на БЗНС беше доволно от влизането в ОН. Изпълняващият в отсъствието на Ал. Стамболийски длъжността министър-председател Ал. Димитров изпрати чрез българския посланик в Лондон специални благодарности на английското правителство и на лорд Сесил за поддръжката, оказана на България по този важен въпрос¹²¹. В западния печат се появиха благоприятни коментари за влизането на България в ОН; то се отчиташе като неин успех¹²².

Опозиционните сили в България обаче определено омаловажаваха или направо отричаха значението на влизането на България в ОН — даже тези, които първоначално настояваха за това. Демократическата партия, считана за лидер на буржоазната опозиция, призна, че е постигнато нещо полезно, но не било чак такъв успех, че Земеделският съюз да се хвали с него — в ОН били приети и полудиви и неорганизиранни държави. Освен това участието в ОН носело не само права, но и задължения. То е лига на победителите и каймакът бил предварително обран от тях. Правата на България ще бъдат права на арестант, а задълженията й могат да бъдат страшни. Радикалите обявиха влизането на България в ОН за «прибързано»¹²³.

БКП отрече изцяло ползата и необходимостта от членуването в ОН, описа този факт в пасива на земеделското управление. «Работнически вестник» го оцени като залагане на България в Лигата на народите. Същото неправилно гледище се застъпваше от БКП и в Народното събрание¹²⁴.

И в този случай драгиевистите се проявиха като по-големи католици от папата. «Земеделска правда» писа, че ОН е военен съюз и сигурно ще въвлече България във война срещу Съветска Русия. Изтокът гори и ще се гаси и с българска кръв. Приемането на България в ОН е успех, който я води към катастрофа, беше крайното заключение на «Земеделска правда»¹²⁵.

*

Земеделското правителство започна последователно и енергично да провежда начертаната външна политика на мир, сътрудничество с всички страни и сближение с балканските народи. Но тази политика срещна много препятствия — очаквани и непредвиджани. Поради гражданската война и неуреденото международно положение на Съветска Русия връзките с нея бяха ограничени и нормализирането на отношенията вървеше бавно и трудно. Земеделското правителство преживя болезнено загубата на Тракия и Западните покрайнини и демонстративния отказ на Югославия и Румъния от добросъседски отношения. Но външната политика на БЗНС отбеляза и известни успехи. Беше ратифициран мирният договор и се установиха дипломатически отношения с основните

страни от съглашения лагер. Стодневната обиколка на Ал. Стамболийски и приеждането на България в ОН бяха съществени моменти от бавното и трудно подобряване на международното положение на България, малък пробив в изолацията, в която беше поставена.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 50; ф. 284, оп. 1, а. е. 4535, л. 2
- ² Земледелско знаме, 2, 27 май 1920; *Димитров, И.* Френската дипломация. . . с. 409.
- ³ Някои от заварените дипломати, като например Александър Греков, легационен съветник в Министерството на външните работи, бивш управяващ легациите в Париж, Стокхолм и Берн, демонстративно подадоха оставка. (Мир, 5989, 4 май 1920.)
- ⁴ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 878, л. 10.
- ⁵ *Куманов, М.*, Документи за българо-югославските политически отношения 1922—1923 г., Векове, 1974, № 2—3, с. 108—109.
- ⁶ Земледелско знаме, 72, 21 февр., 74, 28 февр. 1920; Пробуда, 18, 2 апр. 1920; *Йовевска-Бодурова, М.*, За политиката на Ал. Стамболийски по националния въпрос. В: Сборник с материали от Втората национална конференция на младите историци, В. Търново, 1980, с. 462—463.
- ⁷ Пробуда, 18, 2 апр.; 19, 3 апр. 1920; *Божинев, В.*, Западна Тракия в дипломатическата борба (1918—1924), с. 253.
- ⁸ *Божинев, В.*, цит. съч., с. 253—256.
- ⁹ *Трифонов, Ст.*, Българо-турско правителство в Тракия през 1920 г., с. 229.
- ¹⁰ *Божинев, В.*, цит. съч., с. 253—254.
- ¹¹ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 438.
- ¹² ПРО, ФО, 371/5798.
- ¹³ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 662.
- ¹⁴ Радикал, 163, 27 юли 1920.
- ¹⁵ Земледелско знаме, 96, 11 май 1920; Селски глас, 22, 14 май 1920, с. 2; 23, 27 май 1920, с. 3; Пробуда, 55, 18 май, 63, 28 май 1920.
- ¹⁶ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 438, 725; Радикал, 164, 28 юли 1920; Земледелска правда, 3, 25 юли, 5, 8 юли 1920.
- ¹⁷ *Трифонов, Ст.*, цит. съч., с. 234; Пробуда, 55, 18 май 1920.
- ¹⁸ ПЧП, 323, 14 септ. 1920, с. 1.
- ¹⁹ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 662; Земледелско знаме, 100, 21 май 1920; Пробуда, 56, 19 май 1920; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4280, л. 1; а. е. 4307, л. 1.
- ²⁰ *Трифонов, Ст.*, цит. съч., с. 230—231, 238—241.
- ²¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 53.
- ²² *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . . с. 64.
- ²³ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 456, л. 1—2; ПЧП, 339, 2 окт. 1920, с. 1; 360, 28 окт. 1920, с. 3.
- ²⁴ *Трифонов, Ст.*, цит. съч., с. 348.
- ²⁵ ПЧП, 311, 31 авг. 1920, с. 2—3; 314, 3 септ. 1920, с. 3.
- ²⁶ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 662; II изв. с., с. 1035.
- ²⁷ *Великов, Ст.* Кемалистката революция и българската общественост 1918—1922, с. 97—110; В края на 1920 — началото на 1921 г. офицерите и войниците от армията на Таяр се завърнаха в Турция.
- ²⁸ ПЧП, 308, 26 авг. 1920, с. 5.
- ²⁹ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 1, с. 1225; кн. 2, с. 1540; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1424, л. 56—58.
- ³⁰ *Божинев, В.*, цит. съч., с. 257.
- ³¹ *Кремльов, Р.*, цит. съч., с. 525; *Божинев, В.*, цит. съч., с. 225.
- ³² ПЧП, 308, 26 авг. 1920, с. 5; 325, 16 септ. 1920, с. 3; 333, 25 септ. 1920, с. 6, 8; 341, 6 окт. 1920, с. 6; 342, 7 окт. 1920, с. 2.

- ³³ Държавен вестник, 117, 25 авг. 1920.
- ³⁴ НАБАН, ф. 44к, а. е. 23, л. 12; ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 229, л. 1—2 а. е. 878, л. 7.
- ³⁵ ПЧП, 335, 28 септ. 1920; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1376, л. 26.
- ³⁶ ПЧП, 351, 18 окт. 1920, с. 1; 355, 22 окт. 1920, с. 2; 361, 29 окт. 1920, с. 1.
- ³⁷ Държавен вестник, 188, 19 ноем. 1920.
- ³⁸ ПЧП, 334, 27 септ. 1920; с. 3; 349, 15 окт. 1920, с. 1—2; 362, 30 окт. 1920, с. 2; 380, 22 ноем. 1920, с. 2.
- ³⁹ *Великов, Ст.*, Правителството на БЗНС и балканското сътрудничество, с. 389; *Матеева, М.*, Дипломатически отношения на България 1879—1974 т. I, с. 299—302.
- ⁴⁰ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1472—1481, 1508; ПЧП, 336, 29 септ. 1920, с. 3.
- ⁴¹ *Ревякина, Л.*, БЗНС и Съветска Русия 1917—1923, с. 87—89; *Панайотов, П.*, Българо-съветски отношения и връзки 1917—1923, с. 153, 154; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4177, л. 1.
- ⁴² Българо-съветски отношения и връзки 1917—1944, С., 1977, с. 83—84, 85.
- ⁴³ Пак там, с. 98, 100—101; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1222; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 4320, л. 5.
- ⁴⁴ *Ревякина, Л.*, цит. съч., с. 91.
- ⁴⁵ Пак там, с. 93; *Спасов, Л.*, Правителството на БЗНС, българо-съветските отношения и руските белоимигранти, с. 64.
- ⁴⁶ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1790.
- ⁴⁷ Пак там, I р. с., кн. 2, с. 1218, 1223.
- ⁴⁸ ПЧП, 408, 25 дек. 1920, с. 2.
- ⁴⁹ *Панайотов, П.*, Българо-съветски отношения. . . с. 163—165; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1220—1235, 1237.
- ⁵⁰ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2727, л. 35, 37, 44, 69, 86, 87, 98, 100—102, 104, 105; а. е. 2728, л. 9, 12—17, 20, 21, 31 37—39, 49—51, 54, 55 и др.
- ⁵¹ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 456, л. 2.
- ⁵² НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 393, л. 883; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 29.
- ⁵³ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1224.
- ⁵⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1279, л. 30—31.
- ⁵⁵ ПЧП, 321, 11 септ. 1920, с. 1; 339, 2 окт. 1920, с. 3.
- ⁵⁶ La Bulgarie et la Société des Nations. Documents pour l'histoire 1920 — 1923 1986, Genève, p. 120—121, ПЧП, 346, 12 окт. 1920, с. 1; 349, 15 окт. 1920, с. 4.
- ⁵⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 69, 78; а. е. 1279, л. 22.
- ⁵⁸ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 897—898.
- ⁵⁹ Пак там, с. 895—897; Пробуда, 19, 3 апр. 1920; ПЧП, 385, 29 ноем. 1920, с. 2.
- ⁶⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 69, 91; а. е. 1501, л. 179, 194, 197; ф. 284, оп. 1, а. е. 4284, л. 2; а. е. 4317, л. 1; а. е. 4392, л. 3; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 438, I р. с., кн. 2, с. 1225; ПЧП, 344, 9 окт. 1920, с. 4.
- ⁶¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1501, л. 18, 226; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, 897, 1225.
- ⁶² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1501, л. 22, 116, 227; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1225.
- ⁶³ ПЧП, 375, 16 ноем. 1920, с. 3; Народ, 239, 12 ноем. 1920.
- ⁶⁴ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 1, с. 222—224.
- ⁶⁵ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4405, л. 1; ПЧП, 380, 22 ноем. 1920.
- ⁶⁶ Народ, 239, 12 ноем. 1920.
- ⁶⁷ ПЧП, 380, 22 ноем. 1920, с. 3.
- ⁶⁸ Зора, 472, 10 дек. 1920.
- ⁶⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1279, л. 18, 23, 26; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1225; ПЧП, 406, 23 дек. 1920, с. 1.
- ⁷⁰ ПЧП, 338, 1 окт. 1920, с. 4; 341, 6 окт. 1920, с. 6; 342, 7 окт. 1920, с. 2; 355, 22 окт. 1920, с. 4.

- ⁷¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 53, 54, 64.
- ⁷² *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . . , с. 133; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 2285; I р. с., кн. 3, с. 2026. К. Скотунов, адютант на царя, се опитва да представи дипломатическата обиколка на Ал. Стамболийски като внушена от двореца и едва ли не подготвена от него. (ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 139, л. 132.)
- ⁷³ НАБАН, ф. 44к, а. е. 429, л. 30; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 51, л. 1; *Топалов Вл.*, Посещението на Ал. Стамболийски. . . , с. 273.
- ⁷⁴ ПЧП, 333, 26 септ. 1920, с. 2; 334, 27 септ. 1920, с. 2; 361, 1 ноемв. 1920, с. 2.
- ⁷⁵ *Кремтѣн, Р.*, цит. съч., с. 529.
- ⁷⁶ *Топалов, Вл.*, Посещението на. . . , с. 271—273.
- ⁷⁷ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . . , с. 134—136.
- ⁷⁸ *Топалов, Вл.*, Посещението на. . . , с. 273—274.
- ⁷⁹ ПЧП, 358, 26 окт. 1920, с. 4; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 34, 55—57.
- ⁸⁰ ПЧП, 361, 29 окт. 1920, с. 1; 365, 3 ноем. 1920, с. 2.
- ⁸¹ *Топалов, Вл.*, Посещението на. . . , с. 281, 284, 291; *Bell, J.*, Цит. съч., р. 191.
- ⁸² ПЧП, 358, 26 окт. 1920, с. 1—2.
- ⁸³ ПЧП, 358, 26 окт. 1920, с. 2—3; 360, 28 окт. 1920, с. 2; 361, 29 окт. 1920, с. 2; 366, 4 ноем. 1920, с. 1.
- ⁸⁴ *Топалов, Вл.*, Посещението на. . . , с. 292—299; ПЧП, 358, 27 окт. 1920, с. 4; 365, 3 ноем. 1920, с. 1—4.
- ⁸⁵ ПЧП, 349, 15 окт. 1920, с. 7; 351, 18 окт. 1920, с. 1; 359, 27 окт. 1920, с. 5, 7; 366, 4 ноем. 1920, с. 5; 369, 9 ноем. 1920, с. 3; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 65.
- ⁸⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 65; ПЧП, 858, 26 окт. 1920, с. 361, 29 окт. 1920, с. 1; 365, 3 ноемв. 1920, с. 1—5 и др.
- ⁸⁷ ПЧП, 351, 18 окт. 1920, с. 1, 2; 355, 22 окт. 1920, с. 2; 356, 23 окт. 1920, с. 2—3; 364, 2 ноем. 1920, с. 3; 368, 6 ноем. 1920, с. 3; 370, 10 ноем. 1920, с. 3; 371, 11 ноемв. 1920, с. 2.
- ⁸⁸ ПЧП, 370, 10 ноем. 1920, с. 3, 4; 372, 12 ноем. 1920, с. 3.
- ⁸⁹ ПЧП, 363, 1 ноем. 1920, с. 2; *Топалов, Вл.*, Посещението на. . . , с. 200; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 182.
- ⁹⁰ *Димитров, И.*, Френската дипломатия и. . . , с. 413—414.
- ⁹¹ Пак там, с. 414; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 148, 152.
- ⁹² ЦДИА, ф. 543, оп. 1, а. е. 82, л. 26—27; ПЧП, 371, 11 ноем. 1920, л. 1—2; 372, 12 ноем. 1920, с. 1; 374, 15 ноем. 1920, с. 3; 379, 20 ноем. 1920, с. 2.
- ⁹³ Зора, 449, 12 дек., 454, 19 дек. 1920; ПЧП, 376, 17 ноем. 1920, с. 1; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 113.
- ⁹⁴ ПЧП, 372, 12 ноем. 1920, с. 1; 402, 18 дек., с. 1.
- ⁹⁵ Зора, 456, 20 ноем. 1920; ПЧП, 374, 15 ноем. 1920, с. 3; 375, 16 ноем. 1920, с. 4; 377, 18 ноем. 1920, с. 2—3; 378, 19 ноем. 1920, с. 3; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 175, 182, 184.
- ⁹⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 152, 158, 161, 165; ПЧП, 14 дек. 1920, с. 3; 400, 16 дек. 1920, с. 1; *Bell, J.*, Цит. съч., р. 192.
- ⁹⁷ *Аморт, Ч.*, Чехословашката общественост и правителството на Ал. Стамболийски. В: Ал. Стамболийски. Живот, дело, завети, с. 476—477; ПЧП, 365, 3 ноем. 1920, с. 5; 369, 9 ноем. 1920, с. 3; 378, 19 ноем. 1920, с. 2; 400, 16 дек. 1920, с. 1; 407, 24 дек. 1920, с. 1; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е., 1380, л. 172.
- ⁹⁸ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . . , с. 155—156; *Косатев, Т.*, цит. съч., с. 68; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 187.
- ⁹⁹ *Хемерлинг, З.*, Полското селско движение и Ал. Стамболийски. В: Ал. Стамболийски. Живот, дело, завети, с. 467—468; *Дамянова, Е.*, Полската общественост за Ал. Стамболийски. Пак там, с. 450—451; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 192.
- ¹⁰⁰ PRO, FO, 371/5806; Зора, 498, 15 ян. 1921.
- ¹⁰¹ НАБАН, Сб. IV, а. е. 194, л. 133—134; Зора, 14 ян., 498, 15 ян., 499, 16 ян. 1921.
- ¹⁰² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 209; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 3, с. 1977—1981.
- ¹⁰³ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 2089, 2189, 2216, 2275; I р. с., кн. 2, с. 889, 893, 1224; Пряпорец, 242, 28 окт., 243, 29 окт. 1920; 13 20 ян.; 19, 27 ян. 1921.
- ¹⁰⁴ България, 262, 14 окт., 271, 25 окт., 275, 29 окт. 1920; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 3, с. 2028, 2029.
- ¹⁰⁵ *Радикал*, 217, 30 септ., 226, 13 окт., 229, 15 окт., 230, 16 окт., 294, 3 ноем., 245, 4 ноем., 249, 10 ноем., 254, 16 ноем., 289, 28 дек. 1920 и др.; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1959, 2031—2032, 2285.
- ¹⁰⁶ *Работнически вестник*, 162, 22 ян., 163, 24 ян., 165, 26 ян. 1921; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 881.
- ¹⁰⁷ Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 2290; I р. с., кн. 3, с. 1964.
- ¹⁰⁸ *Земледелска правда*, 14, 23 окт., 15, 29 окт., 17, 4 ноем., 22, 5 дек. 1920; 28, 15 ян., 29, 22 ян. 1921.
- ¹⁰⁹ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 392, л. 6; а. е. 393, л. 6; *Табаков, И.*, Александър Стамболийски, С., 1923, с. 47—48, 51.
- ¹¹⁰ *Топалов, Вл.*, Приемането на България. . . , с. 84—86; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 1, с. 1961; I р. с. кн. 2, с. 881.
- ¹¹¹ Вж. също и *Топалов, Вл.*, Приемането на България. . . , с. 97—98.
- ¹¹² Пак там, с. 96.
- ¹¹³ Пак там, с. 88—94; *Топалов, Вл.*, Посещението на Ал. Стамболийски. . . , с. 282, 284; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1279, л. 21—22.
- ¹¹⁴ *Топалов, Вл.*, Приемането на България. . . , с. 97; *La Bulgarie et la Société des Nations*. . . , р. 29.
- ¹¹⁵ ПЧП, 390, 4 дек. 1920, с. 1.
- ¹¹⁶ ПЧП, 376, 17 ноем. 1920, с. 2.
- ¹¹⁷ НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 394, л. 886; Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1224.
- ¹¹⁸ *Топалов, Вл.*, Приемането на България. . . , с. 103—105.
- ¹¹⁹ Пак там, с. 104; ПЧП, 389, 3 дек. 1920, с. 1.
- ¹²⁰ *Матеева, М.*, цит. съч., с. 357—358.
- ¹²¹ ПЧП, 411, 29 дек. 1920, с. 3.
- ¹²² ПЧП, 396, 11 дек. 1920, с. 2; 398, 16 дек. 1920, с. 3; 407, 24 дек. 1920, с. 2.
- ¹²³ Пряпорец, 269, 1 дек. 1920, 5, 10 ян. 1921.
- ¹²⁴ *Работнически вестник*, 163, 24 ян. 1921; Дневници на XIX ОНС, I изв. с., кн. 2, с. 1224.
- ¹²⁵ *Земледелска правда*, 20, 21 ноем.; 24, 18 дек.; 25, 25 дек. 1920, 28, 15 ян. 1921.

НАДИГАНЕ НА БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ И НА ДЕСНИТЕ В БЗНС

1. БУРЖОАЗНАТА ОПОЗИЦИЯ В КРАЯ НА 1920 И НАЧАЛОТО НА 1921 Г.

Реформите, както и цялостната политика на БЗНС активизираха буржоазните партии и цялата реакция. Особено раздразнение предизвика задържането на цензурата и военното положение и след ратифицирането на мирния договор, както и новият правилник за работата на Народното събрание, който ограничаваше времето за говорене на депутатите. Буржоазната преса крещеше, че земеделците са премахнали свободата на словото, събранията и печата, лишили гражданите от основни права, даже в парламента нямало свобода и т. н. Според радикалите земеделското правителство не просто провеждало реформи, а искало да измени обществения строй, да насажда болшеvizъм, но с български национален колорит. Ние се плашим, писа в. «Радикал», от болшеvizма да не мине отсам Дунав, а той отдавна е вече у дома, дави ни и ни задушава. Околните народи не вдигат шум против него, защото не е войнствен и експанзивен и обещава да изпълнява договора и да плаща дълговете¹.

Особено остри бяха печатните и парламентарните схватки между земеделци и демократи. В. «Пряпорец» изригваше статии от рода на «Побъркани идеи», «Политическа неврасения» против «реформаторската мания», «болната психика» и «фикс идеите» на първия министър. Ан. Ляпчев обвини Ал. Стамболийски, че надминал не само Фердинанд, но и Калигула. Словесната престрелка в парламента почти не стихваше². Земеделският съюз беше в неблагоприятно положение в тази полемика — не разполагаше нито с достатъчно печатни издания, нито с маститите и школувани парламентарни оратори на буржоазните партии.

Буржоазията слухтеше дали земеделците имат намерение да се върнат към коалиционното управление. Но такива признаци нямаше. Нещо повече, от земеделска страна винаги се подчертаваше, че съюзът ще управлява самостоятелно, и то не по-малко от 15 — 20 години. Земеделският съюз ще слезе от управлението, декларира през август 1920 г. Ал. Стамболийски, по реда, по който го е поел: тясна коалиция, по-широка и най-широка. «Но тази коалиция — подчерта той — сигурно не ще бъде със слепите оръдия на цар Фердинанд, а... със съсловните организации на Занаятчийския съюз, на Търговския, на наемното работничество и пр.»³.

До есента на 1920 г. буржоазната опозиция смяташе, че е рано да се поставя въпросът за смяната на земеделското правителство — липсвала комбинация, която да го замести, влиянието на съюза било много силно. Трябвало селяните да почнат да гонят земеделците от селата и тогава ще ги свалим, се изрази Ан. Ляпчев. През есента буржоазните дейци вече се хвалеха, че Военният съюз и дворецът са с тях и правителството на Ал. Стамболийски скоро ще падне⁴.

Премахването на цензурата и военното положение беше необходимо условие за провеждане на масови антиправителствени акции, затова буржоазната опозиция се зае на първо време с този въпрос.

На 6 септември 1920 г. опозицията проведе първата голяма антиправителствена парламентарна акция по повод интерпелация на широките социалисти по вътрешното и международното положение. Земеделското правителство беше обвинено, че е дерайлирало от народовластието и е създадо личен режим от фердинандовски тип, че си служи с антиконституционни ограничения и не предприема мерки за облекчаване положението на бедстващия народ. В този смисъл беше и дневният ред, предложен от широките социалисти.

В отговора си Ал. Стамболийски обясни, че поради съпротивата на дясната и лявата опозиция срещу реформното дело на правителството и неговата външна политика на неутралитет и поради обстоятелството, че светът отново върви към война, не може да се премахне цензурата и военното положение и да се даде пълна политическа свобода.

Дясната и лявата опозиция, включително БКП, се обединиха около искането за прекратяване на цензурата и военното положение. Но буржоазните депутати обвиниха правителството, че не само се държи меко с комунистите, но изпълнява тяхната програма, а оратор на БКП предсказа, че земеделците отново ще се обединят с Т. Теодоров.

Правителственото мнозинство се наложи и се гласува дневен ред, одобряващ правителствената политика⁵.

Почти всички опозиционни партии проведоха свои конгреси, които се превърнаха в демонстрации против земеделското правителство и подготовка на борбата за събарянето му. На Осмия конгрес на Демократическата партия (октомври 1920 г.) докладчиците и ораторите се възмущаваха, че България се управлява от селото и «невежествените дружбаши». Ал. Стамболийски, «овчар по ум», щял да изяде българския капитал и да доведе страната до положението на Афганистан и Мароко⁶. В Декларацията на конгреса се казваше: «Конгресът се обявява най-решително против дружбашко-съветското управление, което продължава под знамето на «обновлението» своето разрушително дело»⁷.

Петият конгрес на Прогресивнолибералната партия (септември 1920 г.) гласува за премахване на «безразсъдните експерименти»

и осигуряване на капитала във всички сфери на неговата дейност⁸.

Обявиха, че започват борба за сваляне на земеделското правителство и конгресът на Радикалната партия през октомври 1920 г., и Учредителният конгрес на Националлибералната партия (ноември 1920 г.)⁹.

Враждебна декларация спрямо земеделското правителство направи и Висшият партийен съвет на Социалдемократическата партия¹⁰.

Започна движение за сливане на десните опозиционни партии и създаването на буржоазна сила, способна да събори земеделската власт и да се разправи с БКП. По този въпрос съдействаше и българското масонство, не бяха безучастни и френската и английската дипломация¹¹. Петият конгрес на Прогресивнолибералната партия се изказа за сливане на «сродните партии», силно движение за обединение имаше и в Радикалната партия, но Демократическата партия беше резервирана и направи декларация само за «съвместна борба и управление»¹².

Рекапитулацията от преговорите, предложенията и обсъждането на въпроса за сливането на буржоазните партии през есента на 1920 г. беше скромна. През ноември подписаха протокол за сливане Народната и Прогресивнолибералната партия — в името на бъдещото управление. Новата партия се наричаше Обединена народнопрогресивна партия с официален орган в. «Ден» («Мир» и «България» ставаха спомагателни)¹³. Пак през ноември 1920 г. се осъществи обединението на трите либералски фракции в единна Националлиберална партия с обща програма и орган в. «Независимост»¹⁴.

Обединението на Народната и Прогресивнолибералната партия предизвика задоволство у английския представител в София. Той разчиташе особено на Ат. Буров, когото смяташе за един от най-обнадеждаващите буржоазни политици¹⁵.

Борбата против земеделското правителство опозиционните партии продължиха самостоятелно, с тенденцията да се формира постепенно буржоазен блок. Засили се печатната кампания против «просташкото и варварско управление» и «обновителите с цървули». Проведоха се — въпреки военното положение — и първите протестни събрания¹⁶.

Буржоазните водачи се опитаха да заинтересоват и спечелят за борбата със земеделското правителство външни фактори и сили и преди всичко чуждите кореспонденти в София и съглашенските държави. До правителствата на силите беше изпратено анонимно изложение. В него се сочеше, че европейската цивилизация е заплашена не толкова от болшевиизма — Русия е далеч, а от управляващата в България «жакерия», която е пред вратата на Европа. Земеделците върнали България до времето на варварството и хуните. Цивилизованите държави да обърнат внимание върху вътрешното положение на страната¹⁷.

Буржоазната опозиция откри фронт на БЗНС в Софийския

университет. Академичният съвет протестира както против повишените такси (увеличението имало смисъл, ако ползува преподавателите), така и против тенденцията да се ограничи политическата дейност на професорите. Празникът на университета през 1920 г. (8 декември) се превърна в антиземеделска демонстрация. Проректорът проф. Ал. Данков протестира против просветната политика на правителството и я нарече антидемократична. Университетът поведе дело с Министерството на просветата за една сграда, нужна на Медицинския факултет. Печатът алармираше, че се готви посегателство върху университетската автономия¹⁸.

На 27 декември секретарят на Демократическата партия Г. Данаилов прочете в Народното събрание писмо на група земеделски депутати до генерал Н. Жеков от 1917 г. После писмото беше обнародвано в «Пряпорец». Целта беше да се компрометира антивоенната дейност на Земеделския съюз и се подрони доверието в него. В отговор правителството спря «Пряпорец» за една седмица и извърши обиски в неговата редакция и в домовете на някои дейци на Демократическата партия за издирване оригинала на писмото. Беше арестуван редакторът на в. «Мир» за клевети срещу земеделската власт¹⁹.

Тези мерки на правителството станаха повод за протестни събрания на демократите в София и в други градове, даже села, подкрепени някъде от радикали и народняци. Местни организации на Демократическата партия отправиха протестни телеграми до Народното събрание и печата²⁰. Антиправителствената акция се разшири с привличането на други организации. Протест против обиските, арестите и «незаконните разпоредби на съдебната власт» гласува Съюзът на българските адвокати и съдии. Дружеството на столичните журналисти също обвини правителството в систематичен терор над печата²¹.

В защита на буржоазните партии се появи и генерал Фурту. Той настойчиво посъветва Ал. Стамболийски да не ги преследва, защото така се наливала вода в мелницата на българските болшевики²².

Изобщо съществуваше пълен синхрон между буржоазията и външните реакционни сили. Дипломатическите среди в София третираха земеделския режим като полудружбашки-полусъветски. Английският търговски представител Хрът съобщи, че при съществуващото законодателство в България няма да дойдат никакви английски капитали. Според Пико вътрешната политика на България била несигурна, рискована, прекалена. Проектите и изказванията на Ал. Стамболийски изглеждаха на Пико повече или по-малко фантазюрски. Но той се надяваше, че положението не е чак толкова сериозно, тъй като в България думите нямали онази стойност, която им се придава на Запад. Белгийският пълномощен министър Хейде докладва за антикапиталистическите мерки на правителството със заключение, че никога България

не е имала такъв режим. В земеделците той виждаше «комунистически наклонности»²³.

*

В борбата срещу земеделското правителство се включи и църквата. Ал. Стамболийски даде идеята Софийската семинария да се премести в Рилския манастир. Той да се превърне в център за кооперирането на всички манастири, за да станат разсадници на материална и духовна култура. На 28 юли 1920 г. Министерският съвет прие постановление за преместването на семинарията в Рилския манастир. Светият синод остро възрази и направи постъпки пред Върховния административен съд да се отмени министерското решение, като се мотивира, че сградата на семинарията е неотчуждаема и неприкосновена. Синодалните старци заплахиха Земеделския съюз и правителството с отлъчване от църкват

Запахите на действаха, семинарията беше запечатана. На 11 септември излезе царски указ за утвърждаване на министерското постановление, а на 23 октомври въпросът се внесе в Народното събрание. Предложението предвиждаше и отпускане на кредит за пренасянето на семинарията в Рилския манастир и за неговото преустройство съобразно новото му предназначение. Сградата на семинарията в София се предоставяше на създаващия се Агрономически факултет на Софийския университет.

На това предложение се противопоставиха — с известно различие в мотивите — всички опозиционни партии. Демократите окачествиха постановлението на Министерския съвет като мярка в духа не на Търновската, а на «Владайската» конституция. На църковните имоти не се посягало даже в Съветска Русия. Агрономическият факултет още не съществувал, не му трябвало такова голямо здание, а бъдещите свещеници трябвало да учат в София. Народняците се възмущаваха най-вече от факта, че се посяга на неприкосновеността на частната и обществената собственост и на автономията на църквата.

Правителството не получи съгласието и на лявата опозиция. БКП считаше преместването на семинарията за фарс, предлагаше църквата да се отдели от държавата, а Рилският и другите ставропигиални манастири да се пригодят за санаториуми. Социалистите считаха посегателството върху семинарията за анархистическо действие.

Парламентарната група на БЗНС се наложи, предложението беше прието²⁴.

Акцията против преместването на семинарията се пренесе и във вн от парламента. Искане отмяна на решението за отнемане на семинарията не само свещеническите братства, християнските дружества и др., но преди всичко политическите среди — местни организации на буржоазните партии, дружества на запасните офицери и подофицери и др. настроени враждебно към правителството²⁵.

Посегателството върху църковната сграда, писа «Пряпорец»,

не може да се оправдае даже с противоконституционния закон за отнемане на частни здания, то противоречи и на Екзархийския устав. Имайки предвид загрижеността на БЗНС по националния въпрос, вестникът подчерта, че тази мярка ще има неблагоприятен отзвук в поробените български краища²⁶.

Конфликтът с църквата се изостри от въпроса за свикването на църковно-народен събор. С оглед защитата на националната кауза и борбата с идейното влияние на комунизма, както и за известно реформиране на църквата, правителството замисли свикването на църковно-народен събор. Но затова трябваше да се измени Екзархийският устав, приспособен за царството. През юли 1920 г. правителството поиска Светият синод да изработи проект за изменение на устава, но той не го направи. Земеделската парламентарна група излезе със свой законопроект, който на 15 септември се постави на разглеждане. Смыслът на законопроекта беше да се въведе свикването на църковно-народни събори на всеки 4 години с представители на всички български епархии, на които да се одобряват църковните сметки и да се допълня и поправя църковният устав. Задължаваше се Св. синод да свика събор в срок от 2 месеца²⁷.

В изказванията си земеделците изясниха как виждат църковното преустройство: богослужението да се извършва на български език, да се преведе Библията, да се промени църковният бракоразвод и др. Щом църковният събор не може да се проведе в Цариград, да стане на друго място.

Законопроектът получи одобрение от широките социалисти и радикалите. Народняците възразиха на каквито и да е реформи на църквата — това било работа на един вселенски събор. Църковен събор може да се свика само след допитване до всички българи, числящи се към екзархията, и то не в София, а в Цариград. Против църковния народен събор бяха и другите буржоазни партии. На 6 октомври законопроектът беше приет²⁸.

И след приемането на закона печатната кампания против свикването на църковния събор продължи. Чрез в. «Зора» буржоазните дейци агитираха, че правителството се налага на църквата, която е самоуправляема, че иска да внесе партийен елемент в нея, че съборът няма да бъде църковно-народен, защото народът не се интересува от него, и т. н. Имаше резерви към събора и македонската емиграция, тъй като го смяташе за местен и с ограничени задачи²⁹.

След стълкновения между правителството и църквата и заплахата на Ал. Стамболийски, че Св. синод ще бъде сменен, както се сменят околийските началници, се постигна компромисно съгласие по състава и задачите на църковно-народния събор. В него участваха по право всички свещеници с висше образование и архимандрити и трима представители, назначени от Министерството на външните работи. По избор бяха делегатите на

ставропигналните манастири, духовните училища, на църковните епархии и на емигрантските организации.

На 7 февруари 1921 г. в сградата на Народното събрание започнаха заседанията на Втория църковно-народен събор. Участваха 280 души (128 духовници и 152 миряни), включително 75 представители на епархиите в отнетите български земи. Правителствен делегат на събора беше Н. Атанасов, негов помощник Хр. Стоянов³⁰.

Съборът се откри от Ал. Стамболийски, което се отчете от Св. синод като противоканонично. В обширна реч Ал. Стамболийски поласка духовенството, че винаги когато България е била пред пропаст, то е играло спасителна роля, и се опита да го насочи към дейност в защита на националната кауза и за балканско сближение чрез църквите, за борба с комунистическите идеи в селото и срещу алкохолизма³¹.

Първият църковно-народен събор в свободна България заседава с прекъсвания цяла година — до 14 февруари 1922 г. Новият екзархийски устав се работеше мудно и трудно. В подкрепа на враждебно настроените спрямо Земеделския съюз и всякакви реформи на църквата владици застанаха и избраниците на Македонските братства. Н. Атанасов имаше впечатление, че царят се опитва чрез Св. синод «да превие врата на земеделците». До края на земеделското управление изработеният все пак Екзархийски устав не беше приет от Народното събрание. Избраният от събора Духовен съвет беше от реакционно настроени църковни дейци³².

*

Непосредствено след установяването на самостоятелното земеделско правителство Военният съюз замисли свалянето му — било съставено от простаци. Ръководители на Лигата поканиха генерал М. Савов да оглави акцията. Той обаче отказа, защити земеделското правителство и съобщи на Ал. Димитров за замисъла на Лигата. ПП на БЗНС разгледа съобщението на генерал М. Савов, но почти никой не се изказа за прочистване на армията и вземане решителни мерки срещу Военния съюз³³.

Ал. Стамболийски като военен министър се задоволи с това да свика старшите офицери и да им разясни вредните последици за армията и народа от съществуването и дейността на Военния съюз с пожелание да работят за премахването му. Той определено подценяваше силата на военщината в България, не вярваше, че офицерството е фактор, който може да играе някаква роля в политическия живот и да подпомага реакцията³⁴. Ал. Стамболийски писа: «Познаващ чистотата на офицерската душа, аз никога не допусках, че българският офицер, в днешните мъчни дни, ще изневери на своя дълг и ще се впусне в борби, които могат да докарат най-тежки за страната ни последици»³⁵.

Тази мекушавост и благодушие окуражиха лигарите и те продължиха подготовката си за събаряне на земеделската власт.

Правителството имаше сведения, че Военният съюз се е свързал с някои буржоазни политики за обща акция, но мерки не последваха. Бяха уволнени само няколко видни лигари. Ал. Стамболийски освободи и Сл. Василев от поста началник на канцеларията на Военното министерство. Поводът беше, че Сл. Василев и Хр. Калфов бяха преснели и предали важни документи от външната политика на България на чужди държави³⁶. Но Сл. Василев получи друг отговорен пост във военното ведомство — стана началник на Военното училище, откъдето продължи дейността си като лигар.

За началник канцеларията на Военното министерство беше назначен полковник Г. Личев, несвързан с Военната лига и симпатизиращ на Земеделския съюз. Това стана повод за една дръзка антиправителствена акция на Лигата. На 9 септември 1920 г. офицерите лигари от Софийския гарнизон (200 — 300 души) се явиха въоръжени в двора на Военното министерство. Тяжна делегация протестира пред полковник Личев срещу извършените в армията назначения и уволнения и специално против самия Личев³⁷.

Тази акция стресна правителството. Последваха въпреки застъпничеството на царя нови уволнения на активни лигари — на генерал В. Лазаров, Каблешков, Каридов и др., включително и началника на генералния щаб генерал Хр. Нерезов. На уволнените се обясни, че напускат армията, понеже са предизвикали разстройство на дисциплината ѝ. Сега Сл. Василев трябваше да напусне и Военното училище и да поеме командването на полк в Пазарджик. Само след месец той подаде оставка с мотива, че за армията настъпват лоши дни и той не желае да присъства на нейното отслабване³⁸.

За началник щаба на армията беше наложен полковник Н. Топалджиков, противник на Военния съюз. Земеделското правителство се опря на него и на майор Н. Никифоров за париране на Военния съюз³⁹. Но това никак не беше лесно.

След акцията във Военното министерство Ал. Стамболийски свика Висшия военен съвет, който реши: 1. Осъжда и порицава най-строго «деянието» на офицерите от Софийския гарнизон поради гибелните последици за армията и страната. 2. Да се ликвидира окончателно с всякакви тайни организации като вредни и забранени от законите и положението във войската. Ал. Стамболийски апелира към офицерите да проявят патриотизъм и съзнание и ги увери, че ще осигури изпълнението на справедливите им искания, ако ги предавят в установената от закона форма⁴⁰.

Ал. Стамболийски проведе среща и с офицерите от Софийския гарнизон и също ги призова да се премахне Военният съюз, защото «селяните ще извадят сопите». За неговата глава земеделците ще вземат не само техните глави, но и на жените и децата им⁴¹.

В чуждия печат акцията на Военния съюз беше представена като «мнимо военно въълнение», израз на недоволството от съкращенията на офицерите⁴².

Раздразнен от уволненията и раз местванията, през октомври 1920 г. Военният съюз се ориентира към незабавно действие за «смазване на дружбашината». Сл. Василев се среща с представители на буржоазните партии за обсъждане на този въпрос. Той предложи да се ликвидира «дружбашкият режим», докато не е пуснал отровните си нокти в армията и интелигенцията. Офицерският корпус бил готов. Водачите на буржоазните партии обаче не се оказаха готови. Лигата не получи благословия и от двореца — царят се боеше да рискува, още повече, че нямаше и външна подкрепа. Акцията за събаряне на земеделския режим се отложи⁴³.

Земеделското правителство и Ал. Стамболийски се самоуспокоиха, че с Военния съюз е свършено. Възприе се линията на контакти и сближение с уволнените офицери, включително и лигарите, за привличането им на страната на БЗНС. Успехите в това отношение бяха нищожни — напуснаха Военния съюз и преминаха към БЗНС Ас. Буков и Хр. Чолаков и постепенно заеха място в ръководните му среди. Някои военни, като полковник Ив. Вълков и И. Пенев, адютант на Ал. Стамболийски, привидно симпатизираха на Земеделския съюз, но всъщност си останаха верни на Лигата⁴⁴.

В края на 1920 г. Военният съюз временно се притаи, избягвайки публичните изяви, но продължи да се организира и да се готви за събарянето на земеделското правителство.

«Зора» раздуваше въпроса с уволненията в армията, представяйки ги като наложени от долу, от дружбите. Въпреки че по време на обиколката на Ал. Стамболийски из Европа негов заместник във Военното министерство беше М. Турлаков, най-зловните ругатни се адресираха към «малокултурния» Р. Даскалов, който разстроил армията. В уводна статия, подписана с инициали, се укоряваше царят за посивното му държане в конфликта между военните и правителството⁴⁵.

Всъщност царят съвсем не беше непричастен. Неговият адютант Соларов публично обвини Н. Топалджиков и Н. Никифоров, че са изменили на монарха и са се впрегнали да обявяват република. Ал. Стамболийски поиска обяснение от царя по поведението на адютанта му. Вместо наказание Соларов получи назначение за началник на Военната област в Шумен — най-големия гарнизон със силно ядро на Военния съюз⁴⁶.

*

В лагера на противниците на земеделското правителство се оказа и възстановената в края на 1919 г. ВМРО. Отначало нейната дейност почти не се чувствуваше, но от пролетта на 1920 г. тя започна четническо движение във Вардарска Македония⁴⁷. През юли 1920 г. Т. Александров издаде окръжно за «автономно управление за трите части на тая област, сега разпокъсано между Сърбия, Гърция и България». «Тая цяла, обединена, независима или автономна Македония може да бъде поставена под покровител-

ството на Съвета на ОН или една от великите сили, членове в него, или може да влезе в югославската държава като равноправен член или в една федерация, ако сърбите приемат федеративно управление в новата държава»⁴⁸.

Съборът на Македонските братства в България, свикан през октомври 1919 г. в София, взе решение в същия смисъл — да се води «легална, но решителна борба за освобождението на Македония и въздигането ѝ в независима държава, в нейните географски и икономически граници, с пълно равенство на всички народности»⁴⁹.

Както се вижда, между целите на ВМРО и позицията на Земеделския съюз по македонския въпрос нямаше принципиална разлика. Въпреки това ВМРО беше враждебно настроена към земеделското правителство. Организацията считаше БЗНС и неговото управление за «пораженски», виновни за разпокъсването и поробването на Македония. БЗНС допринесъл за пробива при Добро поле, подкрепил Войнишкото въстание, Ал. Стамболийски заявил, че ще приеме мира, какъвто и да е, и подписа Ньойския договор. Арестуването на Т. Александров и Ал. Протогеров през ноември 1919 г. също озлоби техните привърженици. Освен това коалиционното правителство на Ал. Стамболийски реши да спре държавните субсидии за различните македонски дружества и дейци в чужбина. Тази мярка предизвика протест от македонските дружества в Женева и Цюрих, публикуван в швейцарския печат⁵⁰.

През лятото на 1920 г. ВМРО се свърза с демократите и цялата буржоазна опозиция за обща борба срещу правителството. ВМРО обвиняваше Земеделския съюз, че се опитва да привлече македонски дейци към правителството (назначен бе Гьорче Петров за ръководител на Бюрото за бежанците), че създава контрачети и подготвя убийството на Т. Александров⁵¹.

През септември 1920 г. Т. Александров изпрати от Вардарска Македония Първо предупреждение до Ал. Димитров, с копие до другите министри, шефовете на партиите, редактори на вестници и видни общественици. Ал. Димитров и Земеделския съюз публично се ругаеха, че са наложили «тиранически режим» и подготвят контрачети. Т. Александров не вярваше, че земеделците ще се вразумят и ще престанат да правят «лудости» като при Владая и Радомир, и завършваше със закана към Ал. Димитров — ако пречи на ВМРО, ще си ступи главата⁵².

През октомври 1920 г. в София се проведе Втори събор на Македонските братства, на който македонското движение се разедини. От изпълкома на братствата се отцепиха група делегати (Н. Юруков, д-р Ф. Атанасов, д-р Хр. Татарчев и др.) и формираха т. нар. Временна комисия, около която се събра значителна част от емиграцията и се образува Федеративна революционна организация. Тя издигна лозунга «Независима федеративна Македония при пълно и равно участие в управлението на всички населяващи

я народности да служи за съединително звено между балканските държави за образуване на Балканска федерация»⁵³.

Привържениците на Т. Александров представиха разцеплението за инспирирано от Земеделския съюз. За да спасят от отчуждаване хотел «Панах», собственост на Н. Юруков и тъста на Ф. Атанасов, те двамата станали инициатори за формиране на федеративната македонска организация, свързана с правителството.

В началото на 1921 г. Т. Атанасов се завърна в София и поведе борба с федералистите и земеделската власт⁵⁴.

*

Новата 1921 г. реакционните сили в страната започнаха с координиране на дейността си. На 1 януари се проведе среща на лигари с Ал. Цанков и представители на ВМРО. Но правителството смяташе, че Македонската организация не се занимава с никаква неразрешена и нелегална дейност⁵⁵.

Насърчен от активизирането на опозиционните сили, цар Борис започна, макар и презапзливо, да се намесва в работата на правителството, иронично наричаше Ал. Стамболийски «пейгамбер» (пророк). Царят загатна на Ал. Малинов да направи това, което мисли, че е добро за страната. Левите дейци на БЗНС недоволстваха от поведението на царя, Р. Даскалов публично се изказа против него. Буржоазната позиция използва случая да разпространи слуха, че предстои обявяването на република⁵⁶.

2. ШЕСТНАДЕСЕТ И КОНГРЕС НА БЗНС

(12 — 16 февруари 1921 г.)

Редовният XVI конгрес на БЗНС следваше да се проведе през есента на 1920 г. По ред причини и главно поради отсъствието на Ал. Стамболийски от страната той не се състоя в определения от устава срок. В началото на 1921 г. свикването на конгреса стана съвсем наложително. Трябваше да се направи равностойка за първия цикъл от реформи и за външнополитическата дейност на правителството и да се определи по-нататъшният курс при усложнената обстановка в страната и в съюза.

Организационно-политическото състояние на Земеделския съюз в навечерието на XVI конгрес започна да става обезпокоително. Амбицията на Ал. Стамболийски беше съюзът не само да се масовизира, но и да стане стегната и дисциплинирана организация. По въпроса за масовизирането се бореха обаче две разбирания: 1. Съгласно уставното изискване да се набират нови членове изключително от селяните и хората, занимаващи се със земеделие. 2. Да се приемат всички желаещи независимо от тяхната професия и социално положение.

На практика в съюза навлизаха не само трудещи се селяни, но и свещеници, учители, занаятчии, чиновници, дори и отделни лихвари, също и доста службогонци карьеристи. През юли 1920 г.

се учреди организация на учителите земеделци. Беше подготвено образуването и на железничарски дружби, но някои среди в съюза се противопоставиха и това начинание се отложи⁵⁷.

Успех представляваше организационното приобщаване на П. Д. Петков към БЗНС. В началото на 1921 г. с писмо до ПП той съобщи, че счита за дълг «да се нареди в редовете на селяните, които пазят добродетелите на българина, и да сподели с тях радости и скърби. . .»⁵⁸. Отдаде силите си на БЗНС един голям демократ, патриот и способен дипломат.

Масовизацията вървеше добре. За една година броят на членовете на БЗНС нарасна с над 10 000. В началото на 1921 г. съюзът броеше 87 133 членове, организирани в 3014 дружби. Преобладаваха бедните селяни — броят на членовете със земя до 50 дка представляваше вече 60% (през 1919 г. е 51%), нарасна процентът и на безимотните (2475 души), но влязоха и средни, и отделни богати селяни.

Въпреки подобрения социален състав съществуваша неотчетени, нередовни и дори фиктивни дружби, дисциплината беше доста слаба⁵⁹.

Основната част от земеделската маса одобряваше и подкрепяше вътрешната и външната политика на правителството. Имаше обаче и разочаровани и недоволни от собствената си власт земеделци, които смятаха, че съюзната програма не се изпълнява, че реформите са непълни и не се прилагат. Издигаха се искания за единствен прогресивен подоходен данък, повишаване цените на храните и снижаване на износните им мита, провеждане на аграрна реформа, одържавяване на аптеките и др. Имаше критика и отясно: приемат се много и прибързани закони, правителството погизва съюзните принципи и води страната към прогром и др. Окръжните земеделски дружби във Варна и Плевен, околийската организация в Сливен и някои селски дружби гласуваха порицаващи правителството резолюции. Недоволни от съюзната политика бяха и Старозагорската окръжна и Карнобатската околийска дружба⁶⁰.

Някои дружби се разпадаха, започна процес на преминаване на земеделци към БКП, а в отделни случаи и към буржоазните партии. Демократи и либерали се заеха да привличат недоволните земеделци в своите редове. Активизираха се драгиевистите. Те организираха протестни земеделски събрания, опитваха се да спечелят някои дружби за отмяна на решението за изключването на Д. Драгиев, Д. Тенев и Ст. Момчев от съюза, поощряваха разколническите настроения в съюза⁶¹.

Имайки предвид това състояние на нещата, след завръщането си от Европа Ал. Стамболийски се посвети изцяло на подготовката на конгреса. Той проучи настроението на членската маса, нивовите дейци и министрите, положи усилия да вникне в раздорите и недоволството. Десните се надяваха, че Ал. Стамболийски няма да успее да овладее конгреса и да наложи своята линия⁶².

Първият конгрес на БЗНС през неговото самостоятелно управление се очакваше с нескриван интерес от буржоазната опозиция, двореца и съглашенските сили. «Пряпорец» следеше и отразяваше подготовката на конгреса и критикуваше Д. Драгиев, че имал «добри намерения», но пасувал, а злото в Земеделския съюз било упорито и активно. Демократите злобееха, че Ал. Стамболийски и привържениците му ще имат надмощие на конгреса и ще определят политиката на съюза⁶³.

Царят беше сериозно разтревожен. Няколко дни преди конгреса посети Ал. Стамболийски, за да се информира по въпросите, с които ще се занимава конгресът, и по-специално не стои ли на дневен ред републиката. Борис не остана доволен от уверенията на земеделския ръководител, че тронът му не е заплашен. През дните на конгреса той беше нащрек, в двора на двореца дежуреха 2 автомобили, в случай че се реши нещо неблагоприятно за него⁶⁴.

Шестнадесетият конгрес беше по същество земеделски събор — участваха около 20 000 делегати и гости. Присъстваха чужди дипломати и гости от Турция. Очакваните представители от Сръбската и Румънската аграрна партия не дойдоха поради пречки от правителствата. От името на чешките аграрци Швехла изпрати поздравления до конгреса с извинения, че не са могли да изпратят свой представител поради политическите условия в Чехословакия⁶⁵.

Конгресът започна с манифестация в центъра на София. Деловата част протече на манежа на Военното училище под председателството на Р. Даскалов⁶⁶.

В своята известна осемнадесетчасова реч Ал. Стамболийски направи обзор на борбите на БЗНС в миналото и на постиженията и проблемите на селската власт в едногодишното ѝ съществуване. Той формулира няколко десетки задачи пред съюза: провеждане на народен съд, да се включат в бюджета на страната «без особени церемонии» 50 % от капиталите на всички политици и кождери, виновни за войната, да се проведе трудовата поземлена собственост, да се развият кооперациите, да се работи за електрификацията на страната, да се приложи трудовата повинност, да се прекратят македонските чети и др., но не посочи възловите проблеми, от които зависеше стабилизирането на земеделската власт и демократизирането на страната. Ал. Стамболийски основателно смяташе, че не бива повече да се бърза със законодателството, усилията на съюза и правителството да се съсредоточат върху успешното приложение на гласуваните закони и реформи.

Специална част от речта на Ал. Стамболийски, оформена като Доклад до народа, беше посветена на външнополитическите проблеми. В нея се обясняваше неизбежността на тежкия мирен договор, като същевременно се внушаваше, че той няма да бъде вечен, правата българска национална кауза ще възтържествува, страната ще получи излаз на Бяло море.

Главната заплаха за режима Ал. Стамболийски виждаше

отляво, от страна на БКП. Земеделският съюз трябваше да се въпрегне за обезсилването и «погубването» на комунизма. Ако комунистите се опитат да действуват против земеделската власт, спрямо тях ще се приложи селска диктатура.

Опасността отлясно, от реакционните сили, въпреки стълкновенията с Военния съюз и активизирането на буржоазните опозиционни партии определено се подценяваше от Ал. Стамболийски. Всички неприятелски гнезда са поразени, заяви той. Буржоазните партии не могат да се съживят, свирепата Военна лига е смазана, църквата е обуздана, учителството — усмирено⁶⁷.

Оценките на Ал. Стамболийски се споделяха от болшинството конгресисти. Установената самостоятелна власт и следваният от нея курс получи пълно одобрение. В изказванията на делегатите и изпратените до Ал. Стамболийски бележки се съдържаха предложения и искания главно по законопроекта за Трудовата поземлена собственост: максималният размер на притежаваната земя да се определя съобразно членовете на семейството; оземляването да става без заплащане; ясно да се посочи откъде ще се осигури земя за оземляване в селищата, където липсват едри земепритежания и др. Втората грижа на делегатите беше Консорциумът. Искаше се подобряване на неговата дейност с оглед по-доброто заплащане на производителя. Имаше много предложения по благоустрояването, хигиенизирането и електрификацията на селата.

Не липсваха и радикални искания: за изземване на капиталите над 300 000 лв., превръщане на индустрията в кооперативна, ограничаване на търговците, безплатно медицинско обслужване и образование и др. Многократно се вдигаха възгласи за народен съд и за разправа на място с виновниците за народните бедствия през войните⁶⁸.

В речта на Ал. Стамболийски и в изказвания и реплики се поставиха и два принципиални и взаимно свързани въпроса: републиката и конституцията. Като подчерта, че земеделците са републиканци, Ал. Стамболийски се опита да обоснове защо в момента не е нужно, нито възможно да се премахне монархията. Републиката се установява обикновено с кръв, така ще стане и в България. Ще има реакция отлясно и отляво; ще се противопостави Военният съюз, социалисти и комунисти ще направят преврат, България ще бъде разпокъсана. Всичко това може да се спести, защото царят е напълно конституционен държавен глава. Ал. Стамболийски представи България за «същинска земеделска република, на която председател е цар Борис III».

По-младите и борбени земеделци опонираха на Ал. Стамболийски по въпроса за монархия. Цв. Аврамов например заяви, че не бива да се величае царят и да се отлага въпросът за републиката, защото Борис иска да свали земеделското правителство. Това изказване не получи подкрепа от конгреса⁶⁹.

В речта си Ал. Стамболийски изтъкна, че прокарването на

редица реформи и народен съд налага съюзът да върви «пъзъм Конституцията». Буржоазните партии са я нарушавали хиляди пъти, Земеделският съюз също има право да не я спазва. Няма да нарушим Конституцията — вметна Ал. Стамболийски, — защото още не сме я създали. На въпроса, съгласни ли са с това, делегатите отговориха утвърдително. Мнозина се изказаха за изменение на Конституцията, за да не се ограничава реформното дело и въобще политиката на съюза.

М. Турлаков обаче застъпи противно схващане — всяко желание и реформа на организацията да се «примирява» с основния закон, т. е. да не предприема нищо, което надхвърля нейните рамки. Българската конституция, подчерта М. Турлаков, предвижда конституционно-парламентарно управление. Да я отхвърлим и прегазим е равносилно на анархия и безправие⁷⁰.

Конгресът не гласува решение по този въпрос. Десните бяха за формалното и фактическо запазване на Конституцията. Полевите сили в Земеделския съюз, включително и Ал. Стамболийски, се стремяха към радикални мерки и реформи, но смятаха, че моментът не е назрял за нейното изменение и тя трябва просто да се заобикаля.

Десните чрез своя говорител М. Турлаков се противопоставиха и на «крайните настроения в конгреса», на «студно изобретателните», но нереални и неизпълними искания на делегатите, противоречащи на съюзния устав и програма. М. Турлаков се опита да подкопае и личното влияние и обаяние на Ал. Стамболийски. Десните отправиха много язвителни бележки и критика по адрес на Ал. Димитров, но не успяха да се разправят с него, нито да наложат желаните изменения в курса на управлението. По-късно М. Турлаков обясни, че не бивало да се оттеглят от правителството, въпреки че конгресът не ги послушал, защото по-голяма в момента била опасността от болшевиизирането на страната, отколкото от «виоглавия» Стамболийски⁷¹.

Ал. Стамболийски разобличи доста остро драгиевистите, но омаловажи опасността от десничарите вътре в съюза — той само леко засегна М. Турлаков и Ал. Радолов.

Ал. Стамболийски сложи пред конгреса оставката на кабинета, но с акламации получи мандат отново да състави правителство⁷². Това беше в разрез с парламентарните норми и традиции и изразяваше тенденцията да се разчупят рамките на буржоазната демокрация.

Конгресът избра ПП, в което нямаше привърженици на десницата: Ал. Стамболийски, редактор на «Земеделско знаме»; помощник редактори Сп. Дупаринов, Ст. Калъчев и Гр. Бояджиев; К. Павлов, секретар; К. Велчев, касиер.

Шестнадесетият конгрес не внесе очакваните от десните промени в политиката на съюза. Утвърди се линията да се проведат приетите реформи и се наложат нови. Не се сбъднаха и очакванията на реакцията за разцепление на БЗНС или присъединяване

на отделни негови групи или дейци към Д. Драгиев. Конгресът обаче не даде достатъчно отпор на десницата около М. Турлаков. Прояви се враждебност към БКП, а се подцени очевидната опасност от буржоазнореакционните сили и се внесе вредно успокоение в земеделската маса. Нереалистичната и наивна оценка на Ал. Стамболийски за цар Борис създаваше известни илюзии и по отношение ролата на двореца в политическия живот и управлението на страната.

Оценката на БЗНС за Шестнадесетия конгрес беше твърде самодоволна — по-велик, по-знаменит и съдбоносен конгрес не е имало, писа в «Земеделско знаме»⁷³. Не се видя никакъв пропуск или неправилна постановка, а това задълбочи някои негативни тенденции в политиката на съюза.

Конгресът стана злобата на деня. Буржоазният печат му отдели немалоко внимание. Демократите се възмущаваха, че конгресът дал «невъзможна рецепта» за управление. Само няколко от фиксирани реформи били достатъчни да претоварят нещастната държавна талига⁷⁴. «Зора» писа, че на земеделския конгрес се заличила границата между реалното и фантастичното, между решенията и благопожеланията. Исканията, издигнати от делегатите, свидетелствували за липса на зряло политическо съзнание у мнозинството на Земеделския съюз. Селската организация поемала тежка отговорност с решенията на своя конгрес. Изказваше се задоволство от речта на М. Турлаков⁷⁵.

Конгресът възбуди интереса и на съглашенските страни. Английският посланик Пиил изпрати няколко информации до Форин Офис за неговия ход и постановки. Считахме конгреса за добре организиран и ръководен. Речта на Ал. Стамболийски Пиил определи като «стъписваща». Изпълнението само на половината от конгресните решения, писа той, ще придаде на законодателството на България «уникален характер». На Пиил особено се хареса «безкомпромисното» отношение на Ал. Стамболийски и на конгреса към БКП⁷⁶.

В същия дух се появиха оценки за конгреса и в английския печат⁷⁷.

Пико също следеше и тълкуваше конгреса на БЗНС. Той считахме конгресистите за «примитивна аудитория», на която само можела да допадне «грубоватата» реч на Ал. Стамболийски. Тенденцията за многобройни реформи шокираше Пико, но му харесваше решимостта да се прегради пътят на болшевиизма. Макар че нямаше лични симпатии към Ал. Стамболийски, Пико беше доволен от стабилното му положение в съюза, понеже имал желание да се сближи със Съглашението, а чрез него и със съседите и да води миролюбива политика⁷⁸.

Още в началото на самостоятелното управление на БЗНС в правителството се проявиха значителни различия и противоречия. Двете линии, които се проявиха на конгреса, всъщност се зародиха доста преди него. Десните целенасочено действаха за дезавуиране на по-левите и енергични министри. Реакцията и дворецът ги насърчаваха, разчитайки Ал. Стамболийски да бъде заместен от М. Турлаков, да се извърши промяна надясно и да се провалят приетите и планирани реформи. ~~Подтикван от Д. Драгиев, Ал. Радолов непрекъснато атакуваше Ал. Димитров.~~ Като министър на вътрешните работи Ал. Димитров създавал колизии със съдебната власт, не умее да се бори с разбойническите банди, допускал болшевишки агенти в страната, трудно се справял с устройването на бежанците, търпял корупция в санитарното ведомство на министерството си, опропастил Народен магазин и др. Проявявал неетърпимост към Ал. Димитров и М. Турлаков⁷⁶.

Ал. Димитров беше ненавиждан и от двореца — не проявявал достатъчно почитание към царя и съглашенските представители. Той беше «дразнеща персона» за Пико, защото допускал «скандално снизхождение» към болшевишката пропаганда. Пико очакваше отстраняването на «двама-трима неприятни министри» и преди всичко на Ал. Димитров. Пиил смяташе Ал. Димитров за хитрец и «циничен комбинатор», който се укрепил във вътрешното министерство и добре си служи с него за политически и лични цели. Според Пиил даже Ал. Стамболийски започнал да се бои Ал. Димитров «да не преобърне правителството с главата надолу»⁸⁰.

Втората фигура в правителството, която събирала ненавистта на десните, двореца и съглашенските сили, беше Р. Даскалов — изразител според английската легация на «младите и доста крайни членове на Земеделския съюз»⁸¹.

Противоречията между министрите се пренесоха и в парламентарната група. Те не бяха секрет за парламента, проникнаха и в печата. Всички очакваха преустройство на кабинета. Опровергаващите изявления на Ал. Стамболийски и Ал. Димитров, че всичко е благополучно, че в правителството и парламентарната група цари единомислие, не убедили никого⁸².

Положението в правителствените среди се комплицира особено по време на стодневната обиколка на Ал. Стамболийски. Веднага се почувства отсъствието на обединяващата и авторитетна личност. Ал. Радолов поиска от кабинета да излязат Ал. Димитров и Н. Атанасов, иначе той ще напусне. Това накара Ал. Димитров да заяви, че след завръщането на Ал. Стамболийски ще подаде оставка⁸³.

В края на 1920 г. и началото на 1921 г. правителството беше пред криза. Буржоазната опозиция реши, че е дошло времето да

наложи отново коалиционен кабинет. При среща с Ал. Стамболийски в Париж Ив. Гешов се опита да го убеди, че изходът е да застане зад Народната партия, да ѝ даде едно-две места в кабинета. Ал. Стамболийски отговори, че за коалиция може да се мисли едва след изтичане мандата на действащия парламент.

Домогваха се до коалиция със Земеделския съюз и радикалите. Фаворизиран от французите, Н. Генадиев също претендираше за участие в правителството — да стане министър на външните работи, даже министър-председател. Той смяташе, че ще може да компенсира липсващите му позиции в парламента чрез поддръжка от привържениците на М. Турлаков и радикалите⁸⁴.

Буржоазният печат не вярваше, че Земеделският съюз ще потърси опора в която и да е от «кокалановските» партии. «Зора» апелираше към «съзнателните елементи» в съюза да се организират и обособят и с помощта на «други партии», т. е. опозицията, да наложат нов курс на правителството⁸⁵.

Английските и френските дипломати, които следяха положението в земеделските среди, не споделяха надеждата, че може да се извършат промени в кабинета или да се пренасочи неговата политика. Пико писа: да се мисли, че Ал. Стамболийски няма да изпревари атаката на своите противници, значи да не се познава Ал. Стамболийски⁸⁶.

За да отслаби напора на опозицията и обезоръжи десните в правителството, на конференция на банковите директори в началото на януари 1921 г. Р. Даскалов обеща коригиране, даже отмяна на мерките, ограничаващи капитала. При завръщането си от Европа Ал. Стамболийски даде уверения на Пиил, че не след много време ще престанат затрудненията на вътрешния и чуждия капитал. Тия изявления се приеха с резерви⁸⁷.

След конгреса Ал. Стамболийски реши, че е уместно на първо време да намали напрежението в кабинета, като отдалечи за известен период Ал. Димитров от страната, още повече, че имаше доста проблеми, решаването на които зависеше от външни сили. Формално Ал. Димитров получи задачата да ревизира легациите в европейските държави. Всъщност той посети Прага, Будапеща, Виена и Варшава по икономически въпроси и създаването на Зеления интернационал⁸⁸.

Добре дошла беше и поканата на английското правителство Р. Даскалов да посети Англия. На Р. Даскалов беше възложено да проучи английските, френските и белгийските пазари. В Брюксел той се запозна с работата на Германско-съюзническата финансова комисия. В Лондон проучи въпроса за снемане възбраната върху българските имоти в Англия, наложена заради репарациите, пледира за Тракия и излаза, потърси Асоциацията на английските производители във връзка с програмата за водите. Р. Даскалов посети и Франция⁸⁹.

И двете мисии бяха полезни, но положението в правителството, вместо да се подобри, се влоши. Озлобени от неуспеха си

на конгреса, десните започнаха да стават безскрупулни и нагли. В ранната пролет на 1921 г. Ал. Стамболийски сериозно заболя, имаше опасност за живота му. Възползвайки се от това обективно обстоятелство и отсъствието на Р. Даскалов и Ал. Димитров, турлаковистите се опитаха да загратят ръководството на властта.

Поради тежкото състояние на Ал. Стамболийски Министерският съвет, съвместно с парламентарната група, реши да се съобщи телеграфически на Ал. Димитров да се върне. Това се възложи на М. Турлаков, но той не го направи. След няколко дни той свика Министерския съвет и предложи да се избере нов министър-председател, защото мнението на лекарите било, че Ал. Стамболийски ще умре. Ст. Омарчевски лансира М. Турлаков за глава на правителството. Останалите министри не приеха това предложение, като се аргументираха, че държавата не е в опасност, нито пък Конституцията изисква в подобен случай смяната на министър-председателя.

Тогава М. Турлаков реши да опита с парламентарната група. Свика я и предложи да посочи заместник на Ал. Стамболийски предвид близката му смърт. Даже и да оздравее, той щял да има нужда от продължителна почивка. Парламентарната група се отнесе с възмущение към това предложение и наруга М. Турлаков. Създаде се впечатление, че идеята за смяната на Ал. Стамболийски с представител на десницата е вдъхната от двореца. Депутатът Ан. Грозков недвусмислено заяви на М. Турлаков, че други искат чрез него «жива мечка да дерат»⁹⁰.

Опитът на десните за преврат не успя — не беше лесно да се дезавуира Ал. Стамболийски. Но тази акция показва, че групата на М. Турлаков съвсем не е пасивна, че ще се бори с всички възможни средства да се наложи в съюза и правителството. Ръководните земеделски среди и преди всичко Ал. Стамболийски се отнесоха обаче твърде примирително към десните. Спрямо тях не се взеха никакви ограничителни мерки, аспирациите на М. Турлаков към министър-председателския пост се потулиха. Това позволи на десницата да укрепи влиянието си в съюза и да претендира за не-солидни позиции в правителството.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Мир, 6027, 22 юни 1920; България, 224, 30 авг.; 21, 9 дек. 1920; Радикал, 139, 28 юни; 148, 8 юли; 157, 20 юли; 180, 16 авг.; 195, 3 септ. 1920; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 154.
- ² Пряпорец, 158, 20 юли; 165, 28 юли; 169, 2 авг.; 175, 9 авг. 1920; Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 463, 900; кн. 3, с. 1384—1385, 1690—1691, 1775.
- ³ Земеделско знаме, 33, 11 авг. 1920.
- ⁴ НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 425, л. 18; Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1797; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 39—40.
- ⁵ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1762—1783, 1789—1799, 1847—1864, 1865, 1866.
- ⁶ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 1, л. 41, 67, 69, 127—128, 134, 138, 228—234, 239, 244.

⁷ Пак там, л. 247; Пряпорец, 255, 8 окт. 1920.

⁸ България, 241, 18 септ. 1920.

⁹ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 103, л. 2; Радикал, 228, 14 окт. 1920.

¹⁰ Народ, 252, 29 ноем. 1920.

¹¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1422, л. 199; PRO, FO, 388/8; НАИИ, а. к. IV, оп. 96, а. е. 14, л. 27; а. к. XII, оп. 31, а. е. 393, л. 885; Димитров, И., България на Балканите. . . , с. 23.

¹² ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 1, л. 79, 210—212; а. е. 2, л. 1, 79, 80; а. е. 3, л. 1, 15, 17—18, 78—79; а. е. 48, л. 10—11; а. е. 69, л. 41; а. е. 74, л. 12; а. е. 78, л. 34; Радикал, 155, 17 юли; 228, 14 окт. 1920; Стефанов, Хр., цит. съч., с. 197—200.

¹³ НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 425, л. 10—11; България, 283, 9 ноем.; 5, 19 ноем. 1920.

¹⁴ ЦДИА, ф. 401, оп. 1, а. е. 79, л. 32; а. е. 104, л. 1.

¹⁵ PRO, FO, 388/8.

¹⁶ Коларов, В., Спомени, с. 474—475; Пряпорец, 269, 1 дек. 1920; Зора, 483, 29 дек. 1920; България, 21, 9 дек. 1920; Народ, 261, 9 дек., 255, 2 дек. 1920; Радикал, 282, 20 дек. 1920; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 129, л. 16.

¹⁷ Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1186; НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 394, л. 886—887.

¹⁸ Зора, 472, 10 дек., 483, 23 дек. 1920; Радикал, 234, 21 окт. 1920.

¹⁹ Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1182—1185; Пряпорец, 10, 15 ян. 1921.

²⁰ Пряпорец, 11, 17 ян.; 12, 18 ян.; 16, 21 ян. 1921; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2727, л. 67—68; ф. 300, оп. 1, а. е. 80, л. 56.

²¹ Пряпорец, 10, 15 ян.; 14, 21 ян.; 18, 26 ян. 1921; Зора, 499, 16 ян. 1921.

²² Чехословашки извори за българската история, т. 1, с. 100, 104. Димитров, И., България на Балканите и в Европа, с. 22—24.

²³ Димитров, И., Френската дипломатия. . . , с. 410; НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 393, л. 883—885; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1442, л. 199; НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 425, л. 18.

²⁴ Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 3, 1775, 2181—2204; Зора, 385, 26 авг. 1920; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4307, л. 1; Държавен вестник, 177, 5 ноем. 1920.

²⁵ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2094, л. 23, 24, 25—26, 28—42, 44—51.

²⁶ Пряпорец, 200, 18 септ. 1920.

²⁷ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1769; Дерменджиев, Ив. Развитие на държавния апарат в България. . . , с. 329.

²⁸ Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 3, с. 1769, 1774—1776, 1804—1805, 1820—1821, 2046; Държавен вестник, 177, 5 ноем. 1920.

²⁹ Зора, 492, 3 ян.; 498, 15 ян.; 501, 19 ян. 1921; Македония, 47, 26 май, 84, 6 окт., 88, 23 окт., 102, 12 дек. 1920.

³⁰ Стамболийски, Ал., Земеделско управление. . . , с. 74—75; Общ годишник на България 1922, № 1, с. 115; Атанасов, Н., цит. сп. л. 66; Държавен вестник, 233, 3 ян., 238, 25 ян. 1921.

³¹ Първият църковно-народен събор в свободна България, С., 1921, с. 7, 13—14, 19—20, 23, 26, 29, 31, 34, 36.

³² Атанасов, Н., цит. сп., л. 66; Победа, 15, 17 февр. 1922.

³³ ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 10, л. 4—5.

³⁴ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 452, л. 1; Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 485—487.

³⁵ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 452, л. 1.

³⁶ Василев, Сл., цит. съч., с. 8; Муравиев, К., Събития и хора, л. 25.

³⁷ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 452, л. 1; Атанасов, Н., цит. сп., л. 33; Радолов, Ал., цит. съч., с. 59.

³⁸ ЦДИА, ф. 27, оп. 1, а. е. 39, л. 1, 2; а. е. 324, л. 1; а. е. 325, л. 2.

³⁹ Атанасов, Н., цит. сп., л. 33.

⁴⁰ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 452, л. 2; Гришина, Р., Возникновение фашизма. . . , с. 70.

⁴¹ Стамболийски, Ал., Земеделското управление. . . , с. 49—50.

- ⁴² ПЧП, 345, 11 окт. 1920, с. 1.
⁴³ *Василев, Сл.*, цит. съч., с. 15.
⁴⁴ ЦДИА, ф. 27, оп. 2, а. е. 48, л. 1; *Муравиев, К.*, Събития и хора, л. 55, 59, 63; *Василев, Сл.*, цит. съч., с. 14—15.
⁴⁵ Зора, 470, 8 дек.; 486, 26 дек. 1920.
⁴⁶ *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 34.
⁴⁷ *Палешутски, К.*, Вътрешната македонска революционна организация (1918—1924 г.), с. 67—68.
⁴⁸ *Михайлов, Ив.*, цит. съч., с. 116—117.
⁴⁹ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 91, л. 23.
⁵⁰ Правителството на Ал. Стамболийски и македонското освободително движение според данни на Вътрешната Македонска революционна организация, Печатница Автономна Македония, май 1923, с. 7—10; Македония, 1325, 20 март 1930; 1705, 29 март 1932; НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 21, л. 24.
⁵¹ НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 84, л. 2; *Палешутски, К.*, цит. съч., с. 69; Правителството на Ал. Стамболийски и македонското освободително движение. . ., с. 10—11, 109, 110.
⁵² *Михайлов, Ив.*, цит. съч., с. 199—201.
⁵³ *Палешутски, К.*, цит. съч., с. 81.
⁵⁴ Правителството на Ал. Стамболийски и македонското освободително движение. . ., с. 12; *Михайлов, Ив.*, цит. съч., с. 34—35.
⁵⁵ ЦДИА, ф. 27, оп. 1, а. е. 325, л. 2; ф. 176, оп. 4, а. е. 1093, л. 99.
⁵⁶ ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 3, л. 1; PRO, FO, 371/8568; НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 895, л. 893; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 27—28.
⁵⁷ ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 946, л. 2; ф. 300, оп. 1, а. е. 76, л. 23; а. е. 64, л. 26; Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 1843.
⁵⁸ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 878, л. 10.
⁵⁹ *Геновски, М.*, Пътят на земеделското сдружение, с. 52—53.
⁶⁰ Земледелско знаме, 7, 14 март 1921; *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 56, 181; Земледелска правда, 86, 15 ян. 1921.
⁶¹ Земледелска правда, 28, 15 ян.; 30, 26 ян.; 31, 29 ян. 1921; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 36, л. 13, 14; а. е. 44, л. 60; а. е. 67, л. 34; а. е. 73, л. 47.
⁶² ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 631, л. 11; НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 395 л. 888—889.
⁶³ Пряпорец, 276, 2 дек. 1920; 2, 4 ян.; 10, 15 ян.; 14, 21 ян.; 17, 25 ян. 1921.
⁶⁴ *Атанасов, Н.*, цит. сп., с. 41.
⁶⁵ PRO, FO, 371/5798; Чехословашки извори за българската история, т. I, с. 104.
⁶⁶ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 10; Зора, 523, 14 февр. 1921.
⁶⁷ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 40—107, 124—172.
⁶⁸ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 97, л. 1—60; *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 53, 54, 66; Зора, 524, 17 фев. 1921.
⁶⁹ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 109; *Атанасов Н.*, цит. сп., л. 40.
⁷⁰ *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 56; НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 395, л. 893; Зора, 524, 17 фев. 1921.
⁷¹ *Турлаков, М.*, История, принципи и тактика на БЗНС, Ст. Загора, 1927, с. 219—221; *Турлаков, М.*, Съдбоносни дни. С., 1926, с. 46—47; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 44—46; Обнова, 25, 16 юни 1923.
⁷² *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . ., с. 68, 88, 189, 192.
⁷³ Земледелско знаме, 6, 12 март 1921.
⁷⁴ Пряпорец, 32, 11 февр.; 35, 15 февр. 1921; Демократия, 1921, № 15, с. 6.
⁷⁵ Зора, 522, 13 февр.; 524, 17 февр., 525, 18 февр., 532, 25 февр. 1921.
⁷⁶ PRO, FO, 371/5798.
⁷⁷ Земледелско знаме, 30, 14 май 1921.
⁷⁸ НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 395, л. 891; а. е. 397, л. 892, 893, 895—897.
⁷⁹ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 631, л. 9—11, 14—15; Дневн. на XI ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 423, 604.
⁸⁰ PRO, FO, 371/5798, 371/8568.
⁸¹ PRO, FO, 371/8568.
⁸² Пробуда, 86, 25 юни; 106, 19 юли 1920; Мир, 6042, 9 юли 1920; Радикал, 189, 8 септ. 1920.
⁸³ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 631, л. 11; Помен за Ал. Димитров, с. 89; Зора, 468, 5 дек. 1920; PRO, FO, 371/5798.
⁸⁴ Радикал, 280, 18 дек.; 276, 14 дек.; 284, 22 дек. 1920; PRO, FO, 371/5708; 371/8568; 388/8; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1380, л. 39.
⁸⁵ Зора, 496, 13 ян.; 497, 14 ян. 1921.
⁸⁶ PRO, FO, 371/5798.
⁸⁷ Зора, 493, 6 ян. 1921, PRO, FO, 371/5798.
⁸⁸ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4449, л. 2; Земледелско знаме, 1, 27 февр. 1921; Помен за Ал. Димитров, с. 59.
⁸⁹ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4439, л. 1; PRO, FO, 371/5806; Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 4, с. 2607—2608; Земледелско знаме, 9, 16 март, 16, 5 апр., 19, 13 апр. 1921. За посещенията на Р. Даскалов в европейските държави вж. също *Шарланов, Д.*, цит. съч., с. 8.
⁹⁰ *Радолов, Ал.*, цит. съч. 120—130; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 47; *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 189; В своите спомени М. Турлаков и Ал. Оббов преиначават случая (*Турлаков, М.*, Кой и защо ме изключи от БЗНС, с. 26—27; Оббов, Ал., Из моите спомени, т. I, л. 77—79).

ГЛАВА ШЕСТА
ПОЛИТИКАТА НА БЗНС
ПОД КОНТРОЛА
НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА
КОМИСИЯ

1. МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА КОМИСИЯ
В БЪЛГАРИЯ

Съгласно чл. 130 от мирния договор след влизането му в сила в София трябваше да се образува Междусъюзническа комисия от представители на Великобритания, Франция и Италия. България ще се представлява от комисар, който ще участва в заседанията на комисията, когато бъде повикан, и без право на глас. Комисията ще действа, докато България изплати всичко дължимо по договора. Членовете ѝ ще се ползват с дипломатически права и имунитет. Българското правителство се задължаваше да обнародва закон за правата на Междусъюзническата комисия, предварително одобрен от страните, представени в нея.

На 27 февруари 1921 г. в София пристигна Междусъюзническата комисия в състав: граф Шеризе (Франция), Колвин (Англия) и принц Боргезе (Италия) заедно с деветчленен секретариат. Тя се представи на царя и на Ал. Стамболийски и започна работа.

За български комисар към Междусъюзническата комисия бе определен Р. Даскалов, а за негови помощници — М. Савов, Н. Стоянов и видният икономист К. Попов. Комисарството разполагаше с кредит от един милион лева¹.

Макар че Междусъюзническата комисия се очакваше, идването ѝ предизвика смущение в правителствените среди. В «Земледелско знаме» писа, че за България започва «най-трудно изпитание». Официозът декларира, че България ще изпълни задълженията си по договора, но това зависи и от съдействието на съглашенските представители. Апелира към Междусъюзническата комисия да не иска невъзможното и да не накърнява държавния суверенитет на страната².

Междусъюзническата комисия дойде, когато бяха вече изтекли първите два платежни срока за репарациите — 1 юни 1920 и 1 януари 1921 г. (двете вноски бяха равни на 45 млн. зл. франка или 1,5 млрд. книжни български левове). На първото заседание на комисията министърът на финансите М. Турлаков заяви, че България няма да плаща нищо по договора. Председателят Шеризе поиска веднага да оттегли думите си, иначе комисията ще си замине и ще последват санкции. М. Турлаков трябваше да смекчи тона и да помоли само за отсрочка на плащанията до началото на 1923 г.

На 18 април се състоя среща на Ал. Стамболийски с Междусъюзническата комисия. Резултатите не се оповестиха, но Ал. Стамболийски избягваше разговори и интервюта и в политическите среди се тълкуваше, че те са тревожни за България. Според някои сведения комисията упражнила груб натиск по ред въпроси и имала намерение да приложи всички средства, за да осигури изплащането на репарациите. Освен това на Ал. Стамболийски бе направена препоръка да образува коалиционно правителство, ако иска да издържи в такова тежко време.

След срещата правителството направи не особено убедителна декларация, че комисията е формулирала своите искания точно в рамките на договора. В дипломатическите среди се коментираше, че Земеделският съюз е пред напускане на властта или поне звездата на Ал. Стамболийски е към залез³.

На 21 април 1921 г. Р. Даскалов предаде на Междусъюзническата комисия изложение върху икономическото и финансовото положение на страната с молба за тригодишна отсрочка на репарационните плащания и отпускане на външен заем. Междусъюзническата комисия отговори, че двата въпроса не са навременни, възможна е само едногодишна отсрочка за първите две вноски, срокът на които беше изтекъл. През август комисията съобщи, че е получено съгласието на Комисията по репарациите в Париж по този въпрос.

След осигуряване на едногодишната отсрочка правителството продължи да действа за тригодишна, но през 1921 г. репарационният въпрос беше почти в застой.

На 10 юли 1921 г. Народното събрание прие Закон за служба на Междусъюзническата комисия, който, общо взето, повтаряше постановленията на договора, отнасящи се до нея. Според закона в помощ на българския комисар се учредяваше комисарство, което централизираше всички дела по изпълнението на мирния договор. Това не значеше, че Междусъюзническата комисия не можеше да установи преки връзки с други власти и служби. Всички български учреждения бяха длъжни да се съобразяват с решенията, инструкциите и исканията на комисията в рамките на правата ѝ.

След одобрението на държавите, представени в Междусъюзническата комисия, следваше да се утвърди от Народното събрание списък на данъците и приходите, които българското правителство предоставя на Междусъюзническата комисия по изпълнението на договорните задължения, както и начините на контрол. България поемаше и разходите по издръжката на комисията⁴.

Междусъюзническата комисия започна с контрол върху работата на Народното събрание. Тя поиска да ѝ се изпраща дневният ред, както и всички законопроекти и законодателни предложения от финансов и стопански характер в широкия смисъл на тези понятия. Правителството беше длъжно за всяка реформа, за всяко начинание да иска разрешението на комисията. Без

нейното съгласие фактически не можеше да се законодателствува. Дневниците на Народното събрание трябваше да се депозират веднага след отпечатването им. Всеки пропуск или забавяне в снабдяването с тези документи водеше до неприятни търкания между правителството и Междусъюзническата комисия⁵.

Членовете на комисията бяха на мнение, че в България не бива да се правят преобразования във финансовата и данъчната система, различни от положението в техните страни. Промислеността и търговията били прекомерно обложени, а селяните плащали смешно малки данъци, следвало да се увеличат данъците върху имотите и добитъка. Никак не ѝ допадаше законът за отчуждаване на едра градска собственост, както и законопроектът за Трудовата поземлена собственост.

Междусъюзническата комисия се намеси в прилагането на трудовата повинност — не разрешаваше необходимите суми за доставка на камиони, сечива, инструменти и облекло. Искаше 3/4 от доходите на Консорциума да се оставят на нейно разположение. Не отмина и просветната политика на земеделското правителство — изказа се, че в страната имало ненужно много прогимназии. Изобщо Междусъюзническата комисия започна да контролира държавния бюджет и инвестициите. Проектираше се и повишаване курса на златния лев по отношение на книжния⁶.

Междусъюзническата комисия поиска да се ускори издължаването на добитъка на съседите. Наложил се да се ограничи консумацията на месо. През април — май 1921 г. се въведоха безмесни дни, за да се осигури нужното количество добитък. До края на 1921 г. България се справи в основни линии с това договорно задължение⁷.

Още с пристигането на Междусъюзническата комисия лидерите на буржоазната опозиция установиха контакти с нея и започнаха да ѝ правят всевъзможни внушения срещу земеделското правителство. За целта те използват и своите международни връзки. В лицето на Междусъюзническата комисия буржоазната опозиция намери солидна международна опора и не криеше това⁸. Комбинираният натиск на вътрешната реакция и враждебно настроената съглашенска комисия изправи земеделския режим пред нови трудности и проблеми.

2. РЕКОНСТРУКЦИЯ НА КАБИНЕТА ПРЕЗ ЮНИ 1921 Г.

След неуспеха си да заграбят премиерското място през април десните в съюза временно снижиха мерника си — поставиха си за задача да изтласкат от правителството Ал. Димитров и Н. Атанасов. Тримесечното пребиваване на Ал. Димитров зад граница, връзките, които си създаде там, озлобиха още повече противниците му. Ал. Радолов открито го критикуваше в Народното събрание. Ставаше все по-ненавистен на десните и Н. Атанасов,

който управляваше Министерството на вътрешните работи в отсъствието на Ал. Димитров и му беше идейно близък⁹.

Ал. Стамболийски търсеше изход и го видя в изпращането на Ал. Димитров на дипломатическа работа. Беше изготвен указ за назначаването му за пълномощен министър във Вашингтон. Ал. Димитров обаче отказа да заеме този пост и подаде оставка от министерството на вътрешните работи. Десните не можеха да се примирят даже със заминаването на Ал. Димитров в САЩ, Побързаха да подготвят брошура против него и я изпратиха там¹⁰.

Към средата на юни в парламентарната група се постави въпросът за реконструкция в правителството. Ал. Стамболийски предложи Ал. Димитров да освободи Министерството на вътрешните работи и да стане министър на войната. Министерството на вътрешните работи да поеме Н. Атанасов, а освободеното от него Министерство на железниците да се оглави от председателя на Народното събрание Ал. Ботев. Беше подготвен указ за тези промени. Ал. Стамболийски разчиташе по този начин да задоволи десните и в същото време да отдалечи от тях Ал. Ботев.

Междувременно привържениците на М. Турлаков се бяха увеличили. Освен Ал. Радолов към него гравитираха министериалите К. Томов и Хр. Манолов, подпредседатели на Народното събрание, а Ал. Оббов се колебаеше. В част от депутатите имаше настроения за коалиционно управление. Десните отправиха писмен ултиматум до Ал. Стамболийски, че не са съгласни с разпределението на министерствата. К. Томов и Хр. Манолов не могли да председателстват парламента на правителство, в което участва Н. Атанасов.

Указът не беше публикуван, «Земеделско знаме» мълчеше по кабинетната криза, опозиционните вестници излизаха с бели полета¹¹.

Буржоазната опозиция засили натиска си за връщане към коалиционно управление. Кр. Пастухов се изказа в Народното събрание, че само коалиционно управление — с десни или леви партии — може да проведе реформи и да си осигури благоразположението на Междусъюзническата комисия. В полза на коалиция със същите мотиви — да се задоволи Междусъюзническата комисия — говори и Ан. Ляпчев¹².

При това положение Ал. Стамболийски имаше да избира между коалиция с буржоазията или самостоятелно земеделско правителство по вкуса на десните и Междусъюзническата комисия. На 24 юни земеделската парламентарна група отново заседава по кабинетния въпрос. М. Турлаков се нахвърли върху Н. Атанасов, че като управляващ Министерството на вътрешните работи уволнил неправилно двама окръжни управители, пуснал в продажба неразрешени от Министерския съвет пощенски марки; обвини го и в други политически грехове. М. Турлаков и К. Томов открито заплашиха с разцепление, ако Н. Атанасов не излезе от правителството. По предложение на Ал. Стамболийски парламентарната

група реши Н. Атанасов да напусне кабинета. Срещу получаването на Министерството на вътрешните работи от К. Томов десните се примириха с оставането на Ал. Димитров в управляващия екип¹³.

Същия ден, 24 юни, излезе царски указ, с който се приемаше оставката на Н. Атанасов като министър на железниците. Ал. Димитров се освобождаваше от поста министър на вътрешните работи и се назначава за министър на войната. К. Томов получи вътрешното министерство. Ал. Ботев се назначава за министър на железниците¹⁴.

Въпреки че реконструкцията засили десните в правителството, буржоазната опозиция не беше напълно доволна. Напускането на възловото Министерство на вътрешните работи от Ал. Димитров се оцени по достойнство. Но демократите ръмжаха против поемането на Министерството на войната от Ал. Димитров. Това значеше, че армията трудно може да се използва срещу земеделския режим. Тъй като към Военното министерство премина и жандармерията, опасенията от Ал. Димитров ставаха още по-големи.

Демократите не криеха задоволството си от попълването на кабинета с К. Томов и Ал. Ботев — хора с «улегнали и положителни възгледи». Според «Пряпорец» те можеха да съдействат за по-добри похвати на управление и за «изоставяне на крайностите», което значеше завой надясно. В това отношение опозицията се надяваше и на земеделската парламентарна група¹⁵.

Цар Борис сондира излезлия от кабинета Н. Атанасов дали няма да мине в опозиция и се опита да го спечели¹⁶.

Съгласенските представители не бяха удовлетворени от развръзката на кабинетната криза. Пико считаше, че ориентацията на правителството няма да се промени, в нея няма да се внесе умереност, нито компетентност и това го дразнеше. Генерал Дьо Фурту, председател на Междусъюзническата военна комисия в София, характеризира новия министър на войната Ал. Димитров като личност, увеличава правителството в комунистическо законодателство и сближение с Москва и съпротивляваща се на съгласенската политика¹⁷.

Явно и в променения си състав правителството не беше симпатично на съгласенските сили и не можеше да разчита на благоклонност от страна на Междусъюзническата комисия. Десните в Земеделския съюз добре чувствуваха това и самочувствието им се повиши, а натискът им се засили. Ал. Стамболийски, боейки се от нови усложнения, тръгна по линията на отстъпки и задоволяване на техните претенции. Това силно обезпокои по-левите в съюза и те обмисляха как да предотвратят заплахата от надмощие на десните в парламентарната група и правителството¹⁸.

3. КУРС НА ОТСТЪПЛЕНИЕ. ОТМЪНЕНИЕ И ИЗМЕНЕНИЕ НА РЕФОРМИ ПОД НАТИСКА НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА КОМИСИЯ

От общи препоръки и изисквания Междусъюзническата комисия премина към грубо вмешателство в политиката на земеделското правителство. Тя поиска ревизия на приетия вече бюджет за 1921 — 1922 г. — от разходната му част да отпаднат кредити на Министерството на благоустройството, на Министерството на вътрешните работи, на земеделното и други. Съгласенските представители се аргументираха така: не може да се харчат толкова средства по здравеопазването — за хинин например, малария имало и в Италия и тя не може да се изкорени. Досега България не е имала агрономически факултет, точно сега ли трябва да се открие. Могло да се мине и без опитни полета и земеделски училища. Не е нужно да се разширява мрежата на библиотеки, музеи и други подобни институти и т. н.¹⁹.

На 1 юни 1921 г. беше внесен Законопроект за изменение и допълнение на Закона за бюджета на държавата за 1921 — 1922 г., приет само преди няколко месеца. В разходната си част бюджетът се намаляваше с 14 млн. лв., а приходите се увеличаваха с над 400 млн. лв. Орязваха се кредити на Министерството на благоустройството — 8,5 млн. лв., на Министерството на народната просвета — 2 млн. лв., на Министерството на вътрешните работи — 1 млн. лв. и др.

Увеличението на приходите беше за сметка на повишеното облагане. От 25 млн. лв. преките данъци се увеличаваха на 80 млн. лв. Въведе се нов, висок държавен поземлен данък (в редовния бюджет поземленият данък, учтено в сравнение с 1918 г., се предоставяше на общините за издръжка на училищата) и се увеличиха косвените данъци и акцизи (върху солта, ракията, бандерола за тютюна и др.).

Изменението на бюджета и специално увеличението на преките и косвените данъци смути земеделската парламентарна група. Н. Атанасов изказа опасения, че ще се провали провеждането на реформите и ще се предизвика недоволството на населението и сътресения. Той поиска да се внесат корекции в законопроекта. Други депутати предложиха правителството да подаде оставка, съюзът да каже истината на народа и да чака новите избори. М. Турлаков се изказа в защита на едрия капитал — без него бил немислим прогресът на страната, и не скри различията си с Ал. Стамболийски и други членове на кабинета по този въпрос.

Буржоазните депутати се опитаха да представят Междусъюзническата комисия едва ли не за благотелка на България. С изменението на бюджета тя искала да подпомогне оздравяването на икономиката, за да се осигури нормалното развитие на страната и изпълнението на нейните договорни задължения. Провалянето на реформите нямало да бъде беда, а щастие за страната и

нейното икономическо преустройство. Буржоазните лидери сѐ чувствуваха окрилени и засилиха ругатните си срещу правителството, което вървяло по пътя на болшевиките, ръководено от «ученика на Ленин» Ал. Стамболийски.

Парламентарната група на БКП се изказа против увеличението на данъчния товар на селото и всички трудещи се, но обвини правителството, че е отличен агент на Съглашението и Междусъюзническата комисия.

Въпреки смущението и дезориентацията си земеделската парламентарна група прояви дисциплинираност и законопроекът за изменение и допълнение на бюджета стана закон²⁰.

*

Изменението на бюджета се оказа само началото на вмешателството на Междусъюзническата комисия. Последваха ултиматуми за отмяна на редица реформи, въведени от Земеделския съюз — на първо място на чл. 4 от Закона за съдене на виновниците за националната катастрофа²¹. Неговото приложение беше силно затруднено. Критиката срещу целия закон и особено чл. 4 беше дежурен проблем за буржоазния печат и в парламентарните дебати. С него се обясняваше бягството на капиталите, спадането на лева и други икономически трудности. Този закон бил революционен и позорял България пред външния свят.

Но буржоазията не само агитираше против чл. 4. Тя имаше възможност да саботира неговото приложение чрез съдиите и адвокатите, които в болшинството си бяха членове или привърженици на буржоазните партии, и чрез своите агенти в органите на Вътрешното министерство. Министърът на правосъдието Ал. Радолов не направи нужното законът да се приложи спрямо всички, за които се отнасяше. Намираха се земеделски дейци, които съдействаха на засегнатите от чл. 4 да избягнат неговите удари. Например известният капиталист и аферист Кр. Чапрашиков, деец на Демократическата партия, беше предупреден от човек, близък до правителството, че ще бъде арестуван, и напусна страната заедно с капиталите си²².

Чл. 4 не даде очаквания икономически и политически ефект. До средата на 1921 г. от преследваните по него 1862 души бяха осъдени едва 36. Над хиляда дела бяха прекратени «поради недоказаност», 59 дела завършиха с оправдателни присъди, 528 бяха още в ход. Попадаха под закона не само малко на брой, но и по-дребни виновници. Както се изрази Ал. Стамболийски, чл. 4 се оказа мрежа, с която не може да се уловят тлъстите сомове. Например в Шумен и Русе се измъкнаха всички едри спекуланти. Земеделската маса беше обезверена и неудовлетворена от този закон, който послужи по-скоро за обогатяване на видни адвокати²³. Интересно е и признанието на Н. Мушанов. Той пише в автобиографията си, че чл. 4 му донесъл добро състояние. Като адвокат защитава почти всички обвиняеми по този член в Русенско

и за всяко спечелено дело получавал солидни хонорари. Възниква мърявал да си построи къща с тези пари и да ѝ сложи номер 4²⁴.

Въпреки ограниченото приложение на чл. 4 Междусъюзническата комисия наложи той да бъде отменен (според мирния договор тя не можеше да отменя закони, които нямат пряко стопанско значение)²⁵. Беше внесен законопроект, който се мотивираше с «важни държавни съображения». Част от земеделската парламентарна група беше силно засегната от това предложение. Някои земеделци поискаха, като се отстъпи по чл. 4, да се измени чл. 1 от закона и да се осъдят и виновните за войните през 1912 — 1913 г. Независимо от отменянето на чл. 4 да се засили преследването на незаконно забогателите.

Буржоазната опозиция вотира с удоволствие законопроекта, изразявайки лицемерна загриженост от прецедента с отменяне на закона по искане на Междусъюзническата комисия. Правителството е дискредитирано и вън от страната, твърдеше тя, и трябва да освободи управлението.

Ораторът на БКП не одобри отмяната на чл. 4, макар да смяташе, че БЗНС го използва за създаване на селска буржоазия. Той обвини правителството, че е ратай на Междусъюзническата комисия и не умеє да отстоява суверенитета на страната.

Законопроектът се прие с допълнение да се завършат започнатите вече дела по чл. 4²⁶.

Р. Даскалов направи няколко реверанса към съглашенските държави, уверявайки ги, че България няма да извърши нищо против тяхната воля, а в отношенията си към Съветска Русия ще се ръководи от отношението на големите народи²⁷. Очевидно Р. Даскалов искаше да спечели благосклонността на Междусъюзническата комисия и предотврати нови вмешателства, но не успя.

*

~~Наложи се отмяната и на Консорциума, една от най-тачените от земеделската маса реформи. От началото на 1921 г. под натиска на вътрешни и външни фактори дейността на Консорциума беше негласно ограничена²⁸. На три пъти се намали експортното право, което износителите на брашно плащаха на Консорциума, и през юли 1921 г. се премахна съвсем. Загубите на Консорциума бяха големи, тъй като се изнасяха значителни количества брашно²⁹. Десните около М. Турлаков бяха не просто за стесняване дейността на Консорциума, а за свободна търговия с храни. В едно изложение върху финансовото и стопанското положение на страната (юни 1921 г.) М. Турлаков пледира за «по-голяма свобода, по възможност пълна, на вноса и износа» като средство за повдигане на лева³⁰.~~

Буржоазната опозиция поддържаше непрекъснато, без паузи, огъня срещу Консорциума за неговото премахване³¹.

По искане на Междусъюзническата комисия на 7 юли 1921 г. Ал. Стамболийски внесе Законопроект за изменение и допълнение

на Закона за търговия със зърнени храни и произведения от тях. Измененията се свеждаха до нови ограничения на Консорциума. Той трябваше да изкупува само пшеница, ръж, ечемик и смес. Останалите зърнени храни и варивата оставаха при режим на свободен износ. Само с разрешение на Министерския съвет Консорциумът можеше да изкупува всички видове храни.

В своето изложение И. Караджов, директор на Консорциума, защити необходимостта от съществуването му, тъй като е полезен и перспективен институт. И. Караджов настоя царевичата да остане към Консорциума и да му се остави свобода да определя износните цени на храните. И други земеделци се изказаха в същия дух, против организирания комплот срещу икономическата политика на правителството и Земеделския съюз.

Буржоазната опозиция беше против законопроекта и искаше пълното премахване на Консорциума. Не защити Консорциума и БКП³².

Законопроектът не се постави на гласуване. Междусъюзническата комисия съобщи, че не може да одобри проекта, защото е необходима пълна свобода на търговията със зърнени храни посредством «чистото и просто унищожение и ликвидиране на Консорциума»³³. Шеризе обясни искането с падането на българския лев, за което бил виновен Консорциумът. Мотивът, че премахването на Консорциума ще затрудни снабдяването, никак не трогна Междусъюзническата комисия — това било грижа на правителството. Колвин отначало беше склонен да се запази монополът на Консорциума върху царевичата, но после се отказа. Просперитетът на Англия се дължал на свободната търговия, така ще бъде и с България, обоснова се той³⁴.

Законопроектът се отложи, още повече, че на 10 юли Народното събрание прекрати заседанията си.

Селско-земеделската маса беше обхваната от тревога за съдбата на Консорциума. Земеделски дружби, кооперации, общоселски събрания и агенции на Консорциума изпратиха до Народното събрание телеграми, писма и протоколи за неговото съхраняване и развиване — да не се допускат търговците до търговията с храни. В някои села се проведеха протестни събрания и против вмешателството на Междусъюзническата комисия във вътрешния и стопанския живот на страната³⁵.

Особено активно и бойко участваха в движението против отмяната на Консорциума кооперациите, тъй като го приеха като удар върху себе си. ОСБЗК протестира, че законопроектът е изготвен без негово участие и настоятелно поиска запазването на монополното положение на Консорциума в износа на храни. ОСБЗК и Земеделската синдикална централа изготвиха протест, подписан от кооперативни дейци с различна партийна принадлежност, който връчиха на Колвин.

Конференцията на РКС през юли 1921 г. искаше по въпроса за Консорциума да се вземе предвид мнението на селската маса.

Много местни кооперации и синдикати също протестираха не само против премахването, но и против ограничаването дейността на Консорциума³⁶.

В същото време Съюзът на търговците житари и Съюзът на мелничарите гласуваха специална декларация против «пакостния монопол на търговията със зърнени храни», в който твърдяха, че свободната търговия ще улесни и изхранването на непроизводителното население³⁷.

Междусъюзническата комисия с досада и раздражение следеше съпротивата срещу отмянето на Консорциума. Колвин заяви: «Веднъж правителството да го отмени! Не трябва да го защитава вече нито пряко, нито косвено чрез пресата и разни писма. От този въпрос зависи доброто или лошото бъдеще на България»³⁸.

При тази категоричност на Междусъюзническата комисия въпросите на Консорциума, за отстъпленията от следваната политика и бъдещето на земеделската власт се поставиха на 17 — 19 август в парламентарната група. След доклада за исканията на Междусъюзническата комисия се обсъди въпросът трябва ли при това положение Земеделският съюз да стои на власт. Сбирката завърши с вот на доверие към правителството и решението то да продължи да управлява за спасяването на отечеството. Една смяна на властта в такъв труден момент би била гибелна³⁹.

На 25 август Народното събрание възобнови заседанията си⁴⁰. На 7 септември законопроектът за изменение и допълнение на Закона за търговия със зърнени храни беше внесен отново, но в нов вариант: Законът за търговия със зърнени храни се отменяше. Вътрешната и външната търговия с храни и произведения от тях ставаше свободна. Министерският съвет се задължаваше да изработи наредба за ликвидиране на Консорциума. Грижата за изхранването на населението се поемаше от общините.

И. Караджов изрази несъгласието си от премахването на Консорциума и въвеждането на свободната търговия. Той се надяваше, че все пак ще съществува кооперативна търговия със зърнени храни, като се позова на положителния опит на съветския «Центросоюз» и на съветските кооперации изобщо.

Ал. Стамболийски се опита да омаловажи отстъплението с обяснението, че Консорциумът бил и без това временен и рано или късно щял да бъде отменен. Бъдещето е на един чисто кооперативен консорциум, подчерта Ал. Стамболийски.

Законопроектът стана повод за обсъждане, по-точно за отрицание на цялостната политика на БЗНС, обявена от буржоазната опозиция за катастрофална. Акцентираше се върху това, че Ал. Стамболийски «кадил таман» на комунистите, бил готов, ако се намери натясно, да направи коалиция с тях, а не с буржоазията. Фактът, че никой от комунистите не прекъсна Ал. Стамболийски, а земеделците аплодираха «болшевишката реч» на В. Коларов, изглеждаше на опозиционните партии твърде опасен симптом⁴¹.

На 7 септември Ал. Стамболийски постави въпрос за доверие на правителството предвид необходимостта след принудителното отстъпление да се води дипломатическа борба. Буржоазната опозиция възрази — този въпрос не фигурирал в дневния ред и не е дебатиран. Всъщност тя беше недоволна, че нямаше време да се организира и подготви бламиране на кабинета.

Въпреки съществуващите различия в земеделската парламентарна група тя гласува доверие на правителството. Последваха възражения и викове, че това не е доверие, а диктатура над парламента. Ал. Стамболийски отговори достойно. Недоверието на десните, погромджийски партии, заяви той, е актив за Земеделския съюз. Докато ни ругаят и пъдят, ние сме правителство на българския народ. Когато ни гласуват доверие, преставаме да бъдем народно правителство⁴².

На 14 септември 1921 г. законопроектът за отмяна на Консорциума се прие⁴³. Една от основните демократични реформи на БЗНС беше провалена.

*

Непосредствено след отмяната на Консорциума, през септември 1921 г., Синдикалната централа и ОСБЗК образуваха Свободен кооперативен Консорциум за търговия — покупки и продажби на зърнени храни и произведения от тях. Средства трябваше да се набират от припадащите се на кооперациите и синдикатите комисионни от бившия Консорциум и кредити от Земеделската банка. Избра се бюро, което да изработи правилник за работата на новата организация и да влезе във връзка със синдикатите, и Управителен съвет.

Поради това, че не се осъществи обединението на кооперативното движение и беше лишен от необходимата държавна подкрепа, Свободният кооперативен консорциум не можа да се развие в авторитетна и всеобхватна организация, която успешно да изгласка едрия капитал от търговията със зърнени храни⁴⁴.

*

При усиляващото се вмешателство на Междусъюзническата комисия в политиката на земеделското правителство бяха направени опити от българското посолство в Париж да се убеди Франция, че не е в интерес на Съглашението България да се изтощава икономически. Беше посочено, че с отмяната на чл. 4 от Закона за съденето на виновниците за народната катастрофа Франция застава на страната на българските гермаофили. Увеличението на поземления данък ще донесе 150 млн. лв. годишно, а само издръжката на Междусъюзническата комисия струва 200 млн. Ако тя се изтегли, бюджетът на страната ще се облекчи. Изтъкна се и аргументът, че ограничаването на икономическите реформи на правителството ще породи недоволство у селяните и те ще отидат не надясно, а наляво, при комунистите⁴⁵.

Тия доводи не подействаха. Чрез Междусъюзническата комисия съглашенските държави продължиха своята линия на ограничаване и икономическо задушаване на България. Много трудно се проведе трудовата повинност.

Първи трудов набор, по-точно част от него, се свика през април 1921 г. Събраха се 10 500 трудоваци от всички 47 369 подлежащи на трудова повинност. Неговото организиране се пое от новия директор на Трудовата повинност Хр. Стоянов, земеделец. Трудовите части бяха разпределени на 73 обекта из цялата страна, по-важни от които бяха: околновръстното шосе на София, шосетата Шумен — Преслав, Карлово — Клисурса — Пирдоп, София — Брезник, жп линиите Тулово — Казанлък, Саранбей (Септември) — Лъджене (Велинград), горските стопанства в Юндола и Камчийската планина, държавни разсадници, дърводелски, шивашки и общарски работилници и др.⁴⁶.

Трудовците бяха само мъже, първа се търсеха подходящи форми за приложение труда на децата за обществени нужди и издигане на тяхната обща култура и професионална подготовка⁴⁷.

Организирането на първия трудов набор срещна много и различни бариери. Трудно ставаше зачисляването на обекти на трудовата повинност. Държавната тухларна фабрика край София премина от Министерството на земеделието към Трудовата повинност за година и половина. С много бюрократични пречки стана и прехвърлянето на гарнизонната хлебопекарна в София към трудовата повинност. Манастирите не предаваха земите си за създаване на модерни земеделски стопанства и някои трудови подразделения бездействаха⁴⁸.

Слабо се финансираше трудовата повинност — не само поради бюджетни трудности, но и в резултат на оряването на кредитите от Междусъюзническата комисия.

Яростни противници на трудовата повинност, предприемачите също създаваха всевъзможни пречки за нейното приложение. Бежанците, бившите военнопленници, лекарите и др. искаха освобождаване от трудова повинност. Общините комуни настояваха държавата да поеме издръжката на семействата на бедните трудоваци. Протестираха против трудовата повинност и някои селско-земеделски среди⁴⁹.

Въпреки противодействието от много страни резултатите от временната трудова повинност и началото на редовната бяха обнадеждаващи. У земеделското правителство се създаде увереност, че трудовата повинност ще се утвърди и ще стане сериозен фактор за стопанското замогване на България и превръщането ѝ в модерна туристическа страна. «... България — писа Ал. Стамболийски — подир няколко години ще заприлича на същинска райска градина. Ще дойде ден, когато през нея толкова посетители и любители от целия свят ще има, че борчовете ще почнем да погасяваме само от продадени въздух и гледка»⁵⁰.

При трудовата повинност обаче също се наложи нежелан

обрат. Започна противодействие от страна на съглашенските държави и техните контролни органи. Според Ж. Пико трудовата повинност застрашавала трайността на земеделския кабинет. През юли 1921 г. по искане на Посланическата конференция генерал Фурту съобщи на Ал. Стамболийски, че трудовата повинност не може да бъде допусната, тъй като е неесъществима с договора. Правителството да пристъпи към разтурване на трудовите батальони.

Предприеха се постъпки за отбиване на тази груба намеса. В нотата отговор на правителството се подчерта, че трудовата повинност не е военна, а трудова организация, необходима на България за развитието на производството и изплащане на задълженията и репарациите. Това възражение беше връчено и на пълномощните министри на съглашенските държави в САЩ. Българската легация в Париж имаше задачата да направи необходимото пред Посланическата конференция за запазване на трудовата повинност⁵¹.

Съюзническият военен комитет във Версай в началото на 1921 г. също излезе с мнение, че Законът за трудовата повинност трябва да се премахне, тъй като противоречи на договора и е опасен за мира. Статутът и териториалната организация на трудовата повинност позволявали да се подготви мобилизация. Разрешението да се създаде подобен институт в България би създало прецедент и други неприятелски страни да се възползват от тази възможност⁵².

На 14 март 1921 г. Министерският съвет реши да отмени Правилника за устройството на трудовата повинност, да се премахнат производителните области и трудовата повинност да се организира в съответствие с административното деление на страната⁵³. Това не удовлетвори Междусъюзническата военна комисия. Тя поиска изменение на самия закон в точките, регламентиращи наборната система (чл. 10 и 12), която позволява да се проведе обща мобилизация на мъжете от 20 до 50 години. Достатъчно било да се сменят оръднията за работа с оръжие и трудовите групи моментално ставали организирана армия. Младежки набори не бивало да се свикват, за обществена работа да се събират само хора от различни възрасти.

Отначало Посланическата конференция беше на мнение, че правото на контрол върху трудовата повинност принадлежи на ОН. Не след дълго време обаче тя изпрати нота до българския посланик в Париж да се премахнат чл. 10 и 12 от Закона за трудовата повинност с известните вече аргументи⁵⁴.

Съседите на България активно съдействаха за това развитие на нещата. Те гледаха на Трудовата повинност като на военна организация. Югославското посолство в София отправи протест, с който се солидаризира и Гърция. Обсъждаха се и други колективни мерки за двете страни срещу България⁵⁵.

Земеделското правителство беше принудено да обещае вна-

сянето на исканите изменения в Закона за трудовата повинност. Но това се оказа недостатъчно. Беше му наредено до 5 юли 1921 г. да разпусне първия трудов набор. С мотива «поради работния сезон» трудоваците бяха разпуснати. Правителството задържа за още три месеца под формата на доброволци, желаещи да получат квалификация, и част от трудоваците. «Земеделско знаме» съобщи, че Министерският съвет е решил да се измени чл. 10 от Закона за трудовата повинност — свикването на временната трудова повинност да става направо от общинските съвети, с одобрението на Временния трудов съвет. Земеделският съюз криеше натиска на Съглашението, като даваше вид, че всичко с трудовата повинност е нормално⁵⁶.

След неколккратно изменение и съгласуване с Военната съглашенска комисия⁵⁷, на 6 септември се внесе Законопроект за изменение и допълнение на Закона за трудовата повинност. Мотивите бяха кратки, но разбираеми от всички — «По съображения от важен държавнически характер». Измененията окастриха съществени членове на закона, накърниха неговата демократична същност. Допускаше се откупуване от трудовата повинност: до 20 % от редовната и 30 % от временната трудова повинност, за София — 40 %. Размерът на откупа се определяше съобразно доходите на подлежащите на трудова повинност и средната надница за даден вид труд. Снизиха се възрастта за отбиване на трудовата повинност — 40 г. за мъжете и 30 г. за жените. От всяка възраст в една година не можеха да се свикат повече от 30 % от трудоваците. Намали се времетраенето на трудовата повинност — от 12 до 8 месеца за мъжете и от 6 на 4 месеца за жените. Освобождаваха се младежите, единствена опора на семействата си.

Внесоха се сериозни изменения и в организацията на трудовата повинност. Основни единици ставаха административните окръзи, ръководени от трудови бюра и Окръжни трудови съвети. Намалиха се правата на Дирекцията на трудовата повинност.

Въпреки измененията законът пак не се хареса на опозицията. На 7 октомври той беше приет от гласовете само на земеделците⁵⁸.

В тези ограничени размери и при нова организация продължи приложението на трудовата повинност през 1922 — 1923 г. Допълнително, с министерски постановления, се внесоха още някои изменения в нейния правилник. През декември 1922 г. се реши трудоваците, с изключение на 10 %, нужни за държавни и обществени нужди, да отбиват трудовата си повинност в своя окръг. Всички работници и специалисти от железопътните работилници да се оставят като трудоваци по местоработата си. Учителите да отбиват трудовата си повинност на три пъти, през летните ваканции, и др. Министерствата, които използват трудовашки труд, трябваше да го заплащат. В края на земеделското управление излезе постановление на Министерския съвет на работниците и служителите в частните, общинските и държавните учреждения и предприятия да се заплаща от работодателите работната заплата

през месеците, когато са трудоваци. Трудовият набор за 1923 г. (37 хил. трудоваци) не можа да се осъществи напълно⁶⁰.

*

Въпреки изменението на Закона за трудовата повинност и неговото непълно приложение той имаше широк отзвук в чужбина. Схващането, че тази реформа на БЗНС е най-впечатляваща и популярна във от страната, е правилно⁶⁰.

Независимо от враждебността на югославското и гръцкото правителство печатът в тези страни отрази закона и неговото приложение с, общо взето, положителни оценки, особено в Румъния и Турция. Трудовата повинност се сочеше като творческо и съзидателно дело⁶¹.

Международното бюро на труда в Женева отпечата и разпространи Закона за трудовата повинност из цяла Европа. В края на 1921 г. то изпрати в България своя сътрудник М. Лазар да анкетира трудовата повинност⁶². Европейският печат също не отмина това самобитно явление. Полските вестници съобщиха за закона, характеризирайки го като «социалистически експеримент»⁶³. В Чехословакия печатът сочеше трудовата повинност като опит, който интересува всички държави⁶⁴.

Доста се писа за трудовата повинност в швейцарския печат. Законът се разглеждаше като средство за подобрене икономиката на България, а резултатите от приложението му се считаха за повече от задоволителни. Някои вестници го препоръчваха и за швейцарската младеж⁶⁵.

В Германия, където също стоеше въпросът за трудова повинност, българският пример се прие добре⁶⁶.

Въпреки враждебността на съглашенските държави към трудовата повинност широки обществени среди в тях проявиха жив интерес към този оригинален опит на българското правителство. Законът за трудовата повинност бе обнародван в Бюлетина на френското Министерство на труда. Много френски вестници и списания изтъкнаха миролюбивия и демократичен характер на реформата и препоръчаха внимателно да се следи приложението ѝ. Подготвяше се изпращането на трудоваци на обучение в модерни френски стопанства⁶⁷.

Английското списание «Ниър иист» и някои вестници се отзоваха положително за трудовата повинност. Ако тя се приложи, би развила патриотизма и демократизма на българите и би извела страната в редовете на развитите народи⁶⁸.

Според социалистическия печат в Италия Законът за трудовата повинност е внушен от Съглашението. Той бил сполучлива хитрост на властващите в България селяни да си доставят евтина работна ръка. Интересно е, че италианският представител на Международната масонска конференция в Швейцария през 1921 г.

Противоречиви бяха материалите за трудовата повинност в белгийския печат. Не липсваха отзиви и в Австрия⁷⁰. Значителен интерес предизвика трудовата повинност и в САЩ. През 1923 г. в България пристигнаха двама американски професори, за да проучат тази нова институция⁷¹.

Законът за трудовата повинност се посрещна с внимание в Съветска Русия. В. «Известия» публикува части от закона и данни за приложението му, като подчерта, че трудовата повинност е лична, без възможност за заместване. Отбеляза трудовата повинност и бюлетинът на Комунистическия интернационал⁷².

*

Притеснено от финансови трудности, правителството на Ал. Стамболийски отново внесе Законопроект за данък върху имотното състояние (май 1921 г.). Той се мотивира с невъзможността да се осигурят по друг начин средства за погасяване държавния дълг към БНБ, който влияеше за ниския курс на лева. Целеше се «изземване на част от капитала във форма на данък». Законопроектът повтаряше законопроекта от 1920 г., но данъкконлатците се разпределяха в повече категории и облагането беше по-високо от 1,1 % за имоти до 10 000 лв., до 50 % за имоти над 40 млн. лв. Не се облагаха имотите до 3000 лв. — на вдовиците до 1000 лв. и на кооперациите и кооперативните съюзи до 20 000 лева⁷³.

Законопроектът предизвика истински вой сред буржоазните среди и парламентарната опозиция. Не го прие и БКП⁷⁴. Но съдбата на законопроекта се реши не от вътрешни, а от външни фактори. По настоятелното искане на Междусъюзническата комисия той беше отгласен от правителството⁷⁵. И този път проектът за посегателство върху едрия капитал се провали.

Прие се закон за 6,5 % народен заем, но и той не можа да се осъществи.

*

Принудителното отстъпление по основни въпроси на вътрешната политика земеделското правителство считаше за временно. То се предпазваше от усложнения с Междусъюзническата комисия не само защото се боеше от санкции, опасни за страната, но и защото разчиташе да спечели Съглашението в името на голямата външно-политическа цел — излиза на Егея. На земеделско събрание през ноември 1921 г. Ал. Стамболийски заяви, че щом България се докопа до морето, ще се възстанови монополът върху храните, трудовата повинност, а с военните кождери ще се постъпи съобразно с народната воля. Според ръководителите на Земеделския съюз създаващият се Зелен интернационал можеше да се превърне във фактор, който да освободи България от опеката на Междусъюзническата комисия⁷⁶.

4. ОТ РЕДОВНА КЪМ НАЕМНА АРМИЯ

Три месеца след ратифицирането на мирния договор, през ноември 1920 г., българската армия трябваше да се сведе до 20 000 наемници плюс 10 000 жандармерия и 3000 души гранична стража, издръжката на която щеше да струва над 700 млн. лв. годишно. В България пристигна Междусъюзническа военна комисия за да бди за прилагането на тези клаузи с право да ги смекчи или отмени. Нотата на Ал. Стамболийски до представителите на Франция, Англия, Италия и САЩ за запазване на задължителната военна служба остана без последствие⁷⁷.

Всъщност съкращаването и разоръжаването на армията започна още след примирието. България остана с две пехотни дивизии, оръжието се разпредели между съглашенските държави и балканските страни. Още в началото стана ясно, че трудно ще се набере наемна армия (към края на 1920 г. имаше само 194 доброволци, част от които негодни за военна служба), и Ал. Стамболийски поиска продължение на срока за преминаване към наемна армия. Членове на Междусъюзническата военна комисия бяха на мнение, че при недостиг на доброволци на България трябва да се разреши да допълни армията си с редовен набор за 2 — 3 години и през това време окончателно да се реши въпросът с българската армия. Междусъюзническата комисия също ходатайства за отлагане на доброволческата армия с аргумента, че въвеждането ѝ ще отежни бюджета и ще затрудни изпълнението на договорните задължения на България. В същото време съседите на България настояваха за стриктното и безусловно спазване на военните клаузи на договора⁷⁸.

Земеделският печат уверяваше, че България не желае да надхвърли определената ѝ от договора армия, но да бъде икономичната и сигурна наборна армия. Подчертаваше, че при слабата охрана на границите ще се контрабандира с воюващите Гърция и Турция. Изтъкваше се ролята на армията и за париране на «комунистическото надигане» и срещу проникването на руския болшевизъм⁷⁹.

През пролетта на 1921 г. се проведе кампания за набиране на доброволци. Бяха афиширани условията за приемане в доброволческата армия. В нея можеха да служат войници на възраст от 18 до 30 г., благонадеждни и непринадлежащи към организации, противни на държавния строй. Те сключваха договор за 12-годишна служба с годишна заплата 2280 лв. за служилите и 1800 лв. за неслужилите, с увеличение на всеки 3 години и добавъчни като на всички служители. При уволнението си те получават 5000 лева или държавна служба. Служенето в наемната армия се признаваше при пенсиониране. След няколко месеца тези условия бяха подобрени — заплатата се увеличи, а при уволнението можеше да се получи и земя⁸⁰.

Към окръжните дружби се създадоха специални комитети по

набирането на доброволци. На събрания и в църквите се отправяха апели към младежите да се записват в наемната армия. От 1 до 11 април 1921 г. Народното събрание прекрати дейността си и народните представители се пръснаха из страната на лов за доброволци.

Резултатите бяха обезкуражителни — записаха се нищожен брой наемници⁸¹. В страната нямаше никакви традиции военната служба да бъде професия. Особено неприемлив беше продължителният срок.

Усилията на земеделското правителство да запази наборната армия претърпяха неуспех. В началото на август се получи окончателното решение на Междусъюзническата военна комисия за разпускането на българската армия. Правителството отговори, че ще започне да разпуска армията на части и ще набира доброволци. Ако до 10 септември не се явят достатъчно доброволци, ще бъдат задържани 12 000 души от наборната армия⁸².

На 28 август 1921 г. в София, Варна, Кюстендил, Ловеч, Берковица и други градове се проведеха протестни събрания против унищожението на армията. В чуждия печат приятели на България, като Л. Ламуш, поддържаха справедливото искане за редовна наборна армия⁸³.

Резултатът беше, че през септември окончателното разформироване на войската се отложи до обучението на доброволците. В края на 1921 г. се събраха едва 6000 доброволци, които при това Земеделският съюз не считаше за верни на режима. Особено зле беше с граничарите — явиха се само 450 доброволци. В края на 1921 г. правителството поднови искането си за редовна военна служба. През януари 1922 г. то предложи на Посланическата конференция от годишния контингент наборници (55 000 д.) да се вземат 8500 доброволци за 3-годишна служба, а останалите да плащат военен данък. Така България ще има 25 000 армия вместо 31 000 и в бюджета ще постъпва значителна сума. Това предложение остана без последствие⁸⁴.

През февруари 1922 г. Междусъюзническата военна комисия беше подменена от Ликвидационен орган, оглавен от френския полковник Д'Амарзи. Той поиска веднага да се уволнят 3000 редовни войници граничари, което значеше страната да остане с 500 граничари, да продължи издирването на тайните военни складове и да се приведе българското законодателство в съответствие с договора. Подновиха се обиските от комисии на Ликвидационния орган на учреждения и граждани за изземване на укрито оръжие⁸⁵.

Въпреки допълнителните мерки за рекрутиране на наемна армия и негласното неспазване на 12-годишния срок към средата на 1922 г. числото на доброволците стигна едва 47000. До есента предстоеше уволнението на граничарите и замяната им с надеждни доброволци, които при това се набираха най-трудно⁸⁶. През юни 1922 г. правителството на Ал. Стамболийски отправи едно отчаяно изложение до Съглашенската военноконтролна комисия, до маршал

Фош и др., че доброволческата система не само не е приложима в България, но в момента е и опасна — наемната армия не може да брани страната от външни и вътрешни врагове. Да се разреши да се вземат всяка година по 8500 души наборници за 3-годишна служба⁸⁷.

До края на земеделското управление проблемите с армията не свършиха, много неща останаха неуредени и неясни. Наемната армия, която през пролетта на 1923 г. достигна 21 000 д., беше недисциплинирана, доброволците не искаха да служат далеч от родните си места и по границите, никой нямаше намерение да остане 12 години в армията.

Правителството продължи да изпраща изложения до различни военни инстанции на Съглашението с искането да се допълнят липсващите 12 000 доброволци с наборни войници и да се удвои производството на държавната военна фабрика, тъй като наличното оръжие се износваше, а България нямаше право на внос⁸⁸.

Тези въпроси останаха неразрешени.

5. ЗАКОН ЗА ТРУДОВА ПОЗЕМЛЕНА СОБСТВЕНОСТ И НЕГОВОТО ПРИЛОЖЕНИЕ. ПРОСВЕТНИ РЕФОРМИ НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО

Въпреки отмяната на някои реформи и осакатяването на други, както и трудностите с армията, през 1921 г. БЗНС продължи усилията си за изпълнение на законодателната си програма. Основна точка в нея беше Законът за трудова поземлена собственост.

Проектът за аграрна реформа, както видяхме, се обнародва още в навечерието на изборите за XIX ОНС. Той стана една от главните теми на печата, публичните събрания на партиите и парламентарните речи на техните водачи. Буржоазните партии отричаха аграрната реформа по принцип — в България не съществувал поземлен въпрос. Земеделците се нуждаели не от преразпределение на земята, а от нейната комасация. Демократите сочеха, че лозунгът всеки да има толкова земя, колкото може да обработва със семейството си, не е модерен аграрен принцип. Разбиването на големите стопанства означавало разстройство на зърнопроизводството и износа на храни. Най-много, което могло да се направи, е да се отчуждат имененията, земята на които се дава на изполища⁸⁹.

Сходно беше и становището на в. «Зора»⁹⁰.

За прогресивнолибералите аграрната реформа беше опасно новаторство от болшевишки тип, което руши основите на българската държава и е «преддверие на социализма», защото удря по принципа на частната собственост. Законопроектът за ТПС показвал, че разликата между оранжевия и виновеночервения болшеvizъм бил само в боята, а не по същество. Даже Земеделският съюз бил по-опасен, защото със своето влияние сред селските маси

по-лесно от комунистите би се решил да обърне всичко с главата надолу. Аграрната реформа била знак, че е време България да се отърве и от БЗНС, и от БКП. Въпросът бил кой и как да извърши това⁹¹.

Народняците, сред които се оказаха доста заплашени от аграрната реформа, бяха най-крайни в нейното отрицание. Те я наричаха фамозна, фатална, лъхаща на съветизъм и т. н. По повод аграрната реформа «Мир» публикува уводната редакционна статия «Руските болшевики и българските дружбаши». Народняците се бояха, че «експроприацията» на частни земи ще стане опасен прецедент, начало на посегателството върху частната собственост и в други сфери на икономиката. Техният изострен класов нюх безпогрешно им подсказаше антикапиталистическата тенденция в реформеното дело на Земеделския съюз и те акцентираха критиката си именно върху нея. В този дух беше и специалният доклад на Културния отдел на Народната партия по законопроекта за трудова поземлена собственост⁹².

До тия оценки за аграрната реформа се приближи и Радикалната партия. Тя я считаше еднотипна с болшевишката, но по-лоша. Закрепостявал се селянинът към земята, забраната за наемане на работна ръка щяла да доведе до запустяване на земята или изравняване на стопанствата по бедност; оставяли се чиновниците и работниците да мизерствуват. Радикалната партия лансирала своята теза за оземляване на безимотните не чрез продажба на земя, а чрез дългосрочна аренда⁹³.

Противник на аграрната реформа беше и църквата. Св. синод твърдеше, че църквата съвсем не е богата и няма излишни земи. Наличните да не се отнемат, а да се превърнат в рационални стопанства. Игумените на Рилския, Бачковския и Троянския манастир искаха от законопроекта за ТПС да отпаднат всички точки, засягащи манастирските притежания⁹⁴.

Лявата опозиция отричаше аграрната реформа от противоположна посока. Социалдемократическата партия не вярваше, че Земеделският съюз е способен да осигури преразпределение на земята и обяви законопроекта за заблуда и демагогия⁹⁵.

БКП също не поощри аграрната реформа и не направи опит за подсилване демократичните и антикапиталистическите моменти в нея. «Работнически вестник» я представи като реакционна утопия, насочена не толкова срещу едрите земевладелци, колкото срещу дребните собственици. Нейното узаконяване ще обогати и засили селската буржоазия — тя ще загуби държавните земи, ще закрепости малоимотните селяни към дребното, примитивно земеделие и ще изостри противоречията в българското село. Раздробяването на чифлиците ще бъде «реакционна и назадничава мярка». Според БКП аграрна реформа може да осъществи само съветската власт.

Партията предвиди, че със Закона за ТПС Земеделският съюз може да пропъди селските чорбаджии от своите редове. Но

обачкането, че няма да може да задържи и дребните селяни и скоро ще загуби своето масово влияние, беше нереалистично⁹⁶.

Против аграрната реформа се обявиха и бежанците. Началникът на Бюрото за настаняване на бежанците Г. Петров смяташе, че Законопроектът за ТПС отрича Закона за настаняване на бежанците и застрашава с провал оземляването им. Бежанците са поставени в последната категория за оземляване и на общините няма да достигне земя за тях. Това ще ги принуди да се върнат в родните си места, проклинайки българското име. Г. Петров предложи да се отложи приемането на аграрната реформа или нейното приложение да започне след оземляването на бежанците. В същия дух бяха изложенията и на отделни групи тракийски и македонски бежанци⁹⁷.

«Провалянето на Законопроекта на ТПС» искаха в петиции до Народното събрание и собствениците на земя от градовете⁹⁸.

Всъщност само изпозичарите и преобладаващата част от земеделските дружби приветстваха законопроекта на ТПС и настояваха за неговото радикализиране: оземляването да става според броя на членовете на семейството, да се оставя по 300 дка не на семейство, а на домакинство, максималното количество земя да се определя в зависимост от нейното качество, комисиите по отчуждаването да се състоят от хора, притежаващи не повече от 50 — 100 дка земя и да не са държавни служители, да се избират с тайно гласуване и др.⁹⁹.

Отделни дружби не одобриха законопроекта и предложиха неговото изменение в посока на ликвидирането му. Например дружбата от с. Хотница, Търновско, искаше всеки собственик сам да определи максимума земя, която може да ползува независимо от семейното си положение и от това, дали я обработва сам; пълна свобода на търсения и предлагания наемен труд — в селското стопанство той не е експлоатиран. Ако това не се приеме, да се определи срок, в който собствениците на земя «да се приспособят към изискванията на закона», т. е. да го заобиколят¹⁰⁰.

Съществени, даже полярни различия по Законопроекта за ТПС съществуваха и в ръководните среди на БЗНС. Някои, като министъра на земеделието Ал. Оббов, смятаха, че главната цел на реформата не е социална, а стопанска. Тя не може да обезпечи оземляването на малоимотните и безимотните, а да наложи правилна обработка на земята в Добруджа и Приморието, на пасищата и мерите. Р. Даскалов беше за аграрна реформа, която да облагодетелствува колкото може в по-голяма степен бедните и безимотните селяни, да тури земята в рамките на труда. Ц. Бакалов предложи да се предвиди образуването на трудово производителни земеделски кооперации. Имаше и деснонастроени земеделски водачи като М. Турлаков, за които аграрната реформа беше твърде крайна и които всячески бавеха нейното придвижване¹⁰¹.

Законопроектът за ТПС в нов вариант, на Ал. Оббов, беше внесен в Народното събрание в края на декември 1920 г., но се постави на разглеждане едва на 7 февруари 1921 г. След приемането му на първо четене многократно се обсъжда в комисията по Министерството на земеделието. Проявиха се настроения в парламентарната група на БЗНС да се отложи за следващата сесия. Поради всичко това на второ четене законопроекта се постави в края на април¹⁰².

Формулираха се три основни цели на законопроекта: създаване на трудови земеделски стопанства, частично комасиране на земята и решаване на вътрешната колонизация. Предвиждаше се всеки земеделец стопанин да владее и използва само толкова земя, колкото да вложи труда на семейството си, подпомогнат частично от наемен труд. Общинските комисии за ТПС имаха задължението да проверят стопанствата и да определят за държавна собственост земите, които се дават на изполица или се обработват предимно с наемен труд. Тези земи образуваха държавен фонд на разположение на Дирекцията на ТПС. Към поземления фонд се прехвърляха и всички държавни земи, които Министерството на земеделието не използва, общинските мери и манастирските земи над необходимото за тяхната издръжка.

Подлежащите на оземляване се разделяха на 5 категории: 1. Обезземлени земеделци, притежаващи стопански двор и известен инвентар. 2. Малоземлени селяни, които нямат стопански двор или инвентар или са недостатъчни. 3. Специалисти по земеделие, които нямат земя. 4. Земеделски работници, задомени или издържани семейство, показали качествата на стопани. 5. Безимотни или малоимотни земеделци, в чиито краища няма земя, причислена към фонда на ТПС. 6. Българи емигранти от завладените български земи.

Органи по изпълнението на аграрната реформа бяха Дирекцията за ТПС, общинските и окръжните комисии за ТПС. Петчленните общински комисии се формираха от 2-ма общински съветници земеделски стопани, посочени от общинския съвет, 1 представител на местната кооперация (ако няма такава, 1 свещеник или учител, определени чрез допитване), 2-ма земеделски стопани, излъчени чрез допитване. Общинските комисии имаха за задача да определят земята за отчуждаване, да категоризират нуждаещите се от оземляване и да решат разпределението на земята. Те бяха длъжни да обявят публично решенията си, подлежащи на обжалване в двумесечен срок.

Общинските комисии бяха подчинени не на общинските съвети, а на окръжните комисии за ТПС и на Дирекцията на ТПС. В окръжните комисии влизаха държавният агроном и 2-ма окръжни съветници, определени от Окръжния съвет, председателстващ се от член на Окръжния съд. Окръжните комисии одобряваха или отхвърляха решенията на общинските комисии и решаваха всички възникнали спорове.

Дирекцията на ТПС се създаваше към Министерството на земеделието. Под нейно ръководство се извършваше отчуждаването на земята, тя определяше цените за заплащане на отчуждените земи и осигуряваше необходимия технически персонал.

Земята се отчуждаваше срещу заплащане по цена, определена от Общинската комисия за ТПС, която не биваше да превишава средната пазарна цена през последните 10 години, с прогресивна отбивка от 10 — 50 % в зависимост от количеството на отчуждената земя. Отбивката отиваше в полза на фонда за ТПС. (В мотивите към законопроекта това се нарича «частична експроприация»).

Оземлените заплащаха получената земя по средните пазарни цени плюс 10% увеличение в полза на фонда за ТПС в продължение на 30 години¹⁰⁸.

Законопроектът отговаряше на една назряла нужда и беше остро актуален. В страната освен около 200 хил. безимотни селяни имаше и 80 хил. със съвсем дребни стопанства (до 30 дка земя). От допълнителна земя се нуждаеха и част от стопанствата в категорията 20 — 100 дка (около 90 хил.) Разчитаха на оземляване и многобройните бежанци¹⁰⁴. За оземляване можеше да се осигури около 2 245 500 дка земя: 600 хил. частна, 1 200 000 общински мери, 100 хил. държавна и 50 хил. дка манастирска¹⁰⁵. Явно земята за оземляване беше недостатъчна, частното земевладение не представляваше голям дял.

Приложението на аграрната реформа трябваше да стане по демократичен начин, децентрализирано, от общинските комисии, с представители на заинтересованите. Фактически недържавни органи, каквито бяха общинските комисии, вземаха решения с правно задължителен характер¹⁰⁶.

Обсъждането на законопроекта премина бурно, с познатите възражения и отрицания на буржоазните партии и левицата. Законът е вреден, несъществуващ никъде по земята, ще раздруска из основи държавата, ще изостри обществените противоречия и ще доведе до несигурност и упадък на земеделието. Да се ограничава земевладението само над 1000 дка, а не над 300 дка. Мнозина говориха против Дирекцията на ТПС, общинските и окръжните комисии. Те били противоконституционни и бюрократични учреждения — при това ще отежнят финансите. Ако ще се провежда оземляване, то да се повери на съдиите или БЗБ и т. н.

БКП отрече закона като реакционен по своя замисъл, тъй като ще прикове и зароби дребния собственик. Той потъпква трудовия принцип и признава наемния труд¹⁰⁷.

В окончателния текст на Закона за ТПС се внесоха съществени изменения. Поземлената собственост се ограничи до 300 дка за семейство, но за отделни семейства се признаха синовете и внуците и така част от едрото земевладение се запазваше. Запазваше се земята на онези, които не я оползотворяваха непосредствено (40 дка за сам човек и 100 дка за семейство). Освен това собствени-

ците можеха да си изберат земята, която им остава. От манастирските земи не се отчуждаваха модерно обработваните.

Количеството земя, която може да се отпусне на даден земеделец, не се фиксираше в закона. То се определяше в зависимост от членовете на семейството, размера и вида на земята, която притежава, и от качествата му на стопанин. В категорията на подлежащите на оземляване фигурираха и кооперациите. На тях можеше да се предостави земя за образуване на «демонстративни стопанства» или за създаване на земеделска индустрия.

Внесоха се промени, и то недемократични, в органите за прилагането на реформата. Намали се броят на членовете на общинските комисии от 5 на 3 членове: един общински съветник, един земеделски стопанин — избран по реда за избиране на общински съветници, един жител на общината, назначен от Дирекцията за ТПС. Членовете на комисии в градовете се назначаваха от Дирекцията за ТПС. Председатели на окръжните комисии ставаха окръжните управители, а членовете окръжни съветници се назначаваха от министъра на земеделието.

Цената, по която оземлените заплащаха получената земя, не можеше да бъде под 100 лева¹⁰⁸.

Земеделският съюз считаше аграрната реформа за свое кръвно дело и крайъгълен камък на стопанската си политика и добре я разясни и популяризира, с вяра в бързото и пълно нейно приложение¹⁰⁹.

Селско-земеделската маса посрещна с истинско задоволство и големи надежди Закона за ТПС, като го считаше за «свещен». Искаше неговото ускорено и пълно прокарване с желязна ръка. Някои дружби, от Ловешко например, бяха за демократичното му коригиране: да се намали максимумът на притежаваната земя до 250 дка, да се ограничи наемният труд, окръжните комисии да не могат да отменят решенията на общинските, тъй като те най-добре познават нуждите на селяните и др.¹¹⁰.

Приложението на аграрната реформа се оказва обаче неочаквано бавно и трудно и в крайна сметка беше непълно и неефективно.

*

След приемането на Закона за ТПС фронтът на неговите противници се разшири, пуснаха се в употреба нови оръжия от противниците на БЗНС. Буржоазните партии продължиха кампанията срещу Закона за ТПС, с приложението на който започвали «най-черните дни». Лайтмотивът в буржоазната пропаганда беше, че реформата е антиконституционна, оръжие в ръцете на Земеделския съюз за стопанско разоряване на неговите противници¹¹¹.

Левите опозиционни сили също имаха негативно отношение към прилагането на реформата. Третият конгрес на БКП (май 1921 г.) разработи аграрна програма на партията, която не внесе положителни промени в отношението към БЗНС и неговата политика. В аграрната програма се възприе правилно маркситко-

ленинското отношение към различните социални групи в селото. Обект на революционната партийна пропаганда ставаха пролетариите и полупролетариатът, както и дребните собственици. Партията си постави задачата ако не може да спечели средните селяни за съюзници на пролетариата, то поне да ги отцепи от богатите селяни и ги неутрализира в борбата за комунизъм.

Аграрната програма на БКП не беше лишена от някои тесняшки черти. Неправилен, несъответстващ на частнособственческите традиции в страната беше лозунгът за национализация на земята. Липсваше и минимална програма по аграрния въпрос — БКП не уточни какви въпроси на селото можеха да се решат до победата на социалистическата революция.

Възприемайки съюза на работническата класа с трудещите се селяни, БКП не промени отношението си към БЗНС. В резолюцията на Третия конгрес се даваше негативна оценка за политиката на земеделското правителство. По отношение на аграрната реформа се реши партията да следи зорко приложението ѝ, да я разобличава и да популяризира собствената си аграрна програма. В този дух беше и директивата за работа на БКП по приложението на Закона за ТПС¹¹².

Едрите земевладелци побързаха да се организират за борба за провалянето на аграрната реформа. През декември 1921 г. в Плевен се проведе конгрес на земевладелците, на който се учреди «Народен съюз за защита на поземлената собственост в България». По-правилно би било той да се нарича съюз за борба със Закона за ТПС и земеделското правителство, тъй като гласува резолюция против този закон и обяви война за премахването му¹¹³.

Съюзът на земевладелците разполагаше със своя централа в София и с милионен фонд. Той водеше печатна и устна пропаганда против приложението на аграрната реформа, разпространяваше слухове, че тя ще бъде отменена и земята ще се върне на първоначалните си собственици, широко практикуваше корупцията. Организира се и изпращането на протести до Народното събрание, събираха се подписи за отмяната на Закона за ТПС. В Пловдив и други селища земевладелци се промъкнаха в дружбите и се опитваха чрез тях да искат изменение на закона или да действуват против приложението му. Не липсваха и опити със сила да се попречи на оземляването¹¹⁴.

Оказа силно противодействие на Закона за ТПС и църквата. Св. синод спешно разпродаде подлежащите на отчуждаване църковни земи. Тези продажби бяха незаконни и Дирекцията за ТПС нареди да не се издават нотариални актове на купувачите. Синодът отказа да даде сведения за поземлените владения на църквата и те трябваше да се издирват от общинските комисии за ТПС. До май 1922 г. бяха иззети 17 480 дка земя от 38 манастира. Най-често това бяха малки парчета земя, далеч от манастирите, пустеещи или давани на изполица. Църквата обаче съобщи, че са отчуждени 40 000 дка, че тя е ограбена. Висши духовници заплашиха,

че ще афоресат правителството и Земеделския съюз, ще отлъчат от църквата и онези, които получат земя по силата на аграрната реформа¹¹⁵.

*

До 16 октомври 1921 г. следваше да се формират общинските и окръжните комисии за ТПС, до 1 ноември всички собственици на земя над 40 дка да я декларират, а от 1 февруари 1922 г. да започне разпределението на отчуждената земя и към юни 1922 г. да привърши. До 15 март 1922 г. беше крайният срок за определянето на мерите за разораване¹¹⁶.

Този график не се спази. Срокът за кандидатстване за оземляване се продължи до края на януари 1922 г. — оказа се, че част от нуждаещите се не подават молби, повлияни от агитацията на буржоазните партии, а в отделни случаи и на БКП, че законът няма да се приложи и Земеделският съюз няма да им даде земя¹¹⁷.

Не се спази и срокът за прехвърлянето на държавните земи в поземления фонд. Оказа се, че липсва кадастър на поземлената собственост и подготвени хора, които да приведат в известност държавните земи, владенията на БНБ, БЗБ и манастирите¹¹⁸.

За 17 юни 1921 г. бяха насрочени изборите за членове на общинските комисии за ТПС. За тези избори партиите се готвеха като за важна политическа акция. «Земеделско знаме» публикува апел на депутата Т. Вълчев селяните да не избират чорбаджии в общинските комисии, ако искат да получат земя¹¹⁹. Висшият партийен съвет на Демократическата партия на 4 — 5 юни 1921 г. реши нейните организации да участвуват в избора със собствени кандидати. Ако това е невъзможно, да се коалират с партии, с които могат да провалят «дружбашкия кандидат»¹²⁰.

Изборите на членове на общинските комисии за ТПС не се състояха. Първо се отложиха за есента на 1921 г., после се измени чл. 18 от Закона за ТПС, според който общинските комисии се състоят от един общински съветник, избран от общинския съвет, и двама земеделски стопани, назначени от Дирекцията за ТПС. Градските комисии се назначаваха от Дирекцията за ТПС¹²¹.

Общинските комисии губеха облика си на демократични изборни органи, станаха фактически звена на местната власт. А те заедно с окръжните комисии бяха инстанциите, от които в голяма степен зависеше навременното и правилно прилагане на аграрната реформа. Те обаче не можаха да станат действени и оперативни. Няма преки данни за партийната и социалната принадлежност на членовете на общинските и окръжните комисии. Може да се предполага, че назначените от Дирекцията на ТПС са били предимно членове или съмишленици на БЗНС. Излъчените от общинските съвети членове на комисии бяха от различни партии. Като се има предвид враждебността на буржоазните партии към реформата, очевидно проникналите в комисии техни представители само са пречели на тяхната работа.

Отношението на БКП към общинските комисии беше неправомерно. През декември 1921 г. ЦК на БКП нареди: общините комуни да изберат представител комунист в общинските комисии. Когато комунистите са малцинство в общинския съвет, да гласуват с лозунг «само работническите и селските съвети ще предадат земята в ръцете на трудещия се народ». Ако все пак комунист бъде избран от такъв съвет, да не приема участието в общинската комисия. Комунистите, посочени за членове на общински комисии от Дирекцията на ТПС, също трябва да откажат.

Членовете на партията, избрани от общините комуни, имаха за задача да защитават интересите на селските пролетарии и полупролетарии и дребните собственици, да искат публичност на заседанията на комисията и нейните решения. Те имаха обаче и задължението да разясняват, че Законът за ТПС е против интересите на селските трудещи се. Работата на комунистите в общинските комисии поради това не можеше да не бъде колеблива и половинчата.

Представителите на БЗНС в общинските и окръжните комисии бяха подложени на натиск от едрите собственици и десните земеделци, кметове и други представители на властта, някои бяха и подкупвани.

Изменението на чл. 18 от Закона за ТПС, забавянето на Правилника за приложение на закона, отмяната на чл. 4 от Закона за съдене на виновниците за народната катастрофа и на Консорциума подхраниха слухове, че оземляване няма да има, и забавиха подаването на декларации на земята.

В резултат на всичко това общинските комисии работеха вяло и неефективно. До февруари 1922 г. не беше приключено разглеждането на декларациите на земята. Започнаха оплаквания от много села, че комисии не работят, и искания да бъдат заменени с по-активни и добросъвестни. Съществуваше недоволство и от дейността на окръжните комисии. Слуховете, че Законът за ТПС е отменен, предизвика саморазпускането на някои общински комисии^{122, 123}.

При прилагането на аграрната реформа се допускаха нарушения и извращения. Общинските и окръжните комисии в ред случаи проявяваха снизходителност към едрите земевладелци и ставаше нужда да се намесва Дирекцията на ТПС, за да се отчуждят засегнатите от закона земи (В Плевенски окръг например). Дразнеше и облагодетелствуването на ненуждаещи се от земя и пренебрегването на бедните и безимотните селяни — в Б. Слатина и околията, Плевенско, Софийско и др. На някои места се стигна до разцепление на дружбите във връзка с приложението на аграрната реформа, а Плевенската окръжна дружба изказа недоверие на министъра на земеделието Ал. Оббов¹²⁴.

Трудности се породиха и от някои празноти в самия закон. По нареждане на Дирекцията за ТПС, веднага след като получе-

ха протокола от общинската комисия и още преди оформянето на нотариалния акт, оземлените можеха да встъпят във владение на отпуснатата им земя. В по-голямата си част раздадените ниви се оказаха засети от старите си притежатели. В Закона за ТПС не беше уточнено кой в случая ще прибере реколтата — бившият или новият собственик. По време на жътвата през 1922 г. възникнаха остри спорове и инциденти, имаше случаи и на саморазправа. Земеделското правителство защити оземлените и издаде постановление те да приберат реколтата¹²⁵. Тази мярка още повече озлоби и активизира буржоазната опозиция.

Реакционните среди и едрите земевладелци потърсиха съдействието на външни сили. Професорите Ал. Цанков, Г. Данаилов и други чернеха Закона за ТПС пред своите чуждестранни колеги и се опитваха да ги спечелят за акция против прилагането му. Противодествуваше на прилагането на аграрната реформа и Междусъюзническата комисия. През февруари 1922 г. Р. Даскалов получи писмо, подписано от Боргезе, с което се изразяваше несъгласие с провеждането на аграрната реформа. Тя представлявала заплаха за икономиката и финансите на страната. Появилите се смутове и инциденти предвещаваха пертурбации и в обществения живот. Освен това приложението на реформата било свързано и със значителни разходи.

Земеделското правителство възрази на твърдението, че Законът за ТПС може да се отрази неблагоприятно върху земеделието и да предизвика стопански и социални сътресения. Подробно обясни, че засяването на необработваните, общинските и държавните земи, както и оземляването на изполичарите и трудовата собственост ще подобрят и засилят земеделското производство. А финансовите разходи не утажняват държавния бюджет, тъй като се покриват от разликата в цените, по които се отчуждават и раздават земите. Междусъюзническата комисия не прие тези обяснения и в ново писмо съобщи, че ще проучи обстойно Закона за ТПС, за да вземе окончателно решение по него¹²⁶.

Заплахата за отмяна на аграрната реформа не се осъществи главно поради различия между нейните членове. Английският представител Колвин беше на мнение, че този въпрос не е от компетентността на Междусъюзническата комисия. Това разбиране се споделяше и от Ърскин, одобриха го и Форин Офис, и английското Министерство на финансите. Земеделското правителство се окуражи и игнорира заплашителното писмо на Междусъюзническата комисия¹²⁷.

За разлика от Англия Италия прояви непримиримост към аграрната реформа. Италианската легация в София я представи като «болшевишка» и се зае ревностно да защитава италианските граждани, засегнати от нея. Правителството на Ал. Стамболийски отговори, че действията спрямо италианските граждани, притежаващи земя в България са законосъобразни. Последваха новини от страна на Италия. През март 1923 г. посланикът Ринела,

който нямаше никакво доверие в Земеделския съюз, настоя пред своето правителство да предприеме ответни мерки по отношение Закона за ТПС. До такива обаче не се стигна. Подобни протести имаше и от други държави¹²⁸.

Противопоставянето на буржоазните партии срещу Закона за ТПС и потърсеното съдействие от Междусъюзническата комисия предизвика възмущението на трудещите се селяни. Много дружба и общоселски събрания изпратиха протестни телеграми с искане да се накажат предателите. Селяните от Мъртвица и Крушовене, Плевенско, Прогорелец и Войници, Ломско, се заканиха, че в противен случай ще се саморазправят с чифликните и техните защитници¹²⁹.

През 1922 г. поземлената реформа не беше завършена. Към 31 декември 1922 г. само 714 613 дка от предвидената за отчуждаване земя ~~постъпи в държавния поземлен фонд~~ — въпреки продължението на срока¹³⁰. Кръгът «Победа» и другите леви сили в Земеделския съюз смятаха аграрната реформа не само за недостатъчно радикална, но и не добре приложена, «екзекутирана» от самите ѝ автори и без чувствителни резултати¹³¹. «Слово» със злорадство констатира, че само малки части от земите на някои едри собственици, недостатъчно енергични, са «разграбени»¹³².

През декември 1922 г. Законът за ТПС ~~бе изменен в интерес~~ на земевладелците и в ущърб на оземляваните. Отнетите земи вече ~~се заплащаха в наличност~~ от Дирекцията на ТПС или с облигации от 6,5 % държавен заем. Надбавката, която оземлените плащаха, се увеличи на 40%¹³³. Това беше нов удар върху демократизма на аграрната реформа.

Изменението на закона, агитацията против него, реалните мъчнотии при прилагането му и намесата на Междусъюзническата комисия затрудниха не само изземването на земята. Тези обстоятелства плашеха нуждаещите се и не всички подаваха заявления за оземляване. Към 1 март 1923 г. кандидатствувалите за земя бяха само 55 220 : 12 000 обезземлени, 40 000 малоземлени, 3500 земеделски работници и 320 земеделски специалисти. До края на земеделското управление правото на оземляване се призна на 79 529 семейства. От тях получиха земя 18 265, но само 265 с нотариални актове — останалите фактически бяха в положението на наематели¹³⁴.

В началото на 1923 г. при обиколка на страната Р. Даскалов чул, както сам пише, хиляди оплаквания от Закона за ТПС, и то в болшинството си основателни¹³⁵.

Р. Даскалов, теоретик и автор на аграрната реформа, издаде през март 1923 г. брошурата «Борба за земя», в която направи анализ на аграрната реформа и нейните перспективи. Той смяташе, че това голямо дело не е получило достатъчно дейна и енергична подкрепа от селско-земеделската маса, че тепърва Законът за ТПС ще се приложи в неговата цялост и ще се почувствува неговата ефективност. Р. Даскалов предупреди, че съпротивата на

«българските патриции» и други сили срещу аграрната реформа ще се засилва. Но отказът от нея ще означава премахване на народовластието и откриване път за тиранията и абсолютната монархия¹³⁶.

*

При приемането и приложението на аграрната реформа се сблъскаха три линии: на буржоазията — за запазване на едрата частна поземлена собственост; на БКП — за национализацията на земята и нейната колективизация в условията на социализма, и на БЗНС — за ограничаване на едрото земевладение и създаване на трудови земеделски стопанства. Ето защо аграрната реформа се проведе при остра политическа борба.

Земеделският съюз считаше мизерията на селската беднота за по-страшна от тази на индустриалния пролетариат и искрено желаше да я премахне. Чрез оземляването на безимотните той разчиташе да се формира една категория от многобройни, прилизително еднакви по своето имотно състояние собственици, социална опора на режима.

Съюзът по народнически идеализираше дребната поземлена собственост. «В областта на земеделското производство — писа в. «Победа» — организацията и мощта се изразява само в това и единствено в това, когато земята е разделена и е в ръцете на тези, които я обработват»¹³⁷. «... Трудовото стопанство — е единствената стопанска форма на производството — изтъква Р. Даскалов, — която ще спаси света от гнета на експлоатацията и ще докара истинското народовластие у нас и в света»¹³⁸.

Обосновавайки своето преклонение пред дребната поземлена собственост, БЗНС се позоваваше на К. Кауцки и на «отстъпването» на съветската власт по въпроса за дребното земеделско производство. Очевидно Декретът за земята имаше своя отзвук и земеделската идеология и програмата на правителството на Ал. Стамболийски. Смяташе се освен това, че с приемането и провеждането на аграрната реформа ще се изземат част от идеите на БКП и ще се подрови нейното влияние в селото. Само заблудени селяни ще останат при комунистите, твърдеше Ал. Стамболийски¹³⁹.

Концепцията на БЗНС за образуване на една масова категория жизнеспособни и устойчиви трудови земеделски стопанства беше ненаучна, в голяма степен утопична. Известно е, че дребните «трудови» стопанства не са перспективни, а най-често се разоряват и загиват, като малка част от тях преминават към капиталистическите.

Земеделският съюз не беше чужд на идеята за кооперативно обработване на земята в бъдеще. В Закона за ТПС, както видяхме, се предвиждаше образуването на земеделски производителни кооперации. По инициатива на земеделски дружби бяха направени няколко опита за кооперативно обработване на земята (в с. Бяла черква, Търновско, и Карагач (Тотлебен), Плевенско)¹⁴⁰.

Аграрната реформа на земеделското правителство само отчасти отговаряше на възжеланията на няколко стотици хиляди безимотни и малоимотни български селяни. Снабдяването им със земя изискваше по-решително да се посегне на едрата поземлена собственост, земята да се заплаща минимално, процедурата на оземляването да бъде по-опростена. Но и такъв, какъвто беше, Законът за ТПС беше демократичен и с антикапиталистическа насоченост, най-радикалната от многобройните реформи на БЗНС. Той противоречеше на съсловната теория, беше една от първите, макар и нерешителни крачки към скъсване с нея. Поради това приемането и провеждането на аграрната реформа се явява важен момент и в идейно-политическото развитие на Земеделския съюз.

*

Законът за ТПС и неговото приложение привлече вниманието на политическите и научните среди и вън от България. Заинтересоваха се от тази реформа и поискаха да се запознаят с нея Френското външно министерство и Румънската легация. Международният институт по земеделие в Рим проведе закона и правилника за приложението му и ги разпространи. Учени икономисти и специалисти на кооперативното дело във Франция и Германия изучаваха и популяризираха аграрната реформа на БЗНС. Тя беше отразена на страниците на френски, швейцарски и американски вестници. Информира за аграрната реформа в България и съветският печат. Неговият коментар беше положителен, подчерта се липсата на достатъчно земя и невъзможността да се повиши производителността на труда при дребното земевладение¹⁴¹.

*

През декември 1921 г. се прие Закон за подобряване, засилване и насърчаване на земеделското производство и опазване на полските имоти. Законопроектът беше подготвен още по времето на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски, но се постави на разглеждане с известни изменения едва в края на 1921 г.¹⁴² Законът съдържа мерки за подобряване и модернизиране на земеделието. Чрез парични помощи, награди и поощрения да се увеличи производството на зърнени храни, индустриални култури и особено на тютюн, като се подобри тяхното качество; да се развие животновъдството. Специално внимание се обръщаше на въвеждането на селскостопански машини, на сортови семена, торове и препарати.

За подобряване скотовъдството страната се разделяше на скотовъдни райони, в които се насърчаваха определени породи добитък. Създаваха се улеснения на кооперациите за внос и поддържане на породисти разплодници. Към БЗБ се учреди фонд за подобрене на скотовъдството, а към общинските съвети се създаваха скотовъдни комисии.

Специални раздели на закона са посветени на развитието на лозарството, овощарството, зеленчукопроизводството и бубарството. Обръщаше се специално внимание на преработката на земеделските произведения. Поощряваха се млекопривъдството, производството на розово и други растителни масла, сушенето и консервирането на плодовете и зеленчуците, преработката на памука, лена, конопа и др.

Към Министерството на земеделието се създаваше Върховен земеделско-стопански съвет, който обсъждаше всички по-важни въпроси и координираше усилията на различни ведомства, свързани със земеделието.

Законът обхващаше всички клонове на селското стопанство и неговата охрана. Отменяха се съществуващите закони за лозарството и овощарството, за подобрене на скотовъдството и др.¹⁴³.

*

Успешно продължи законодателството в културно-просветната област, където външно вмешателство почти не съществуваше. Беше приет Закон за поощрение на родната литература и изкуство. С него изкуството и литературата се поставяха под ръководството и контрола на Министерството на просветата. То пое грижата да поощрява литературата, театъра и другите изкуства чрез откупни, субсидиране, конкурси, изложби и др. То имаше право да взема мерки срещу творци, чиито произведения смяташе за насочени срещу обществената и личната нравственост. Разпространението на съчинения, картини, филми и др., забранени от закона, се наказваше с големи глоби и затвор.

Този закон се прие добре от литературните среди¹⁴⁴.

Напрегнатата и трудна за земеделското правителство 1921 г. влезе в историята и с правописната реформа. БЗНС се стремеше към един опростен и овъвременен правопис, съобразен с говоримия език, за да се улесни ограмотяването и народното образование. През май Министерството на просветата назначи комисия от филолози начело с Ал. Теодоров-Балан, която да се произнесе по правописа. Тази комисия предложи да се изхвърли буквата ж. Буквата Ъ да се замени с Е и Я според произношението ѝ в думите; от края на думите да се премахне Ъ, тъй като не се произнася; Ъ да остане знак за мекост, но не за звук. Комисията на Ал. Теодоров-Балан подчерта, че тези изменения не увреждат българското национално единство, което ще се изрази и в един добър и еднакъв за всички правопис.

Правителството възприе с някои изменения предложенията на комисията. С постановление от 28 юни Министерският съвет нареди: Ъ и Ь се изваждат от употреба; Ъ навсякъде да се замени с Е; в спомагателния глагол с ж, ѝ да се замени с А.

Новият фонетичен правопис се въведе от 1 юли 1921 г. и беше задължителен за училищата, учрежденията и печатните издания. През юли 1921 г. се обнародва упътване за прилагането на новия

правопис. Според него Ъ се заместваше с Е и Я, според произнасянето на думата, правеха се и други уточнения¹⁴⁶.

Новият правопис се наложи мъчно. Съпротивляваха се литератори и културни дейци, журналисти и др. Някои се мотивираха с научни съображения, други смятаха, че изменението на правописа нанася удар върху националното единство и българщината, трети бяха против поради ненавист към земеделското правителство. Съюзът на българските писатели, учени и художници проведе протестно събрание против задължителното въвеждане на новия правопис¹⁴⁶.

Най-важната реформа в областта на образованието беше изменението на Закона за народното просвещение. С него се въведе задължително и безплатно седемгодишно образование за децата до 14-годишна възраст. Основното образование включваше и детско училище за децата от 5 до 7 години. Първоначално училище (I — IV клас) трябваше да се открие във всяко село или за няколко съседни, отстоящи не на повече от 3 км села, които имаха над 20 деца. Със същия брой ученици се откриваха и прогимназии (V — VII клас). До откриване на прогимназии във всички села общините се задължаваха да открият дневни, вечерни и празнични курсове за децата, ненавършили 14 г., които нямаша възможност да посещават прогимназия.

Увеличиха се глобите на родителите и настойниците, които не изпращаха децата си на училище, и на работодателите, затрудняващи работещите деца да посещават курсовете.

Законът предвиждаше мерки за подготовка на учители за начални училища и прогимназии. Разширяваше се мрежата от педагогически училища и учителски институти и се подобриха техните програми.

В областта на средното образование новост беше т. нар. реалка — първите три класа след прогимназията, — която ставаше преход към гимназията и специалните училища.

Новият закон даваше приоритет на професионалните и специалните училища (16 вида според закона). Приемането в тях ставаше без изпит и с по-ниска такса. Въведоха се и някои съществени изменения в програмите на средните училища — в педагогическите училища например се въведе вместо вероучение народно стопанство и кооперативно дело.

Имаше нововъведения и във висшето образование. Художествено-индустриалното училище се преустрои в Художествена академия, а музикалното училище в Музикална академия. В Софийския университет се откриха два нови факултета — Ветеринарно-медицински и Богословски. Медицинският факултет се разшири с две нови специалности — зъболекарство и аптекарство. Във Варна се създаде Висше търговско училище.

Законът за народната просвета съдържах и недемократични моменти. На учениците се забрани да се занимават с политическа дейност и да членуват в партии или младежки групи към тях.

Същите ограничения се налагаха и на студентите — те не можеха да образуват партийни групи, да организират политически демонстрации или да участвуват в такива. Университетските преподаватели се лишиха от право да заемат ръководни длъжности в политически партии¹⁴⁷.

Новият Закон за народната просвета се прие при силна съпротива от страна на буржоазната опозиция, Социалдемократическата партия и БКП¹⁴⁸.

Приложението на закона тръгна успешно, особено в точките, отнасящи се до основното образование. Увеличи се броят на детските, началните училища и особено на прогимназиите. Само през учебната 1921—1922 г. началните училища нараснаха от 3794 на 4020, а през 1922—1923 г. се откриха още 241 училища. Намаля броят на децата, необхванати от училището — от 325 хил. на 62 хиляди.

Земеделското правителство държеше много на прогимназиите. Смяташе ги за най-важното звено на народното образование, осигуряващо трайна грамотност и минимум знания, нужни както на градските, така и на селските деца. От 561 през 1920—1921 г. прогимназиите станаха 1236 през 1921—1922 г., а през 1923 г. техният брой нарасна на 2142. Провеждаха се допълнителни курсове в селата, където все още липсваха прогимназии. Броят на учениците почти се удвои — от 450 хил. през 1920 г. на 825 хил. през 1923 г.¹⁴⁹

Запази се интересът на земеделското правителство към културата и изкуството. Народното събрание взе решение за построяване на сграда на Народната опера на концесионни начала¹⁵⁰.

Въпреки комплицираната обстановка в страната и многобройните трудности и проблеми, правителството намери време и средства да уреди пренасянето на държавни разnosки останките на П. П. Славейков и П. Тодоров от чужбина, където бяха починали. Беше организирано тържествено погребение¹⁵¹. Селската власт показва, че умее да цени изтъкнатите литературни творци и да им засвидетелствува почит и уважение.

Гласува се Закон за българския археологически институт (юли 1921 г.), в какъвто се превърна Българското археологическо дружество, създадоха се музеи и къщи-музеи¹⁵².

През 1921 г. бе чествана с народни тържества 30-годишната обществена и писателска дейност на Ц. Бакалов, а през 1922 г. — на Елин Пелин¹⁵³.

Ползуваше се с грижите и вниманието на правителството и лично на Ал. Стамболийски големият български скулптор Ан. Николов. Под закрилата на властта работеше успешно за развитието на киноизкуството дружеството «Луна филм»¹⁵⁴.

**6. КОНТАКТИ С ЮГОСЛАВИЯ И ТУРЦИЯ.
ВРЪЗКИ НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО
ПРАВИТЕЛСТВО СЪС СЪВЕТСКА РУСИЯ
И ПОДКРЕПА НА АКЦИЯТА В ПОМОЩ
НА ГЛАДУВАЩИТЕ ОТ ПОВОЛЖИЕТО**

През 1921 г. правителството на Ал. Стамболийски продължи настойчиво линията на балканско сътрудничество и сближаване с Югославия. Като условия за това се сочеха: 1. Народите от спорните зони сами да определят своята съдба; 2. Да се зачитат правата на малцинствата; 3. Да се даде сигурен и подходящ излаз на открито море на всеки балкански народ¹⁵⁵.

За нормализиране на отношенията с Югославия и спечелването ѝ по репарационния въпрос и излаза Ал. Стамболийски потърси съдействието на Чехословакия, но без успех. Против разбирателството между България и нейната западна съседка работеше Италия. Тя се стремеше към един българо-италиански съюз, насочен срещу Югославия. Противник на българо-югославското сближение беше и Англия. Франция официално не беше против, но имаше резерви — опасяваше се сдружените България и Югославия да не се насочат към Егейско море и Цариград. Турция се боеше, че Югославия може да подкрепи аспирациите на България към Тракия¹⁵⁶.

Опитите на Ал. Стамболийски да установи пряк контакт с правителството на Югославия удряха на камък, макар че Пашич привидно не възразяваше срещу визита на българския премиер в Белград¹⁵⁷. Нещо повече, през пролетта на 1921 г. се започна силна клеветническа кампания срещу България. Съседите я обвиняваха във връзки със съветското правителство и подкрепа на Кемалистка Турция, че не изпълнява договорните си задължения, че преследва капиталите, а проявява търпимост към комунистите и др.

Най-много се раздуваше въпросът за четите. Печатът на Югославия, Гърция и Румъния представяше четите на ВМРО като дело на българското правителство. Пълномощните министри от трите държави в София на 11 април 1921 протестираха пред Ал. Стамболийски, че българското правителство толерира изпращането на чети в Македония, Тракия и Добруджа, за да предизвика безредици¹⁵⁷.

С ответна нота от 13 април 1921 г. земеделското правителство отхвърли обвиненията на съседите за четите и поиска международна анкета. На Югославския пълномощен министър в София то предложи сътрудничество на властите в Кюстендил и Шип за паричане на четите. Югославското правителство не прие тези предложения. Земеделският съюз публично, чрез «Земледелско знаме», обеща, че ще вземе строги мерки срещу комитаджилъка. От трибуната на Народното събрание Ал. Стамболийски и Р. Даскалов също увериха, че правителството не е ангажирано с четите

на ВМРО. Направиха се постъпки и пред Великите сили и Конференцията на посланиците за международна анкета¹⁵⁸.

Но тези мерки от българска страна не промениха нещата. От балканските страни се издигнаха искания за санкции срещу България, понеже уж не изпълнявала договорните си задължения, и за окупиране на нейни гранични райони и мини Перник. Тези претенции не бяха подкрепени от съгласенските държави и ОН. Антибългарската кампания не направи добро впечатление и в САЩ. Българското правителство не отговаряше на враждебната кампания на съседите, официозът се списваше в дух на балканско разбирателство и сътрудничество¹⁵⁹.

Ал. Стамболийски продължи усилията си за провеждане преки разговори с югославските управници чрез някои от министрите. Той поиска среща на Ал. Димитров с Пашич. Двама брати, шегуваше се Ал. Стамболийски, по-лесно ще поведат искрен разговор. Всъщност изборът на Ал. Димитров за тази деликатна и отговорна мисия се определяше от привързността му към идеята за сближение с Югославия и неговата безкомпромисност към ВМРО и четите¹⁶⁰.

Въпреки несъгласието на югославския двор и някои правителствени среди, на 16 май 1921 г. Пашич съобщи, че ще приеме Ал. Димитров¹⁶¹. Българска делегация от Ал. Димитров, С. Дупаринков и един секретар замина за Белград. На 30 май 1921 г. се проведе среща на Ал. Димитров и Пашич по българо-югославските отношения, на която присъствува и българският пълномощен министър в Белград К. Тодоров. Ал. Димитров поиска съдействие по репарациите. Той намекна, че с репарациите Италия ще се въоръжи и може да упражни натиск върху България за съюз срещу Югославия. Изглежда, това направи впечатление на Пашич и той прояви склонност Югославия да не поеме ексекюторска роля, ако Съгласението ѝ възложи такава.

Най-щекотливият въпрос на срещата беше четничеството. Ал. Димитров направи поредната декларация, че българското правителство е непричастно към четите и ще направи възможното да се прекрати тяхното преминаване на югославска територия. На срещата се очертаха по-търпими отношения между двете страни. Пашич се изказа за нови срещи с български държавници¹⁶².

Първата среща на български държавник с югославския премиер след войната получи оптимистична оценка от Земеделския съюз: тя е напълно успешна, полага се началото на взаимното разбирателство, двата братски народа ще си подадат ръка, ще се уредят висящите въпроси — в тази гама писа «Земледелско знаме»¹⁶³.

Част от югославския печат също излезе с положителна оценка за срещата Пашич — Ал. Димитров. Близкият до външното министерство в. «Трибуна» публикува статия, която се възприе в дипломатическите среди като белег, че Пашич вече е склонен на българо-югославско сближение. Преобладаваше обаче мнението,

че каквито и отстъпки да направи България, българо-югославското сближение няма да се осъществи, защото то противоречи на интересите на Англия и тя няма да го допусне¹⁶⁴.

Скоро Пашич показа, че срещата с Ал. Димитров не бележи никакъв прелом в отношенията между двете страни. На конгреса на Радикалната партия той подчерта, че в продължение на 15—20 г. България трябва да покаже на дело, че е на страната на Югославия, а не при нейните врагове, за да ѝ се протегне ръка.

«Земледелско знаме» публикува тази реч на Пашич с правилен коментар. Исканията на югославския министър-председател са неизпълними. България ще остане неутрална при спорове на Югославия с други страни, но тя не може винаги да бъде на нейна страна или да стигне до национално унижение. Правителството и народът вземат акт от речта на Пашич, заключи «Земледелско знаме»¹⁶⁵.

*

Другият въпрос, който стоеше в центъра на външната политика на земеделското правителство, беше Западна Тракия и излизът на Бяло море. България трябва да се добере до Бялото море, беше девизът на Ал. Стамболийски. Тъй като Тракия беше отстъпена на Съглашението, а не на Гърция, той смяташе, че България трябва да се разправя по този въпрос с великите сили. В името на голямата цел — излаза, земеделското правителство полагаше усилия да бъде акуратно в изпълнението на задълженията си по договора и правеше възможните отстъпки на Междусъюзническата комисия. Изтъкваше се, че изпълнението на договора и изплащането на репарациите зависи от икономическото стабилизиране на България, а то не може да се постигне без излаз на Егея¹⁶⁶.

Вариантът, предлаган от Гърция — България да използва пристанището на Дедеагач за икономически излаз, беше неприемлив. При посещението на Р. Даскалов в Англия и Франция му беше препоръчано от някои среди България да проучи условията за използването на Дедеагач и да докаже, че този излаз не е реален. След завръщането си Р. Даскалов подхвана тази идея. Резултатът от сондажите беше, както съобщи той, «най-незадоволителен». Големи български търговски къщи отказваха каквито и да е сделки през Дедеагач поради неуреденото му пристанище и сложното положение. Чуждестранните фирми също се въздържаха от използването на това пристанище по разни причини¹⁶⁷.

Оформи се становището България да не приема излаз през Гърция. Излизът може да бъде действителен и сигурен само през българска територия или автономна Тракия. Всъщност за по-реално се смяташе второто. През март 1921 г. правителството изпрати до Междусъюзническия върховен съвет в Лондон меморандум по въпроса за автономия на Западна Тракия. До сесията на същия съвет се депозира и нота с искане да се реши репатрирането на

бежанците от Западна и Източна Тракия и се защитят българите от тези земи, подложени на гонения и интернирания¹⁶⁸.

Земеделското правителство се опита по въпроса за излаза да контактува с Кемалистка Турция. То позволи М. Кемал да има свой представител в София. През юли 1921 г. в България дойдоха още двама представители на Кемал и се срещнаха с ръководители на Тракийската организация. На другия ден пълномощните министри на Англия, Франция и Италия протестираха срещу опитите да се организират смутове в Тракия. Те предупредиха, че ако тези опити се осъществят, ще има сериозни последици за България. Връчиха и меморандум със същата заплаха. Ал. Стамболийски възрази срещу обвиненията на съглашенските представители — «България не е и никога не ще бъде огнище на смутове; взети са мерки против опитите да се нарушат границите със съседите. Ал. Стамболийски отрече и в Народното събрание, че правителството е установило връзка с турските пратеници. Пратениците на Кемал трябваше да напуснат страната¹⁶⁹.

През лятото на 1921 г. за Турция замина директорът на Консорциума И. Караджов във връзка с износа на храни, който обаче проведе и политически разговори¹⁷⁰.

През май 1921 г. отпътува със специална мисия за Турция депутатът Ан. Грозков, довореник на Ал. Стамболийски, придружен от един офицер и един търговец. Неговата официална задача беше да уреди продажбата на селскостопански произведения. В Цариград и Анкара той се среща и разговаря по нормализирането на отношенията между двете страни и българския излаз. Проведе среща и със съветския представител на Анкара А. Вербов¹⁷¹.

Неофициалната мисия на Ан. Грозков не остана скрита за Съглашението и опозицията. Българските легации сигнализираха за отрицателната реакция на западните страни към контактите с Турция. Италия предупреди, че тази стъпка ще засили недоверието към България, и заплаши с колективни мерки на Съглашението. Английската преса обвини Ал. Стамболийски в авантюризм. Балканските страни също се възползуваха от случая за нападки срещу България, обвиниха я, че се готви да скъса договорите.

Съглашението поиска официално осветление по случая Ан. Грозков. На 20 юли правителството връчи нота на представителите на великите сили в София, с която отрече да е изпращало мисии в Анкара и Москва. Пътуването на Ан. Грозков, Гр. Писарев и П. Анчев било с чисто търговска цел¹⁷².

В парламента водачите на буржоазната позиция се нахвърлиха върху правителството, че води проташка и авантюристична политика, която внася смут в отношенията с балканските страни и Междусъюзническата комисия. Р. Даскалов и Ал. Стамболийски отрекоха правителството да има нещо общо с посещението на Ан. Грозков в Турция. Самият Ан. Грозков се изказа в същия смисъл — бил в Цариград и Анадола по търговски дела. Такива

бяха и изявиенията му в «Земледелско знаме»¹⁷³. Тези обяснения и опровержения прозвучаха неубедително. Мисията на Ан. Грозков не постигна нищо конкретно, но създаде ненужни усложнения, беше неуспешна. Деликатните и рисковани ходове не се оказаха по силата на българската дипломатия. Въпреки това през 1922 и началото на 1923 г. в Турция бяха изпратени още няколко неофициални и полуофициални мисии, също без особен ефект¹⁷⁴.

*

От началото на 1921 г. международното и вътрешното положение на Съветска Русия видимо се стабилизира. Приключи войната с Полша. През февруари се подписа съветско-ирански договор, през март — договор за дружба и приятелство с Турция. Съветска Русия сключи търговско съглашение с Англия и установи търговски връзки с още 14 държави. Страната се измъкваше от хаоса на гражданската война.

Всичко това даде положително отражение върху отношението на БЗНС и неговото правителство към съветската страна. «Земледелско знаме» продължи да публикува критични материали срещу съветския режим, противопоставяйки аграризма на болшевиизма¹⁷⁵. Като № 1 на «Оранжева библиотека» беше отпечатана брошурата на есера В. Чернов «Селяните под болшевишкия режим в Русия» с български предговор и послеслов от Хр. Манолов против съветската политика в селото и обработването на земята на комунални начала¹⁷⁶.

В София се запазиха руското и украинското посолство, Ал. Стамболийски приемаше Ал. Петряев и Никовски. През 1921 г., въпреки че през април публикува постановление против влизането на нови белогвардейци в страната, земеделското правителство по искане на Съглашението и ОН прие нови части на разбитите врангелисти. Техният брой достигна внушителната цифра 24 000 д. (според някои изследователи те бяха 50 000 д.). Приемането на врангелистите се оформи с протоколи на Министерския съвет и специално споразумение между българското правителство и щаба на Врангел.

Излезе заповед на началник-щаба на армията Н. Топалджиков да се обезоръжат Врангеловите части и оръжието да се прибере в складовете. Ген. Фурту обаче не позволи това. Изградената смесена българо-съглашенска комисия по разоръжаването беше един формален орган. Оръжието на врангелистите пристигаше под формата на пратки, на които по нареждане на ген. Фурту не се правеше митнически преглед.

Врангелистите се настаниха главно в Търново, където се намираше и щабот им, но имаше части и в други стратегически пунктове, например Пловдив. Врангелистите поддържаха свои военни училища, съдилища, полиция, държаха се като в окупирана страна и проявяваха нахалство в отношението си към властта. Те имаха представител към Френската легация и сътрудни-

чеха на антиземеделска основа с Пико. От края на 1921 г. врангелистите създадоха и своя тайна служба, чиято централа беше в Югославия¹⁷⁷.

Приемането на врангелистите, макар и наложено от Съглашението, даде негативно отражение върху българо-съветските отношения.

Но тази линия към Съветска Русия се преплиташе с друга, на одобрение на съществени черти на съветската политика и невмешателство във вътрешните работи на Съветска Русия и търсене, макар и боязливо, на контакти с нея. През август 1921 г. «Земледелско знаме» отпечата уводна редакционна статия, в която се казваше: «Съветска Русия, трябва да се признае, изпълни своята програма за земята. Собствеността на земята е дадена на селянина. Селянинът... гледаше с недоверие на Колчаковци и Деникиновци, смятани за реакционери, готови да отнемат поземлените придобивки на мужиците»¹⁷⁸.

Ал. Стамболийски публикува статия за бъдеща Русия, която ще се отличава от Съветска Русия и капиталистическото общество в западните страни. Но той беше против вмешателството в работите на руската държава. «Чуждите лекари не трябва да лекуват Русия», писа той¹⁷⁹.

В началото на 1921 г. за Съветска Русия замина А. Прудкин и разговаря със съветски представители по търговските отношения между двете страни. Направи посещение и О. Нехелес, управител на Народен магазин, за да установи връзки със съветските кооперации. Беше изпратен и Ив. Николаев за преговори по репатрирането на български поданици, но неговата мисия се оказа злополучна.

Представител на българската легация в Лондон се среща с членове на съветската търговска делегация, пребиваваща там. Те показваха готовност за незабавно установяване на икономически и политически отношения при невмешателство във вътрешните работи на България. Изтъкнаха и някои съпадения във вътрешнополитическите интереси на Съветска Русия и България — като черноморски държави можеха да водят политика от взаимен интерес по въпроса за проливите; и двете страни бяха против Версайската система.

През юни 1921 г. българският посланик в Прага се среща със съветския и предложи в София да отиде съветска делегация под предлог на репатрирането. Чичерин прояви интерес към това предложение, но държеше съветската делегация да има официален характер. Българското правителство не се реши на такава стъпка и прибегна до посредничеството на Чехословакия за завръщането на българите от Съветска Русия.

През септември 1921 г. в София пристигна мисия на Украинския Червен кръст по репатрирането на бившите белогвардейци. Тя обаче се провали — нейните членове бяха арестувани, а след освобождението им се завърнаха в Одеса. По въпроса за репатри-

рането. Украинската съветска република предложи за българите, поданици на Съветска Русия, и за руските от България да се сключи специална конвенция. Това предложение беше само обсъдено. Правителството обаче ускори завръщането на руските военнопленници, и то с български параходи¹⁸⁰.

През 1921 г. фактически се установиха търговски отношения между България и Съветска Русия. До официалното им уреждане, търговските интереси на Съветска Русия се представяха от кооперация «Освобождение». За целта се подписа специално споразумение¹⁸¹.

Земеделското правителство прояви благосклонност към организираната от БКП акция в помощ на гладуващите в Съветска Русия в резултат на сушата в Поволжието. На 10 август 1921 г. беше разрешен безмитен износ на храни за Съветска Русия, освободен и от такси и бери. Комитетите за събиране на помощи за гладуващите работеха съвършено свободно, даже се ползуваха от съдействието на властта. Не се пречеше и на дейността на Българския Червен кръст по този въпрос. Правителството разреши за износ в Съветска Русия да се закупуват храни и от Консорциума.

Министерството на просветата издаде окръжно всички учители в страната да се включат във всенародната акция за събиране на помощи за бедстващите руси.

През 1921 г. кооперация «Освобождение» закупи 1200 вагона храни — 600 на свободния пазар и 600 от запасите на Консорциума. До средата на 1922 г. БКП събра помощи в храни, други стоки и пари на стойност 3 млн. лв.¹⁸².

Ал. Стамболийски оказа лично съдействие на Фр. Нансен за закупуване на български храни за Съветска Русия. В страната действуваха свободно задгранични помощни комитети, включително и Международният помощен комитет в Женева. През 1922 г. Консорциумът предаде 400 000 кг храни на Нансеновия комитет.

Освен това България прие 20 000 руски деца за изхранване, докато трае бедствието от сушата¹⁸³.

Улесненията, които земеделското правителство направи за акцията в помощ на гладуващите от Поволжието, неговото съучастие в тази акция свидетелствуваше за засилване позитивните моменти в отношението му към Съветска Русия¹⁸⁴.

*

Ал. Стамболийски считаше, че през есента на 1921 г. е завършил благополучно най-трудният и опасен период във външната политика — България се е спасила от нова война и окупация, съхранила е своя национална независимост, международното ѝ положение е отлично. Ние изпъляхме по стръмнината, заяви той през ноември в Народното събрание и сме на завоя към равнината. Задача на задачите ставаше отсрочването на репарационните плащания. След това, смяташе Ал. Стамболийски, събитията ще работят за нашата справедлива национална кауза¹⁸⁵.

Тази преценка на беше напълно реалистична — международното положение на България далеч не беше отлично, перспективите по националния въпрос бяха неблагоприятни.

7. УБИЙСТВОТО НА АЛ. ДИМИТРОВ. ЗАСИЛВАНЕ НА ДЕСНИТЕ В ПРАВИТЕЛСТВОТО

През 1921 г. буржоазните опозиционни партии, м кар че бяха разединени, действуваха в една посока — за свалянето на земеделското правителство. Те засилиха натиска за нови икономически отстъпки — направените по искане на Междусъюзническата комисия не ги задоволяваха. Само така може да се спечелят симпатиите на Съглашението и на Междусъюзническата комисия, твърдяха опозиционните лидери¹⁸⁶.

Висшият партийен съвет на Демократическата партия от юни 1921 г. я ориентира към събаряне на земеделския режим, но със средствата на легалната конституционна борба¹⁸⁷. Други реакционни среди обаче пристъпиха към провокации и към опити за преврат.

На 24 май 1921 г. в ученическата манифестация беше хвърлена бомба, имаше жертви. Същия ден банда на реакционните среди нападна партийния клуб на ул. «Кирил и Методий», а Народният дом на БКП бе опожарен. Разпространи се клеветата, че бомбата в манифестацията е дело на комунистите. Имаше и друг вариант, че атентатор е земеделецът Г. Дамянов, помощник-главнокомандващ на Войнишкото въстание¹⁸⁸. Акциите на реакцията от 24 май 1921 г. преминаха без противодействие от властта. Не се предприеха сериозни мерки за наказване на виновните, нито се направиха политически изводи.

Навлече в активна фаза борбата на автономистите срещу земеделското правителство. Курсът на сближение с Югославия и мерките против четите на ВМРО станаха повод тя да мине на по-предни линии на фронта срещу БЗНС. От началото на 1921 г., когато се върна от Вардарска Македония в България, Т. Александров се зае с укрепването си в Петричкия край и организирането на акции срещу земеделската власт. Действията на федералистите срещу ВМРО се приписваха на правителството. В лицето на К. Томов ВМРО намери симпатизант и покровител.

След поемането на Министерството на вътрешните работи той отстрани всички служители, привърженици на сближението с Югославия и на твърд курс спрямо ВМРО. Създаде се впечатление, че преследването на четите е в голяма степен лично дело на Ал. Димитров и враждебността на македонските среди към него се засили¹⁸⁹.

През лятото на 1921 г. след посещението на Ал. Димитров в Белград, военните и ВМРО замислиха насилственото събаряне на земеделския режим. Македонски отряд от 800 души под коман-

дата на генерал Протогеров се готвеше да действа. За тази акция беше нужно обаче да се спечели царят и най-силната опозиционна буржоазна партия — Демократическата, свързана с автономистите. Л. Малеев, връзка между Военния съюз и ВМРО, беше натоварен в началото на юни да сондира Ал. Малинов. Той заведе пратеника на заговорниците при ВПС на Демократическата партия, който тъкмо в тези дни заседаваше. ВПС не прояви охота партията да се обвърже с подобна инициатива. Ал. Малинов също не прие предложението. Но той пожела успех на генерал Ал. Протогеров и показа готовност, ако след една успешна акция царят ги покани да поемат управлението, да се отзоват.

Хр. Калфов, даваше вид, че царят е готов да узакони събарянето на земеделското правителство. Борис обаче сметна, че още не е дошъл моментът за насилствена промяна. Препоръча да се изчака — да се провери добре настроението на народа, готовността на Съюза на западните офицери и др. Акцията беше отложена¹⁹⁰.

ВМРО реши, че може поне да се разправи със своите противници в правителствените среди. През пролетта на 1921 г. бе убит С. Георгиев, Кочански войвода. ВМРО сметна, че това убийство е работа на Ал. Димитров или поне е извършено по негово внушение. За реванш през юни ~~беше убит Г. Петров, ръководител на Комитета за настаняване на бежанците, считан от Т. Александров за орган на федералистите за борба с ВМРО~~¹⁹¹.

През август 1921 г. бяха убити окръжният управител и околийският началник в Петрич. Опитът на комунисти и земеделци от този ~~край да противодействат на ВМРО~~ се оказа неуспешен¹⁹².

През август 1921 г. Т. Александров издаде смъртна присъда на Ал. Димитров — за убийството на С. Георгиев Кочански, преследването на четите, толерирането на федералистите, срещата с Н. Пашич. Пратеник на Т. Александров предаде заплашителното писмо и на Ал. Стамболийски¹⁹³. Правителството възложи на К. Томов да вземе предохранителни мерки. Това обаче значеше, че по същество нищо не ще бъде направено за осуетяване терора на ВМРО.

~~На 21 октомври 1921 г. смъртната присъда на Ал. Димитров беше изпълнена.~~ На път за село Козница, Кюстендилско, в Копановската планина, той бе убит от Бърльо и хората му. Ликвидирането на Ал. Димитров, един от най-енергичните и безкомпромисни в борбата срещу десните в съюза и реакционните сили министри, бе чувствителна загуба на БЗНС. Земеделците считаха убийството на Ал. Димитров за дело не само на ВМРО, а на цялата реакция и специално на Демократическата партия. Познаваха се на среща на професор Вл. Моллов с Т. Александров във Виена, на която присъствувал и Кр. Чапрашиков и осигурил необходимите средства. Също и на обстоятелството, че след срещата на Ал. Димитров с Пашич П. Пенчев, деец на Демократическата партия, свързан с ВМРО, също се срещал с нейни ръководители, а след убийството се укрил. Намесваше се и името на

Ан. Ляпчев, който бил против идеята да бъде убит Ал. Стамболийски, защото смятал, че щом е жив Ал. Димитров, ще се разправи безпощадно с всички заподозрени. А човечният Стамболийски не ще отмъщава даже за убийство на свой министър¹⁹⁴.

Тези обвинения към демократите бяха резонни — реакцията не можеше да разчита на армията, докато военен министър е Ал. Димитров. Най-малкото убийството му не беше извършено без благословията на буржоазните водачи.

През втората половина на 1921 г. опозиционният лагер се стабилизира — създаде се нова буржоазна формация, т. нар. Народен сговор. Най-напред се формира неговото основно ядро в София, в което влязоха Ал. Греков, бивш дипломат, в момента един от ръководителите на Съединените тютюневи фабрики; професорите Ал. Цанков, Я. Моллов, Т. Кулев, Н. Милев, П. Стайнов, Ц. Бръшлянов, Ат. Буров, П. Петровиц от Обединената напреднопрогресивна партия; Я. Стоенчев, Гр. Василев, Ан. Ляпчев и др. от Демократическата, запасните генерали В. Лазаров, Ив. Луков, Ив. Русев, запасните полковници К. Георгиев, Н. Рачев, Т. Кожухаров и др. военни, Вл. Руменов и др. македонски дейци.

Както се вижда, в Народния сговор имаше представители на всички среди на реакцията — на буржоазните партии, на Военния съюз, на ВМРО, масони, безпартийни. Той се очерта като междупартийна и надпартийна формация за защита на класовите интереси на буржоазията и по-конкретно за обединяване на нейните сили срещу земеделското правителство и комунистическото движение. През 1921 г. бяха създадени само някои провинциални комитети на Народния сговор. Тепърва щеше да се избистри неговата програма и политика и да се изяснява в политическите борби. Но самият факт на появата на такава обединяваща буржоазна формация беше опасен симптом за бъдещето на земеделското управление¹⁹⁵.

*

Убийството на Ал. Димитров наложи промени в кабинета. Десните около М. Турлаков се почувствуваха окрилени и минаха в настъпление. Те веднага проявиха претенции за освободеното Министерство на войната. През септември 1921 г. от кабинета излезе и министърът на железниците Ал. Ботев. Той беше в конфликт с министъра на финансите и с другите министри във връзка с търговете за доставки на железниците, беше обвинен в използване на властта за користни цели и трябваше да подаде оставка¹⁹⁶.

Основната част от земеделските депутати депозираха писмо до Ал. Стамболийски при попълването на кабинета да бъде отстранен ~~К. Томов~~. Ал. Стамболийски не прие — това щяло да злепостави правителството пред външния свят и да се предвзвикат външнополитически усложнения¹⁹⁷.

Беше сменен само ресортът на К. Томов, Вместо Министер-

ството на вътрешните работи той получи освободеното Министерство на войната. Министерството на вътрешните работи се възложи на Ал. Радолов. Министерството на правосъдието се пое от П. Янев, а Хр. Манолов, който отдавна аспирираше за министерски пост, стана министър на железниците¹⁹⁸.

Тези промени засилиха десните в правителството. Те държаха вече не само вътрешното, но и военното министерство. От кръга на М. Турлаков беше и Хр. Манолов. От новите министри само П. Янев беше представител на левите среди на БЗНС. В ръководството на Народното събрание също се настаняха неустойчиви дейци. Председател стана Н. Атанасов, но подпредседателите Г. Марков и К. Малев гравитираха към десните¹⁹⁹.

Ал. Стамболийски обясни, че реконструкцията на кабинета е съобразена с «изискванията на новата вътрешна политика», насочена ~~не към гласуване на нови реформи, а към прилагане на~~ ~~присъщите и създаване условия за привличане на~~ ~~капитали~~²⁰⁰. Явно Ал. Стамболийски привличаше хора, които да проведат линията на отстъпление, на съобразяване със Съглашението и Междусъюзническата комисия. Само така той виждаше възможност да се стабилизира икономиката на страната и да се получи жизнено необходимата отсрочка на репарациите.

Сложността на обстановката в страната и съюза и необходимостта от известен завой наложиха отлагането на редовния Седемнадесети конгрес на БЗНС. Вместо конгрес на 20 — 22 ноември 1921 г. се проведе заседание на ВСС. Ал. Стамболийски изнесе информация за вътрешното и външното положение. Резолюцията одобри политиката на правителството, но с критични бележки. Задължи го да продължи линията на мир, сговор и приятелство със съседите и всички други страни, на смекчаване клаузите на договора и преди всичко отлагане плащането на репарациите.

ВСС се изказа за твърдост в провеждането на реформите и правилно прилагане на Закона за данък върху общия доход, както и да се създаде кооперативен консорциум за търговията с храни в страната и вън от нея. Всички кооперативни сдружения да се обединят в мощна организация на почвата на политическия неутрализитет. Изобщо ВСС виждаше изтласкването на буржоазията от икономиката преди всичко чрез кооперациите.

ВСС искаше прочистването на армията и Министерството на вътрешните работи. Да се действа решително срещу шабовете на партиите, които работят против народните интереси, сигурността и безопасността на властта и за връщане управлението на буржоазията. Цензурата да се продължи главно срещу шовинистическата пропаганда, да се ограничи свободата на събрания за враговете.

Съществен пункт в решенията на ВСС беше най-категоричната забрана на «всякакъв помисъл за коалиционно управление». Не се допускаха и никакви изборни коалиции, «освен със съсловни организации (еснафски или чисто работнически)».

Приеха се някои мерки за организационното и финансовото заздравяване на съюза: да се въведат членски книжки, да се увеличи членският внос, депутатите да внасят редовно част от депутатското си възнаграждение, «Земледелско знаме» да публикува решенията на парламентарната група и Народното събрание и др. Реши се да се създаде постоянен Върховен съюзен съд в състав: министър-председателя, председателя на парламентарната група, председателите на околийската и окръжната дружба, от която е лицето, или спорът, който се разглежда.

ВСС беше поздравен от представители на сръбските земеделци, на Чехословашката аграрна партия и секретаря на Зеления интернационал Г. Фидлер²⁰¹.

Междусъюзническата комисия отправи нота до правителството против решението на ВСС за създаването на кооперативен консорциум. Тя заплаши, че ако този проект се осъществи, ще се възползува ст правата, които й осигурява договорът²⁰².

Обезпокоени от консолидирането на позициите на десните в правителството и тяхната наглост, левите потърсиха други форми за отпор срещу групата на М. Турлаков — К. Томов. В края на 1921 г. се образува т. нар. Комитет за селска диктатура в състава Кр. Попов, Ст. Калъчев, Ст. Стефанов, Д. Кемалов, С. Дупаринов и др. Комитетът създаде свои секции и ядра из страната. Той си постави за задача да организира борбата с реакцията в съюза — групата на М. Турлаков — К. Томов и дясната опозиция. Беше склонен да сътрудничи с БКП за парирание на буржоазната реакция във всичките ѝ разновидности. Ползуваше се с подкрепата на Р. Даскалов, Н. Атанасов и др.

Десните и колебаещите се като Ал. Оббов считаха Комитета за селска диктатура за подмолна група, която по внушение на Н. Атанасов в името на министерско място за него, инспирирала безпринципно срещу М. Турлаков и неговите привърженици²⁰³.

Комитетът за селска диктатура създаде двуседмичника «Селски глас». Той се смяташе продължение на изданието на Ал. Димитров под същия наслов и възприе Ботевия девиз «Доброму добро да прави, лошия с ножа по глава»²⁰⁴. Отнасяше се критично към официалната политика на БЗНС и по-специално към подценяване опасността от буржоазните реакционни сили и ВМРО.

От средите около комитета за селска диктатура и други леви сили се създаде и ежедневникът в. «Победа» (1 февруари 1922 г.) за борба с реакционния печат и ~~поради~~ на съюзните врагове. Списван професионално и много добре информиран, вестникът скоро стана популярно издание и втори официоз²⁰⁵.

*

Под бруталния натиск на Междусъюзническата комисия и буржоазната опозиция от лятото на 1921 г. Земеделският съюз беше принуден да мине в отстъпление. Закриляни от международната и вътрешната реакция, десните в съюза се засилиха и станаха

настъпателни. Зачестилите кабинетни кризи (лялото и есента на 1921 г.) и отлагането на редовния конгрес бяха признак за назряваща криза в политиката на БЗНС. Принудено да мине в отстъпление, правителството на Ал. Стамболийски отслаби ударите си върху буржоазията — икономически и политически. Забелязаха се някои нови положителни аспекти във външната политика на земеделското правителство и специално в отношението му към Съветска Русия.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4325, л. 1. В пресата от онова време и в много източници Междусъюзническата комисия се нарича Репарационна.
- ² Земеделско знаме, 8, 16 март, 1921.
- ³ Чехословашки извори за българската история, т. I, с. 111—112, 114, 122.
- ⁴ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 807; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2022, л. 36, 37.
- ⁵ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 839; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2709, л. 4, 5, 7—9, 17, 19.
- ⁶ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 549, 554; Чехословашки извори. . . , т. I, с. 111—113.
- ⁷ Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 4, с. 2607, 2629.
- ⁸ Пак там, II р. с., кн. 2, с. 624, 554, 613; ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 100, л. 14; ф. 369, оп. 1, а. е. 885, л. 3.
- ⁹ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 4—5; Атанасов, Н., цит. сп., л. 43—51;
- ¹⁰ Стоянов, Хр., цит. сп., л. 204; Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 3, с. 1836.
- ¹¹ Земеделско знаме, 36, 30 май 1921; Атанасов, Н., цит. сп., л. 42.
- ¹² Дневни на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 579, 582.
- ¹³ Пак там, с. 579, 582, 612.
- ¹⁴ Геновски, М., Спомени, кн. 1, 1923, I д., л. 208; Атанасов, Н., цит. сп., л. 52, 53.
- ¹⁵ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. I, с. 400.
- ¹⁶ Пряпорец, 134, 25 юни 1921.
- ¹⁷ Атанасов, Н., цит. сп., л. 56—57.
- ¹⁸ НАИИ, а. к. IV, оп. 31, а. е. 61, л. 130, 131; Димитров, И., Френската дипломация. . . , с. 410—411.
- ¹⁹ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 4—5.
- ²⁰ Пак там, ф. 369, оп. 1, а. е. 885, л. 4; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 556—557.
- ²¹ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 550—560, 623, 624, 627, 631, 632, 561—563, 760.
- ²² ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4534, л. 1—2.
- ²³ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 1, с. 211, 179, 383—384, 884, 898—899; кн. 2, с. 839, 849, 968; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2960, л. 2—5.
- ²⁴ PRO, FO, 371/5798; Стоянов, Хр., цит. сп., л. 119.
- ²⁵ ЦДИА, ф. 1303, оп. 1, а. е. I (Т. II), л. 30—31.
- ²⁶ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., с. 831.
- ²⁷ Пак там, с. 897—899, 923, 924, 926, 835—839, 849—856.
- ²⁸ Пак там, с. 879, 883—884.
- ²⁹ Пак там, с. 1062.
- ³⁰ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4497, л. 1; а. е. 4515, л. 1; а. е. 4529, л. 2.
- ³¹ Турлаков, М., Изложение върху финансовото и икономическото положение на България към 31 март 1921 г. С., 1921, с. 16.
- ³² Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 1, с. 176—177; Демократия, 1922, № 7, с. 157—159; Народна отбрана, 617, 22 юни 1921.
- ³³ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 729, 730, 770—774, 777, 780, 784, 790, 792—794, 797—799, 801—807.

- ³⁴ ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 10, л. 1.
- ³⁵ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 1099, 1100; Радолов, Ал., цит. съч., с. 30.
- ³⁶ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 772; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2523, л. 10—13, 16, 18.
- ³⁷ Земеделско знаме, 70, 27 авг. 1921; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2523, л. 9, 14, 15, 24—25, 34, 36, 39, 54; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 1097.
- ³⁸ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2523, л. 55—56.
- ³⁹ Пак там, ф. 695, оп. 1, а. е. 11, л. 1.
- ⁴⁰ Пряпорец, 174, 22 авг. 1921.
- ⁴¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2523, л. 31—32, 35—36, 40—41, 45.
- ⁴² Пак там, л. 49; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 1034, 1055—1056, 1079, 1081, 1095—1100.
- ⁴³ Дневн. на XIX ОНС, кн. 2, II изв. с., с. 1059.
- ⁴⁴ Държавен вестник, 143, 24 септ. 1921.
- ⁴⁵ Земеделско знаме, 83, 26 септ.; 88, 10 окт. 1921; ОДА—Варна, ф. 57к, оп. 1, а. е. 1, л. 15, 18, 20, 22—24; Радолов, Ал., цит. съч., с. 30; Панайотов, К., Консорциумът и кооперациите. . . , с. 35—36, 38—39.
- ⁴⁶ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 100, л. 14.
- ⁴⁷ Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 61; Дерменджиев, Ив., Организация на трудовата повинност в България, с. 316, 317.
- ⁴⁸ Земеделско знаме, 21, 18 апр. 1921.
- ⁴⁹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2582, л. 17; ф. 284, оп. 1, а. е. 4521, л. 2.
- ⁵⁰ Стамболийски, Ал., Земеделско управление. . . , с. 184; Радолов, Ал., цит. съч., с. 41; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2538, л. 64; а. е. 2727, л. 167; ОДА — Сливен, ф. 376к, оп. 1, а. е. 11, л. 36.
- ⁵¹ Земеделско знаме, 21, 18 апр. 1921.
- ⁵² Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 54; Димитров, И., Френската дипломация. . . , с. 411; PRO, FO, 371/5806; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4543, л. 1.
- ⁵³ PRO, FO, 371/5806.
- ⁵⁴ Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 54—55.
- ⁵⁵ PRO, FO, 371/5806; НАИИ, а. к. IV, оп. 87, а. е. 37, л. 315—317, а. е. 38, л. 320.
- ⁵⁶ НАИИ, А. А. III, В. 720.
- ⁵⁷ Земеделско знаме, 51, 9 юли; 56, 23 юли; 61, 4 авг.; 66, 17 авг. 1921; Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 56; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4543, л. 1—2; а. е. 4522, л. 2—3.
- ⁵⁸ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2728, л. 219.
- ⁵⁹ Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 1014—1015; Държавен вестник, 178, 9 ноем. 1921. За приемането на законопроекта вж. също Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 56—60; Дерменджиев, Ив., Организация на трудовата повинност в България, с. 317—318.
- ⁶⁰ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4737, л. 3; а. е. 4792, л. 1; а. е. 4794, л. 7; Победа, 385, 23 май 1923.
- ⁶¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2308, л. 133; Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 65.
- ⁶² Земеделско знаме, 27, 29 апр. 1921; ПЧП, 378, 19 ноем. 1920, с. 3—4.
- ⁶³ ПЧП, 374, 15 ноем. 1920, с. 1; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4557, л. 2—3.
- ⁶⁴ Земеделско знаме, 67, 19 авг. 1921; Велев, Ал., Главни реформи на земеделското правителство, с. 65—66.
- ⁶⁵ ПЧП, 339, 2 окт. 1920, с. 4.
- ⁶⁶ ПЧП, 322, 13 септ. 1920, с. 3.
- ⁶⁷ Земеделско знаме, 44, 23 юни 1921.
- ⁶⁸ Пак там, 77, 13 ноем. 1921; ПЧП, 366, 4 ноем. 1920, с. 1; 329, 21 септ. 1920, с. 1; 374, 15 ноем. 1920, с. 3; 387, 1 дек., с. 3. ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 96; а. е. 1635, л. 124.

- ⁶⁸ ПЧП, 378, 19 ноем. 1920, с. 1—2; 361, 29 окт. 1920, с. 1; Земледелско знаме, 33, 21 май, 39, 8 юни 1921.
- ⁶⁹ *Питасио, Ар.*, Правителството на Ал. Стамболийски според становището на марксисткия печат в Италия. В: Александър Стамболийски. Живот, дело, завети, с. 494; Победа, 315, 25 фев. 1921.
- ⁷⁰ ПЧП, 378, 19 ноем. 1920, с. 4; 394, 9 дек. 1920, с. 2; Земледелско знаме, 27, 29 апр., 29, 11 май 1921.
- ⁷¹ Победа, 388, 27 май 1923.
- ⁷² *Ревякина, Л.*, цит. съч., с. 71—72.
- ⁷³ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2426, л. 45.
- ⁷⁴ Пак там, л. 45; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 1, с. 233—235, 238—242.
- ⁷⁵ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4534, л. 1—2.
- ⁷⁶ Чехословашки извори. . . , т. I, с. 133.
- ⁷⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1422, л. 141, 166; ф. 369, оп. 1, а. е. 447, л. 6—7.
- ⁷⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1422, л. 179; а. е. 1426, л. 68, 154, 173, 174; ф. 369, а. е. 456, л. 3—4; ф. 695, оп. 1, а. е. 13, л. 1.
- ⁷⁹ Земледелско знаме, 17, 8 апр., 66, 17 авг., 70, 27 авг. 1921; Победа, 6, 7 фев. 1921.
- ⁸⁰ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4532, л. 2; Народна отбрана, 537, 7 март, 552, 24 март 1921.
- ⁸¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1426, л. 212; ф. 369, оп. 1, а. е. 447, л. 1.
- ⁸² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1426, л. 176.
- ⁸³ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2728, л. 196; Народна отбрана, 671, 29 авг., 672, 30 авг., 678, 6 септ. 1921.
- ⁸⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1424, л. 192—193; а. е. 1625, л. 72—73; ф. 369, оп. 1, а. е. 454, л. 1—2.
- ⁸⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1424, л. 213—214; ф. 369, оп. 1, а. е. 447, л. 7—9; ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 116, 122.
- ⁸⁶ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 30.
- ⁸⁷ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 447, л. 1—9.
- ⁸⁸ Пак там, л. 10.
- ⁸⁹ Пряпорец, 79, 15 септ. 1921.
- ⁹⁰ Зора, 474, 12 дек. 1921.
- ⁹¹ България, 174, 30 юни; 177, 3 юли; 188, 17 юли 1920.
- ⁹² Мир, 5994, 11 май, 5995, 12 май, 6029, 24 юни; 6061, 2 авг. 1920.
- ⁹³ Радикал, 57, 15 март; 61; 19 март, 146, 6 юни, 169, 3 авг. 1920.
- ⁹⁴ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2508, л. 82—83, 53.
- ⁹⁵ Народ, 190, 11 септ. 1920.
- ⁹⁶ Работнически вестник, 193, 6 март; 201, 12 март; 202, 17 март 1920; Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., кн. 1, с. 721.
- ⁹⁷ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2508, л. 39—43, 33—35, 56—57.
- ⁹⁸ Пак там, л. 25—26, 44, 59.
- ⁹⁹ Пак там, л. 14, 27, 24, 79, 80, 87, 88; Земледелско знаме, 7, 14 март; 12, 26 март 1921.
- ¹⁰⁰ ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 2508, л. 51.
- ¹⁰¹ *Даскалов, Р.*, Борба за земя, с. 61; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 34—35; *Оббов, Ал.*, През моята 70 г. обществена деятелност, л. 50; Земледелско знаме, 10, 18 апр. 1921.
- ¹⁰² ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2508, л. 2, 58, 65—68, 86; Земледелско знаме, 21, 18 апр. 1921; *Стамболийски, Ал.*, Земледелско управление. . . с. 95.
- ¹⁰³ Дневници на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1310—1317.
- ¹⁰⁴ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2508, л. 4—7.
- ¹⁰⁵ *Даскалов, Р.*, Борба за земя, с. 11.
- ¹⁰⁶ Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 2, с. 1314.
- ¹⁰⁷ Пак там, кн. 4, с. 2573—2582, 2584—2605, 2610—2627, 2633—2638; Вж. също: *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 80—90, 92—95; *Маковецкая, Т. Ф.*, Политическая борьба в болгарском парламенте вокруг законопроекта БЗНС об аграрной реформе, с. 29—43.
- ¹⁰⁸ Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 4, с. 2974—2980; Държавен вестник, 31, 12 май 1921.
- ¹⁰⁹ Земледелско знаме, 45, 19 юни; 44, 23 юни; 46, 27 юни; 48, 1 юли; 49, 5 юли; 55, 21 юли 1921.
- ¹¹⁰ Пак там, 36, 30 май; 39, 8 юни 1921; 21, 12 ян.; 25, 23 ян.; 26, 25 ян.; 30, 2 фев.; 38, 23 фев.; 48, 16 март; 52, 27 март; 84, 13 юли 1922.
- ¹¹¹ Демократия, № 6, 25 ян. 1922, с. 131—135; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 12, л. 2; а. е. 62, л. 65; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 921; I р. с., кн. 2, с. 2708; III изв. с., с. 114, 413.
- ¹¹² БКП в резолюции и решения, т. II, с. 126—134, 135—142; История на Българската комунистическа партия, с. 225—227.
- ¹¹³ Пряпорец, 26, 27 дек. 1921; *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 89—90.
- ¹¹⁴ Земледелско знаме, 14, 29 дек. 1921, 25, 23 ян.; 34, 13 фев.; 50, 23 март; 49, 11 март; 63, 27 апр. 1922; Победа, 157, 12 авг. 1922.
- ¹¹⁵ Земледелско знаме, 15, 22 дек. 1921; 27, 26 ян.; 67, 7 май; 71, 20 май, 1922; Победа, 11, 13 фев. 1922; Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 39; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4652, л. 3.
- ¹¹⁶ Земледелско знаме, 83, 26 септ., 89, 12 окт.; 3, 23 ноем.; 16, 26 дек. 1921; 18, 1 ян. 1922.
- ¹¹⁷ *Даскалов, Р.*, Борба за земя, с. 11.
- ¹¹⁸ Земледелско знаме, 45, 24 юни; 43, 19 юни; 67, 19 авг. 1921.
- ¹¹⁹ Пак там, 54, 18 юли 1921.
- ¹²⁰ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 12, л. 2.
- ¹²¹ Земледелско знаме, 49, 5 юли 1921; Държавен вестник, 133, 18 сеп. 1921; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4517, л. 1.
- ¹²² ¹²³ Земледелско знаме, 33, 10 фев.; 52, 27 март; 63, 27 апр.; 50, 23 март; 38, 15 дек. 1922; Победа, 15, 17 фев. 1922.
- ¹²⁴ Б. Слатина в революционните борби 1894—1944, с. 87—88; Сдружени земеделци, герои на съпротивата, с. 12; ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 423, л. 35; ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 98; Земледелско знаме, 17, 18 окт. 1922; Дружбашки режим, Документ № 9, л. 13—17.
- ¹²⁵ Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 628; IV изв. с., с. 627, 628; Земледелско знаме, 75, 15 юни; 77, 22 юни; 4, 8 септ. 1922; Победа, 128, 8 юли; 179, 8 септ. 1922; Слово, 60, 24 юни 1922.
- ¹²⁶ ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 20, л. 1, 5, 6; Вж. също *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 90—91.
- ¹²⁷ PRO, FO, 371/8568.
- ¹²⁸ *Димитров, И.*, Фашистка Италия, земеделският режим и Девотоюнският преврат. В: В чест на академик Димитър Косев, С., 1974, с. 280—281; *Димитров, И.*, Българо-италиански политически отношения 1922—1943, с. 22; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2307, л. 201.
- ¹²⁹ Земледелско знаме, 25, 23 ян.; 27, 26 ян.; 29, 28 ян.; 37, 20 фев.; 38, 23 фев.; 48, 16 март; 49, 19 март; 52, 27 март 1922.
- ¹³⁰ *Даскалов, Р.*, Борба за земя, с. 12.
- ¹³¹ Победа, 128, 3 юли 1922; Дневници на XIX ОНС, IV изв. с., с. 59.
- ¹³² Слово, 60, 24 юни 1922.
- ¹³³ *Велев, Ал.*, Главни реформи на земеделското правителство, с. 88.
- ¹³⁴ Пак там, с. 80; *Даскалов, Р.*, Борба за земя, с. 11.
- ¹³⁵ Земледелско знаме, 71, 9 март; 72, 11 март 1923; За аграрната реформа и нейното приложение вж. също: *Панайотова, К.*, Резултати от аграрната реформа на земеделското правителство, с. 31—43.
- ¹³⁶ *Даскалов, Р.*, Борба за земя, с. 10—12, 42—43, 60.
- ¹³⁷ Победа, 157, 12 авг. 1922.
- ¹³⁸ *Даскалов, Р.*, Борба за земя, с. 12.
- ¹³⁹ Победа, 157, 12 авг. 1922; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 651.
- ¹⁴⁰ Земледелско знаме, 24, 22 ап. 1921.
- ¹⁴¹ Пак там, 43, 6 март; 73, 9 юни 1922; ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 229, л. 4; ПЧП, 326, 17 септ. 1920, с. 1; 394, 9 дек. 1920, с. 20; *Ревякина, Л.*, цит. съч., с. 73—74.
- ¹⁴² ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2865, л. 3—10, 31—38.
- ¹⁴³ Държавен вестник; 231, 13 ян. 1922. По-подробно за закона вж. *Панайотова*

- това, К., Политиката на земеделското правителство за модернизиране и развитие на селскостопанското производство, с. 34—41.
- 144 Държавен вестник, 134, 14 септ. 1921. По-подробно вж. *Велев, Ал.* Просветна и културна политика на правителството на Александър Стамболийски, с. 147—150.
- 145 ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4516, л. 1; *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 98—100.
- 146 *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 100, 123—124.
- 147 Държавен вестник, 87, 21 юли 1921.
- 148 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2741, л. 79, 125; *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 67—93.
- 149 *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 93—104.
- 150 Държавен вестник, 131, 10 ноем. 1921; ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2370, л. 2, 9; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4491, л. 1.
- 151 *Константинов, К.*, цит. съч., с. 291; ЦДИА, ф. 184, оп. 1, а. е. 4317, л. 2; а. е. 4314, л. 1.
- 152 *Велев, Ал.*, Просветна и културна политика. . . , с. 220—222.
- 153 Пак там, с. 168—187; Победа, 12, 14 февр.; 72, 28 апр.; 73, 29 апр; 74, 2 май; 77, 5 май 1922.
- 154 ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4265, л. 4; а. е. 4299, л. 4.
- 155 Земледелско знаме, 30, 14 май; 40, 11 юни; 50, 7 юли 1921.
- 156 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 901, л. 29; а. е. 1093, л. 70; ф. 255, оп. 1, а. е. 100, л. 9—10; ф. 369, оп. 1, а. е. 885, л. 2; Чехословашки извори. . . , т. 1, с. 127.
- 157 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1376, л. 10; а. е. 1618, л. 1, 6, 31—32.
- 158 Пак там, а. е. 1618, л. 18—19, 20—22, 31—32; а. е. 2101, л. 1; Чехословашки извори. . . , т. 1, с. 121.
- 159 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1618, л. 115—116; ф. 369, оп. 1, а. е. 229, л. 3, 5; Земледелско знаме, 17, 8 апр., 28, 7 май; 33, 21 май; 34, 23 май; 37, 2 юни; 40, 11 юни 1921.
- 160 Помен за Александър Димитров, с. 13, 14, 47, 48.
- 161 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1112, л. 20, 22, 33.
- 162 Пак там, л. 35; *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 134; *Оббов, Ал.*, Спомени; т. 1 л. 43.
- 163 Земледелско знаме, 39, 8 юни; 42, 16 юни 1921.
- 164 Пак там, 37, 2 юни; 75, 8 септ. 1921.
- 165 Пак там, 17, 29 дек. 1921.
- 166 Пак там, 36, 30 май; 62, 6 авг. 1921.
- 167 Пак там, 37, 2 юни; 49, 5 юли; 50, 7 юли 1921.
- 168 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1672, л. 34, 35; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 650.
- 169 Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 1035; Земледелско знаме, 57, 26 юли 1921.
- 170 ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 32, л. 1; Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 772, 1036.
- 171 ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 32, л. 1; *Мельцер, Д. Б.*, Советско-болгарские отношения. . . , с. 49.
- 172 Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 602, 838, 875; Земледелско знаме, 52, 30 юли 1921.
- 173 Дневн. на XIX ОНС, II изв. с., кн. 2, с. 602, 875.
- 174 *Великов, Ст.*, Кемалистката революция. . . , с. 73—74.
- 175 Земледелско знаме, 1, 27 февр.; 10, 19 март; 14, 31 март; 15, 2 апр.; 18, 11 апр.; 21, 18 апр.; 46, 27 юни; 49, 5 юли 1921.
- 176 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2728, л. 7; *Чернов, В.*, Селяните под болшевишкия режим в Русия. С., 1921.
- 177 *Черняски, Г.*, *Даскалов, Д.*, Борбата на БКП против Врангелисткия заговор, с. 22—24, 26, 35; *Панайотов, П.*, Българо-съветски отношения и връзки, с. 212; *Спасов, Л.*, цит. съч., с. 65—67; *Ревякина, Л.*, цит. съч., с. 56, 57; Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 76, 109, 138; Победа, 60, 13 апр, 1921; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 4480, л. 3,

- 178 Земледелско знаме, 65, 14 авг. 1921.
- 179 Победа, 22, 25 февр. 1921.
- 180 *Панайотов, П.*, Българо-съветски отношения и връзки. . . , с. 177—180; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1796, л. 1—6, 17—18.
- 181 *Мельцер, Д. Б.*, К вопросу о признании Болгарией Советской России (1920 — 1923), с. 28—30.
- 182 История на Българската комунистическа партия, с. 231—232; *Мельцер, Д. Б.*, Советско-болгарские отношения. . . , с. 300—301.
- 183 *Панайотов, П.*, Българо-съветски отношения и връзки, с. 186—190.
- 184 Пак там, с. 172; *Мельцер, Д. Б.*, К вопросу о признании Болгарией. . . , с. 31; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1093, л. 98.
- 185 Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 1, с. 129.
- 186 Пак там, кн. 3, с. 2036.
- 187 ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 12, л. 2.
- 188 История на Българската комунистическа партия, с. 230.
- 189 *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 68; ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 5.
- 190 ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 7, л. 7, 9—13; НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 299—300.
- 191 Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение. . . , с. 10; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 106.
- 192 Единодействието между БКП и БЗНС в миналото и сега, Бл., 1971, с. 78—79.
- 193 Свобода или смърт, 140, февр. 1933, с. 3; ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 12.
- 194 Земледелско знаме, 5, 28, ноем. 6, 1 дек.; 7, 5 дек.; 10, 10 дек. 1921; Селски глас, 1, 21 ноем. 1921, с. 3—4; *Оббов, Ал.*, Спомени, т. I, л. 51—52; *Георгиев, В.*, Народния сговор, с. 204—208; *Радолов, Ст.*, цит. съч., с. 296—300; *Георгиев, В.*, Масонството. . . , с. 135.
- 195 Земледелско знаме, 88, 10 окт. 1921; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 127; Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 1, с. 107—108.
- 196 *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 77.
- 197 Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 1, с. 134; Държавен вестник, 179, 10 ноем. 1921.
- 198 Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 1, с. 123—125.
- 199 Пак там, с. 126, 129.
- 200 Земледелско знаме, 4, 26 ноем.; 5, 28 ноем.; 6, 1 дек. 1921.
- 201 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1424, л. 187.
- 202 ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 14, 17, 23, 28; *Митев, Й.*, Фашисткия преврат—на 9 юни 1923 и Юнското антифашистко въстание, С., 1973, с. 142—143; *Оббов, Ал.*, Из моите, спомени, т. I, л. 69, 79.
- 203 Селски глас, 1, 21 ноем. 1921, с. 2—3, 7.
- 204 Победа, 1, 1 февр. 1922; ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 43, 125.

ЗАСИЛВАНЕ НАТИСКА НА РЕАКЦИЯТА И НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА КОМИСИЯ

1. СЕЛСКООБЩИНСКИТЕ ИЗБОРИ ПРЕЗ ФЕВРУАРИ 1922 Г.

За 19 февруари 1922 г. се насрочиха първите селскообщински избори след установяването на самостоятелно земеделско управление. Те бяха съществен момент от борбата за утвърждаване на селската власт. БЗНС искаше да покаже по изборен път своето преобладаващо влияние в селото и чрез завоюване на селските общински съвети да придаде земеделски облик на местното управление. Това беше много важно с оглед прокарването на реформите и въвеждане на самоуправлението. Овластяването на селските общини би означавало и удар върху буржоазните партии и БКП. Очерта се сериозно сражение между БЗНС и опозиционните сили.

В навечерието на селскообщинските избори демократичните сили в БЗНС положиха усилия за укрепване на правителството. Със съдействието на Комитета за селска диктатура беше предизвикана размяна на министерствата между Ал. Радолов и Р. Даскалов. Така на 5 януари 1922 г. Р. Даскалов оглави възловото Министерство на вътрешните работи, а Ал. Радолов пое Министерството на търговията¹. Това беше една благоприятна за левите сили и за страната промяна.

За сплотяване на избирателите под свое знаме Земеделският съюз разреши в неговите листи да се включат представители и на други партии. Този компромис не беше ефективен. Комбинации се осъществиха на малко места — главно с широки социалисти и радикали, много рядко с демократи и народняци. В някои села се издигнаха общоселски оранжеви листи. Като реакция на изборното коалиране се появиха опозиционни земеделски листи — в Бургаско, Севлиево и др. Драгиевистите участваха в изборите самостоятелно.

Земеделският съюз не издигна изборна платформа или общинска програма. Пропагандираше предимно своите реформи².

Една седмица преди изборите Р. Даскалов съобщи на окръжните управители и околийските началници, че изплащането на репарациите се отлага с 3 години, позовавайки се на телеграфическо съобщение на Д. Станчов от Лондон. Нареди да се разгласи тази новина, за да се ободри народът³.

Отлагането на репарационните плащания не се потвърди — епърва щяха да се водят тежки битки с Междусъюзническата

комисия. Съобщението на Р. Даскалов се квалифицира от опозицията като предизборен трик.

Буржоазните партии възлагаха също големи надежди на изборите. Разчитаха, че ще могат да дискредитират земеделското правителство сред селските маси, външния свят и Междусъюзническата комисия и да постигнат единство и сплотеност в опозиционния лагер. На практика се осъществи само частично коалиране на буржоазните партии на местна почва, главно между демократи и народнопрогресисти. Агитацията на буржоазията беше насочена срещу Земеделския съюз, за неговото събаряне. Н. Мъшанов издигна лозунга: «Гласувайте за която и да е друга партия, но не за земеделците»⁴.

БКП се надяваше да прибере в своите редове селяните, разочаровани от политиката на БЗНС, агитирайки за работнически и селски съзеги. Нейната предизборна дейност беше възпрепятствувана от ограничения и преследвания на партийните организации⁵.

Изборите станаха едно напрегнато състезание между тези три основни политически сили в страната. БКП и БЗНС се държаха като противници, разменяха си остри критики. В отделни села комунисти и земеделци стихийно се противопоставиха на демократи и народнопрогресисти. В Кнежа, с. Телиш и Махалата, Плевенско, изборните събрания на буржоазната опозиция бяха провалени, а ораторите им — безцеремонно прогонени⁶.

Изборният резултат не беше особено добър за Земеделския съюз. Отсъплението от редица реформи през 1921 г., макар и принудително, не можеше да не се отрази на престижа на властта. БЗНС събра малко повече от половината гласове — 52,26%. На второ място бяха буржоазните партии с общо 29,26%, следвани от БКП с 12,47% от гласовете. По броя на мандатите градацията беше: БЗНС — 13 152 съветници; БКП — 3281; Демократическата партия — 2183; народняци — 1952; либерали — 805; широки социалисти — 735, радикали — 506; коалиция земеделци — широки социалисти — радикали — 505 и др.⁷.

Официално правителството изрази задоволство от получения резултат. «Бляскав за нас и съкрушителен за нашите противници» — се изказа Ал. Стамболийски. Всъщност в управляващите среди настъпи известно разочарование и угриженост от факта, че 150 000 селяни бяха гласували доверие на буржоазните партии⁸. Съюзът и правителството не направиха обаче сериозни изводи от изборния резултат за своята политика и опасността от дясната опозиция. Те се самоуспокоиха, че общинските съвети независимо от състава си ще трябва да провеждат официалната политика, не ще изменят характера на земеделското управление.

Според демократите БЗНС бил разтревожен не само от собствения си резултат, но и от отслабването на комунистите, защото бил в «негласен съюз» с тях. «Пряпорец» писа, че следвало БЗНС

да се подчини на волята на неодобрение, получен в изборите, и да напусне властта⁹.

След изборите правителството пристъпи към отмяната на някои военновременни мерки. С постановление на Министерския съвет от 4 март 1922 г. се вдигна цензурата. От 14 март се прекрати военното положение, а от 17 март се разтуриха военните съдилища¹⁰. Очакваше се след премахването на цензурата развихряне на клевети и хули от страна на опозицията срещу правителството и органите на властта и Министерството на вътрешните работи нареди с окръжно срещу клеветниците да се прилагат съществуващите закони¹¹. Някои среди на буржоазната опозиция възприеха тези мерки за нормализиране като признак, че правителството си «стяга куфарите»¹².

2. КАБИНЕТНА КРИЗА ПРЕЗ МАРТ 1922

След поемането на Министерството на вътрешните работи от Р. Даскалов десните около М. Турлаков се почувствуваха засегнати и застрашени. Те търсеха повод да атакуват Ал. Стамболийски и неговите привърженици да ги дезавуират. За повод им послужи приемането на Закона за общ български правопис (март 1922 г.). Поради съпротивата на опозицията срещу правописната реформа и обвинението, че тя е наложена незаконно, правителството реши да направи законодателно предложение за утвърждаване решението на Министерския съвет от 28 юни 1921 г. Предложи се Законът за общ български правопис: буквите Ъ, Ь и Ь се изхвърлят от българската азбука, в глагола Сж може да се замени и с А. Предвиждаха се наказания за неспазващите новия правопис. Обсъждането и приемането на законопроекта беше много бурно — поради съпротивата на опозицията и разномислия в правителствените среди¹³.

На трето четене на законопроекта (21 март) Ал. Стамболийски предложи да отпаднат наказателните санкции за неспазване на новия правопис. Мотивира се с премахването на цензурата и военното положение. Имало свобода на печата, щом старите партии искат, да правят беззакония. Всъщност Ал. Стамболийски направи това предложение поради заплахата на царя, че няма да утвърди закона, ако в него се съдържат параграфи за наказания на ония, които не го спазват. М. Турлаков възрази — закон без санкции не можело. Това не беше загриженост за спазване на реформата, а опит да бъде бламиран Ал. Стамболийски. Парламентът обаче прие предложението на Ал. Стамболийски. За него гласуваха основната част от правителственото мнозинство и цялата опозиция — лява и дясна. М. Турлаков и Ст. Омарчевски демонстративно напуснаха заседанието — бламирани се оказаха те¹⁴.

На заседание на Министерския съвет М. Турлаков направи декларация пред Ал. Стамболийски: «Аз под твоє шефство не

мога да бъда министър в този кабинет. След всичко станало ти не можеш повече да бъдеш министър-председател»¹⁵. Явно въпросът се свеждаше до премиерския пост, а не до различия по правописната реформа. Ал. Стамболийски отнесе въпроса в парламентарната група. Обясни случая и апелира към турлаковистите за примирение. Парламентарната група гласува доверие на Ал. Стамболийски. При това развитие на нещата М. Турлаков заяви, че спорът се прекратява, те със Ст. Омарчевски оттеглят оставките си. На 26 март кабинетната криза приключи при запазване предишния състав на правителството¹⁶.

Ал. Стамболийски направи изявление, че кабинетната криза е породена от «кавга за президентския пост». Един от министрите искал да го замести. Допълнително в «Земледелско знаме» обясни, че е против санкциите за неспазване на новия правопис, защото смята, че те ще засегнат преди всичко народните маси. М. Турлаков и Ст. Омарчевски превърнали спорните букви от азбуката в знаме за борба, но срещнали решителен отпор от мъжествената и сплотена парламентарна група. Тя показала решимост да изхвърли недисциплинираните министри. Оставката на кабинета ще се сложи пред конгреса¹⁷.

Поради предстоящата международна конференция в Генуа, боязън от усложнения с великите сили и известни илюзии по отношение на десните Ал. Стамболийски не се реши да се раздели с тях.

По-късно М. Турлаков обясни, че не поддържали докрай излизането си от правителството, отложили великодушно разгласията «за по-спокойно време» поради конференцията в Генуа. Преустройството на кабинета или нов кабинет означавало и промени в състава на вече определената делегация. А това значело тя да закъснее и да се навреди на интересите на България. Освен това очаквали «вразумление» на Ал. Стамболийски¹⁸.

Буржоазната опозиция използва кабинетната криза, за да представи правителството като негодно и недостойно да представлява България в Генуа. «Пряпорец» укори М. Турлаков и неговите привърженици, че не са разбрали това, не проявили твърдост и останали в правителството на Ал. Стамболийски¹⁹. Вероятно демократите са се надявали на такъв развой на кабинетната криза, който да наложи коалиционно правителство, и сега бяха недоволни.

Не по-малко разочарован беше и английският посланик Ърскин. Той смяташе, че М. Турлаков е пропуснал своя шанс. Разполагал със силни позиции и можел да си осигури лидерството над Земеделския съюз, ако е имал смелостта да рискува в една откритата борба с Ал. Стамболийски. А той се съгласил на примирение²⁰.

В дните на кабинетната криза окончателно се оформи тъй наречената «петорка» М. Турлаков, К. Томов, Ст. Омарчевски, Хр. Манолов и Ал. Радолов подписаха протокол, с който искаха

от Ал. Стамболийски да промени методите си на управление, да ~~процисти съюза от «користници, аферисти и пунгачи»~~. Предупредиха, че ще водят борба докрай в името на своите цели²¹.

Този протокол ултиматум бележеше началото на организираната борба на десните за налагане на М. Турлаков за министър-председател, прогонване на левите и демократично настроени дейци и извършване поврат надясно. Турлаковистите се заеха да вербуват привърженици измежду депутатите и сред дружбите, да разширят позициите си в правителството.

Кабинетът беше вече дълбоко и непоправимо разстроен. Състоеше се от две враждуващи и борещи се помежду си за надмощие петорки. Десните ставаха все по-нагли. М. Турлаков обвиняваше Ал. Стамболийски в нарушаване принципите на народовластието и в диктаторство, а останалите министри и депутати — в малодушие и примиренчество. Хр. Манолов безцеремонно заяви на Ал. Стамболийски: «Ние сме готови фронт да ви отворим»²². Всъщност фронтът беше вече открит.

Кабинетната криза през март 1922 г. раздвижи и драгевистите. Те направиха опити да се окопаят в някои дружби, например Провадийската, и да разширят влиянието си. В буржоазния печат се появиха съобщения, че Д. Драгиев готви конференция във връзка с кабинетната криза, но това беше опровергано. Очевидно на Д. Драгиев не достигнаха сили да се намеси пряко в правителствените борби. Пък и той не харесваше никой, който не мисли точно като него. Д. Драгиев направи само изявление, че в конфликта между Ал. Стамболийски и М. Турлаков няма никаква идейност²³. --

Разстроеното правителство на Ал. Стамболийски трябваше да отстоява на засилилия се през пролетта на 1922 г. напор на реакционните сили в страната, да се пребори с Междусъюзническата комисия и да защитава националните интереси на България.

3. ПРОВАЛ НА ЗАГОВОРА НА ВРАНГЕЛИСТИТЕ

От края на 1921 — началото на 1922 г. започна подозрително сближение на врангелистите и русофилската буржоазна опозиция. Щабът на генерал Кутепов и буржоазните лидери посрещнаха заедно новата 1922 г. със славословия за бялата армия. Беше във връзка с Врангеловото командване и Военният съюз. В края на февруари Врангел дойде в България да инспектира своите части²⁴.

Обезпокоена от заговорническата дейност на Врангеловия щаб, БКП поде кампания против белогвардейците — в печата и парламента. От началото на март партията организира събрания и митинги за разоръжаване на врангелистите и изгонването им, в защита на независимостта на страната и установяване нормални

отношения със Съветска Русия. В. «Победа» подкрепи акцията на партията, някъде земеделските дружби участваха в събранията²⁵.

Правителството постепенно осъзна опасността за страната и режима и пристъпи към предохранителни мерки срещу врангелистите. На 21 март Висшият административен съвет при Министерството на вътрешните работи реши: всички руски войскове части да внесат суми за своята издръжка, тъй като депозираните вече са изчерпани; бързо и окончателно да се разоръжат врангелистките части; те не могат да се ползват с права на армия, а трябва да се подчиняват на българските закони и на българските граждански власти; правителството да съдейства за завръщането им в родината. Допълнително беше издадено окръжно да се отнеме оръжието и на руските военни училища²⁶.

На 28 март в София се състоя съвещание на ръководни врангелисти и представители на буржоазните партии. Присъства и един земеделски депутат. На съвещанието се опроверга, че Врангеловата армия е ангажирана в антиправителствен заговор. На следващия ден земеделската парламентарна група поиска обяснение по съвещанието и дейността на врангелистите. Отговорът беше, че правителството си знае работата²⁷.

През април — май 1922 г. БКП продължи печатната кампания срещу врангелистите и опасността от държавен преврат. «Работнически вестник» публикува документи от белогвардейските архиви, свидетелстващи за заговорническата дейност²⁸.

По сигнал на БКП на 5 май полицията извърши обиск в хотела, обитаван от видни врангелисти, и в канцеларията на Самохвалов. Откриха се документи, компрометиращи белогвардейците и буржоазните партии: план за окупиране на България от врангелистки части за налагане блоков кабинет, в който военният министър да бъде човек на Врангел, и България да се превърне в база за нападение върху Съветска Русия. На 9 май «Победа» съобщи за разкритията. На 10 май и «Земеделско знаме» писа, че буржоазията в сдружение с «руските анархисти» готви държавен преврат — да разчисти сметките си със земеделци и комунисти и превърне България в база за действия срещу Съветска Русия. «Селски глас» настоя за решителни мерки срещу буржоазните партии, врангелистите и Военния съюз. Ако това не се извърши, значи в страната има безвластие. «Действайте, или ще действаме!» — заплаши «Селски глас»²⁹.

На 11 май Министерският съвет реши да се екстернират от страната всички висши руски офицери и щабове; правителството да сложи ръка на всички фондове за издръжка на руските бежанци и да контролира тяхното използване; живеещите в казармите руси да се разпръснат из селата по 50 — 100 души; да се вземат мерки желаещите да се завърнат в родината си, щом бъде възможно.

Видни врангелисти, 150 на брой, между които 33 генерали,

бяха арестувани и екстернирани³⁰. В началото на юни Министертвото на вътрешните работи нареди белоимигрантите да се разпръснат из селата на групи не по-големи от 10 — 15 човека. Да се грижат сами за прехраната си, а общинските власти да им съдействат само за намиране на квартири и работа³¹.

Ал. Стамболийски в този момент беше в Генуа. Р. Даскалов му съобщи за заговора и предприетите от правителството мерки. Ал. Стамболийски нареди да се действа решително³². На 15 май Р. Даскалов направи официални изявления, че врангелистите са организирали заговор срещу суверенитета на страната, насърчавани от буржоазните партии. Правителството ще вземе мерки за ликвидиране на това положение³³.

На 16 май барон Врангел отправи заплашителна телеграма до правителството на БЗНС за взетите срещу неговите части мерки и за това, че търсело подкрепата на «тираническите насилници на Русия». Правителството му отговори с комюнике. Р. Даскалов заяви в парламента по повод на телеграмата: — Ще бъдем съдени, ще бъде престъпление, ако не се вземат мерки срещу врангелистите³⁴.

Скандалното поведение на Врангел и настояването на съветската делегация в Генуа за пълно разоръжаване на неговата армия наложи едно полезно за България решение на Ликвидационния орган — да му се предаде всичкото оръжие на врангелистите и да се разтурят техните организации и сдружения³⁵.

Решенията по обезвреждането и обезоръжаването на врангелистите не се провеждаха достатъчно бързо и твърдо. На 2 юни БКП подаде интерпелация, с която обвини правителството в колебания при разоръжаването на белогвардейците и разгонването на техните щабове и в сервилност към тях. Искаше да се улесни завръщането на руските войници в Съветска Русия и установяване на търговски и дипломатически отношения с нея.

Постъпи запитване и от обединената народнопрогресивна партия защо обвинените в заговор не са дадени под съд. Поставяше се под съмнение реалността на уликите срещу врангелистите. Мерките срещу тях били заповядани от болшевиките, заговорът е дело на съглашенното между комунисти и земеделци и на болшевиизирането на Земеделския съюз.

Широките социалисти поддържаха Обединената партия — опасността от врангелистите е мнима, мерките срещу тях са неприети от правителството в угода на комунистите. Близко до това беше и становището на демократите, които обаче твърдяха, че правителството е довело и въоръжило врангелистите.

Прие се дневен ред, с който се одобряваше дейността на правителството в защита на държавата и мира. То е постъпило според законите и дълга си. Взема акт от изявленията, че се разформироваха щабове на белогвардейците, а самите те ще се организират само за прехрана. Да се дадат под съд всички бъл-

гарски поданици, съчувственици в предателското дело на разкрития шпионаж³⁶.

И след това решение на парламента и искането на дружбите за енергично действие разгонването на врангелистите не беше проведено последователно и докрай. Земеделският печат засили кампанията срещу белоимигрантите³⁷, но реалните мерки срещу тях не се оказаха ефикасни. В края на септември 1922 г. казашките части все още имаха свои училища за подготовка на кадри «за бъдещото възстановяване на Русия». В Търново през август стана въоръжено стълкновение между врангелисти и българска жандармерийска част. Врангелистите продължаваха да се движат с униформи, не бяха спрени техните вестници³⁸.

Правителството не скъса с Петряев — боеше се една такава стъпка да не се окаже от великите сили като «споразумение с Москва». Едва след като в двора на неговата легация се откри оръжие, в края на 1922 г. тя беше закрыта, а самият Петряев трябваше да напусне страната³⁹. Министерският съвет повери закрылата на руските емигранти на Министерството на вътрешните работи. Нареди легацията да се пази до влизането на България в редовни дипломатически отношения със Съветска Русия⁴⁰.

Земеделският съюз съдействаше за завръщането на врангелистите в родината. През ноември 1922 г. в София се проведе казашки събор. В приветствието си представител на съюза призова казациите да признаят съветската власт и да се завърнат в отечеството си, във «велика Русия».

Земеделската власт улесняваше дейността на Съюза за завръщане в родината и самото отпътуване на руските белоимигранти. Осигури им се безплатно пътуване до Варна, квартири до потеглянето, подпомагаше ги парично⁴¹.

Земеделското правителство действаше нерешително и непазливо срещу врангелистите не само поради недостатъчната армия и опасението, че съглашенските държави може да го санкционират, но и поради разделението в кабинета. Турлаковистите считаха разкритията за скроени от комунистите. От военния министър К. Томов не можеше да се очакват решителни действия за обезвреждане на врангелистите и осуетяването на единодействието им с буржоазната реакция⁴². Земеделската парламентарна група също не беше единодушна по въпроса за врангелистката опасност. Неслучайно тя характеризира компота като «шпионаж».

Благодарение на паралелното действие на БЗНС и БКП този заговор на реакцията беше парирен.

*

Заплахата от заговор на врангелистите и българската реакция предизвика сближение на позициите на БКП и БЗНС и подобряване на техните отношения през пролетта и лятото на 1922 г. БКП подпомогна правителството в разкриването на заговора и

направи много за мобилизиране на масите за отпор. Земеделската власт не ограничаваше масовата акция на партията, даже ѝ оказва известна подкрепа. БКП получи разрешение да организира въоръжена охрана на своите събрания.

В. Коларов постави пред Р. Даскалов въпроса за въоръжаването на работниците за борба против заговорите на буржоазията. Р. Даскалов отговори, че при нужда оръжие ще бъде раздадено за 24 часа⁴³. Отказът беше израз не толкова на недоверие към БКП и на опасението, че работниците могат да прехвърлят пушките от едното рамо на другото. Въоръжаването на масите изобщо се подценяваше от земеделското правителство. Както ще видим, в навечерието на Деветоюнския преврат не бяха снабдени с оръжие даже земеделските дружби.

Партийният съвет на БКП през април 1922 г. санкционира паралелното действие между двете партии. Той гласува резолюция, в която се казва: «Всеки опит за преврат от страна на буржоазията, макар и насочен срещу земеделското правителство, заплашва непосредствено и Комунистическата партия; завземането на властта от буржоазните партии представлява голяма опасност за революционното движение; затова Комунистическата партия, която защитава с това себе си и революционното движение, ще се противопостави с оръжие на всеки опит за преврат от страна на буржоазията; макар между Комунистическата партия и Земеделския съюз да е невъзможно никакво политическо съглашение, но техническо сътрудничество между тях е допустимо»⁴⁴. Тази резолюция не беше обнародвана.

Официално становище за сътрудничество с БКП Земеделският съюз нямаше. Но в съюза вече си пробиваше път разбирането, че борбата с реакцията изисква единодействие с комунистите. Ине тересно е, че даже десноориентираният Хр. Манолов не беше чужд на тази идея. Той заяви пред представители на печата, че ако буржоазните партии се опитат да заграбят властта, ще се наложи съвместно действие между земеделци и комунисти — въпреки техните програмни и тактически различия. Общата заинтересованост от това да не се позволи възкръсване на реакцията ще ги сближи⁴⁵.

Земеделският печат пишеше със симпатия за работниците и в защита на техните искания и за спазване на работническото законодателство⁴⁶. През 1922 г. имаше не само политическо, но и икономическо настъпление на едрия капитал. Това породило силно стачно движение, ръководено от БКП. Работниците от почти всички клонове на промишлеността отстояваха исканията си за повишаване на надниците, за повишаване условията на труда и живота. Най-голяма беше тютюноработническата стачка през август 1922 г., обхванала цялата страна. В. «Победа» се солидаризира със стачното движение и специално с тютюноработническата стачка, подчертавайки, че не може да се разчита на добрата воля на господарите за промяна на съществуващите

отношения между труда и капитала, че трябва държавата да се намеси. «Земеделско знаме» се отнесе положително към първомайското честване от БКП⁴⁷.

Комунисти и земеделци сътрудничеа в създадения от БКП през 1922 г. Народен съюз на запасните офицери и подофицери. Замисълът беше на Военния съюз и намиращите се под негово влияние Съюз на запасните офицери и Съюз на запасните подофицери да се противопостави една прогресивна организация на военните. През юли в София се свика учредителното събрание на Народния съюз на запасните офицери и подофицери, на което присъстваха комунисти, земеделци и безпартийни. Прие се устав на организацията и се избра настоятелство от комунисти и земеделци, оглавено от земеделеца Ал. Тодоров. Седмица след учредяването си Народният съюз на запасните офицери и подофицери проведе публично събрание, на което се записаха нови членове. Започна организирането на дружества и из страната. БЗНС прояви колебания по въпроса за въоръжаването на новата военна организация, но през 1922 г., общо взето, сътрудничеството между комунисти и земеделци в нея се запази⁴⁸.

Леви земеделци отказаха съдействие на военната организация на БКП.

Съществуваше известно сътрудничество и на местна почва. В с. Рахманлий (Розовец), Пловдивско, в с. Тополово, Асеновградско, и др. комунисти и земеделци действаха съвместно за проваляне публичните акции на буржоазните партии⁴⁹.

Паралелното действие между БЗНС и БКП срещу реакцията продължи, както ще видим, и през есента на 1922 г., като в отделни моменти се превърна в политическо сътрудничество.

4. УНИВЕРСИТЕТСКАТА КРИЗА

Едновременно със заговора на врангелистите реакционните сили в страната откриха фронт на земеделското правителство и в университета. Новият Закон за народното просвещение, Общият университетски правилник и изменението на правописа предизвикаха бунт от страна на реакционните академични среди. Правилникът на университета не беше съобщен на студентите и не се прилагаше. Не се зачиташе новият правопис. Ректорът, проф. Л. Милетич, публикува свои произведения и други материали по стария правопис, за което Министерството на просветата го глоби.

В началото на февруари 1922 г. на университетското ръководство беше съобщено, че преподавателите не могат да заемат ръководни длъжности в политически организации. Това засягаше 8 частни доценти от Юридическия факултет: демократите С. Данаилов и Вл. Моллов, народопрогресистът д-р Ст. Данев, В. Ганев и др. Ректорът отговори, че отстраняването им от университета би означавало да се закрие Юридическият факултет. Академич-

ният съвет отправи протестно изложение до Народното събрание, че се нарушава университетската автономия и министър Ст. Омарчевски налага своята воля. Член 324 от Закона за народното просвещение не се отнасял за частните доценти, университетският правилник бил вреден и противозаконен и не можел да се изпълнява, бюджетният проект за университета не бил съобразен с неговите нужди и др. Протестът беше публикуван в буржоазния печат⁵⁰.

Министърът на просветата Ст. Омарчевски излезе с едно неособено тактично опровержение, което съдържаеше закани, че частните доценти ще бъдат уволнени, Законът за народната просвета ще се приложи и съпротивата срещу него ще срещне противодействие⁵¹.

На страната на университетското ръководство застанаха буржоазният печат и редица културни и обществени организации. «Пряпорец» обвини правителството, че предизвиква професорите и студентите и грубо нарушава университетската автономия. Прогнозираше, че борбата на университета с правителството ще бъде дълга и не може да завърши иначе, освен с провалянето на потисниците и узурпаторите дружбащи⁵².

Съюзът на писателите прие резолюция в защита на университетската автономия и против закононарушенията на правителството. Лекарският съюз и негови окръжни клонове също се обявиха в защита на университета и му обещаха подкрепа. Солидаризира се с университета и Българското инженерно-архитектурно дружество, също и ВМРО.

Съюзът на запасните офицери, зад който стоеше Военният съюз, направи декларация, че симпатизира на благородните усилия за отстояване автономията на университета, обвинявайки правителството в невежество, мракобесие, произвол и цинизъм⁵³. Тази декларация беше белег, че реакцията ще използва университетската криза за своите цели.

Окуражени от тази солидна обществена подкрепа, университетските преподаватели одобриха постъпките на ректора и Академичния съвет и им обещаха безрезервна подкрепа в понататъшната борба. На 8 март се проведе студентско събрание, което, въпреки че студентите комунисти се противопоставиха, прие петиция до парламента против посегателството върху политическата и академичната свобода на професорите и студентите, високите такси и «антикултурната политика на правителството»⁵⁴.

Образува се стачен студентски комитет, оглавен от студент демократ. Към стачния комитет неофициално се присъедини и представител на Военния съюз, формално като делегат на студентите запасни офицери. Свързаха се пряко със стачния комитет и Д. Велчев и К. Георгиев. Те изтъкнаха, че много обществени организации били готови да подкрепят активно студентите, трябвало само да сложат началото. Първото, което Военният съюз поиска, беше да се проведе студентска манифестация.

След ново студентско протестно събрание, на 11 март, от името на Общостудентския съюз «Хр. Ботев», а фактически по инициатива и под ръководството на Военния съюз се проведе студентска антиправителствена манифестация. Пред Народния театър трябваше да се състои митинг, но полицията се намеси и го разпръсна. Неочаквано се появи Р. Даскалов и нареди на полицията да се изтегли. Студентите заявиха, че искат да манифестират, той разреши и сам застана в първите редове на манифестацията. Това обърка ръководителите на акцията. Те се усъмниха, че ако се проведе планираният митинг пред Народното събрание, Р. Даскалов може да го открие и провали. Затова отклониха манифестацията към «Ал. Невски», а Р. Даскалов се насочи към Народното събрание. Студентският митинг не се състоя⁵⁵.

На 10 март по решение на Академичния съвет се преустановиха лекциите и всички учебни занимания в университета. Ректорът отправи ултиматум до правителството: да се намалят студентските такси, да се заличат от университетския правилник забраната преподавателите да заемат ръководни длъжности в политическите партии, а уволнените за това да бъдат възстановени⁵⁶. Университетската криза навлезе в нова фаза.

Беднага Дружеството на столичните журналисти обяви морална подкрепа на «борците за университетска автономия». Спешно се формира Граждански културно-професионален комитет за защита автономията на университета, а всъщност за борба с правителството, в който се включиха 21 дружества, институти и организации: БАН, Съюзът на адвокатите, Дружеството на столичните журналисти, Съюзът на лекарите, Съюзът на учените, писателите и художниците, учителските съюзи и др. Наред с тях обаче бяха Народният сговор, Военният съюз, Съюзът на запасните офицери и Съюзът на запасните подофицери — ясно указание за характера на комитета и кой го ръководи. Започна създаването на клонове на Гражданския културно-просветен съюз и в редица градове на страната.

Комитетът издаде Позив към българския народ, в който обвини правителството, че пречи на правилния развой на просветата, културата и интелигенцията, потъпква закони и вековни традиции и излага нацията и страната пред външния свят. На 19 март Гражданският културно-професионален комитет проведе в София протестно събрание. От три трибуни оратори от различни организации в комитета заклеиха просветната и не само просветната политика на земеделското правителство и изразиха своята подкрепа «на достойните български професори». Събранието прие резолюция в същия дух и завърши с антиправителствена манифестация⁵⁷.

Първи реагира на университетската стачка Р. Даскалов, характеризирайки я правилно — тя не е академична, а партизанска, буржоазните партии се опитват да използват борческия

дух на студентите за свои политически цели. Последва изявление на Н. Атанасов в същия смисъл: стачката се подклажда от буржоазните партии. Професорите искат да създават закони, но това няма да бъде допуснато. В. «Победа» оцени стачката като сериозен обществено-политически конфликт⁵⁸.

Междувременно стачката на университета се разшири — освен учебните занятия от първи април 1922 г. прекратиха работа и административните служби, докато не се възстановят и гарантират автономните права на университета и не се осигурят нормални условия — морални и материални за спокойна научна работа за професори и студенти⁵⁹. Министерството на просветата отпрати писмо до Академичния съвет, че поема тежка отговорност със затварянето на университета и нареди да се спрат заплатите на стачкуващите преподаватели⁶⁰.

Гражданският комитет на културните и професионалните организации издаде окръжно до своите клонове и различни професионални организации да подкрепят стачката на професорите — морално чрез събрания и материално чрез вноски във фонда «Борба за автономия на университета». Секретар на фонда беше сговористът проф. Т. Кулев. В София Народният сговор събираше средства за професорите и чрез собствен комитет. Едрите банкери и капиталисти щедро субсидираха борбата на университета срещу правителството⁶¹.

През март — април 1922 г. под ръководството на Народния сговор се проведе масова антиправителствена акция. В София, Варна, Търново, Габрово, Дряново, Пазарджик, Сливен, Карнобат, Казанлък, Кърджали и др. градове се състояха публични събрания «против закриването на университета» и общата политика на правителството, под лозунга «Да си върви!» Протестни резолюции гласуваха и местни организации на буржоазните партии, дружества на запасните сфери и др. Изпълнявайки някои непопулярни мерки на правителството, като увеличението на студентските такси, стесняването на Медицинския факултет, съкращаването на бюджета на университета, буржоазният печат крещеше, че политиката на Земеделския съюз е насочена не само срещу университета, а срещу цялата интелигенция, че е невежествена и некултурна⁶².

В средата на май ректорът на университета съобщи, че няма да има юнска сесия — професорите не възнамеряват да правят отстъпки. Преговорите на Ст. Омарчевски с университетското ръководство през юни — юли 1922 г. не доведоха до споразумение. В правителството и парламентарната група настъпи смут, обмисляше се дали преговорите да се продължат от финансовия министър, тъй като университетският въпрос е и бюджетен. Намери се модус с изпращането на Ст. Омарчевски да представлява България на Световното изложение в Бразилия, където престоя от август до края на октомври. За управляващ Министерството на просветата в негово отсъствие Ст. Омарчевски остави К. Томов⁶³.

Преговорите с университета продължи К. Томов. На 17 август К. Томов и ректорът Л. Милетич подписаха споразумителен протокол, равностойен на пълна капитулация на правителството. Университетът възстановяваше своята дейност при изменение на правилника; частните доценти трябваше да се заменят с редовни, дотогава да продължат да преподават; намаляваха се студентските такси; клиниките на Медицинския факултет оставаха на предишното си място; кредитите на университета се увеличаваха; отмени се наказанието на ректора⁶⁴.

Новият Закон за народното просвещение и Правилникът на университета се обезсилиха. Такава беше оценката на буржоазната опозиция и тя основателно тържествуваше. «Слово» поздрави професорите и К. Томов, който възприел тяхната справедлива кауза. Победата на университета се окачестви като «първото решително насърчение» в борбата срещу правителството. «Прякорец» публикува уводна редакционна статия под заглавие «Първата капитулация на правителството» и много статии против Ст. Омарчевски и Ал. Стамболийски, които изострили кризата⁶⁵.

Земеделското правителство се оказва разединено по злополучната спогодба. «Земеделско знаме» мълчеше по този злободневен въпрос. Само Бюрото на Народното събрание протестира пред Министерския съвет и обществеността с писмо-декларация, че протоколът на К. Томов и Л. Милетич няма законна стойност, тъй като с него се нарушават Конституцията и Законът за народното просвещение и не може да се приложи. К. Томов отхвърли възраженията на ръководството на Народното събрание като немотивирани. Ал. Радолов и Ц. Бакалов го подкрепиха. Според М. Турлаков за една «дреболия» не бивало да се вдига толкова шум. Ако въпросът се внесе в Народното събрание, заяви той, то ще одобри спогодбата. Част от земеделските депутати може да окажат поддръжка на Н. Атанасов, но опозицията ще реши въпроса⁶⁶.

Декларацията на Бюрото на Народното събрание остана без последствие, спогодбата К. Томов — Л. Милетич се приложи.

*

Университетската криза и особено нейният финал илюстрира изолацията на Земеделския съюз от академичните и широките културни среди и неумението му да работи за тяхното приобщаване към режима. «Петорката» чрез К. Томов наложи отстъпление на правителството пред офанзивата на академичните среди, ръководени и вдъхновявани от Народния сговор и Военния съюз. Тези две реакционни организации минаха на по-предни линии в антиправителствения фронт.

5. РЕПАРАЦИОННАТА КРИЗА

Заговорът на врангелистите и университетската криза се комбинираха с натиск на Междусъюзническата комисия по репарациите. С писмо от 3 март 1922 г. тя поиска съкращаване на бюджета за 1922 — 1923 г. в разходната му част и увеличаване на държавните приходи чрез възстановяване на поземления данък, увеличаване приходите от железниците и др. и вписване на 300 млн. лв. за репарациите. Българското правителство отговори, че не може да изпълни тези искания, че на страната е нужна тригодишна отсрочка за репарационните плащания.

Действително в началото на 1922 г. финансовото положение на България беше критично. Бяха изплатени в пари и натура 799 млн. франка (10 млрд. български лева) само за погасяване на лихви и стари дългове, за издръжка на Междусъюзническата комисия, за издължаване добитък и възлища на съседите и др.⁶⁷

На 28 март 1922 г. с нота № 115 Междусъюзническата комисия съобщи на българското правителство, че може да получи тригодишна отсрочка на репарациите (до 1 юли 1924 г.), ако предварително приеме предложената му проектоконвенция. Срокът за отговор беше 30 април. Предлаганият проект за конвенция беше обаче документ, който поставяше под заплаха икономическата и националната независимост на България. Предвиждаше се заплащането на репарациите да се гарантира с доходите от митниците — едно значително перо от държавния бюджет, с печалбите от държавните мини, включително мини «Перник», и с ново увеличение на данъците на селското население. Отнемаха се и неголемите възможности на страната да сключва търговски договори и споразумения⁶⁸. Това беше равносилно на цялостен контрол върху икономическия живот на страната. Репарационната комисия в Париж и Междусъюзническата комисия не криеха враждебността си към земеделското правителство, използваха репарациите за натиск срещу неговата вътрешна и външна политика⁶⁹.

С много усилия земеделското правителство успя да издействува продължение на срока за отговор до 20 юли 1922 г.⁷⁰. Но още през юни Народното събрание трябваше да приеме Закон за банкотното обръщение и Закон за листата на данъците и приходите за осигуряване плащането на репарациите. На 5 април Народното събрание проведе закрито заседание по тези въпроси⁷¹.

В. «Победа» основателно определи проектоконвенцията като насилническа и чудовищна. Земеделските среди бяха възмутени и силно разтревожени. Проявиха се настроения съюзът да напусне властта, за да не поема отговорността за една евентуална окупация при неизпълнение на заробващата конвенция. Правителството и ПП потърсиха опора в земеделските маси. За 7 и 14 май бяха насрочени околийски и окръжни събрания, които да се изкажат по проектоконвенцията. Тези събрания гласуваха резолюции

правителството да протестира пред Междусъюзническата комисия, но да не скъсва с нея⁷².

След завръщането на Ал. Стамболийски от Генуа с общирна нота № 1533 от 7 юни 1922 г. правителството отговори на Междусъюзническата комисия, че не може да приеме конвенцията в предлагания вид, понеже противоречи на договора. Правото да определя приходи и данъци за репарациите принадлежи на българското правителство. Специално се възрази за искането за доходите от митниците и мините и увеличението на данъците на селяните. Прилагането на конвенцията би довело народа до отчаяние, а оттук и до «беззакония». Искаше се тригодишна отсрочка и намаление на глобалната сума. Само при това положение и ако проектът за конвенция претърпи известни изменения, правителството може да я приеме, но не като закон, а като Правилник за приложение на член VII от договора и на Закона за службата на Междусъюзническата комисия⁷³.

Тази нота беше в тон с оптимизма на правителството по репарационния въпрос. Ал. Стамболийски разчиташе на липсата на санкции в договора срещу неплащането, на несъгласията между членовете на Междусъюзническата комисия, на времето, на личната си популярност в чужбина, смяташе, че в подсъзна борба куражът е важно нещо⁷⁴.

Отговорът ултиматум на Междусъюзническата комисия от 22 юни 1922 г. изискваше до 23 юни Народното събрание да гласува проектозаконите за ограничаване на банковото обръщение и за листата на приходите и данъците, сбездателно с точка на митническите приходи като предварително условие за допълнителен двумесечен срок за приемане на конвенцията.

На 22 юни правителството беше принудено да внесе в Народното събрание Законопроект за допълнение на Закона за службата на Междусъюзническата комисия. Той се допълваше с данъците и приходите за гарантиране плащанията по репарациите. Въвеждаше се данък върху оборота и лукса; за репарациите се предвиждаха и чистият приход от държавните мини, от Държавната печатница, ред такси и други. Върху народните маси се стовариха нови тежести⁷⁵.

Буржоазните партии и широките социалисти обвиниха правителството в капитулация и в неспособност да отстоява националните интереси. То е дискредитирано вътре и вън от страната, да си върви. Царят незабавно да го смени, за да получи реално отлагане на репарациите. Буржоазният печат поде ожесточена кампания срещу земеделското правителство по повод на репарационния въпрос.

От името на Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалната партия, Ан. Ляпчев, М. Маджаров Й. Фаденхехт подадоха изложение до един чужд представител, което «Земеделско знаме» основателно нарече махзар. Водачите на формирания се опозиционен блок сочеха като най-сигурно и

доходно перд, с което може да се гарантира изплащането на репарациите доходите от земята. Те предлагаха всеки декар земя да се обложи с 2 лв. златни, а бегликът да се увеличи 4 пъти. Така щяла да се прекрати и деморализацията на селското население, насаждана от земеделското управление⁷⁶.

Парламентарната група на БКП чрез В. Коларов посочи отговорността на буржоазните партии за създаденото положение и предложи вместо данък върху оборота да се извърши конфискация на имотите на цар Фердинанд и всички министри от кабинетите през 1912 — 1918 г., да се обложат прогресивно капиталите на банките и частни лица с доход над 30 000 лв. Репарациите да плати буржоазията, а не трудещите се, понесли всички тежести на трите войни.

Изказването на В. Коларов получи одобрение от мнозинството на земеделската парламентарна група. Ал. Стамболийски декларира, че ако България бъде заставена в края на краищата да плаща, правителството ще прибегне до конфискуване богатствата на всички виновни за войните⁷⁷.

Предложеният от правителството законопроект беше приет (26 юни 1922 г.)⁷⁸.

~~Законът за изпълнение на Закона за службата на Междусъюзническата комисия не удовлетвори Съглашението.~~ С нота от 13 юли Междусъюзническата комисия съобщи, че гласуваната листа не е достатъчна и не могат да се започнат преговори по конвенцията. Заплаши, че при това положение може да се прекъснат отношенията⁷⁹.

В началото на юли за временен комисар по репарациите бе назначен симпатичният на Междусъюзническата комисия М. Турлаков. Комисарят Р. Даскалов замина на 14 юли за Европа, според официалните съобщения — на почивка. Всъщност той бе подменен, понеже Междусъюзническата комисия не го желаше — тя виждаше в неговото лице преди всичко главнокомандващия въстаналата войнишка маса през 1918 г., а не биваше да се дразни в решителната фаза на преговорите. В същото време на Р. Даскалов се спестяваше отговорността при обсъждането и приемането на конвенцията. Той можеше да потърси съдействието на благосклонни към БЗНС среди в Европа по въпроса за репарациите. Но това не биваше да се афишира⁸⁰.

Новият комисар по репарациите М. Турлаков отказа категорично ползуването на митническите доходи, мотивирайки се, че това е равнозначно на загубването на националната независимост. Той обаче предложи да се започне плащането на репарациите — за първите вноски да се приемат сумите по насрещните искания на България. След като страната се стабилизира, да се определят размерът и срокът на останалото, което трябва да плати. Правителството не прие това мнение на М. Турлаков⁸¹.

С нота № 216 от 21 юли Междусъюзническата комисия съобщи: понеже правителството не предизвикало вота на парламента за

конвенцията до 20 юли и не формулирало никакво контрапредложение, изпълнението на договора влиза автоматично в сила. Това значеше България незабавно да изплати една огромна сума (над 100 млн. франка) — нещо, което не беше в състояние да направи.

При подновяването заседанията на Народното събрание на 24 юли се получи истинска буря по репарационния въпрос, без, разбира се, да може да се помогне за неговото благоприятно уреждане⁸².

В края на юли 1922 г. Междусъюзническата комисия фактически прекрати функциите си. Тя съобщи на правителствата на Англия, Франция и Италия, че пътят за преговори с българското правителство по репарациите е затворен; те да изберат методите за изпълнението на мирния договор от България. На 5 август Междусъюзническата комисия уведоми правителството на Ал. Стамболийски, че от 21 юли въпросът за репарациите е предаден на правителствата на съглашенските сили⁸³.

Положението изглеждаше безнадеждно. БЗНС реши, че поне трябва публично да обясни скъсването с Междусъюзническата комисия и да посочи действителните виновници за злото. На 30 юли 1922 г. в София се свика общоградско събрание. Ораторите земеделци изтъкнаха отговорността на буржоазните партии за създалата се критична ситуация и заявиха, че пари за репарациите трябва да се вземат от тези, които докараха катастрофата на страната⁸⁴.

Спрямо България не се предприеха очакваните санкции. Получи се обаче паника на борсата и ново спадане на лева.

В печата на съглашенските страни се посочваше, че Междусъюзническата комисия може да намали общата сума на репарациите и да отсрочи плащанията, че е желателно да се намери модус за разрешаване на репарационния въпрос в интерес и на тях, които имат да дават, и на тях, които имат да вземат. Френският «Еко дьо Пари» отбелязва с одобрение, че Ал. Стамболийски е «вирнал глава на репарационната комисия»⁸⁵.

Земеделското правителство направи постъпки негов пълномощник да бъде изслушан от правителствата на Англия, Франция и Италия по въпроса за репарациите, но това не се прие — сезонът бил ваканционен, пък и не били уместни разговори поотделно — трите страни би трябвало да вземат колективно решение. Форин Офис препоръча правителството да изпрати нота до министрите на външните работи в Лондон, Париж и Рим с план за уреждане на репарациите и доклад до конференцията на посланиците в Париж като мост за възстановяване на прекъснатите преговори⁸⁶.

В края на 1922 г. френският представител в Междусъюзническата комисия предложи репарациите да се свържат с въпроса за българския излаз на Егея. Английската страна възрази — това е безполезно, отказът на икономически излаз би оказал

слабо влияние върху България, само ще засили противодействието на правителството. Италия използва репарациите, за да възстанови своята концесия върху Рилските гори⁸⁷.

Р. Даскалов посети Берлин, Виена и Париж. В Париж той се опита да преговаря директно с Главната комисия по репарациите. При завръщането си в София през септември направи изявления, че смята мисията по репарациите за успешна — България да получи тригодишна отсрочка⁸⁸. Тези очаквания се оправдаха.

6. УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИЯ НА ГЕНУЕЗКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ

(април — май 1922 г.)

В момент когато врангелският заговор, университетската криза и репарационният проблем се сплетоха в сложен възел, България трябваше да отстоява своите национални интереси на международната конференция по икономическите и финансовите въпроси в Генуа. През зимата и пролетта на 1922 г. Тракийският въпрос отново ангажира вниманието и усилията на земеделското правителство и всички политически сили. Това стана във връзка с конференцията на министър-председателите на Англия, Франция и Италия по Източния въпрос в Париж през март 1922 г. В навечерието на конференцията се проведеха редица акции в подкрепа на искането за автономия на Тракия и завръщането на бежанците. На 5 февруари в София се състоя публично събрание, организирано от Съюза на българските учени и писатели. На 12 март по инициатива на Върховния Тракийски изпълнителен комитет се проведе масово събрание под лозунга за автономия на Тракия, което продължи с манифестация пред легациите на съглашенските държави.

Очакванията, че конференцията в Париж ще придвижи въпроса за българския излаз и завръщането на 200 000 бежанци, не се сбъднаха. Тези въпроси изобщо не се поставиха⁸⁹. Оставаше надеждата в Генуезката конференция. През януари 1922 г. българското правителство също получи покана от Италия да участва в конференцията. Нейната програма засягаше всички основни въпроси на възстановяването на Европа, но бяха поставени предварителни условия, отнасящи се до победените страни: да не се променя Версайската система и да се приемат всички стари договори и задължения⁹⁰.

Земеделският печат приветствува този международен форум и специално участието на Съветска Русия в него. Това, което обаче ще даде едно особено значение на конференцията в Генуа, писа «Победа», е участието на Съветска Русия, «един винаги могъщ фактор на международната политика». За хармония в Европа са нужни богатата руска култура, огромните природни ресурси и богатства на тази страна⁹¹.

Веднага започна подготовката за участието на България.

Ал. Стамболийски двукратно покани всички парламентарни групи, включително и комунистическата, да определят по един представител за делегацията на конференцията, за да стане тя по-представителна и опозиционните водачи да се информират по външнополитическите проблеми. Беше назначена комисия от икономисти, финансисти, юристи и др., която да подготви материалите за конференцията⁹².

Всички опозиционни партии отказаха да дадат делегати за Генуа. Според някои, защото не била свикана парламентарната комисия по Министерството на външните работи и не били направени обстоятелствени разяснения по целите и задачите на делегацията. «Демократия» писа, че опозицията не може да даде представители за Генуа, защото главният актив на България трябвало да бъде мирът в страната, а такъв нямало. Водачите на партиите се наричали «погромаджии» и «кождери», университетът бил затворен и т. н. Те не могли да поемат защитата на правителствената политика и отговорността за нейните престъпления и лудории. Пътят на земеделското правителство е един — да напусне властта. Правдоподобно било, че Ал. Стамболийски ще отиде в Генуа, за да не се върне. Професорите Ал. Цанков, Д. Мишайков и Н. Милев отказаха да участвуват и в комисията по подготовката на материалите за конференцията⁹³.

БКП също отказа с мотивите, че не може да участва в делегацията на едно буржоазно правителство, което е изменило на интересите на селския трудец се народ и води вътрешна и външна политика, противна на интересите на работническата класа и малоимотните маси⁹⁴.

Делегацията се комплектува в състав: Ал. Стамболийски, М. Турлаков, директора на държавните дългове Н. Стоянов, директора на железниците Вл. Каракашев, група експерти и др. Като помощник замина и поетът С. Румянцева. Към делегацията в Генуа се присъединиха пълномощните министри от Лондон, Белград и Рим (Д. Станчов, К. Тодоров, и Г. Радев.) В помощ на делегацията пристигна от Париж и П. Д. Петков.

Въпреки вродения си оптимизъм Ал. Стамболийски се готвеше за конференцията в Генуа с потиснато настроение — поради правителствената криза, тежкото положение в страната и признаците, че конференцията може да бъде осуетена. В изявления пред заминаването той съобщи, че тръгва без особени надежди, по-скоро като наблюдател. Необходимо е България да участва, изтъкна Ал. Стамболийски, защото отсъствието ѝ би могло да се сметне за демонстрация, а такава не бива да се прави. Програмата на делегацията ще се определи от хода на конференцията, тъй като е забранено повдигането на въпроси, свързани с договорите, а българските са именно такива.

Ал. Стамболийски беше обезпокоен и от писанията в чуждия печат, че в България избухнала революция, че правителството е свалено и други от този род⁹⁵.

Делегацията отпътува на 5 април 1922 г. след заседание на Министерския съвет и среща на Ал. Стамболийски с царя. Сред изпращачите отсъстваха чуждите дипломатически представители и представител на Междусъюзническата комисия. Двудневното пътуване до Генуа Ал. Стамболийски използва за делови срещи с румънския министър-председател Братиану и външния министър на Югославия Нинчич, които пътуваха със същия влак⁹⁶.

Българската делегация беше посрещната и настанена добре в Генуезкото предградие Нерви. Тя участва доста активно в работата на конференцията. При избора на главна комисия, която предварително да разгледа всички въпроси, Ал. Стамболийски предложи четири неутрални държави, но Англия наложи, в угода на Малката антанта, Полша и Румъния. М. Турлаков и Н. Стоянов заседаваха във финансовата комисия, директорът на железниците Вл. Каракашев — в комисията по транспорта. Ал. Стамболийски, К. Тодоров, Д. Станчов и С. Радев правеха сондажи и срещи⁹⁷.

Българската делегация се интересувахе от много въпроси, но се опитваше преди всичко да постави, колкото и да беше неприятно на великите сили, въпросите за отлагането на репарациите и българския излаз на Егейско море. Обоснова се с това, че те не засягат договорите, а тяхното приложение. На 16 май Ал. Стамболийски държа добре аргументирана реч за излаза. Той припомни, че според договора Тракия трябва да бъде автономна и неутрална. Предлаганият на България излаз е «през комина». Но през комина на приятел мъчно се минава, камо ли на неприятел. Търговският излаз на България през гръцка територия Ал. Стамболийски сравни с гола ръка, протегнатата пред гнездо на оси. България държи за действителен излаз, «през наша, автономна, международна или неутрализирана територия».

За излаза беше депозирано и писмено изложение със същото искане. Ал. Стамболийски разговаря с ръководителите на великите сили, разглеждаха се карти, правиха се проекти за излаза. Но този въпрос не се постави на разглеждане от конференцията⁹⁸.

Ал. Стамболийски направи меморандум и по въпроса за малцинствата. Той наблегна на това, че от 7 млн. българи 2 млн. са въвн от страната, България е обременена с 500 000 бежанци. Ал. Стамболийски опроверга шума около изпращането на чети от България в Македония. Въпреки преследването те преминават поради недостатъчната гранична стража (намек за лишаването на България от редовна армия), пропускат се и от гъстите постове на съседните държави. Българското население в Македония ги поддържа и въстава с оръжие срещу владетелите си, защото е заплашено от насилствено денационализиране. Ал. Стамболийски отново поиска международна анкета за четите. Също и да се освободи България от тежестите по настаняването на бежанците.

Да се даде амнистия от балканските държави за завръщане на бежанците и да им се върнат имотите, както изискват клаузите от договорите за малцинствата. Всички други мерки са палиативни. Опитите за избиване и денационализиране на малцинствата ще доведат до печални резултати.

Меморандумът не беше разгледан от конференцията, а се изпрати в ОН за предстоящата му сесия⁹⁹.

В изложението по финансовото и стопанското положение на страната се разкриваше нейното критично стопанско и финансово положение и необходимостта от минимум 90 млн. франка заем за стабилизиране земеделието и промишлеността. Същите въпроси се повдигаха и в изложението във връзка с разговора на М. Турлаков и Н. Стоянов с Хорн, финансов министър на Англия¹⁰⁰.

Декларацията на делегацията пред финансовата комисия третираше жизнения въпрос за репарациите. Аргументирано се настояваше за «пълно и продължително отлагане на репарациите — в съгласие с чл. 122 на договора». По въпроса за репарациите Ал. Стамболийски отпрати и лични писма до някои държавници. Той успокои с телеграми българското правителство, че работи успешно за отсрочване на плащанията и запазване независимостта на страната. България няма да бъде санкционирана — в договора санкции не са предвидени. Необходимо е само кабинетът да се оздрави, да бъде неподатлив на натиска, вестниците по-енергично да защитават България от Междусъюзническата комисия¹⁰¹.

При закриването на Генуезката конференция Ал. Стамболийски държа кратка реч. Благодарни на организаторите и на Италия за гостоприемството и даде положителна оценка на конференцията — поставила началото на мирните отношения, времето ще докара останалото¹⁰².

Ал. Стамболийски смяташе, че най-полезна работа се върши не на официалните заседания, а в личните срещи с меродавните държавници. Той добре използва възможностите, които предлагаше конференцията в това отношение. Срещна се с Л. Джордж, Факта, Поанкаре, унгарския президент Бетлен и др.¹⁰³.

Ал. Стамболийски направи множество изявления пред различни вестници, даде чай на 400 журналисти, на който присъстваха и видни италиански общественици. Пред италианските вестници «Ил темпо» (официоз), «Ил пополо д'Италия», «Секоло» и др. Ал. Стамболийски постави главно репарационния въпрос — Италия имаше голям процент от репарациите и нейната дума беше от голямо значение. Той се опита да покаже, че не е в интерес на Италия да се задуши България, а да се установят изгодни и за двете страни търговски връзки. Ал. Стамболийски призова общественото мнение да се застъпи за България по въпроса за репарациите и малцинствата¹⁰⁴.

Пред представителите на френския печат Ал. Стамболийски говори за правото на България да получи излаз на Бяло море,

защитата на малцинствата и, разбира се, за репарациите (за минимум 5 г. отсрочка) и унизителната и несправедлива конвенция, която се предлага за тях¹⁰⁵.

Пред в. «Таймс» Ал. Стамболийски изтъкна, че България е дошла на конференцията главно заради репарациите. Отбеляза, че английският представител в Междусъюзническата комисия е склонен за по-дългосрочна отсрочка на България и изрази надеждата, че Англия няма да допусне по повод репарациите санкции срещу нея¹⁰⁶.

*

Изялата дейност на българската делегация и специално на Ал. Стамболийски в Генуа бе оцветена от симпатии към Съветска Русия и признание на нейната нарастваща международна тежест и влияние. В началото, когато откриването на конференцията беше под съмнение, Ал. Стамболийски заяви пред представителите на великите сили: «... Без Русия Генуазката конференция няма какво да прави, защото останалите 33 държави са едната страна, а Русия — другата половина на конференцията»¹⁰⁷.

Ал. Стамболийски се радваше на сключения между Съветска Русия и Германия Рапалски договор. Русия печели терен, Съветската федеративна република е на почит, съобщи той в България, но пред френския в. «Тан» се изказа в обратен смисъл¹⁰⁸. При протеста на Чичерин по териториалните въпроси и инцидента, възникнал по повод на него, българската делегация остана зрителка. Но в кореспонденция до в. «Земледелско знаме» се казваше: «В този момент всички, които обичат правдата, руския народ, неговите заслуги и жертви към съглашенските народи, почувствуваха една голяма болка в душата си»¹⁰⁹.

Пред кореспондент на «Тан» Ал. Стамболийски декларира: «Ние сме съседни с Русия през Черно море и нейната съдба ни интересува. Ние се предпазваме от вмешателство в работите на Русия. Нашето желание е Русия да поеме своята роля в мировото стопанство. България може да допринесе за икономическото възстановяване на Русия чрез търговия по Черно море»¹¹⁰.

Ал. Стамболийски оцени високо доброжелателството и поддръжката на съветската делегация по въпроса за мирния договор. «Няма нужда да ви донасям, че русите във всички моменти проявиха своите адмирации и симпатии към България», телеграфира Ал. Стамболийски от Генуа до външното министерство¹¹¹.

През една от почивките Ал. Стамболийски и Чичерин «случайно» се срещнаха и оживено разговаряха. Фотографите не пропуснаха този момент и снимките се разграбиха от публиката, появиха се и в италианските и френските вестници. Състояха се и други срещи с Чичерин, Ал. Стамболийски беше на вечеря у Кр. Раковски, където се проведе продължителен разговор по икономическото развитие на двете страни, белогвардейците в България, българските военнопленници в Съветска Русия и

други. За тази среща Ал. Стамболийски изпрати до правителството възторжена телеграма¹¹².

В срещите на Чичерин и Ал. Стамболийски се обсъди въпросът за възобновяване на търговските отношения между България и Съветска Русия. И сега обаче не се стигна до решение по този въпрос — надделяха опасенията на Ал. Стамболийски от санкции по репарациите и усложнение на други проблеми, свързани с договора. Още повече, че Англия и Франция дадоха да се разбере, че имат отрицателно отношение към каквото и да е съглашение на България със Съветска Русия. По въпроса за установяване на редовни дипломатически отношения Ал. Стамболийски остана на становището, че докато великите сили не направят това, и България не може да го стори¹¹³.

Земледелският печат следеше и отразяваше доста подробно Генуезката конференция. «Победа» поддържаше специална рубрика «Конференцията в Генуа» главно с материали от чуждия печат, но и със собствени кореспонденции. В писаното за Генуезката конференция впечатляват главно две неща: последователното отстояване на националната кауза и положителното отношение към Съветска Русия при запазващото се несъгласие със съветския строй.

«Земледелско знаме» и «Победа» поддържаха тезата на Ал. Стамболийски, че България иска и трябва да получи онова, което ѝ се дава от договорите и по необходимостта да живее. Страната ще отстоява независимостта и националните си претенции по мирен път и без да се присламчва към никоя от международните групировки¹¹⁴.

Генуезката конференция се разглеждаше като двубой между преситените победители и победените и Съветска Русия. «Земледелско знаме» изтъкна голямото впечатление, което е направила за победените и онеправдани народи речта на Чичерин при откриването на конференцията, с готовността на Съветска Русия не само за разоръжаване, но и за икономическо и търговско сътрудничество¹¹⁵.

Уверяват ни, писа «Победа», че болшевишка Русия не е истинската. «Русия ще се възстанови, ще възкръсне и ще настъпят моменти на историческа равностметка». «Русия може да стане обща надежда на победените, дори и на онези победители, които трудно влачат победата. Европа трябва да определи отношението си към Русия, тая на миналото и на бъдещето» — се казваше в редакционна статия на «Победа»¹¹⁶. Тия мисли продължават и в друга статия със заключението, че ако в Генуа Съветска Русия бъде призната, това означава мир и сигурност на утрешния ден. Непризнаването ѝ ще доведе до задълбочаване на съществуващата криза¹¹⁷.

Опозицията също следеше Генуезката конференция и българското участие в нея. Опозиционната преса започна с това, че делегацията е съставена от «простаки и недосялани дружбаши».

Заминала без програма, съгласувана с опозиционните сили, които фактически представлявали тази страна, въоръжена само с «грандоманията и щуротиите на министър-председателя». Пратениците на «Пряпорец» изпращаха от Генуа кореспонденции, че интервютата на М. Турлаков са измислени, че той ще се върне преди края на конференцията, че Ал. Стамболийски е «тъпа глава» и трябва да напусне Генуа, за да не позори България и да не излага нейните жизнени интереси. . . Единствената придобивка на България от Генуа е побратимяването на комунисти и дружбаши в лоното на болшеvizма, писа «Пряпорец» по повод срещите на Ал. Стамболийски със съветската делегация.

«Слово» ядеше Ал. Стамболийски за илюзии по външнополитическите въпроси и ролята на Генуезката конференция. «Ден» и «Радикал» плюс всичко друго писаха, че делегацията взела и прехосала 115 млн. лв. (а тя разполагаше с 3 млн.)¹¹⁸.

На следващия ден след заминаването на делегацията буржоазните опозиционни партии свикаха в София митинг, който гласува резолюция: Делегацията няма право да представлява България, тъй като няма доверието на българския народ, да се върне; отнесла е над 100 млн. лв.; щом правителството е разточително, може да плаща и репарациите¹¹⁹.

Земеделското правителство не получи подкрепа и от БКП. Партийният съвет от април 1922 г. правилно изтъкна, че Съветска Русия е станала фактор на конференцията. Необосновано обаче се твърдеше, че българското правителство отива в Генуа като маша на Франция и на Съглашението¹²⁰.

*

Въпреки че на Генуезката конференция не се придвижи реално нито един от големите въпроси на България, Ал. Стамболийски се върна доволен. Той смяташе, че е сложено началото на истински мир. България е гарантирана от външно нападение, получила е права като Дунавска държава. Оптимизмът на Ал. Стамболийски имаше за основ и позицията на Съветска Русия на конференцията. Той изказа публично от трибуната на Народното събрание благодарност на съветската делегация за подкрепата на България и нейните интереси. «Руските представители държаха извънредно добро поведение спрямо България — заяви Ал. Стамболийски. Там, дето имаше нужда да се защити България, българските интереси, те ги защитаваха с жар. Ние сме благодарни за поведението им». «Те защитаваха България като истински руси»¹²¹.

Информирайки парламента на Генуезката конференция, Ал. Стамболийски, основавайки се на това, че България е изслушана, че у Англия се забелязвал нов подход по въпроса за репарациите, заяви, че няма да подпише конвенцията. България ще се бори, тя няма да загине.

По излаза Ал. Стамболийски събщи, че въпросът ще се разгледа още през текущата година. За да получи излаз, какъвто

иска и какъвто заслужава, България не бива да проявява примиренчество. Ал. Стамболийски опроверга слуховете, че е сключен военен договор със Съветска Русия, насочен срещу Румъния (за Добруджа и Бесарабия)¹²².

За разлика от Ал. Стамболийски другият главен участник в Генуа, М. Турлаков, препоръча не борба, а политика на такт и умереност, съобразена с икономическите и политическите интереси на меродавните сили. Буржоазната опозиция веднага го аплодира. Казаното от М. Тураков трябвало да се чуе и добре разбере от Р. Даскалов¹²³.

Съгласенските сили показаха, че искат от България именно това, което препоръча М. Турлаков. Предвид положителни отзиви на Поанкаре и Л. Джордж по българския излаз Ал. Стамболийски остави В. Ганев в Генуа да работи по този въпрос. В. Ганев се срещна с Венизелос и разговаря за сключването на съглашение за икономически излаз при Дедеагач, с известно право на България в управлението на железопътната линия и пристанището. Стана ясно обаче, че сметката е от България да се измъкнат средства за изграждане и модернизиране на пристанището, без никакви реални гаранции за нейните права. Ал. Стамболийски нареди да се прекратят преговорите и отзова В. Ганев¹²⁴.

Поанкаре предложи подкрепа на България по въпроса за излаза (интернационализиран път), за репарациите, за намирането на кредити и уреждането на отношенията с Югославия и Румъния. Срещу това обаче предложи цар Борис да направи неофициална дипломатическа обиколка на Европа без Ал. Стамболийски, което значеше постепенно външнополитическите въпроси да се поемат от Борис, а Ал. Стамболийски да бъде отстранен от дипломатията. Това беше съобщено на българското правителство с писмо от П. Д. Петков¹²⁵. Отговорът на Ал. Стамболийски не е известен, но по всяка вероятност не е бил очакваният от Поанкаре, защото пътуването на царя не се състоя, а Франция забрави своите обещания¹²⁶.

7. СЕДЕМНАДЕСЕТИ КОНГРЕС НА БЗНС

(28 — 30 май 1922 г.)

В усложнената вътрешна обстановка през пролетта на 1922 г. и непосредствено след Генуезката конференция се проведе Седемнадесетият конгрес на БЗНС. На своя конгрес съюзът се яви масовизиран, но организационно нестабилен. Броят на членовете стигна внушителната цифра 150 838. Нарастването беше предимно от притока на бедни селяни. Броят на членовете със земя до 50 дка представляваше около 65 %, нарасна броят и на безимотните (3268 души). Съюзът имаше и професионални секции: тютюноработническа, железничарска, пристанищна и др. (20 000 членове). Но това количествено разрастване доведе до известно

разводняване и разхлабване на организацията. От 3339 дружби редовни бяха само 1976.

БЗНС имаше вече и своя младежка организация. През ноември 1921 г. младежките земеделски групи се обединиха в Младежки земеделски съюз. Той беше културно-политическа, просветна и икономическа организация, изграждана на съсловен принцип¹²⁷.

В част от дружбите съществуваше несъгласие с политиката на съюза. В навечерието на конгреса Бургаската окръжна и Чирпанската околийска дружба гласуваха и публикуваха резолюции, по същество опозиционни на правителството¹²⁸.

Седемнадесетият конгрес се предхождаше от Малък конгрес (25 — 27 май), на който се събраха членовете на ВСС, депутатите, председателите на окръжните и околийските дружби и членовете на окръжните съвети. Обсъди се организационното единство, изпълнението на съюзната програма и политиката на правителството. Той наложи примирieto, сключено между Ал. Стамболийски и М. Турлаков по време на правописната криза, съхранило се на Генуезката конференция, да продължи, като подцрта принципа на подчинение на малцинството на мнозинството. Искането на кръга около Комитета за селска диктатура да се приложи «селска диктатура» беше отхвърлено. Малкият конгрес задължи правителството да се заеме по-енергично с уреждане на репарационния въпрос, който връзва ръцете на съюза «за действително творчество в по-голям мащаб», за поставяне производството и размяната на нова икономическа база¹²⁹.

Седемнадесетият конгрес беше по традиция масов — в него участваха няколко десетки хиляди земеделци и се проведе на открито, на манежа на Военното училище. Започна с манифестация в центъра на София, която противно на очакванията на буржоазните партии протече мирно. Земеделците носеха плакати със своите искания, между които «Земята принадлежи на селяните!», «Вън, врангеловците от България!», «Да живее селската диктатура!». Вечерта се проведе траурно тържество с факелно шествие в памет на Ал. Димитров¹³⁰.

Надмощие на конгреса имаха по-левонастроените сили на съюза. В изказванията на делегатите доминираха искания за пълно провеждане на аграрната реформа и снижаване максимума на притежаваната земя до 150 дка; прилагане на Закон за отчуждаване на сгради и възстановяване на чл. 4 от Закона за съдени на виновниците за народната катастрофа; изменение на Закона за кооперативното сдружаване, за да не образуват тузозете свои кооперации; да се осъдят и виновните за катастрофата от 1913 г.; безплатна медицинска помощ; активизиране на Военното министерство в борбата срещу заговорите; да се поддържат приятелски отношения със Съветска Русия и др.

Конгресът начерта линия на засилена борба с реакционната буржоазна опозиция, с офицерството, което иска отново да разстрои България, сиреч с Военната лига и ВМРО. Ние откриваме

«кървав фронт» срещу тях, заяви Ал. Стамболийски. Отхвърли се всеки помисъл за коалиция с която и да е буржоазна партия, в духа на формулата «предпочитаме да сме в опозиция, отколкото в коалиция».

Отношението към работническата класа и БКП беше положително. Ал. Стамболийски се изказа за примирение с трудещите се и за бъдещо съвместно управление на «работния народ — градски и селски»¹³¹. Демонстрираха се и симпатии към съветската страна. «Днес България е приятелка с всички велики сили. Тя е приятелка. . . и с Русия. . . Не е верно, че България е сключила отделен договор със Съветска Русия. . . Верно е, че делегациите (на Генуезката конференция — Д. П.) бяхме в приятелски отношения»¹³², декларира Ал. Стамболийски.

Конгресът реши последователно и твърдо да се провеждат приетите закони реформи, да се реорганизира и прочисти от чужди елементи администрацията и жандармерията (но не и армията). В резолюцията се искаше ускорено прилагане на Закона за ТПС и юридическо оформяне собствеността на оземлените, намаляване максималния размер на земевладение съобразно местните условия, пълна автономия на общинските комисии по оземляването. Настояваше се да се възстанови Консорциумът, като се обхване и търговията с тютюн, розово масло и други важни селскостопански произведения. Резолюцията съдържа точки за коренно реорганизиране на данъчната система — въвеждане на единствен прогресивно-подоходен данък при необлагаем екзистенц-минимум; създаване закон за автономия на общините и окръзите; осигуряване на по-голяма помощ за водните синдикати, поощряване на кооперациите, премахване износните мита върху земеделските произведения, забрана на лихварството и др.

Отношението на конгреса към царя беше по-трезво в сравнение с това на XVI конгрес. В резолюцията се отправи предупреждение към Борис, че съюзът няма в никакъв случай да стане дворцова партия, да бъде конституционен държавен глава, да царува, а ще управлява отговорната земеделска власт.

Конгресът взе правилно отношение към злободневните политически проблеми. Задължи правителството да изгони белогвардейците от страната и да даде под съд политиците, които комплотират заедно с тях срещу земеделската власт. Протестира против вмешателството на Междусъюзническата комисия, изменението на бюджета, отменянето на Консорциума и чл. 4, контрола върху законопроектите и заробващата проектоконвенция. Правителството и парламентарната група да не приемат проектоконвенцията в предлагания вид. Репарациите да се намалят и отложат, Междусъюзническата комисия да действа в рамките на договора¹³³.

Десните не можаха да се изявят. М. Турлаков се въздържал да «изобличи» Ал. Стамболийски, въпреки че бил по-уязвим, отколкото по време на правописната криза, защото дните на ка-

бинета били и без това преброени, обясни в спомените си М. Турлаков. Не бивало да се предизвиква кабинетна криза, тъй като тя би унищожила незначителната надежда за благоприятно решение на спора с Междусъюзническата комисия. А против интересите на България не можел да отиде. Изглежда обаче, че десните се опасяваха главно от левите и борбено настроени млади земеделци, пръснати из конгресистите, нащрек и готови да посрещнат всяка атака на «петорката». В изказването си М. Турлаков се задоволи да отбележи, че правителството прави грешки и те не бива да се повтарят¹³⁴.

Ал. Стамболийски също спази, общо взето, примирието с десните. Но той се противопостави на избора на Хр. Манолов в УС с мотива, че не е узрял за това, създава разкол в Министерския съвет и парламентарната група. Хр. Манолов не бе избран в УС¹³⁵.

Конгресът прие оставката на Ал. Стамболийски като министър-председател и му възложи отново да оглави управлението на страната. В ръководните органи на съюза десничари почти не бяха допуснати. «Петорката» нямаше представител в ПП. То се състоеше от Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Ст. Калъчев, М. Петков и Д. Кемалов. В УС от турлаковистите влезе само Ал. Радолов. Конгресът избра Р. Даскалов за помощник на Ал. Стамболийски в управлението и евентуален негов заместник, за да се пресекат опитите на «петорката» да наложи М. Турлаков за премиер. Конгресът избра и Върховен съюстен съд от 14 члена с председател Т. Ноев¹³⁶.

Непосредствено след конгреса се проведе първото заседание на новия УС. Той реши, че независимо от справедливите искания на земеделската маса, докато България е под враждебния контрол на Междусъюзническата комисия, не може да се мисли за големи и радикални мероприятия. Вниманието да се съсредоточи върху механизмирането на земеделието и развитието на кооперациите. Във всяко село да се открие кредитна кооперация с потребителен магазин. Държавата да достави 4000 трактора (със заем от БНБ и БЗБ), които да предаде на кооперациите срещу 10-годишно изплащане. Да се ускори кадастърът и комасацията на земята. Представителите на Търновски окръг настояваха да се изпробва кооперативното обработване на земята. Р. Даскалов ги подкрепи, но М. Турлаков възрази — било много сложно и свързано с редица битови и финансови въпроси, да се проучи предложението. Реши се комисия под председателството на Р. Даскалов да проучи възможностите за кооперативно обработване на земята и да докладва на следващото заседание на УС.

УС се занимава и с въпроса за просветата. Да се вземат мерки за подобряване работата на училищата и ликвидиране на неграмотността. По селата да се строят читалища, които да служат и за клубове на дружбите¹³⁷.

Демократизмът и радикализмът на конгресните решения предизвикаха конфликт между БЗНС и международното аграрно движение. На конгреса присъстваха: представител на МАБ — Фидлер, пратеници на Чешката партия, проф. Дамашке от Германия и Витос, лидер на полските аграрци и министър-председател на Полша¹³⁸. В приветствието си към конгреса Витос се изказа не особено ласкаво за самостоятелното земеделско управление. Земеделският съюз, каза той, се е нагърбил с тежко задължение. Но трайно може да се управлява само законно, ръководейки се от чувство за справедливост към всички граждани и при сътрудничество между съсловията.

Това изказване беше поместено със съкращения и редактирано в земеделския печат. За буржоазната опозиция обаче то се оказа истинска находка. «Слово» го помести изцяло. Витос направи изявление пред «Слово»: не му харесвал антагонизмът между селото и града, вътрешните фронтове и лозунгът за «селска диктатура» — България върви към междуособици. В страната съвсем неуместно се развивала комунистическата пропаганда. Имало достатъчно демокрация, не били нужни реформи. Витос наблегна на това, че няма по-голям враг за земеделеца от комунизма.

«Слово» похвали умереността и «здравата мисъл» на Витос в противоположност на възгледите на Ал. Стамболийски и със съжаление констатира, че няма никакво сходство между програмите и делата на БЗНС и на Полската аграрна партия. В разговор с Ат. Буров Витос отново се изказа отрицателно за БЗНС и Ал. Стамболийски.

Недоволен от конгреса на Земеделския съюз и неговите постановки беше и Фидлер¹³⁹.

Изявленията на Витос и Фидлер се оказаха по признанието на «Пряпорец» добра подкрепа в борбата с «дружбашкото зло». Започна яростна вестникарска кампания против линията на XVII конгрес на БЗНС за решителна борба с буржоазната реакция и известна благоклонност към комунистите. В София няма нищо друго, освен земеделска партия и земеделско-комунистически съюз, формира се «винено-оранжев блок», писа «Слово», но се успокояваше, че този съюз не може да бъде траен — нито по състав, нито по идейност има общност между комунисти и земеделци.

«Пряпорец» писа също най-много срещу обявления на конгреса «съюз между дружбаши и комунисти». За разлика от «Слово» «Пряпорец» виждаше обективна основа за комунистическо-земеделския блок. Дружбаши и комунисти еднакво ненавиждали просветата и науката, сходно било отношението им към частната собственост: комунистите я отричат, дружбашите я подкопават.

Демократите се дразнеха и от други постановки на конгреса. Изборът на Ал. Стамболийски с ура от конгреса за министър-председател бил незаконен и противоречащ на парламентарните

традиции. Решенията на конгреса се квалифицираха като «пък-лени замисли». Ако правителството приложи резолюцията, за 6 месеца държавната машина ще спре. Чрез своя вестник Демократическата партия прикани политическите и обществените организации да обявят обща мобилизация на своите сили против «зеделската мафия».

Според Ат. Буров, Зеделският съюз скандализира Европа със своя конгрес и възбудил навсякъде, дори и в сродните си партии, само недоверие¹⁴⁰. Конгресът предизвика недоволството и на македонските среди¹⁴¹.

Доколко са били респектирани буржоазните партии от решенията на XVII конгрес на БЗНС личи и от факта, че 10 години по-късно те го припомниха със злоба и непримиримост. През 1932 г. в «Демократически сговор» (на Ал. Цанков) помести статия за «зеделският конгрес на манежа», който под формата на прогресивен данък искал конфискуването на капиталите, опонирали на царя, изобщо показал Зеделския съюз като «дерайлирала стихия». Седемнадесетият конгрес се представяше от цанковистите като предвестник на Търновските събития и тяхното «неизбежно последствие — 9-тоюнската освободителна акция»¹⁴².

Враждебните критики срещу конгреса на БЗНС се появиха и в печата на Румъния, Швейцария, Франция и др.¹⁴³.

Преценката на БКП за XVII конгрес беше субективистична и нереалистична. Растящата опасност от комунизма сплотявала градските капиталисти и селската буржоазия, зеделските власти били «вчераши и утрешни съюзници на предателската буржоазия». «Работнически вестник» прикани комунистите да разкрият пред членовете на БЗНС лъжите на зеделския конгрес¹⁴⁴.

✱

Едновременно със XVII конгрес на БЗНС се проведе конгрес и на Съюза на запасните офицери. Това не беше случайно съвпадение, а съзнателно противопоставяне. Конгресът на запасните офицери гласува една дръзка и арогантна резолюция против зеделското правителство. Обвини го, че проявява нехайно бездействие по въпроса за малцинствата и излиза на Егея и незаинтересованост към съдбата на уволнените и безработни запасни офицери, издига в култ предателството (по повод строежа на паметника на загиналите във Войнишкото въстание — Д. П.) и др. С срещу зеделското правителство се отправиха редица закани: ако властта заплаши сигурността и свободата на гражданите, Съюзът на запасните офицери веднага ще свика извънреден събор; да спрат заплахите срещу запасните офицери. Ако се приложат, макар и в най-малка степен, ще бъде държан отговорен лично министър-председателят.

Конгресът обяви за изключен от Съюза на запасните офицери Ал. Радолов — за смелостта му да пише против него. На началник-

щаба на армията полковник Н. Топалджиков се изказа презрение и се обяви във от офицерските среди, защото «изневерил на офицерския дълг». Конгресът апелира към шефовете на партиите на реда и законността да сплотят всички народни сили и поведат борба за запазване страната от смутове и анархия¹⁴⁵. Запасните офицери бяха поздравени от дружество «Илинден». Буржоазните партии ликуваха — на зеделците е нанесен добър плесник, има и друга България¹⁴⁶.

✱

Според решението на XVII конгрес само Ал. Стамболийски и неговият заместник Р. Даскалов бяха министри. Останалите членове на кабинета се считаха в оставка. Не последваха обаче промени. Очакваше се, че след инцидента с Ал. Стамболийски на конгреса Хр. Манолов ще подаде оставка, което щеше да повлече и други, но той не го стори и направи изявления, че няма подобно намерение. Обсъждането на състоянието на кабинета от парламентарната група не доведе до никакво решение¹⁴⁷.

Недоволни от колебанията на Ал. Стамболийски по отношение на «петорката», младите левонастроени зеделци се опитаха да действат чрез парламента. На 17 юни 1922 г. Г. Драгнев депозира в Народното събрание интерпелация до министър-председателя, в която обвини М. Турлаков в корупция и участие в контрабандни сделки. Интерпелацията не беше разгледана, въпреки че М. Турлаков настояваше за това. Той се надяваше не само успешно да се защити, но да използва случая за контраакция срещу своите противници. Опозицията също смяташе, че се е появил очакваният повод да направи опит за бламиране на правителството. По настояване на Ал. Стамболийски Г. Драгнев изтегли интерпелацията си — под предлог, че ще доуточни някои факти — и ще я внесе допълнително¹⁴⁸.

Ал. Стамболийски пак отложи генералното сражение с десните — считаше моментът за неподходящ поради репарационния въпрос и раздвижването на реакцията — и това го постави в конфликт с Р. Даскалов и Комитета за селска диктатура. Отношенията в кабинета се изостриха особено след злополучното споразумение на К. Томов за прекратяване стачката в университета. Недоволството в правителствените среди от военния министър се засили. Ал. Оббов, злепоставен пред конгреса с т. нар. «метилева афера»¹⁴⁹, сега беше атакуван от Плевенската дружба във връзка с аграрната реформа и от Министерството на пощите и телеграфите и от Хр. Манолов и подаде оставка¹⁵⁰.

Зеделският печат и лично Ал. Стамболийски опровергаха, че правителството е в криза. Управлението било здраво, Зеделският съюз ще управлява още най-малко 20 години. Оставката на Ал. Оббов не беше приета, изобщо промени в кабинета не настъпиха¹⁵¹. Но това утежни неговото състояние. Той беше абсолютно разнебитен.

Заговорът на врангелистите, университетската стачка, репарационният проблем, Генуезката конференция и перманентната криза в кабинета се отразиха неблагоприятно върху провеждането на приетите реформи и по-нататъшното законодателство на БЗНС. Приложението на аграрната реформа и трудовата повинност през 1922 г., както видяхме, се натъкна на сериозни пречки. Законът за отчуждаване на сгради способствува да се задоволят отчасти нуждите на министерства, ведомства, училища и др. от допълнителни помещения. Известни постижения имаше в кооперативното дело. Успешно се създаваха водни синдикати. През 1922 г. те бяха 26: за отводняване, напояване, корекция на реки и добив на електричество. Бяха отводнени и предпазени от наводнения 54 000 дка земя. Укрепиха се синдикатите «Въча» в Кричим, който имаше и електроцентраля, «Сини камъни» в Сливен — за напояване и получаване на електричество, «Габрово» в Габрово, «Росица» в Севлиево, «Асенова крепост» в Станимака (Асеновград) и др.

Нарасна броят на тютюнопроизводителните кооперации. Те изнесаха на чуждия пазар 1 300 000 кг тютюн на по-високи цени от тия, които предлагаха търговците. Съществуваша и 6 розопроизводителни кооперации с 1000 членове от 70 общини. Беше направен първият опит за кооперативно изваряване на розовия цвят (в с. Александрово, Казанлъшко). Съществуваша и Горски кооперативен съюз, Скотовъден съюз и Съюз на рибарските кооперации¹⁵².

Съгласно ориентацията вниманието да се съсредоточи върху модернизирането на земеделието Народното събрание прие решение за построяване на житни магазини (юли 1922 г.). То съдържаха дългосрочна програма за създаване мрежа от модерни елеватори в цялата страна и на първо време във Варна. Изграждането им се възлагаше на БЗБ, която получи правото да сключи договор с компетентни фирми и заем от 2 млн. английски лири чрез издаване на облигации, гарантирани от държавата¹⁵³.

Тъй като Междусъюзническата комисия се противопостави на монополизирването на производството и търговията с розово масло от държавата, прие се Закон за подпомагане на розопроизводителите (март 1922 г.) при свободно производство и търговия с розово масло, като се поощряваше кооперирането. Държавата се задължаваше да съдейства за развитието на розопроизводството чрез създаване на научни институти, осигуряване на награди и помощи от Министерството на земеделието за създаване на кооперативни розоварни. БЗБ пое задачата да кредитира тяхната постройка. Кооперациите, уредили розоварни, се освобождаваха за 5 години от данък, от мито и такси за превоз по железниците на машини и инсталации. Освен това розовото масло, продавано от кооперациите и БЗБ, се освобождаваше от износно мито¹⁵⁴.

Направили се опити за решаване на наболели социални про-

блеми. Прие се закон за 200-милионен извънбюджетен кредит за подпомагане на държавните служители. С него се осигури по 1,5 заплата допълнително възнаграждение на чиновниците за 1922 г.¹⁵⁵.

Гласува се Закон за допълнение на Закона за облекчение на жилищната нужда, с който се продължаваше срокът на действието на този закон (31 декември 1922 г.) и се освобождаваха от действието му бедните вдовици, сираци, инвалиди, пенсионери и чиновници. Продължи се срокът за застрояване на празните места¹⁵⁶.

С доста перипетии се прие и нов Закон за столичната община. В него залегнаха принципите за модернизиране и подобряване ръководството на нарасналата след войните София. Създаваха се 6 районни управления, всяко със свой районен съвет. Избираха се по 12 районни съветници във всеки от шестте района. Девет от тях образуваха районния съвет, а 3 се изпращаха в централния столичен съвет. Той се състоеше от 31 съветници: 18 избрани от районните съвети и 12 назначени от министъра на вътрешните работи пак измежду районните съветници, плюс кмета. На мястото на тези съветници в районните съвети отиваха техните подгласници. Кметът се назначаваше с царски указ по представяне от Министерския съвет.

Законът не допадна на опозицията — лява и дясна, и се гласува въпреки нейното енергично противодействие главно срещу назначаването на част от съветниците в централния столичен съвет. Буржоазията разбираше, че законът е насочен предимно срещу нея, цели пресичането на възможността да управлява по-нататък столицата. БКП също се боеше, че при този закон няма да се позволи заемането на софийската община от комунистите¹⁵⁸.

След приемането на закона буржоазната опозиция се зае да убеди царя, че той не бива да подпише указа за този закон¹⁵⁹. Борис веднъж вече се беше опитал да опонира на правителството — забави указа за създаване къща музей на Ив. Вазов. Сега задържа и Закона за столичната община. Според някои съвременници в отсъствие на Ал. Стамболийски (той беше в Генуя) Р. Даскалов отправи до царя лично писмо по този въпрос, «почти арогантно». Царят отиде при Р. Даскалов, но той го прие демонстративно неохотно. Няколко дни след тази среща, в началото на май 1922 г., указът за утвърждаване на закона беше подписан¹⁶⁰.

Въз основа на новия закон съществуващият общински съвет беше разпуснат и се назначи седемчленка, оглавена от Крум Попов¹⁶¹. На 5 ноември 1922 г. се проведе общински избор в столицата, в който превес имаше опозицията¹⁶².

По искане на ликвидационния орган се прие Закон за училищата и дружествата и Закон за обезоръжаването на населението. С първия се забраняваше създаване на военни организации или части, разпространението на военни знания в училищата, университета и дружествата и се ограничаваше създаването на дружества и организации. Вторият закон предвиждаше пълното

обезоръжаване на населението¹⁸⁸. И двата бяха против интересите на широките народни маси.

Планираше се изменение на Закона за наследството с цел да се ограничи по-нататъшното раздробяване на земевладението, закони за гарантиране и разширяване дейността на кооперациите включително в експлоатацията на горите, за борба с алкохолизма, за задължителното застраховане на добитъка, възстановяване на Консорциума под знамето на БЗБ, за подобряване положението на работниците и др. Но те останаха само проекти¹⁸⁹.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 28; Държавен вестник, 226, 5 ян. 1922
- ² Земледелско знаме, 26, 25 ян.; 28, 27 ян.; 71, 20 май 1922; ЦДИА, ф. 173 оп. 3 а. е. 140, л. 61—62; а. е. 100, л. 17; а. е. 101, л. 48—49.
- ³ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 22.
- ⁴ Пак там, ф. 300, оп. 1, а. е. 12, л. 16; а. е. 17, л. 9; а. е. 97, л. 35; а. е. 98, л. 16; Пряпорец, 7, 10, ян.; 34, 13 февр. 1922.
- ⁵ Работнически вестник, 155, 3 ян.; 156, 4 ян. 1922.
- ⁶ Победа, 7, 8 февр.; 12, 14 февр. 1922.
- ⁷ Победа, 25, 28 февр. 1922; Земледелско знаме, 71, 20 май 1922.
- ⁸ Победа, 95, 30 май 1922; Земледелско знаме, 18, 21 февр. 1922.
- ⁹ Пряпорец, 58, 14 март 1922.
- ¹⁰ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4633, л. 1.
- ¹¹ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 33.
- ¹² Демократия, № 10, 25 март 1922, с. 230.
- ¹³ Велев, Ал., Просветна и културна политика..., с. 101 — 121.
- ¹⁴ Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 4, с. 2157; Държавен вестник, 5, 6 апр. 1922.
- ¹⁵ Радолов, Ал., цит. съч., с. 129.
- ¹⁶ Победа, 54, 5 апр. 99, 3 юни 1922; PRO, FO, 371/8568; Радолов, Ал. цит. съч., с. 129; Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 50 — 51.
- ¹⁷ Победа, 54, 5 ап. 1922; Земледелско знаме, 52, 27 март 1922.
- ¹⁸ Обнова, 25, 16 юни 1923.
- ¹⁹ Пряпорец, 66, 25 март, 68, 28 март 1922; Демократия, № 12, 25 апр. 1922, с. 273, 276.
- ²⁰ PRO, FO, 371/8558.
- ²¹ Радолов, Ал., цит. съч., с. 128 — 129.
- ²² Турлаков, М., Кой и защо ме изключи от БЗНС, с. 26.
- ²³ Победа, 51, 1 апр. 1922; Земледелско знаме, 334, 20 март 1922; Пряпорец, 181, 15 авг. 1922.
- ²⁴ Чернявски, Г., Даскалов, Д., Борбата на БКП против врангелисткия заговор, с. 75, 79.
- ²⁵ Пак там, с. 88 — 96; История на Българската комунистическа партия, с. 234; Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 2, с. 3245.
- ²⁶ Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 2, с. 3245.
- ²⁷ Чернявски, Г., Даскалов, Д., цит. съч., с. 104 — 107.
- ²⁸ Работнически вестник, 254, 9 май, 255, 10 май, 256, 11 май; 260, 16 май; 265, 22 май 1922.
- ²⁹ Земледелско знаме, 5, 10 май 1922; Победа, 79, 9 май 1922; Селски глас, 22, 11 май, с. 7; 23, 28 май, с. 1 — 7.
- ³⁰ Чернявски, Г., Даскалов, Д., цит. съч., с. 165 — 166; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4658, л. 1.
- ³¹ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 85.
- ³² Панайотов, П., Българо-съветски отношения..., с. 223, 224.
- ³³ Земледелско знаме, 69, 15 май 1922.
- ³⁴ Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 89, 75.

- ³⁵ Панайотов, П., Българо-съветски отношения..., с. 225; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1712, 6, 87.
- ³⁶ Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 4, 59 — 65, 79, 81, 101, 141 — 147, 151, 152, 100.
- ³⁷ Победа, 175, 4 септ.; 176, 5 септ.; 180, 9 септ.; 182, 12 септ.; 183, 13 септ. 1922; Земледелско знаме, 5, 10 септ. 1922; Столични новини, 15, 7 септ. 20, 13 септ.; 21, 14 септ.; 22, 15 септ.; 23, 16 септ. 1922.
- ³⁸ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3054, л. 12; Победа, 161, 17 авг. 1922.
- ³⁹ Ревякина, Л., цит. съч., с. 59 — 60; Чернявски, Г., Даскалов, Д., цит. съч., с. 119, 254 — 255; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1635, л. 101, 104, 108.
- ⁴⁰ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 150.
- ⁴¹ Мельцер, Д. Б., Советско-български отношения, с. 60; Панайотов, П., Българо-съветски отношения..., с. 238 — 240.
- ⁴² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 254 а. е. 2675, л. 58.
- ⁴³ История на Българската комунистическа партия, с. 234.
- ⁴⁴ Пак там, с. 235; БКП в резолюции и решения, т. II, с. 194 — 195.
- ⁴⁵ Пряпорец, 110, 19 май 1922.
- ⁴⁶ Земледелско знаме, 63, 27 апр.; 66, 4 май 1922; Победа, 29, 7 март 1922.
- ⁴⁷ История на Българската комунистическа партия, с. 238; Победа, 174, 2 септ. 1922.
- ⁴⁸ Коларов, В., Спомени, с. 478.
- ⁴⁹ История на Пловдивската окръжна организация на БКП, с. 166.
- ⁵⁰ Победа, 24, 28 февр. 1922; Пряпорец, 48, 1 март 1922.
- ⁵¹ Победа, 29, 7 март, 30, 8 март 1922.
- ⁵² Пряпорец, 47, 28 февр. 1922; 50, 3 март 1922.
- ⁵³ Пряпорец, 51, 6 март; 54, 10 март; 56, 11 март 1922; Михайлов, Нв., цит. сп., с. 192, ОДА Сливен, ф. 376, оп. 1, а. е. 14, л. 14.
- ⁵⁴ ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 3052, л. 10 НАБАН, сб. IV, а. е. 194, л. 156, 157; Пряпорец, 153, 8 март 1922.
- ⁵⁵ НАБАН, сб. IV, а. е. 194, л. 150 — 153, 164 — 167.
- ⁵⁶ Пряпорец, 56, 11 март 1922; Победа, 40, 20 март 1922.
- ⁵⁷ Пряпорец, 57, 18 март; 61, 17 март; 63, 20 март 1922.
- ⁵⁸ Победа, 35, 17 март; 40, 20 март; 1922.
- ⁵⁹ Пряпорец, 75, 3 апр. 1922.
- ⁶⁰ Победа, 52, 3 апр.; 54, 5 апр. 1922.
- ⁶¹ Слово, 1, 10 апр., 3, 12 апр. 1922.
- ⁶² Пряпорец, 50, 3 март, 53, 8 март, 57, 13 март, 72, 30 март, 75, 3 апр., 78, 6 апр. 1922; ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 220, л. 1.
- ⁶³ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4677 л. 1.
- ⁶⁴ Победа, 161, 17 авг. 1922.
- ⁶⁵ Слово, 105, 17 авг., 111, 24 авг., 118, 2 септ. 1922; Пряпорец 185, 19 авг. 1922.
- ⁶⁶ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3073, л. 13; Атанасов, Н., цит. сп., л. 90; Слово, 109, 22 авг., 112, 25 авг., 118, 2 септ. 1922.
- ⁶⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1432, л. 84 — 85, 87 — 88 ф. 284, оп. 1, а. е. 4636, л. 2 — 3; а. е. 2308, л. 43 — 44.
- ⁶⁸ ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 21, л. 1.
- ⁶⁹ PRO, FO, 371/5798; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2802, л. 105 — 108.
- ⁷⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2754, л. 10 — 14, 17, 6 — 7; а. е. 2302, л. 115, 124, 132; ф. 284, оп. 1, а. е. 4644, л. 2 — 3.
- ⁷¹ Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 2, с. 2722 — 2725; III изв. с., с. 532; Победа, 54, 5 апр. 1922; Победа, 52, 3 апр., 54, 5 апр., 69, 9 май 1922.
- ⁷² Земледелско знаме, 66, 4 май 1922; Победа, 52, 3 апр., 54, 5 апр., 64, 19 апр., 79, 9 май 1922.
- ⁷³ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1432, л. 116 — 142.
- ⁷⁴ Пак там, а. е. 1396, л. 198, 206; ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 13.
- ⁷⁵ Пак там, ф. 176, оп. 4, а. е. 1432, л. 92, 94; Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 539.

- 78 Дневн. на XIX ОНС, III изв., с. с. 514 — 518, 522 — 528, 540 — 545; Демократия, № 12, 22 апр. 1922, с. 7; № 13, 10 май 1922, с. 5; Пряпорец, 92, 26 апр., 103, 11 май, 162, 24 юли, 181, 15 авг. 1922; Слово, 5 май, 21 май 1922; Земледелско знаме, 95, 13 авг. 1922.
- 79 Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 546 — 560, 567 — 568.
- 80 Пак там, с. 584.
- 81 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1432, л. 97, 105, 94, 115.
- 82 Победа, 134, 15 юли 1922.
- 83 PRO, FO, 371/5798.
- 84 Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 652 — 675, 706 — 707, 792 — 803.
- 85 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1635, л. 89; а. е. 2304, л. 273.
- 86 Победа, 169, 31 юли 1922.
- 87 Земледелско знаме, 84, 13 юли, 92, 3 авг., 1, 31 авг. 1922.
- 88 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 284; ф. 695, оп. 1, а. е. 26, л. 1 — 2.
- 89 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 133, 208, 226, 2416, 242; а. е. 2307, л. 152 — 154.
- 90 Пак там, а. е. 1635, л. 73 — 75, 88, 91, 103.
- 91 Победа, 5, 6 февр., 34, 13 март, 51, 1 апр., 53, 4 апр. 1922.
- 92 История на дипломатията, с. 143 — 147; Панайотов, П., Българо-съветски отношения. . ., с. 243 — 244.
- 93 Победа, 5, 6 февр., 8, 9 февр., 26, 2 март, 29, 7 март 1922.
- 94 Земледелско знаме, 8, 21 ян., 38, 23 февр., 26, 2 март 1922.
- 95 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 899, л. 182; Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 2, с. 2705; Демократия, № 11, 10 апр. 1922.
- 96 БКП в резолюции и решения, т. II, с. 368 — 370.
- 97 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 158; а. е. 2675, л. 27 — 34, 36; ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 12; Победа, 52, 3 апр. 1922.
- 98 Победа, 54, 5 апр., 60, 13 апр. 1922.
- 99 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 7, 75; Земледелско знаме, 67, 7 май 1922.
- 100 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2308, л. 21 — 27; Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 334 — 335.
- 101 Дневн. на XIX ОНС; III изв. с., с. 336; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2370, л. 17 — 21; а. е. 1396, л. 199.
- 102 Дневн. на XIX ОНС; III изв. с., с. 352 — 353, 358.
- 103 Пак там, с. 337; Земледелско знаме, 62, 24 апр.; 1922; Стамболийски, Ал., Избрани произведения, с. 469, 470.
- 104 Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., 327.
- 105 Победа, 86, 7 май 1922; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2308, л. 75 — 76.
- 106 Земледелско знаме, 62, 24 апр.; 64, 29 апр. 67, 7 май; 85, 15 юли 1922.
- 107 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 62; а. е. 2308, л. 117.
- 108 Земледелско знаме, 63, 27 апр. 1922.
- 109 Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 325.
- 110 Панайотов, П., Българо-съветски отношения. . ., с. 250, 253.
- 111 Зе леделско знаме, 62, 24 апр. 1922.
- 112 Пак там, 61, 22 апр. 1922.
- 113 Стамболийски, Ал., Избрани произведения с. 469.
- 114 Пак там, с. 409.
- 115 Панайотов, П., Българо-съветски отношения. . ., с. 254, 255; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 166; а. е. 1396, л. 208.
- 116 Земледелско знаме, 61, 22 апр. 1922; Победа, 82, 12 май 1922.
- 117 Земледелско знаме, 62, 24 апр. 1922.
- 118 Победа, 67, 22 апр. 1922.
- 119 Победа, 62, 15 апр. 1922.
- 120 Пряпорец, 79, 8 апр.; 85, 18 апр.; 88, 21 апр.; 116, 29 май 1922; Слово, 139, 30 май 1922.
- 121 Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., кн. 1, с. 33.
- 122 Работнически вестник, 238, 18 апр., 263, 27 май 1922; БКП в резолюции и решения, т. II, с. 192, 223.
- 123 Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 331.

- 124 Пак там, с. 325 — 341.
- 125 Пак там, с. 356.
- 126 Муравиев, К., Договорът за мир. . ., с. 347.
- 127 Земя и прогрес, 1986, № 5, с. 51 — 53.
- 128 За Генуезката конференция вж. също Божинев, В., България на конференциите в Генуа и Лозана, с. 314 — 322; Панайотов, П., България и Съветска Русия на международната икономическа конференция в Генуа, с. 9 — 37; Шарланов, Д., цит. съч., с. 12.
- 129 Земледелско знаме, 73, 9 юни, 27, 14 ноем. 1922; Победа, 229, 9 ноем. 231, 11 ноем. 1922.
- 130 Селски лас, № 22, 11 май 1922; Земледелско знаме, 59, 15 апр. 1922.
- 131 Селски глас, № 24, 11 юни 1922.
- 132 Победа, 94, 29 май 1922.
- 133 Земледелско знаме, 73, 9 юни 1922.
- 134 Земледелско знаме, 73, 9 юни, 74, 12 юни 1922.
- 135 Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 51 — 52.
- 136 Победа, 94, 29 май 1922.
- 137 Земледелско знаме, 73, 9 юни 1922.
- 138 Стоянов, Хр., цит. сп., с. 167 — 170.
- 139 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1635, л. 46, 48, 50.
- 140 Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 399; Земледелско знаме, 73, 9 юни 1922; Слово, 39, 30 май, 41, 31 май, 42, 1 юни 1922.
- 141 Слово, 38, 29 май, 40, 31 май, 57, 21 юни 1922; Пряпорец, 116, 29 май, 117, 30 май, 119, 1 юни, 175, 2 авг. 1922; Демократия, № 15, 10 юни 1922, с. 363 — 365.
- 142 Илинден, 22, 3 юни 1922.
- 143 Демократически сговор (Ал. Панков), 2692, 22 септ. 1932.
- 144 Слово, 2 юни, 46, 8 юни 1922; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1377, л. 18.
- 145 Работнически вестник, 263, 27 май 1922.
- 146 Слово, 41, 1 юни 1922.
- 147 Демократия, № 15, 10 юни 1922, с. 63; Пряпорец, 116, 29 май 1922.
- 148 Слово, 38, 29 май 1922; Илинден, 23, 3 юни 1922.
- 149 Победа, 99, 3 юни 1922; Слово, 41, 1 юни 1922 Пряпорец, 118, 31 май 1922.
- 150 Дневн. на XIX ОНС, III изв. с., с. 383 — 384, 508 — 509, 551 — 558; Демократия, № 16, 25 юни 1922, с. 390 — 392; Слово, 55, 19 юни 1922.
- 151 Името на Ал. Оббов се намеси в една афера за доставка на лекарства за лекуване на метил, в която той всъщност е бил непричастен. (Земледелско знаме, 52, 27 март 1922; Оббов, Ал., През моята 70 г. обществена деятелност, с. 31, 72 — 87.)
- 152 Победа, 211, 17 окт. 1922; Столични новини, 2, 22 авг. 1922, 17, 9 сеп. 1922.
- 153 Земледелско знаме, 81, 6 юли, 93, 6 авг. 1922; Победа, 127, 7 юли, 135, 18 юли 1922.
- 154 Оббов, Ал., Земледелие и земеделска политика. С., 1922, с. 17, 31, 43 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2880, л. 12 Панайотова, К., Консорциумът и кооперациите. . ., с. 36 — 37.
- 155 Държавен вестник, 81, 14 юли 1922.
- 156 Държавен вестник, 118, 26 авг. 1922.
- 157 Пак там, 164, 21 окт. 1922.
- 158 Пак там, 224, 4 ян. 1923.
- 159 Държавен вестник, 32, 13 май 1922.
- 160 Дневн. на XIX ОНС, II р. с., кн. 2, с. 3233, 3051 — 3055, 3235.
- 161 Пряпорец, 108, 17 май 1922; Демократия, № 12, 25 апр. 1922, с. 294.
- 162 Геновски, М., цит. сп., л. 90, 92.
- 163 Победа, 102, 8 юни 1922.
- 164 Земледелско знаме, 26, 8 ноем. 1922.
- 165 Държавен вестник, 84, 18 юли 86 20 юли 1922.
- 166 Земледелско знаме, 99, 24 авг. 1922.

ГЛАВА ОСМА
УСПЕШЕН ОТПОР СРЕЩУ
НАСТЪПЛЕНИЕТО НА РЕАКЦИЯТА
(ЕСЕНТА НА 1922 Г.)

1. СЪЗДАВАНЕ НА КОНСТИТУЦИОНЕН
БЛОК

Въпросът за групирането на буржоазните партии, както видяхме¹ се постави още при образуването на самостоятелното правителство на БЗНС. На практика те, подтиквани и от масонството, често действаха единно. Начало на формалното им обединение се постави със създадения през април 1922 г. блок за борба и управление между Демократическата и Обединената народно-прогресивна партия. Този блок остана открит за привличането и на Радикалната партия. При преговорите за обединение се изключваха либералите — буржоазните партии не искаха да поемат техния пасив за втората национална катастрофа¹.

Паралелното действие на БКП и БЗНС и постановките на XVII конгрес за решително действие срещу буржоазната реакция ускори формирането на по-широк опозиционен блок. Евентуалността от обща акция на комунисти и земеделци премахна, както пише един буржоазен деец от това време, всички колебания и стари вражди между ръководителите на опозиционните партии². В. «Слово» помести уводна статия «Блок срещу блока», в която се казва: «... Оранжево-виненият блок, ако не успее да я разори (България — Д. П.), ще докара бедата отвън...» «Срещу този разрушителен, макар и негласен блок, трябва да се издигне блокът на здрава и мислеща България, който да сплоти всичко, което в нея остава във от него.» «Както и да се развият отношенията между двете партии на съветизъм и диктатура, решителната борба се налага все повече — с нови лозунги и нови методи. На първо място — блок срещу блока»³.

Върху преговорите повлия и обстоятелството, че се провалиха очакванията за надмощие на десните в БЗНС и налагане на коалиционно правителство. Както писа «Пряпорец», мнозина очаквали, че М. Турлаков ще наложи «политика на компромиси и сплотяване силите на демокрацията». Буржоазията се боеше и от провеждането на нови парламентарни избори от Земеделския съюз, които можеха да затвърдят неговата власт⁴.

На 6 юли 1922 г. окончателно се оформи Конституционен блок от Демократическата, Обединената народнопрогресивна партия и Радикалната партия. Той беше представен за най-голямата обществена сила в страната, на която по право принадлежало

ръководството на съдбините на страната. На 15 юли трите партии обнародваха Позив към българския народ, който съдържаеше и платформата на новата формация.

Създаването на Конституционния блок се обоснова със съществуването на «невиждана досега невежествена корумпирана диктатура», отрицание на държавния строй, която тъпче Конституцията, лишава гражданите от лична и имотна сигурност и няма престиж да защити външните интереси на България. Трите партии обявиха, че се обединяват, за да свалят земеделското правителство и дадат «разумно управление на България»: миролюбива външна политика, твърда и силна власт, при която ще се издигне силата и значението на парламента, осигуряване на стабилност и спокойствие в стопанския живот, насърчение на частната инициатива, разширение на социалното законодателство, създаване на жизнеспособни земеделски стопанства от обществените земи и частните земевладения, но при справедливо обезщетение на последните, зачитане автономията на университета и др.⁵.

Тази не особено ясна и пълна платформа беше предназначена преди всичко да противостои на земеделската правителствена реформена програма⁶.

Образуването на Конституционния блок се оповести с митинг и манифестация в София на 16 юли под лозунгите «Долу правителството!», «Възстановяване на Конституцията!», «Възстановяване независимостта на правосъдието!», «Автономия на университета!» и др. Започна организирането на блокови комитети из страната. Засили се натискът върху царя да отстрани Земеделския съюз от управлението⁷.

Образуването на Конституционния блок представляваше успех и консолидация на опозиционния буржоазен лагер и заплаха за БЗНС и всички демократични сили в страната. Земеделският съюз често изтъкваше, че не се бои от обединението на буржоазните партии, даже го желае, за да ги бие вкупом. Официалната му оценка за образуването на Конституционния блок беше, че се е родила «една мъртва сила». Блокирането било израз на слабост. Трите партии наподобявали стар, проскубан пес, който напразно се сили да лае. «Земеделско знаме» характеризира платформата на блока като лъжлива и демагогска — вълците не могат да дадат мир и социална правда.

Но зад тия писания прозираше тревога, че наред с «кървавия» (либералския) се е появил и «черен» буржоазен блок. Съюзният орган прикани земеделците да бъдат нащрек. Дружбите гласуваха телеграми против Конституционния блок, в подкрепа на правителството⁸.

Отново излезе на дневен ред идеята за «ляв блок», който да се противопостави на Конституционния в евентуални избори. Ал. Стамболийски сондира радикалите по този въпрос по времето, когато се формираше блокът им с демократи и обединисти. Ив. Харизанов отговори обидено и раздражено в печата, че левият

блок бил преди всичко психологически невъзможен, защото никой от ради чалиските среди не би приел общо дело с якобинца и диктатора Ал. Стамболийски⁹.

Широките социалисти имаха също отрицателно отношение към идеята за «ляв блок». По време на техния конгрес БЗНС направи опит за помирение и разбирателство, с цел да се спечели и международната социалдемократия. Гостите на конгреса бяха обявени за гости на правителството. Р. Даскалов ги покани да посетят Народното събрание и да разгледат страната, да се изкажат по реформите. Ръководителите на Социалдемократическата партия обаче уговориха чуждите гости да не приемат тази покана. Я. Сакъзов се изказа, че за тях било по-изгодно да вървят с буржоазията — което и правеха¹⁰.

При това положение Ал. Стамболийски отрече чрез «Земледелско знаме», че БЗНС се интересува от «ляв блок». Той бил надежда на Социалдемократическата партия поради мизерното ѝ положение¹¹. Д. Драгиев счете за необходимо да съобщи, че също е непричастен към идеята на «левичарски блок». Опитът за такъв е закъснял, а за близкото бъдеще е преждевременен. Левичарството в Русия се компрометирало от болшевиките, а в България — от земеделците¹².

Създаването на Конституционен блок раздвижи левите земеделци около Комитета за селска диктатура. Те сметнаха, че е крайно време да се престане с отстъпките на десните в съюза и да се предприемат решителни мерки срещу реакционните сили, да се обяви «селска диктатура». Някои дружи — в с. Магура, Никополско, Ходжакьой, Османпазарско (Търговишко) — също приканиха правителството към «селска диктатура»¹³.

«Земледелско знаме» се солидаризира с настроенията на левите, с уговорката, че е желателно да не се стига до «селска диктатура», но ако реакцията «даде сигнал», може да се приложи. Ал. Стамболийски се противопостави. Той публикува статиите «Диктатура ли?» и «В свободата и народовластието е нашата сила», в които се опита да омаловажи силата на реакцията. Бесът на десните партии, писа той, не е нищо друго, освен предсмъртни гърчения. Обикновените закони и съществуващата власт са напълно достатъчни и не е нужно да се прибегва до диктатура, за да се усмирят те. Земледелският съюз не бива да прави отстъпления от принципите за свобода и народовластие¹⁴.

И тъй, Ал. Стамболийски възнамеряваше срещу Конституционния блок и цялата реакция да се води само мирна, парламентарна и легална борба,

През август Конституционният блок реши да проведе масови акции. Целта беше да демонстрира сила и влияние сред масите, да провери готовността и годността на кадрите си и да въздейства върху царя и останалите опозиционни сили. Блокът насрочи поредица протестни събори: на 17 септември в Търново, на 1 октомври в Пловдив, а после в София и други градове. Състоя се среща на Ат. Буров с царя. Представители на двореца дадоха да се разбере, че една акция на блока би улеснила монарха да се ориентира по-правилно за политическите настроения в страната. Хр. Калфов съобщи на Ан. Ляпчев — демонстрантите на блока да не се спират пред нищо, дори пред кървави стълкновения. Ако властта се противопостави със сила на блоковите събори, царят щял да се намеси и с помощта на армията да смени правителството¹⁵. Ат. Буров изрази увереност, че съборът в София «ще бъде последната акция на опозицията»¹⁶, т. е. с него трябваше да се наложи край на земеделското управление.

За първия си митинг Конституционният блок неслучайно избра Търново — старата столица, родното място на Търновската конституция, в момента главна база на врангелистите. Не се отчече обаче, че блокът няма влияние в Търново — там бяха силни либералите, а околията му беше земеделска. Блокът не можеше да разчита и на Търновския гарнизон.

На митинга в Търново трябваше да присъствуват централните бюра на Демократическата, Обединената народнопрогресивна и Радикалната партия, членовете на висшите им партийни съвети, депутатите, младежките им групи и максимален брой техни привърженици. Официалният дневен ред на митинга беше: речи на Ал. Малинов, Ат. Буров и Ст. Костурков и приемане на резолюция. Планираше се след събора да се проведе организационно събрание на блоковите комитети от цялата страна¹⁷.

Блокът обяви обща мобилизация за подготовка и провеждане на съборите. С «Позив към българския народ» Централният блоков комитет (ЦБК) апелира за «народна присъда над дружбашкия режим». Със законни средства да се промени вътрешната и външната политика на страната. Подобни позиви издадоха и някои околийски блокови комитети. Блокът в Търново започна да издава в. «Търновска конституция»¹⁸.

Ал. Малинов предварително подготви и отпечата своята реч за Търново. Старият политик не пестеше черната боя в характеристиката на земеделското правителство, за да убеди блоковите съмишленици, че то трябва да бъде свалено. Земеделците създали уникален режим в свободния живот на България. Те погазили свободите и правата народни, разстроили индустрията и земеделието, прокудили капиталите, прахосали стотици милиони. Долу реформите, долу безумните им авантюри, горещеше се Ал. Мали-

нов, долу мизерниците, долу тираните, долу мракобесниците, долу вандалщината. Ал. Малинов смяташе, че правителството на БЗНС не може да бъде свалено по парламентарен път — парламентът е съучастник в неговата политика, нито от царя, който като Пилат си умивал ръцете за онова, което става в държавата му. Той призовава правителството да бъде съборено чрез «народен натиск». Но логиката на събитията, подсказа Ал. Малинов, «може да даде. . . едно решение, което нито е мое, нито е ваше. . . против волята и желанието ни»¹⁹. Следователно не се изключваше прерастването на протестните акции на блока в насилствена акция срещу земеделското правителство.

Блоковият митинг в Търново се подготви политически и с речите на Т. Теодоров, Ат. Буров и д-р Ст. Данев пред Обединителния конгрес на младежките организации на народняци и прогресивнолиберали — невъздържани и обидни за земеделците и селяните въобще. Блоковият печат насъскваше срещу Земеделския съюз и неговото правителство. В услуга на акциите на блока беше и в. «Слово»²⁰.

Блокът действително беше в пълна мобилизация. Демократите изпратиха в Габрово и Дряново, където имаха силни организации, свой пратеник да ентусиазира блокарите. Замина организатор и за Костендил. Ат. Буров се отправи към Горноорховския край. Той заплаши собственика на фабрика «Св. Георги» в Трявна, че ще го лиши от кредит, ако не освободи работниците да участвуват в блоковия събор в Търново, и се опита да подкупи селяните от Джулюница, Горнооряховско, с горски участъци. В Луковит и търновските села блокари предлагаха на селяните пари и оръжие срещу участие в акцията на блока. Общинският съвет във Варна, ръководен от привърженици на блока, даде отпуск на чиновниците за Търновския събор²¹.

Старият и тежко болен Н. Цанов, който живееше във Видин, реши не само да отиде в Търново, но да стане и председател на събора. Подготви се блокова полиция, която да обезпечи реда и спокойствието на митинга. На Витиня беше заловен камion с оръжие и патрони. Шофьорът се самоуби и не се разбра предназначението на оръжието, но предположението на правителството беше, че е на блока²².

Инициативата на блока получи пряка или косвена подкрепа не само от двореца и Народния сговор. Съюзите на запасните офицери и запасните подофицери заеха благосклонен неутралитет към блоковата акция. Двата съюза решиха да не вземат непосредствено участие в митинга в Търново, но да изпълнят своя дълг в критически за отечеството момент²³.

Националнолибералната партия не беше единна по отношение на блока и издаде окръжно в смисъл, че нейните членове са свободни да участвуват в митинга в Търново на 17 септември. Антиправителственото събрание на националлибералите в Търно-

во тъкмо преди блоковия митинг беше израз на солидарност с него²⁴.

Широките социалисти одобриха свикването на митинг в Търново, смятайки го обаче за неефективна форма на борба с правителството.

Към блоковата акция се присъединиха и анархистите. В навечерието на Търновския митинг известният анархист Шейтанов отпечата предизвикателно Открито писмо до Ал. Стамболийски²⁵.

Демократите упрекваха Св. синод и Съюза на свещениците, че недостатъчно активно съдействат на блоковия митинг. Затова пък Бялото братство на П. Дънов мина на страната на блока²⁶.

Ръководството на БЗНС се ориентира правилно по характера и целите на блоковата акция. Смяташе я за важна брънка във веригата от антиправителствени съзаклятия и не изключваше тя да стане начало на въоръжена акция на заговорническите организации. «Земеделско знаме» съобщи за нови разкрития по съюза на Черния блок и Врангел и посочи, че опасността от техен заговор още не е преминала. Правителството информира чуждите дипломати, че блокът организира фашистки банди и подготвя преврат с помощта на врангелистите²⁷.

На 2 септември с Поверително окръжно № 2 ПП призова народните представители и председателите на околийските и дружбените настоятелства в окръзите Търновски, Плевенски, Русенски и Шуменски «последният кървав напън» на блока на 17 септември да получи достоен отпор. На селския народ е хвърлена кървава ръкавица. Той трябва да опровергае, че е «кизмет», да поиска сметка за убитите и сираците и милиардния дълг от войната. На 17 септември в Търново да се явят колкото може повече земеделци от Търновски окръг. Дружбите от съседните Плевенски, Русенски и Шуменски окръг да изпратят по 10 бойци начело на дружбените знамена. Депутатите, окръжните съветници и членове на ВСС да бъдат със земеделците от своите окръзи²⁸.

Секретарят на ПП М. Петков беше против така замислената контраакция и потвърди това с поведението си на 16 и 17 септември²⁹.

Официално насрещната акция на БЗНС беше представена за конгрес на Цвеклопроизводителния съюз със съответен дневен ред. Допълнително за 17 септември в Търново се насрочи и конгрес на инвалидите, сираците и вдовиците от войните. За своя масов събор БЗНС ангажира Марно поле и Търновските казарми (блокът поиска за митинга си театъра и читалището)³⁰.

На 12 септември ПП обнародва Манифест към работния български народ, в който се сочеше опасността от «Фердинандовата олигархия» и нейния съюз с врангелистите. Рубикон е преминат, се казваше в манифеста, всички до един на бойни позиции. Да се охраняват градовете, селата, железопътните линии и всички народни ценности, да се създадат «лелящи отряди». ПП обеща в Търново да се образува народен съд³¹.

Земеделските вестници разясниха, че с митинга блокът започва гражданска война за властта. Седемнадесети септември ще бъде един голям и решителен двубой между буржоазната коалиция и земеделците, между «отвратителния фашизъм» и трудещия се народ. Сблъсъкът се смяташе за неизбежен, въпреки че моментът не се считаше за благоприятен. Лозунгът беше да се предотврати на всяка цена идването на власт на олигархията.

«Земеделско знаме» изрази възмущението си от Ат. Буров, който нарече земеделците «измет» на селото, прикани съюзните членове да платят по заслуга на виновниците за войните. Вестникът припомни, че Търново освен царска и болярска престолнина е било и столица на Ивайло³².

«Земеделско знаме» направи недвусмислено предупреждение на монарха. «Не вярваме дворецът да окуражава Черния блок. Мислим, че цар Борис добре знае съдбата на баща си, и вярваме, че ще остане докрай истински конституционен държавен глава»³³.

Линията за решителен отпор срещу блока, за провеждане на масова народна акция не се въпреки от целия съюз. Контрасъборът в Търново се насрочи без съгласието на правителството. «Земеделско знаме» писа, че на Конгреса на цвеклопроизводителите ще присъствуват и говорят министрите Р. Даскалов, Ал. Оббов, Ал. Радолов, М. Турлаков и К. Томов. Всъщност всички те, с изключение на Р. Даскалов, съвсем нямаха присърце идеята за контраакция или поне такава, каквато я виждаше ПП. Турлаковата «петорка» поиска отмяната на двата събора или на единия от двата; да се отговори на блока, но след една седмица или на 17 септември, но не в Търново. Ал. Стамболийски беше склонен да се забранят и двата събора.

Позовавайки се на колебанията на министър-председателя след неговото заминаване за Женева «петорката» отново настоя за отмяна и на двете акции. Р. Даскалов възрази с мотива, че няма законни основания за подобна мярка и пое задължението и отговорността за запазване на реда в Търново³⁴. В протокола на заседанието на Министерския съвет от 14 септември е записано: «Министерският съвет като взе предвид настроенията и позивите по свиканите едновременно на 17 септември 1922 г. в Търново митинг на блокираните партии и Конгрес на цвеклопроизводителите и взе предвид и международното положение на България, реши: 1. Да се вземат всички мерки за избягване всякакви стълкновения, произшествия и буйства; 2. Възлага се на Р. Даскалов да вземе всички необходими мерки за запазване на реда и тишината комуто предоставя пълна власт за запазване на реда и под пълна негова отговорност пред съвета»³⁵.

Р. Даскалов прояви политическа зрелост и прозорливост. Дълбоко вярващ в силата и влиянието на организацията, той без колебание прие сражението с реакцията, за да ѝ се нанесе удар и да се покажат борческите възможности на земеделската

маса и популярността на властта. В Министерския съвет той имаше подкрепата само на Ц. Бакалов и П. Янев³⁶.

Заминаването на Ал. Стамболийски и обстоятелството, че негов заместник в правителството беше Р. Даскалов, бяха за чуждите дипломати признак, непредвещаващ мирно разрешение на конфликта с опозицията. Пико не прие информацията на правителството, че блокът готви преврат в съюз с Врангел. Той предриче, че сблъсъкът в Търново «ще открие нов етап в развитието на страната». Наредено бе на френския консул в Русе да замине за Търново и да наблюдава събитията³⁷.

Комитетът за селска диктатура приветствува решението за земеделска контраакция в Търново. Но той имаше собствен план за развитието на събора: при евентуално въоръжено сблъскване с блокарите в Северна България да се обяви «селска диктатура» и по-нататък да се действа според условията. С поверително Окръжно № 4 комитетът нареди до своите секции (ядра) в четирите окръга да се явят на 16 и 17 септември в Търново, където ще получат оперативния план за действие. Земеделците да носят храна за 5 дни и «лук», т. е. оръжие. В Търново да се избере народен съд, който веднага да почне да действа. Ядрата да определят по 3 души, които евентуално да поемат управлението на селата в свои ръце³⁸.

Кр. Попов, член на Комитета за селска диктатура, замина предварително за Търново, за да следи подготовката на блоковия митинг и да организира необходимото за земеделския събор³⁹.

Д. Драгиев реши, че моментът е удобен да нанесе удар върху Ал. Стамболийски и да откъсне част от съюза. На 28 юли 1922 г. драгиевистите проведоха в Ст. Загора своя сбирка, която прие Позив към българските сдружени земеделци. Той представляваше един клеветнически антиземеделски памфлет. Зачертваше се цялата политическа и управленческа дейност на БЗНС след XV и особено след XVII конгрес. Ал. Стамболийски, вдъхновен от «най-авантюристични и болшевишки стремежи», установил «сатрапско управление», лансирал в съюза и управлението покварени личности и най-вулгарни изменници, издигнал в система терора, разбойничеството, предателството и т. н. — изброяваша се всички възможни политически грехове.

Позивът приканваше всички дружби и «здрави елементи в съюза» към «смела и решителна акция за възможното още спасение на съюза и отечеството», за дезавуиране на съюзното ръководство и правителството⁴⁰.

Позивът на драгиевистите намери отзвук в някои десни и неориентирани среди на съюза и в някои боледуващи дружби. В началото на септември недоволните земеделци в Плевенско свикаха окръжна конференция, която обсъди позива на Д. Драгиев. Реши се като начало в бъдещите общински и парламентарни избори да се излезе със самостоятелна листа. Известно раздвижване в под-

крепа на драгиевистите се забеляза и в Троянска и Белослатинска околия⁴¹.

За Търновския събор БЗНС получи известна подкрепа от БКП, макар и непоследователна. «Работнически вестник» постави на една плоскост митинга на блока и събора на земеделците. Буржоазията иска да вземе властта и да укрепи своето господство. Дружбащите се борят не за да защитят интересите на народа, а за да запазят властта за селската буржоазия. Във възванието на ЦК на БКП за Търновската акция (14 септември) обаче се подчертаваше преди всичко опасността от блока и реакцията⁴².

Независимо от това официално обявено становище, предвид заплахата от разпалване на гражданска война ЦК на БКП издаде секретно нареждане до партийните организации да бъдат нащрек, да вземат предпазни мерки и да чакат допълнителни нареждания. Окръжно № 8 на ЦК изискваше бдителност и внимание към действията на реакцията; да се стегнат организациите, десетническият апарат и връзките, бързо да се известява ЦК за всичко, което става из страната; окръжните комитети в Търновски, Плевенски, Русенски и Шуменски окръг на 17 септември да бъдат⁴³.

Имаше партийни дейци, склонни да действуват в единодействие с БЗНС в предстоящите в Търново събития. Такъв беше например А. Халачев от окръжното ръководство на БКП в Плевен⁴⁴.

В редица градове се извърши нареденото от ЦК на БКП. В Пазарджик комунистите установиха нощно дежурство в дните около 17 септември, за което получиха оръжие от полицията. Беше мобилизирана и партийната организация в Пловдив — тя наблюдава много внимателно казармите. В Перущица комунистическата група беше готова всеки момент да прекъсне железопътните съобщения. В Търново се установи дежурство в партийния клуб, осигури се и охрана. Комунисти се изказваха, че врагът не е Земеделският съюз и неговото правителство, а буржоазната реакция⁴⁵.

БЗНС получи известно съдействие и от македонските федералисти⁴⁶.

Блокът почувствува загрижеността на БКП и готовността ѝ да се противопостави на всеки опит за преврат и започна да алармира, че земеделските и комунистическите водачи се сдружават; сключили споразумение, според което комунистите ще подкрепят властта на 17 септември срещу обещанието, че последните групи врангелисти ще бъдат прогонени⁴⁷.

Земеделските маси посрещнаха с ентузиазъм насрочването на конгреса на цвеклопроизводителите. По решение на околийските събрания от 10 септември дружбите в Търновски, Плевенски, Русенски и Шуменски окръг обявиха мобилизация. С изключение на определените да охраняват градовете всички останали земеделци, цели дружби трябваше да се явят в Търново. Шуменски окръг подготви 2000 души.

Дружбите от непоканените окръзи съобщиха на ПП, че също ще се явят в Търново. От Ломска околия искаха специални влакове за доброволците. От Тетевенско за събора се готвеха и земеделците инвалиди. Някои дружби решиха земеделец, който откаже да отиде в Търново, да бъде изключен. Председателят на околийската дружба в Свищов и околийският началник съобщиха на земеделците от околията всички до един да отидат в Търново, и то не само със сопи, но и с пушки, за окончателна разправа с блокарите, за да не пропадне още веднъж българската държава. Особено грижливо се готвеше Търновската окръжна дружба⁴⁸.

Блокът използва разнообразни прийоми, за да смути и дезориентира земеделската маса. Появиха се слухове, че конгресът на цвеклопроизводителите се отлага, че всички министри, включително и Р. Даскалов, не са съгласни той да се проведе; Н. Атанасов, който беше служебно във Виена, нарочно не се връщал; Ал. Стамболийски предпочел Женева пред Търново и можел изобщо да не се върне. Блоковите водачи се надяваха, че царят е обърнал внимание на «виروглавия премиер» върху опасността от едновременното свикване на двата събора в Търново и земеделският ще бъде отменен и оповестиха това в пресата⁴⁹.

В интервю за представителите на печата Р. Даскалов разсея надеждите, че Земеделският съюз може да се откаже от контраакция. Организацията ще се бори с блока, който е възприел методите на фашизма. Ако на 17 септември се направи опит за насилствено събаряне на властта, съюзът ще прибегне до законна самоотбрана. Като министър на вътрешните работи ще използва полицията и жандармерийски части. Врагът да си избере формата на борба — със словото или с желязото⁵⁰.

Остана очакването, че царят ще възложи на К. Томов поддържането на реда в Търново с правото да разполага и с полицията, което значеше да се отстрани Р. Даскалов от ръководството на земеделската акция. За голямо разочарование на блока това не стана⁵¹.

Въпреки известни колебания непосредствено преди заминаването си за Женева Ал. Стамболийски благослови земеделската контраакция. «Земеделско знаме» отпечата като уводна статията му «Българи, отечеството в опасност!» Ал. Стамболийски посочваше, че комплотът на буржоазните партии в съюз с врангелистите е разкрит, но опасността от гражданска война не е преминала. Всички народни сили да се групират около Земеделския съюз. Борбата в Търново ще бъде на живот и смърт за спасението на България.

На 16 септември «Земеделско знаме» пусна бележка: Ал. Стамболийски съжалява, че не може да участва в голямата съюзна акция в Търново⁵².

На 14 септември от името на Централния блоков комитет Ан. Ляпчев депозира на Р. Даскалов протест против заканите и насилията на властта и уверения, че блокът не възнамерява да

върши насилствени действия или преврат, а ще проведе мирен протестен митинг, на който ще изложи гледището си за положението в страната. Р. Даскалов отговори, че ще има предвид тази декларация, макар че тя противоречи на досегашното поведение на блока. Обеща, че ще вземе нужните мерки за избягване на нежелателни случайности⁵⁸.

БЗНС нареди неговите хора да не се явяват в Търново преди 16 септември вечерта. Блокарите обаче, получили билети за пътуване по железниците с 50% намаление, започнаха да пристигат още на 14 септември. На 15 септември вечерта на Софийската гара потегли щабот на блока: Ал. Малинов, Ан. Ляпчев, М. Маджаров, Г. Данаилов, д-р Ст. Данев и др., тържествено изпратени от блокари, запасни офицери и студенти.

Със същия влак пътуваха и Р. Даскалов и К. Муравиев, редакторът на «Земледелско знаме» Ст. Калъчев, Ст. Стефанов от Комитета за селска диктатура, земеделски депутати и членове на Софийската дружба. К. Томов и Ал. Оббов заминаха преди това, а М. Турлаков трябваше да замине за Търново от Ст. Загора.

Към Търново се отправиха земеделци и цели дружки не само от определените четири окръга, но и от по-далечни краища, включително Кулско и Ардинско. По гарите, през които минаваха пътуващите за Търново, се струпаха много земеделци⁵⁴.

БКП изпрати за наблюдател в Търново своя организационен секретар Т. Луканов. Придружаваше го Й. Панов, снабден с карта на сътрудник на Вътрешното министерство. Двата пътуваха, както и други комунисти, във влака заедно с блокарите и земеделците. Комунистите окуражаваха земеделците за предстоящата акция. От своя страна членовете на БЗНС се отнасяха с комунистите като със свои хора⁵⁵.

За Търново замина и пратеник на царя — П. Драганов⁵⁶.

Не закъсняха и сблъкновенията между пътуващите блокари и земеделците. На Мездра блоковите лидери бяха тържествено посрещнати от местните си съмишленици. На влака се качиха и много блокари от Ломско и стана сбиване със земеделците. На гара Червен бряг пристигнаха много селяни от Оряховско, Белослатинско и Луковитско, въоръжени с огромни сопи. Предвождани от ръководители на Младежкия земеделски съюз, те направиха опит да се саморазправят с пътуващите блокари⁵⁷.

С навлизането на влака в Плевенски окръг земеделците вече имаха видимо надмощие. На гара Д. Дъбник те разгониха блокарите и арестуваха блоковите водачи и журналистите от реакционните вестници с намерение незабавно да ги екзекутират, но Р. Даскалов се противопостави. На М. Маджаров и другите буржоазни лидери беше предложено да подпишат декларации, че няма повече да се занимават с политическа дейност. Те отказаха и тогава бяха подложени на «оскверняване» — отрязаха им брадите и мустаците⁵⁸.

Земеделците заплахиха Р. Даскалов и другите ръководители,

пътуващи с него, че ако продължават да им пречат да вземат главите на буржоазните водачи, ще вземат техните и после ще се разправят с блокарите. Ст. Стефанов се опита да изолира Р. Даскалов от ръководството на контраакцията. Неговите хора поеха охраната на арестуваните и изпратиха телеграма до някои окръжни управители и околийски началници, че властта преминава в ръцете на Комитета за селска диктатура⁵⁹.

На гара Ресен земеделците обезоръжиха и разнярснаха няколко вагона блокари. От посоката Варна — Шумен пътуваха повече последователи на блока и се опитваха да малтретират земеделците. На гара Преслав блокарите дадоха няколко изстрела, но бяха обезоръжени и бити от селяните, въоръжени с мотики и лопати. Сблъкновение между двете страни имаше и на гара Попово. Бяха прогонени и блокарите, идващи от Русе⁶⁰.

Въоръжена група блокари зае на 16 септември гарата на Г. Оряховица и местността около нея и пропускаше в града само привържениците си. Вечерта пътуващите за Търново земеделски министри ги приканиха да се разотидат, за да се спасят от възмездията на селяните. Горнооряховските блокари се съгласиха, но не изпълниха обещанието си⁶¹.

От Южна България се придвижваха също доста привърженици на блока. На гара Ст. Загора се събраха хиляди селяни, готови да се справят с тях, но М. Турлаков, който беше там, осигури военна охрана на блокарите и те останаха невредими.

Фактически групите на Конституционния блок не успяха да стигнат до Търново. Неговият грижливо изработен сценарий се провали, многообещаващият митинг не се състоя. На 16 септември вечерта и 17 сутринта земеделските колони влязоха безпрепятствено в Търново. Р. Даскалов нареди да се съберат на Марно поле и да чакат. Но селяните не искаха да чакат. Те, особено Плевенската група и Комитетът за селска диктатура, настояваха арестуваните блокови лидери настанени в Търновските казарми, да бъдат екзекутирани — да ги хвърлят в Янтра. Цялата нощ Р. Даскалов посреща и изпраща делегации на селяните, които искаха незабавната екзекуция на блокарите. Една група от 800 земеделци се готвела да нападне казармите и да се разправи с арестуваните⁶².

Според Р. Даскалов, даже през Войнишкото въстание «народната душа не беше тъй развълнувана»⁶³. Друг очевидец описва така земеделската маса в Търново: «Дрехите разкопчани, устните разтрепери, очите светнали, от желание за правда те сякаш бяха олицетворение на народната мъст». «Разяреният народ не иска само да разкъса бившите министри, но да обърне в пепелище техните къщи в Търново и Г. Оряховица»⁶⁴.

На 17 септември се състоя масов земеделски митинг на Марно поле — кулминацията на Търновските събития. Над 30 000 селяни манифестираха под лозунгите: Да се приложат реформите на Земеделския съюз! Да бъдат съдени виновниците за национал-

ните катастрофи! Да се установи селска диктатура! Благата за тия, които ги създават! Да се възстанови Законът за консорциума! Народните предатели да се хвърлят в Янтра! Проклетия на Врангел⁶⁵!

Речта на К. Томов съвсем не успокои земеделската маса. Неговите призови за законност, обяснението, че искането за незабавно осъждане и екзекутиране на блоковите лидери значело да се сваля правителството, увиснаха във въздуха. Успя да въздейства на възбудените съборяни Р. Даскалов. Той обясни, че разбира и оправдава негодуванието, и ожесточението им. Процесът срещу радославистите се е проточил, в борбата си за властта блокът си служи с нелегални средства и «фашистки банди». Но изправяните на арестуваните блокови водачи на съд в момента ще злепостави България, особено пред ОН, където се разглеждат българските национални искания. Р. Даскалов даде клетвено обещание, че министрите от кабинета на Ив. Гешов, д-р Данев и Ал. Малинов ще бъдат дадени под съд. За целта ще се проведе референдум, арестуваните ще бъдат задържани; дадена е заповед за арестуването и на останалите⁶⁶.

Съборът гласува резолюция, с която одобри външната политика на страната и апелира към ОН, в името на мира на Балканите да се заеме с покровителството на българските малцинства и завръщането на бежанците по родните им места, да се намалят репарациите и се смекчат другите неправди на договора. По вътрешната политика се изказа порицание за това, че не е организиран народен съд за причинителите на националните катастрофи. Незабавно да се измени Законът за съдене на виновниците за националната катастрофа, за да бъдат осъдени и кабинетите на Ив. Гешов, д-р Ст. Данев и Ал. Малинов⁶⁷.

В същото време 2000 горнооряховски блокари, предвождани от Ат. Буров, се насочиха към Търново, но бяха пресрещнати от отряд земеделци при с. Арбанаси и отблъснати. След среща с К. Томов Ат. Буров напусна не само Г. Оряховица, но и България⁶⁸.

След митинга земеделските колонии започнаха да се изтеглят от Търново и да се разотиват по селата. В Г. Оряховица и по други гари срещу тях се стреляше.

Търновската акция на БЗНС беше подкрепена от много околийски и окръжни земеделски събрания, които искаха народен съд за «Врангеловите ортаци и погромаджии». В София също се проведе голямо земеделско събрание. До събора в Търново постъпиха много телеграми от дружбите, които се солидаризираха с решенията на събора, осъждаха Конституционния блок и настояваха за народен съд⁶⁹.

На 16 — 17 септември БЗНС и блокът си оспорваха позициите и в местната власт. В с. Мещица, Радомирско, блоковите привърженици завзеха общината, разгониха общинските съветници и поеха управлението на селото. Те предадоха общината на закон-

ния общински съвет, след като се убедиха, че блоковата акция не е успяла. В Г. Оряховица блокарите се готвеха с подкрепата на запасните офицери да прокламират блоково правителство⁷⁰.

В с. Брест, Никополско, и Г. Дъбник, Плевенско, чиито общини бяха в ръцете на буржоазните партии, земеделците наложиха свои тричленки, аргументирайки се с опасността от гражданска война⁷¹. Привизите на Комитета за селска диктатура очевидно намериха почва.

*

Оценката на БЗНС за събитията в Търново беше, общо взето, правилна. «Земеделско знаме», писа, че те представляват двубой между «фашистките банди и чернотрудовия народ» за спасяването на мира, реда и независимостта на страната. «... Опасността за страната беше по-голяма от болшевишката опасност на 24 декември 1919 г. Преди две години борбата се водеше между двете трудови съсловия, а на 17 септември се разкриваше ужасът на едно отмъщение на работния народ срещу банкери, лихвари, потосмукачи и народни убийци»⁷², се казваше в съюзния орган.

«Победа» считаше, че в Търново е издадена жестока присъда срещу опитите на фашизма да се прояви. Той е бил задушен, преди да се роди. Народът показал готовност да се разправи не само с тия, които му се противопоставят със сила, но и с тези, които забавят или отслабват неговите възвишени стремежи⁷³. Тази констатация на «Победа» беше правилна — в Търново селско-земеделската маса демонстрира не само против блока, но и за радикализация на режима.

Р. Даскалов характеризира пред представителите на печата акцията на Конституционния блок като въоръжено фашистко предизвикателство. На 17 септември страната е преминала през криза⁷⁴.

Но медалът имаше и обратна страна. «Петорката» и Ал. Оббов възразиха срещу отпора, оказан на блока. Група земеделски депутати протестираха писмено срещу акцията в Търново и поведението на Р. Даскалов. Десните поискаха арестуваните блокови водачи, доведени в София, да бъдат освободени срещу декларация, че са на разположение на правителството. Това беше извършено. За отстъплението вероятно допринесе и царят — след събитията в Търново той се срещна два пъти с Р. Даскалов и с М. Турлаков. Според някои сведения царят заплашил, че ще абдикира, ако не се прекрати преследването на бившите министри.

Министрите от «петорката» се чувствуваха неудобно, но решиха да не подават оставка — «отвътре» по-лесно щели да се борят с язвата, разяждаща съюза⁷⁵. Дворецът се възползува от стъписването и объркването сред десните и успя да спечели някои от тях. Депутатът М. Дилианов бе поканен от царя, който му изрази благодарност за «достойното» му държане в Търново и го

посъветва да се сложи край на политическите вражди. М. Диланов след тази среща по собственото му признание започнал борба срещу «кликата» на Ал. Стамболийски⁷⁶.

Ал. Стамболийски разтревожено следеше Търновските събития. Той телеграфира до правителството, че за инцидентите трябва да се съжалява, но не бива да се осъждат, защото са начало на дълбоко опресняване на политическата атмосфера. Одобри решението за осъждането на водачите на блока и искаше това да се извърши бързо и без страх от външно вмешателство. След завръщането си той отново даде положителна оценка на събора в Търново⁷⁷.

На 24 — 25 септември се свика съвместно заседание на ВСС и УС на Младежкия земеделски съюз за анализ на Търновските събития и подготовка на предстоящия събор в Пловдив. Там се проявиха съществуващите в съюза различия по методите на борбата срещу блока и реакцията. «Петорката», някои депутати и съветници атакуваха Р. Даскалов за «шайкаджийство» в Търново. Той заяви с достоинство, че не се отрича от делото на 17 септември. Превес имаха привържениците на решителното действие срещу реакцията — ВСС оцени земеделската акция в Търново като «народно дело и истинско проявление на народовластие отдолу» и реши Търновската резолюция да се изпълни незабавно. Да се приеме закон за съденето на кабинетите Ив. Гешов, Ст. Данев и Ал. Малинов и Закон за защита на отечеството. Оформи се становище съюзът да създаде собствена, недържавна въоръжена сила.

М. Турлаков направи едно принципиално възражение против тези решения: ВСС да не се ангажира с «прибързани решения», да се оставят въпросите на свободно решение от парламента⁷⁸. Явно той не желаше да се нарушава традиционният буржоазен парламентаризъм.

Решението на ВСС за арестуването на бившите министри беше изпълнено. На 24 септември Министерският съвет прие постановление те да бъдат задържани, а имуществото им поставено под възбрана⁷⁹. Част от бившите министри, настоящи блокови ръководители — Ат. Буров, Ив. Гешов, Гр. Василев, Г. Стефанов, П. Петрович и др., успяха да избягат в чужбина. Те образуваха задгранични бюра и започнаха пропаганда срещу земеделското правителство за привличане на външни сили за неговото събаряне⁸⁰.

Конституционният блок отмени «временно» събора в Пловдив, насрочен за 1 октомври. БЗНС също се отказа от конгреса на розопроизводителите, който планираше за същата дата.

*

Търновските събития станаха за известен период фокус на обществено-политическия живот в страната. По тях взеха отношение всички политически сили. Срещу Земеделския съюз започна

истинска печатна канонада. «Пряпорец», «Слово», и др. вестници се пълнеха с материали против «цепеничарството», «кървавата сеч», издевателствата и животинските инстинкти на земеделците. Арестите на бившите министри атестирали зле правителството, което върви по пътя на болшевизма. То трябва по-скоро да си отиде, беше червената нишка във всичко писано за Търновските събития⁸¹.

На 28 септември централните ръководства на Демократическата, Обединената и Радикалната партия издадоха Манифест към българския народ, в който несъстояният се блоков събор се представяше като дело на «работници, занаятчии, земеделци», срещу които правителството се нахвърлило с непочтени средства и кръвожадност. Осъди разправата на земеделците със събора на Конституционния блок и Великата масонска ложа⁸².

Реакцията отново се обърна към монарха да смени земеделското правителство. «Слово» го обвини, че не проявява съзнание за своя дълг и отсъства от политическата сцена като конституционен фактор, ласкаейки го в същото време като «любим цар» на народа. Да изпълни своя дълг, за да «спести на страната излишни страдания и жертви». Последното значеше, че Народният сговор възприема насилствените методи за събаряне на земеделското правителство.

Обърна внимание на царя да влезе в ролята си на конституционен фактор и комуникето за Търновските събития на Национал-libералната партия. В декларацията на Върховния съвет на Съюза на запасните офицери също имаше подобен пункт — царят да потърси отговорност от правителството за събитията в Търново⁸³.

Царят беше възмутен от станалото на 16 — 17 септември, но не предприе нищо от това, което очакваха политическите щабове. Изпрати само телеграма до Р. Даскалов, в която изказа загриженост от събитията и «престъпните инциденти» и апелира да се осигури спокойствие в страната, за да се предотвратят фаталните последици за България. Борис сподели с Пико, че не е дошъл моментът да се яви в ролята на арбитър. Съветите на опозицията биха хвърлили страната в гражданска война, а такава отговорност пред страната и Европа не можел да поеме. Пико одобри позицията на Борис⁸⁴.

В знак на протест и с мотива, че в събитията на 17 септември не са били защитени честта и достоинството на армията, Хр. Калфов подаде оставка като адютант на царя и от армията⁸⁵.

Характеристиката на Социалдемократическата партия на Търновските събития не се различаваше от блоковата⁸⁶.

БКП не съумя да оцени правилно Търновския събор. Партийният съвет на 3 — 5 октомври 1922 призна голямото негодувание и ожесточение на масите, но окачестви действията на земеделците в Търново като флагрантно посегателство на депутатската неприкосновеност на бившите министри. Извършени са

нарушения от правителството, срещу които партията протестира⁸⁷.

В Народното събрание В. Коларов порица извършените в Търново изстъпления, независимо срещу кого са насочени. Всичката отговорност за тях носи правителството. Малко по-късно Н. Габровски даде по-друго осветление на поведението на земеделската маса в Търновските събития. В техните заплахи не само срещу буржоазните политици, виновници за народните катастрофи, но и срещу собствените си водачи, той видя отражение на партийното влияние върху трудещите се селяни⁸⁸. Но този момент не беше развит по-нататък.

Не остана настрана и църквата. Св. синод се събра на извънредна сесия и прие послание към православните за вътрешен мир и сплотеност, упреквайки правителството, че не гарантира личната свобода. Св. синод се обърна към Р. Даскалов с апел за «християнско великодушие» към арестуваните държавници. Предложи му услугите на църквата за смекчаване на партизанските страсти в името на отстояване на националната кауза⁸⁹.

Дружеството на столичните журналисти публикува протест срещу арестите на политици и журналисти. Освен това то реши да не се обнародват изявления на Р. Даскалов, тъй като го смяташе за главен виновник за неблагоприятния за блока развой на Търновските събития. На бойкота на журналистите правителството отговори с бойкот — нареди държавните учреждения да не предоставят официална информация за печата. През октомври 1922 г. се учреди Дружеството на българските журналисти, което обедини журналистите от земеделските издания и симпатизиращите на политиката на Земеделския съюз⁹⁰. Това беше официален разрыв на БЗНС с журналистическите среди.

Антисемеделският фронт във връзка с Търновските събития се затвори от драгиевистите и последователите на Юр. Пекарев. Д. Драгиев направи изявления, че се отвращава от своеволията и вандалщините в Търново. Ал. Стамболийски поел тежка отговорност с противозаконното арестуване на бившите министри. Д. Драгиев обяви, че започва активна политическа дейност. Изработва платформа, ще свика и конгрес. Чрез в. «Пряпорец» драгиевистите призоваха да се провеждат протестни митинги срещу правителството.

Юр. Пекарев обвини Земеделския съюз, че върши безумия и лудории. По-късно той определи 17 септември като начало на 9 юни⁹¹.

*

Търновските събития имаха силен международен отзвук. Чуждите дипломати в София не бяха на единно мнение по тях. Управляващият Френската легация сподели пред външното министерство неблагоприятните си впечатления от Търновските събития, не одобри действията на правителството, но без да се солидари-

зира с планове на блока и без да се намесва по извършените арести⁹².

В подробна информация за Търновските събития Ърскин оправда действията на земеделците, тъй като блокът пръв прибегнал към сила, организирайки фашисти и изказал презрението си към царя за отказа му да разпусне земеделското правителство. Всичко това могло да се тълкува като решимост на «част от блока» да извърши кудета. Ърскин смяташе наивен оптимизма на опозиционните лидери, започвайки тази акция срещу селяните. С необмислената си акция в Търново блокът сам се дискредитира, докато противникът му се засилил⁹³.

В западния печат обаче преобладаваха неблагоприятни за БЗНС и правителството отзиви за Търновските събития. Във френски, швейцарски и др. вестници се появиха и снимки как се «малтретират» бивши министри. Румънската телеграфна агенция представи Търновските събития като «болшевишки маневри» и поиска намесата на Съглашението и балканските страни за възстановяване на легалността в България и предотвратяване на «най-лошото»⁹⁴.

С одобрение на антиблоковата акция на БЗНС писаха някои опозиционни издания в Белград, органът на румънските аграрци и един от вестниците на Чехословашката земеделска партия. Положително се отзова за Търновската акция на българските земеделци и френското списание «Ревю дьо Балкан»⁹⁵.

*

В изпълнение на решенията на ВСС се взеха някои мерки за защита на режима. В печата се съобщи, че се подготвя законопроект за защита на отечеството. Той предвиждаше да се даде право на правителството да екстернира лицата, застрашаващи със своите дела вътрешния ред; да обявява въвн от законите партии, дружества и организации, които си служат с непозволените от законите средства за постигане на целите си, и да спира печатните им издания⁹⁶.

Този проект, насочен срещу буржоазните реакционни партии, щеше да засегне и БКП. Но той остана само в сферата на проектите.

На 31 октомври 1922 г. ПП на БЗНС нареди с поверително окръжно да се създаде Земеделска народна гвардия — «бързоходни летящи отряди на Бълг. землед. народен съюз» от всички земеделци, разполагащи с коне. На тази селска кавалерия се поставяше задачата да охранява събранията, митингите и предстоящите конгреси на съюза, да демонстрира неговата сила и организираност. Подтекстът на окръжното разкриваше, че главното предназначение на Земеделската народна гвардия е да защитава земеделската власт от заговори и опити за преврат.

Групи на конната гвардия се изграждаха към всяка дружба и младежка земеделска група начело с главатар, който се грижи

за бойната подготовка и дисциплината на групата и е подчинен на местната дружба. Групите от всяка околня имаха околийски главатар, избран от околийската дружба. За главнокомандващ на Земеделската народна гвардия беше определен Р. Даскалов⁹⁷.

Първата масова антиправителствена акция на Конституционния блок беше неуспешна. Военният съюз, който по-рано търсеше буржоазните партии, сега не се опита да изпълни своите планове. Царят даде известни аванси на блока, но не се възползва от конфликта. Собствените сили на Конституционния блок не се оказаха достатъчни да нанесат удар на земеделското правителство. БЗНС демонстрира убедително силата на своето влияние и авторитет сред селските маси. Земеделците показаха нетърпимост към реакцията и настроение да се върви наляво.

БЗНС не беше наясно с класовата и политическата същност на фашизма и неправилно сметна, че с поражението на Конституционния блок той е задушен в зародиш. Това беше една опасна заблуда, заплатена скъпо. Оказа се, че реакцията направи за себе си по-верни изводи от Търновските събития⁹⁸.

3. НЕВРОКОПСКИТЕ СЪБИТИЯ

Успоредно с Конституционния блок започна да става все по-настъпателна и ВМРО. През 1922 г. автономистите окончателно се укрепиха в Петричкия край. Федералистите също се активизираха и засилиха четническите нападения във Вардарска Македония. Зачестиха взаимните избивания между двете крила. Т. Александров обвини земеделското правителство, че изпраща федералистки банди, за да го убият и унищожат ВМРО. Той представяше Ал. Стамболийски и Р. Даскалов за лъжеземеделски революционери, които един ден ще бъдат съдени за предателството при Владая и за заграбването на властта с подлост и измама, за потъпкване на Конституцията и намерението им да предадат България на «сръбско робство»⁹⁹.

През август 1922 г. с тайно окръжно № 333 Т. Александров обяви, че организацията в «Македония под българска власт» се преустройва като спомогателна на ВМРО. Сред нейните цели беше и подпомагането на законната власт за закрепване на реда и законността в този край, изграждането на милиция за охрана на селата и границата от разбойнически банди. В окръжното се изтъкваше, че организацията няма да се меси във вътрешните работи на царството, нито ще вземе страна в междупартийните борби¹⁰⁰.

На практика организацията на Т. Александров създаде собствена власт в Петрички окръг и го превърна в своя автономна територия. ВМРО контролираше и държеше в подчинение държавните учреждения, административната и горската власт, пощата, въведе собствен съд. Облагаше населението по 3 лв. на килограм тютюн, на глава добитък и др. и му налагаше глоби.

Всяко село бе длъжно да поддържа своя чета, да дава и милиционери. Съществуваше и окръжна чета. Организацията усилено се въоръжаваше — закупуваше оръжие, обезоръжаваше войсковы части, разграбваше военни складове. Освен това тя предприе заклеване на населението във вярност към македонската свобода и автономия. След Белово към Якоруда и Кочериново, към Г. Джумая (Благоевград) фактически се навлизаше в друга държава. Искането властта да не пречи на ВМРО означаваше да ѝ отстъпи управлението на окръга.

В Петричкия край трудно се задържаха чиновници, налагаха се чести смени, имаше и немалко убийства. За това допринесоха и някои грешки на земеделската власт — например интернирането на семействата на четниците във вътрешността на страната и някои други мерки. През 1922 г. бяха убити последователно двама окръжни управители на Петрички окръг, един околийски началник, двама кметове, трима агенти на обществената безопасност, 7 войници и др. На 2 октомври в София бе разстрелян от автономистите и ръководителят на емигрантската земеделска организация Ал. Панов¹⁰¹. В «Илидеден» отправяше ред неоснователни обвинения към БЗНС¹⁰².

През лятото на 1922 г. К. Томов поиска от името на правителството да преговаря с ЦК на ВМРО. Изглежда, че условията, които Т. Александров постави, бяха неприемливи, защото К. Томов не отговори, а ВМРО му направи «напомняне»¹⁰³. През октомври правителството реши «предвид засиленото разбойничество в Петричкия край», застрашаващо спокойствието на мирните граждани, административната и военната власт в този окръг да се подсили със служители от вътрешността. На първо време там да се изпрати един взвод планинска артилерия, две пехотни роти и два ескадрона кавалерия¹⁰⁴.

Земеделци и комунисти в Пиринския край, в Дупнишко (Ст. Димитровско) и др. се опитаха да се противопоставят на това положение на държава в държавата, но бесилките и куршумите на автономистите правеха много трудна тяхната съвместна дейност в това направление¹⁰⁵.

Четите на ВМРО създадоха сериозни външполитически усложнения на България. На 1 юни 1922 г. югославското правителство направи дипломатически постъпки пред българския посланик в Белград по въпроса за четите, заплашвайки, че ще ги преследва на българска територия. Българското правителство отново отрече, че е ангажирано с четите, и предложи да се извърши международна анкета. Югославското правителство отхвърли това искане. Тогава България предложи да се образува двустранна комисия, която да проучи въпроса и да предприеме съвместни мерки. Белград не прие и това.

На 14 юни Югославия, Гърция и Румъния направиха колективна постъпка по четническия въпрос. Румънският министър на външните работи от името на трите страни заплаши България,

че ще понесе сериозни последици, ако не се прекрати преминаването на чети в съседните ѝ страни. След тази нота българското правителство отнесе въпроса в ОН. Беше отговорено, че спорът за четите ще се постави на извънредната сесия на ОН в Лондон през юли 1922 г.

На 19 юни 1922 г. България подаде две ноти до Югославия, с които искаше конкретни доказателства, че българското правителство е ангажирано с четите и предлагаше граничните власти на двете страни да си сътрудничат за предотвратяването им. На 18 юли Югославия, Гърция и Румъния съобщиха, че приемат тези предложения, но при условие България да не толерира македонските братства, тъй като те подпомагат четите; да се отдалечат от граничните райони всички чиновници емигранти; смесена югославско-румънска-гръцка комисия да контролира мерките, които България ще предприеме против четите.

Тази нота българското правителство отхвърли с мотива, че с въпроса за четите се занимава ОН¹⁰⁶.

На сесията на ОН в Лондон (юли 1922 г.) българският делегат поддържаше искането за международна анкета под ръководството на ОН, но то беше отклонено. Съседите на България считаха това за неизгодно и предложиха да се започнат преки преговори — ОН нямало защо да се занимава с този въпрос. Реши се спорът за четите да се разгледа от четирите балкански държави. Ако преговорите не успеят, тогава да се намеси ОН.

Позовавайки се на това решение на ОН, България отново предложи на Югославия (август 1922 г.) незабавно сътрудничество по граничните затруднения¹⁰⁷.

При този конфликт със съседите земеделският печат подчертаваше българския характер на населението в Македония. Изтъкваше, че причините за четническото са предимно в Югославия — те се коренят в режима, установен в Македония, и в безправията на македонските българи¹⁰⁸.

Позицията на земеделското правителство по тези въпроси не смекчи отношението на ВМРО. След Търновските събития, поощрявана от буржоазната опозиция и финансирана щедро от промишлените среди, тя мина в настъпление срещу земеделската власт.

*

На 16 октомври 1922 г. автономистите извършиха нападение върху гр. Неврокоп (Г. Делчев). Под претекст, че трябва да прогонят напращащата се там група санданисти на Т. Паница, еднохиляден отряд под командването на А. Василев, и полк. Г. Атанасов обкръжи и превзе града. Местният гарнизон не оказва съпротива — той беше изведен «на маневри» в Родопите¹⁰⁹. «Неврокоп нападнах — изказа се по-късно А. Василев — защото ми пречеха. Аз искам да не ми се пречи. Оттам е вратата ни за заминаването ни за Драмско. Пречеха ми и аз отидох и си разчистих

пътя»¹¹⁰. Следователно акцията не беше всъщност срещу федералистите, а въоръжена демонстрация против властта и проверка за готовността ѝ да окаже отпор.

През нощта санданистите се изскубнаха от засадата и се изтеглиха във вътрешността. На 17 октомври отрядът на А. Василев овладя Неврокоп, обезоръжи административните органи и учреди своя власт. Излови и избеси противниците си, опожари клуба на БЗНС, къщи и дюкяни. Правителството изпрати войскова част да възвърне Неврокоп. Зле въоръжена и снабдена, тя все пак влезе в града, но отрадяят на А. Василев вече се беше изтеглил в планината. Властта в Неврокоп беше уж възстановена, но автономистите продължиха да действуват в него, а в околния му бяха пълни господари. Правителството претърпя фактически поражение¹¹¹.

Земеделските вестници се опитаха да прикрият неуспеха. Завземането на Неврокоп беше представено като обичайно сбиване между автономисти и федералисти, опит на група размирници да създадат безредие. Пресата характеризирала невярно положението в Петрички окръг¹¹².

В Петрички окръг беше изпратена парламентарна делегация, начело с Г. Юрданов да проучи на място положението. Депутатите обиколиха основните селища в окръга, срещнаха се с дейци на ВМРО, включително и с Ал. Василев и с обикновени хора. Делегацията на Г. Юрданов констатира това, което и без това се знаеше — в Петричко господари бяха автономистите. Те не го криеха, парадираха с убийството на Ал. Димитров и предупреждаваха, че «за овца вземат овен». А. Василев поиска властта «да не се меси» в окръга, да не ги преследва и да им отпусне оръжие. Този ултиматум никак не се връзваше с неговото уверение, че погрешно ги титулуват автономисти, тъй като работели за България.

Парламентарната делегация докладва за сериозното положение в Петричкия край. Обиколка из неговите селища направи и Р. Даскалов. Среща се с населението и се опита да го успокои. За разлика от парламентарната делегация обаче, той не сметна положението за тревожно. Окръжният управител сигнализираше на правителството, че не може да окаже помощ на Неврокоп¹¹³.

Управляващите земеделски среди недогледаха опасната тенденция, проявила се в Неврокопското нападение. В парламентарната група и Министерския съвет дълго се спори дали избягалите и прогонените от Петричкия край чиновници да се върнат по местата си, или не. По настояване на десните, които успяха да неутрализират част от министрите, административните органи бяха подменени — това беше искане на Т. Александров. Окуражен, той изпрати първото си заплашително писмо до министрите, Народното събрание и вестниците¹¹⁴.

БКП с основание направи декларация, че превземането на Неврокоп е реванш на блока за поражението в Търново¹¹⁵. Дей-

ствително действията на ВМРО и буржоазната опозиция ставаха все по-синхронни.

Неврокопските събития породиха и външнополитически неприятности. Гръцкото правителство определи нападението като «скроено» с цел България да повдигне въпроса за автономия на Македония. Най-малко показвало вероятността в Гърция и Югославия да преминат чети с оглед на обявяването на автономна Македония. Гърция алармира Белград, Париж и Лондон за тази опасност¹¹⁶.

4. РЕФЕРЕНДУМ ЗА СЪДЕНЕТО НА ВИНОВНИЦИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНИТЕ КАТАСТРОФИ

След Търновските събития народното движение за наказване на виновните за войните се засили и стана по-настойчиво. Земеделците бяха активен фактор в това движение. Местните и околийските дружби приемаха резолюции с категорични искания за народен съд. Да бъдат избесени погромджиите, Врангелови лакеи¹¹⁷. Наказването на виновниците за войните се налагаше и от съображение да се удари и отслаби Конституционният блок. За да бъде безупречно от формална гледна точка даването под съд на бившите министри, лидери на злостната буржоазна опозиция, правителството още преди Търновските събития се ориентира да се проведе референдум. Смяташе, че един плебисцит ще бъде присъда не само върху лица, но и върху цели партии, тяхната система на управление и противонародна външна политика¹¹⁸.

Изработи се Законопроект за допитване до народа за виновността на министрите от кабинетите Ив. Ев. Гешов (16 март 1911 — 1 юни 1913, д-р Данев (1 юни 1913 — 4 юли 1913) и Ал. Малинов (21 юни — 18 октомври 1918 г.) за обявените и водени войни и последвалите ги катастрофи. Законопроектът се мотивираше с разрастването и настойчивостта на народното движение виновните за националните катастрофи да бъдат наказани, предизвикано от фашистките уклони и заговорите на ръководените от бившите министри партии.

Законопроектът предвиждаше да се проведе допитване чрез избори при задължително гласуване с бяла бюлетина, в която избирателите вписват «виновни» или «невиновни». Върховният касационен съд установява дали болшинството от бюлетините са за «виновни» и праща протокола до Народното събрание за понататъшно разпореждане¹¹⁹.

Законопроектът беше непълен — отнасяше се само за правителствата, но не и за другите виновници, и не отговаряше на всенародното искане за народен съд. Въпреки това той получи силен отпор от цялата буржоазна опозиция и широките социалисти.

Социалдемократическата партия възприе законопроекта като

недемократичен и противоконституционен. С него се нарушавала установената традиция за съдене на министрите. Никъде и никога народът не е бил непосредствен съдия. Идеята за референдум земеделците почерпили от комунистите. Широките социалисти много държаха да се отбележи, че няма да гласуват за законопроекта.

Демократите потвърдиха, че законопроектът е уникален, наложен от Търновския събор и ВСС на Земеделския съюз. Вносителите искат да прехвърлят отговорността върху безотговорния народ. Законопроектът бил закон присъда и по-правилно би било да се озаглави «Закон за унищожението на Конституционния блок и за опозоряване на България». Демократическата партия приемаше референдума само ако се проведе от коалиционен кабинет. Съветската диктатура била за предпочитане пред земеделската.

Радикалите перефразираха аргументите на демократите.

Обединистите отхвърлиха законопроекта с обяснението, че за «тъмните народни маси» било много лесно да направят виновен невинния и да оневинят виновния.

Либералите също демонстрираха презрението си към народните маси, които не могат да съдят. Референдум е допустим само след осъждането на обвинените — народът да се произнесе по присъдата.

От опозицията единствено БКП подкрепи законопроекта, който схващаше като наложен и от партийното влияние сред селската маса. В. Коларов обърна внимание на закъснението на закона и погазването на народната воля за народен съд. Предложи съдиите за съдене на трите кабинета да се избират по реда за парламентарните избори от всички жени и мъже, които не експлоатирали чужд труд¹²⁰.

Земеделската парламентарна група приветства законопроекта, но поиска неговото допълване. От нея произхождаха няколко предложения: всяка политическа групировка да гласува със своя цвят; в референдума да участвуват и всички жени, включително вдовиците, чиито мъже или синове са били по фронтовете. Имаше обаче отделни депутати, които считаха съденето на военните кабинети за прибрзано, а арестуването на бившите министри за преждевременно. Малко преди гласуването на законопроекта М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов напуснаха заседанието. Депутатите го изтълкуваха като неодобрение¹²¹.

Близостта в подхода и разбирането на БЗНС и БКП за съденето на трите кабинета вбеси буржоазната опозиция. Посипаха се репликите, че комунистите застават на позицията на Р. Даскалов, макар и бавно, тръгват след дружбащите, че земеделците издигнали «болшевишко знаме». В същия дух писа нашироко и буржоазната преса. Освен подкрепата на правителствения законопроект от БКП реакционната опозиция беше обезпокоена и от пасивността на царя. «Пряпорец» подчерта, че при царуването на Борис

нарушенията на Конституцията станали система. Основният закон се тъпчел със съгласието, а може би и със съдействието на държавния глава. Озадачени от поведението на царя, демократите отбелязаха без особен възторг четиригодишнината от възшествието му и то като царски, а не народен празник¹²².

Доста и съществени различия предизвика въпросът за бюлетините — дали да бъдат бели с надписи, с партийните цветове, или бели и черни. В окончателния вариант на закона, гласуван на 14 октомври, се определи гласуването да се извърши с бели бюлетини, означаващи «виновни», да се осъдят, и черни за «невиновни», да не се съдят. Бялата бюлетина съдържаще имената на 22 бивши министри (Ив. Ев. Гешов, Ст. Бобчев, Ив. Пеев-Плачков, Т. Теодоров, П. Абрашев, ген. Н. Никифоров, Д. Яблански, Д. Христов, Хр. Тодоров, д-р Ст. Данев, М. Маджаров, ген. Вазов, Ат. Буров, Ал. Малинов, Ст. Костурков, Ан. Ляпчев, И. Фаденхехт, ген. С. Савов, Г. Данаилов, Р. Маджаров, Н. Мушафов и Вл. Моллов). Ако резултатите от допитването за цялата страна е мнозинство за виновни, министрите от трите военни кабинета ще се съдят от специален държавен съд, определен със закон.

Утвърди се и Постановлението на Министерския съвет за арестуването на министрите и налагане възбрана на имуществото им, като му се даваше сила от 15 септември, за да се узакони арестуването на блоковите водачи в Търново.

Предложението на БКП признатите за виновни чрез референдума да се съдят от народен съд пропадна, тъй като не се прие от цялата земеделска парламентарна група¹²³.

Земеделските маси посрещнаха с адмирации Закона за референдума¹²⁴.

*

БЗНС възприе естествено бялата бюлетина за виновност на бившите министри. С Окръжно № 10 БКП нареди на своите членове и съмишленици да гласуват също с бялата бюлетина. Земеделският съюз поиска 1,7 млн. бели бюлетини, БКП — 1,6 млн. Официално съглашение липсваше, но двете партии установиха фактическо единодействие¹²⁵.

Референдумът се превърна в много ожесточено и оспорвано политическо сражение, което се разгоря с пълна сила след разпускането на парламента на 2 ноември. БЗНС възлагаше много по-широки задачи от осъждането на погромаджииите. Разчиташе на всенародна подкрепа и одобрение на режима, които да му развържат ръцете за по-решителни действия в икономическата и социалната сфера и във външната политика в бъдеще. Ал. Стамболийски виждаше в референдума едно ново и най-силно проявление на народовластие с благотворни резултати, погребение на политическите мъртъвци¹²⁶.

БЗНС използва пълния капацитет на своя печат и на орга-

низационния си апарат. На земеделските събрания се приемаха резолюции за народен съд и смъртни присъди. Реши се на 12 ноември да се проведе и масова земеделска акция против блока от национален мащаб — манифестация за падналите във войните със знамена, лозунги и плакати и с участието на Земеделската конна гвардия¹²⁷.

Блокът считаше, че за да придобие официален характер народната панихида трябва да има разрешение на Св. синод. Буржоазията се надяваше, че църквата ще се противопостави и акцията на Земеделския съюз ще пропадне. Но църквата предпочете да не се меси¹²⁸.

На 12 ноември в почти всички околийски и окръжни градове и някои села се състояха панихиди с масови манифестации при участието на Земеделската гвардия. Особено масова беше акцията в Плевен и Пловдив. Навсякъде имаше плакати с искания за народен съд и строги присъди. В София се проведе земеделски митинг, на който се яви и отряд на гвардията.

В редица села се състояха пунктови събрания, които гласуваха резолюции да се спрат буржоазните вестници, да се подведат под съдебна отговорност и блоковите комитети, тъй като предателстват с народните интереси, репарациите да се плащат от осъдените и гласувалите с черни бюлетини (в с. Н. Село, Провадийско, и Ребърково, Врачанско, даже се изработиха законопроекти по този въпрос), да се въведе явно гласуване и др.¹²⁹.

Организирането и подготовката на антиблоковата панихида се съпътствуваше от допълнителни прояви против реакцията.

БКП също се готвеше много организирано и настъпателно за референдума. В София тя проведе голям предизборен митинг. Партията обаче не беше съгласна с постановката, че в референдума ще се гласува доверие или недоверие на земеделския режим. Смяташе, че народът не вярва на земеделците, но ще покаже това в други случаи. Земеделското правителство не е длъжно да напусне властта, ако надделее черната бюлетина. БКП не приемаше гласуването с бялата бюлетина за политически съюз с БЗНС, макар че отделни комунисти го схващаха именно така. «Истина е, че в случая с референдума и гласуването с установената от закона бяла бюлетина между усилията и стремежите на Българската комунистическа партия и на дружбашкото правителство има само едно съвпадение — писа «Ново време». Обаче това съвпадение не означава никакъв съюз между тях»¹³⁰. Така се представи позицията на БКП и пред външния свят. В статията на Хр. Кабакчиев, публикувана в италианския социалистически вестник «Ордине нуово», се казваше: «В борбата срещу буржоазния блок, правителството и Комунистическата партия са повели паралелна борба»¹³¹.

БЗНС също не схващаше съгласието между двете партии да участвуват в референдума с еднаква бюлетина като политически блок, но третираше БКП почти като съюзник. Агитацията и

масовата работа на партията се оцениха положително и се закриляха и поощряваха. Окръжният началник във Варна задължи околийските началници и кметовете да не допускат намеса и осуетяване на комунистическите акции от блокарите. В Борисовград и околията му земеделците също осигуриха спокойното провеждане на откритите събрания на БКП¹³².

Решението на БКП да приеме бялата бюлетина и сътрудничеството между комунисти и земеделци на местна почва предизвика едва ли не паника в лагера на реакцията. «Пряпорец» саркастично отбеляза, че БКП дълги години се опазила, но сега «вкусила свинско» — блокирала се с друга партия, и то със Земеделския съюз. Този факт означаваше според демократите самоубийството на партията, но поставял в нова светлина участието на останалите партии в референдума. През цялата кампания за референдума блоковият печат ругаше «свирепия блок» на комунисти и дружбаши, начало на пълното и отявено болшевиждане на българската държава¹³³.

Все пак усилията на буржоазията и блока се насочиха главно срещу БЗНС, за неговото бламиране и ликвидиране на земеделския режим. Окръжно № 11 на Демократическата партия твърдеше, че борбата е не за виновността или невинността на арестуваните министри, а за или против правителството, за одобрение на неговата политика или против нея. Да се обезпечи резултат, който ще тури «край на тираническия режим на дружбашите». За властта или против властта, това е лозунгът на нашата борба — внушаване «Пряпорец». Тази линия се прокара и в позивите, и в цялата дейност на местните организации на Демократическата партия¹³⁴.

Радикалната партия заложи главно на авторитета и влиянието на Н. Цанов. Освен официалния позив на партията за референдума беше издаден позив и от негово име, пълен с ругатни и нелепи обвинения срещу Земеделския съюз и земеделското управление. Особено остро се възразяваше на осъждането на кабинета Малинов — Костурков от 1918 г.¹³⁵

Н. Цанов публикува и открито писмо до Ал. Стамболийски, който прояви специални грижи и внимание към стария радикал в навечерието на Търновските събития и след тях. В Търново Н. Цанов не беше арестуван и в навечерието на референдума се лекуваше в Банкя. Но в злобното си писмо той обвини Ал. Стамболийски в жестокост и ненаситна кръвожаданост, в политическа отмъстителност към арестуваните, в германофилство и т. н. Изказа съжаление, че не се е намерил българин, който да го «очисти» от света. На гроба на Ал. Стамболийски народът щял да хвърля камъни с викове «проклет да е!» Н. Цанов предложи себе си за изкупителна жертва срещу отменянето на закона за референдума и публично признание от Ал. Стамболийски, че и той е виновен за националната катастрофа¹³⁶.

Проявите на Обединената народнопрогресивна партия бяха по-ограничени.

Забягналите в чужбина блокови лидери обикаляха различни политически щабове и редакции. В Париж действуваше бюро за борба против земеделското правителство, оглавно от А. Буров и Гр. Василев. Такива бюра имаше и в Лондон — там се подвизаваше Ив. Ев. Гешов, и в Рим и Болциано. Особено активно беше емигрантското бюро в Париж, където се организираха и студентите, принадлежащи към блоковите партии, и се образува и консорциум за продажба на тютюн. Тези центрове се раздвижиха именно по време на референдума¹³⁷.

Много активно подпомогна борбата на Конституционния блок Народният сговор и неговият в. «Слово»¹³⁸.

На 29 октомври блокът проведе публично събрание в София с оратори от трите партии. В речите им доминираше мотивът, че смисълът на референдума е да се извика «Долу!» на правителството, което е задминало със злодеянията си всички минали режими. В същия смисъл беше и резолюцията на събраниято. Представителят на Демократическата партия публично се обърна към царя да разгони земеделското правителство. «Но къде е държавният глава да упражни своите права? — питаше той — Борис е ли български цар, или дружбашки? О, замисли се, държавен глава, за да не помислим, че си излишен и една конституционна кукла. . .»¹³⁹.

Но публичните прояви на блока бяха съвсем малко. Особено в селата те станаха практически невъзможни. Не толкова поради намесата на полицията, както твърдяха блоковите вестници, колкото в резултат на противодействието на селските маси. Достъпът и агитацията на блокарите в селата беше извънредно труден. В Плевенския край само един блоков агитатор успя да проникне в петнайсетина села, но събрания проведе в 3 — 4. В Свиленградска околия блоковите дейци не бяха пуснати в селата. В Никополска, Кулска и М. Търновска околия черните бюлетини изобщо не стигнаха до избирателите. Във Врачанска и В. Търновска околия блокови събрания не се проведоха¹⁴⁰. Гонеха ни като диви зверове, писа един демократ от Плевен. «. . . Като че ли острието на дружбаши и комунисти се обърна против нас. Следствие на това публични събрания са почти невъзможни»¹⁴¹.

Действително единдействието между комунисти и земеделци се изрази главно в бойкот или разтурване събранията на блока, унищожаване на неговите бюлетини, изготвяне на «черни списъци» на гласувалите с блоковата бюлетина и други от този род. Такива прояви имаше в Провадия, Ловешко, Врачанско, Сливенско и др.¹⁴².

Блокът разчиташе на подкрепата на националлибералите и широките социалисти, но тя се оказа незначителна. Национал-либералната партия се обяви против гласуването с черната бю-

летина, защото по такъв начин се признавал Законът за референдума. На практика привържениците на Н. Генадиев и либералите в Борисовградско (Първомайско) гласуваха с бялата бюлетина, на други места, например Варна, с черната¹⁴³.

Социалдемократическата партия нареди на привържениците си да гласуват с лозунги «Под съд всички виновници за войната! Под съд и дружбашкото правителство!» Това нареждане, общо взето, се спази, но на редица места широките социалисти търсеха бели бюлетини, от което демократите бяха много недоволни¹⁴⁴.

Блокът получи безрезервна подкрепа от ВМРО. Той издаде окръжно против «дружбашките узурпатори» и «дружбашкия Абдул Хамид» с нареждане да се гласува с черната бюлетина. В Петрички окръг всеки гласувал с бялата бюлетина беше заплашен със смърт. Земеделци и комунисти проникнаха само в отделни селища на този край¹⁴⁵.

Зад Конституционния блок застанаха и драгиевистите. Тяхното отношение към Закона за референдума и самия референдум беше идентично с блоковото. Д. Драгиев нареди на последователите си да гласуват с черната бюлетина. Блоковите партии отпечатаха и разпространиха от името на драгиевистите анти-земеделски позиви¹⁴⁶.

Референдумът се проведе при небивал политически подем и активност на народните маси. Резултатът от него показва силата и влиянието на БЗНС и БКП. Блокът претърпя тотално поражение. От 926 490 избиратели 647 313 гласуваха с бялата бюлетина, 223 584 с черната. Имаше и 55 000 недействителни бюлетини. В селата 85 % от бюлетините бяха бели, 15 % черни. В градовете съотношението беше 60 % и 40 %. Блокът имаше превес само в София, Пловдив, Сливен, Кюстендил и Попово. В Плевенски, Шуменски, Варненски, Врачански и Русенски окръг белите бюлетини превишаваха неколккратно черните. Малко бяха белите бюлетини в Петрички окръг¹⁴⁷.

Земеделският съюз беше предоволен и горд от резултата — народът недвусмислено одобрява осъждането на виновниците за първата национална катастрофа, а с това и земеделското управление. Ал. Стамболийски се изказа, че по-добър резултат не е могло да се очаква¹⁴⁸.

Блокът се опита да докаже, че бламираният не е той, а правителството. Демократите се мотивираха така: 1. С «качеството» на гласовете. Не можело гласовете от Делиормана и Родопите да се сравняват с гласовете на просветените и съзнателни граждани от София, Пловдив или Търново, елита на българското общество. Триста хиляди черни бюлетини и лозунги, дадени при това в условията на терор, стрували много повече от 600 000 бели. 2. Черният цвят, символ на виновност според народното разбиране, не подходжал за случая, обърквал избирателите и намалил броя на черните бюлетини. 3. Комунистите не гласували доверие на правителството. Като се приспаднат техните гласове

(най-малко една трета от белите бюлетини), правителството се оказва отречено, управлява мимо волята на болшинството избиратели. Блокът никак не можеше да прости на комунистите «кървавия съюз с дружбашите»¹⁴⁹.

Във френския и английския печат се появиха също отрицателни квалификации за референдума, арестуването и съденето на бившите министри. Това било прекалено дори в историята на България. Жантисон в «Газет дьо Лозан» нарече референдума подигравка с правдата, разкриваща прокомунистическата ориентация на Ал. Стамболийски. Съседите на България и Европа отчитали това¹⁵⁰.

Комунистическо-земеделското съгласие в референдума затвърди опасенията на съглашенските сили за лява ориентация на Земеделския съюз. Според Пико успехът на бялата бюлетина се дължал най-вече на комунистите. Това обстоятелство главно накара Пико да стане инициатор на колективен апел на чуждите дипломати в София към правителството да не се прилагат крайни мерки към бившите министри.

Военно-ликвидационният орган бил недоволен от проявите на Земеделската гвардия и поиска нейното разпускане¹⁵¹.

*

Референдумът беше истинско всенародно отрицание на политиката на буржоазните партии, довела до национални погроми, и на реакционния Конституционен блок. Той беше и първото, макар и неофициално изборно сътрудничество между БКП и БЗНС. Въпреки неговата ефективност то не стана трайна и устойчива тенденция в отношенията между двете народни партии.

*

На 1 декември арестуваните 12 бивши министри бяха преместени от София в Шуменския затвор, където чакаха осъждането си. Ръководството на Земеделския съюз смяташе, че успешната борба с реакцията изисква нейните изтъкнати водачи да бъдат по-далеч от столицата и обсега на ВМРО. Изборът падна на Шумен, понеже окръгът му беше земеделски център. Наивно се очакваше, че арестуваните ще се разкаят и молят за греховете си¹⁵².

Започна акция за спасяване на шуменските затворници. Св. синод написа писмо до Ал. Стамболийски да извърши един «мъдър държавнически акт, един великодушен християнски жест» да върне свободата на арестуваните в името на народните интереси. Църквата обеща да рекламира този пример на християнство и политическа добродетел и да призове божие благоволение върху правителството. А за да популяризира себе си, Св. синод предостави писмото на «Слово» за публикуване¹⁵³.

За арестуваните блокови водачи имаше и международното застъпничество. Англия препоръча на Търскин да се намеси и се избягнат смъртни присъди. Съглашенските държави направиха

постъпки в този смисъл и пред Ал. Стамболийски в Лозана.

Интервенцията беше излишна. Хуманен и добросърдечен, Ал. Стамболийски се съгласи да бъдат арестувани и съдени политическите грешници само защото народът настояваше. Той даже съдейства на някои, например на Ст. Костурков, да избягнат ареста, беше склонен след известно време всички да бъдат амнистирани и пуснати. В Лозана декларира, че смъртни присъди няма да има¹⁵⁴. В интервю Ал. Стамболийски заяви: «Виновните — мое лично мнение е — трябва да се осъдят според степента на виновността си на тъмничен затвор. Аз съм против смъртното наказание, особено за политически престъпления»¹⁵⁵.

Ал. Стамболийски неслучайно подчерта, че съобщава личното си мнение. Дейците и масите на БЗНС в болшинството си не бяха така християнски настроени към виновниците за войните. ПП искаше не са мо строгото им наказание, но и стриктното спазване на решението за възбрана на имотите им. На практика избягалият в чужбина капиталисти продаваха и прехвърляха имуществото си на чужденци, без Министерството на финансите да се намеси. Създаде се впечатление, че М. Турлаков изразява по този начин симпатии към тях¹⁵⁶.

В края на ноември — началото на декември отново се прове-
доха много събрания, организирани от БКП, с искане за народен съд. Партията поднови своето законодателно предложение за народен съд, позовавайки се на ясно изразената в референдума народна воля, но то не се постави на разглеждане¹⁵⁷.

На 31 януари 1923 г. се прие нов Закон за съдене на министрите, който замени закона от 8 декември 1919 г. Новият закон утвърждаваше референдума за установяване виновността на министрите. Да се гласува с бели бюлетини с надпис «виновни» или «невиновни». При резултат две трети за виновни с гласовете най-малко на две трети от присъстващите депутати се решава от Народното събрание да се предаде или не на съд даден министър. Избира се държавен обвинител — депутат с прокурорски права, който запазва длъжността си и при разтурване на Народното събрание или изтичане на мандата му. Съдът за осъждане на министрите се формира от 4 съдии, назначени от министъра на правосъдието, и 16 народни съдии, избрани измежду окръжните съветници. Присъдите на държавния съд не подлежах на обжалване.

Углавно дело № 1 от 1921 г. срещу Радославовия кабинет трябваше да продължи по стария закон¹⁵⁸.

Беше направено допълнение и към Закона за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа, за да може да засегне правителствата на Ив. Гешов, Ст. Данев и Ал. Малинов. Добавиха се годините 1912 — 1913 и пункт, че се отнася и за лица, които са продължили войната (кабинета Малинов — Костурков от 1918 г.) или са заповядали, или допуснали, избиването и малтретирането на завръщащите се от фронта войници

и офицери през септември—октомври 1918 г., без да е имало присъда срещу тях¹⁵⁹.

Предстоеше да се гласува закон за даване под съд на трите кабинета.

*

През есента на 1922 г. правителството на БЗНС мина в настъпление срещу реакцията. С Търновската акция се нанесе чувствителен удар на Конституционния блок. В референдума буржоазните опозиционни сили бяха за втори път бити, но не бяха ликвидирани, както изглеждаше на земеделските среди. Поради самоуспокоение и влияние на десните в правителството линията на твърд и безкомпромисен отпор срещу реакцията не беше последователно проведена и скоро от нея се направиха сериозни отстъпления.

БЕЛЕЖКИ

¹ Георгиев, В., Народният сговор, с. 216 — 217; НАБАН, сб. IV, а. е. 194, л. 193; Георгиев, В., Масонството..., с. 135.

² НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 303.

³ Слово, 43, 3 юни 1922.

⁴ Слово, 52, 13 юни 1922; Пряпорец, 143, 30 юни 1922.

⁵ Пряпорец, 155, 15 юли 1922.

⁶ За програмата на Конституционния блок вж. също: Радулов, Ст., цит. съч., с. 276 — 287; Гришина, Р., Народният сговор и Конституционният блок през 1922 г., с. 290 — 300.

⁷ Георгиев, В., Народният сговор, с. 219 Пряпорец, 156, 17 юни, 157, 18 юни 1922.

⁸ Земеделско знаме, 82, 8 юли; 83, 24 юли; 84, 13 юли, 88, 24 юли 1922.

⁹ Пряпорец, 173, 14 авг. 1922.

¹⁰ ЦДИА, ф. 361, оп. 1, а. е. 20, л. 40 — 42.

¹¹ Земеделско знаме, 1, 31 авг. 1922.

¹² Пряпорец, 181, 15 авг. 1922.

¹³ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 107, 109, 110.

¹⁴ Земеделско знаме, 74, 12 юни, 91, 30 юли; 92, 3 авг. 1922.

¹⁵ НАБАН, сб. IV, а. е. 155, л. 308; ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 3, л. 135 — 136.

¹⁶ Слово, 115, 30 авг. 1922.

¹⁷ Пряпорец, 194, 31 авг. 1922.

¹⁸ Пак там, 203, 11 септ.; 206, 14 септ., 200, 7 септ. 1922.

¹⁹ Пак там, 212, 21 септ. 1922.

²⁰ Пак там, 194, 31 авг.; 198, 5 авг.; 200, 7 септ.; 201, 8 септ.; 202, 9 септ.; 203, 11 септ.; 206, 14 септ.; 207, 15 септ., 1922; Слово 115, 30 авг.; 118, 2 септ.; 121, 6 септ., 122, 7 септ.; 125, 11 септ.; 128, 14 септ.; 129, 15 септ. 1922.

²¹ Победа, 184, 14 септ. 1922, НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, л. 308, 314; а. е. 194, л. 199.

²² Стоянов, Хр., цит. сп., л. 175 — 176.

²³ ЦДИА, ф. 27, оп. 2, а. е. 303, л. 1.

²⁴ Столични новини, 22, 15 септ. 1922; Пряпорец, 205, 17 септ. 1922; Независимост, 424, 13 септ. 1922.

²⁵ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 57 — 58.

²⁶ Земеделско знаме, 3, 6 септ. 1922.

²⁷ АМВР, с. д. 1620, т. II, л. 13; с. д. 92588, т. I, л. 152.

- ²⁸ Пак там, с. д. 92588, т. I, л. 152.
²⁹ Пак там, с. д. 105654, т. I, л. 150; т. III, л. 112.
³⁰ Земледелско знаме, 2, 20 септ. 1922.
³¹ Пак там, 6, 14 септ. 1922.
³² Победа, 182, 11 септ. 1922; Столични новини, 17, 9 септ., 18, 11 септ. 19, 12 септ.; 22, 16 септ. 1922.
³³ Земледелско знаме, 3, 6 септ. 1922.
³⁴ *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 87 — 90; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 95 — 96, 131; *Турлаков, М.*, История, принципи и тактика на БЗНС, с. 22; *Турлаков, М.*, Съдбоносни дни, с. 54 — 56; *Турлаков, Ив.*, Зидари и гробари, с. 82 — 83; *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 174 — 175 НАБАН, Сб. IV, а. е. 146, л. 201; Обнова, 25, 16 юни 1923.
³⁵ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4701, л. 1.
³⁶ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 130; АМВР, с. д. 92588, т. I, л. 162.
³⁷ PRO, FO, 371/8568; НАБАН, а. к. IV, оп. 124, л. 668; *Димитров, И.*, Френската дипломация... , с. 418.
³⁸ АМВР, с. д. 92588, т. I, л. 153.
³⁹ ЦДИА, ф. 1445, оп. 1, а. е. 2, л. 129 — 131.
⁴⁰ Пряпорец, 201, 8 септ. 1922; Слово, 123, 8 септ. 1922.
⁴¹ Слово, 130, 16 септ. 1922.
⁴² Работнически вестник, 70, 11 септ.; 72, 13 септ., 73, 14 септ. 1922.
⁴³ *Коларов, В.*, Спомени, с. 372, 384.
⁴⁴ История на Ловешката организация на БКП, с. 99.
⁴⁵ *Коларов, В.*, Спомени, с. 372; Пряпорец, 206, 14 септ. 1922.
⁴⁶ Чехословашки извори за българската история, т. I, с. 174 — 175.
⁴⁷ Слово, 129, 15 септ. 1922; Пряпорец, 200, 7 септ.; 203, 11 септ. 1922
⁴⁸ АМВР, с. д. 92588, т. I, л. 154, 156; Победа, 181, 11 септ., 183, 13 септ. 185, 15 септ. 1922; Земледелско знаме, 5, 10 септ., 6, 14 септ. 1922.
⁴⁹ Пряпорец, 203, 11 септ.; 205, 15 септ. 1922; Слово, 112, 15 септ.; 125, 117 септ. 1922.
⁵⁰ Победа, 183, 13 септ. 1922.
⁵¹ Пряпорец, 207, 15 септ. 1922.
⁵² Земледелско знаме, 6, 14 септ., 8, 16 септ. 1922.
⁵³ Победа, 186, 16 септ. 1922.
⁵⁴ Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 25; АМВР, с. д. 92588, т. I, л. 152; Литературен фронт, 17 юли 1980.
⁵⁵ *Коларов, В.*, Спомени, с. 372; *Панов, Й.*, Наричаха ни конспиратори, с. 39.
⁵⁶ ЦДИА, ф. 416, оп. 1, а. е. 47, л. 3.
⁵⁷ Земледелско знаме, 8, 11 септ. 1922; Победа, 187, 18 септ. 1922.
⁵⁸ Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 25; ЦДИА, ф. 543, а. е. 82, л. 180 *Николов, Г.*, История на българския всекидневен печат 1877 — 1932, С., 1932, с. 164 — 165; *Маджаров, М.*, Защо ме съдят. С., 1923, с. 19, 23.
⁵⁹ ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 10, л. 14, 15; *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. II, с. 156.
⁶⁰ Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 24; Победа, 187, 18 септ. 1922; Столични новини, 24, 18 септ. 1922.
⁶¹ Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 28, 134.
⁶² *Стефанов, Ст.*, Спомени, ч. II, л. 149 — 150; Земледелско знаме, 75, 18 март 1922; Победа, 187, 18 септ. 1922.
⁶³ Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 25.
⁶⁴ Земледелски народен календар за 1923 година, с. 62.
⁶⁵ Земледелско знаме, 75, 18 март 1923; Победа, 187, 1 септ.; 210, 16 окт. 1922. *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 91.
⁶⁶ Победа, 187, 18 септ. 1922.
⁶⁷ Земледелско знаме, 8, 21 септ. 1922.
⁶⁸ Пак там, 8, 21 септ. 1922; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 91 — 95; *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 177.
⁶⁹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2841, л. 18, 19, 27, 29, 31 — 34, 36, 38, 39; Столични овини, 24, 18 септ. 1922.

- ⁷⁰ Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 99, 134.
⁷¹ Слово, 141, 29 септ. 1922.
⁷² Земледелско знаме, 8, 21 септ. 1922.
⁷³ Победа, 188, 9 септ.; 191, 22 септ. 1922.
⁷⁴ Победа, 187, 18 септ. 1922.
⁷⁵ *Турлаков, М.*, Съдбоносни дни, с. 56, 57; Обнова, 25, 16 юни 1922.
⁷⁶ ЦДИА, ф. 416, оп. 1, а. е. 47, л. 3 — 4.
⁷⁷ Победа, 214, 20 окт. 1922; Дневници на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 136 — 138; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1634, л. 156.
⁷⁸ *Турлаков, М.*, Кой и защо ме изключи от БЗНС, с. 28; АМВР, с. д. 105654, т. II, л. 152; Народ, 135, 20 юни 1922.
⁷⁹ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4704, л. 1.
⁸⁰ Земледелско знаме, 20, 25 окт. 1922.
⁸¹ Пряпорец, 209, 18 септ.; 210, 19 септ., 212, 21 септ. 215, 25 септ., 216, 26 септ.; 217, 27 септ.; 218, 28 септ.; 221, 2 окт. 1922; Демократия, № 21 — 22, 25 окт. 1922, с. 461 — 462, 478 — 480; Слово, 132, 19 септ.; 134, 21 септ.; 135, 22 септ.; 136, 23 септ.; 137, 25 септ.; 138, 16 септ.; 139, 27 септ. 1920; Зора, 1005, 6 окт. 1922. Всъщност блокът сочи само трима загинали — двама демократи и един нарбдняк (Пряпорец, 226 9 окт. 1922).
⁸² Пряпорец, 220, 30 септ. 1922; *Георгиев, В.*, Масонството... , с. 135 — 136.
⁸³ Слово, 132, 19 септ., 138, 26 септ.; 148, 9 окт. 1922.
⁸⁴ НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, л. 322, 323; *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора, с. 50.
⁸⁵ НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, л. 323; Пряпорец, 214, 23 септ. 1922.
⁸⁶ *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора, с. 49, 50 — 53; Победа, 189, 20 септ.; 190, 21 септ. 1922.
⁸⁷ БКП в революционни решения, т. II, с. 248 — 249.
⁸⁸ Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 70 — 71; III р. с., кн. 1, с. 347.
⁸⁹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3054, л. 63 — 64; ОДА Смолян, ф. 258к, оп. 1, а. е. 7, л. 39.
⁹⁰ Слово, 134, 21 септ. 1922; Победа, 190, 21 септ.; 220, 27 окт.; 222, 30 окт. 1922.
⁹¹ *Пекарев, Юр.*, Из моите политико-обществени спомени, с. 405 — 406; Пряпорец, 233, 17 окт.; 245, 31 окт. 1922.
⁹² *Димитров, И.*, Френската дипломация... , с. 418.
⁹³ PRO, FO, 371/8568; НАИИ, а. к. IV, оп. 143, а. е. 124, л. 668.
⁹⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1635, л. 125; а. е. 2675, л. 64.
⁹⁵ Земледелско знаме, 20, 25 окт. 1922.
⁹⁶ Пак там, 9, 23 септ. 1922; Столични новини, 39, 6 окт. 1922; Победа, 191, 22 септ. 1922.
⁹⁷ АМВР, с. д. 105654, т. II, л. 168; Земледелско знаме, 33, 29 ноем. 1922.
⁹⁸ За Търновските събития вж. също: *Радулов, Ст.*, цит. съч., с. 326 — 340 *Митев, Й.*, Фашисткия преврат на девети юни 1923 г. и Юнското антифашистко въстание, с. 121 — 122; *Косев, Д.*, Септемврийското въстание: 1923, с. 78 — 80; *Гришина, Р.*, Народният сговор и Конституционният блок... , с. 310 — 311; *Казасов, Д.*, Видяно и преживяно, с. 254 — 256.
⁹⁹ НАБАН, ф. 44к, а. е. 84, л. 2, 4.
¹⁰⁰ Правителството на Стамболийски и Македонското освободително движение. Приложение № 11, с. 99 — 100.
¹⁰¹ Пак там, с. 104, 108; ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 5, 8; 12 Чехословашки извори... , т. I, с. 151.
¹⁰² Илинден, 22, 3 юни, 35, 2 септ. 1922.
¹⁰³ Македония, 343, 20 дек. 1922.
¹⁰⁴ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4706, л. 1.
¹⁰⁵ *Панов, Й.*, Наричаха ни конспиратори, с. 41, 42; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 107, 108; *Хаджигиринов, Г.*, цит. съч., с. 48 — 49., ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2101, л. 1 — 2; а. е. 2485, л. 7 — 9
¹⁰⁶ Земледелско знаме, 18, 27 авг. 1922 Победа, 146, 31 юли 1922; *Палешутски, К.*, цит. съч., с. 87 — 88.

- 107 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2101, л. 2.
- 108 Победа, 146, 31 юли, 172, 31 авг.; 176, 5 септ.; 177, 6 септ. 1922; 179, 8 септ. 1922 и сл.
- 109 *Палешутски, К.*, цит. съч., с. 88 — 89.
- 110 ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 1.
- 111 Пак там, л. 1, 12; Илинден, 43, 28 окт. 1922.
- 112 Земледелско знаме, 213, 19 окт. 214, 20 окт. 1922; Победа, 213, 19 окт., 214, 20 окт. 1922.
- 113 ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 13.
- 114 Чехословашки извори. . . , т. I, с. 175; *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. II, с. 168 — 169; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 111.
- 115 Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. I, с. 413.
- 116 ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1644, л. 36, 37, 41; а. е. 2675, л. 71.
- 117 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2841, л. 3, 17, 20, 47, 69 и др.
- 118 Земледелско знаме, 11, 30 септ. 1922.
- 119 Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 14 — 15.
- 120 Пак там, с. 15 — 22, 34, 41 — 43, 48, 66 — 78, 81, 98 — 111, 113 — 114, 171 — 172, 184 — 190, 200 — 202.
- 121 Пак там, с. 32 — 37, 40 — 42, 182.
- 122 Пак там, с. 67 — 68, 73, 74, 185, 189; Пряпорец, 221, 2 окт., 222, 4 окт., 229, 10 окт. 1922; Слово, 142, 30 септ., 146, 6 окт.; 150, 10 окт.; 154, 16 окт. 1922.
- 123 Дневн. на XIX ОНС, IV изв. с., с. 218; Държавен вестник, 160, 17 окт. 1922. Успоредно със Закона за референдума, по предложение на земеделци и комунисти, Народното събрание прие и решение да се назначи изпитателна комисия от 9 депутати за делата на бившите министри от кабинета на Ал. Малинов през 1918 г. Тя трябваше да представи доклад до 15 януари 1923 г. (ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 2842, с. 1 — 2).
- 124 Земледелско знаме, 20, 24 окт.; 21, 27 окт. 1922.
- 125 Победа, 225, 3 ноем. 1922.
- 126 ЦДИА, ф. 225, оп. 1, а. е. 92, л. 33.
- 127 Земледелско знаме, 17, 18 окт.; 23, 1 ноем.; 24, 3 ноем. 27, 14 ноем. 1922; Победа, 237, 18 ноем. 1922.
- 128 Пряпорец, 252, 10 ноем. 1922.
- 129 Земледелско знаме, 24, 14 ноем.; 28, 16 ноем.; 29, 18 ноем. 1922; Победа, 232; 13 ноем.; 233, 14 ноем. 1922; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 44, л. 39.
- 130 Ново време, 1922, № 5, с. 131 — 132.
- 131 *Питасио, Ар.*, цит. съч., с. 496.
- 132 ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. . 42, л. 72; а. е. 39, л. 1; Победа, 232, 13 ноем. 1922.
- 133 ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 81, л. 49; Пряпорец, 239, 24 окт., 254, 13 ноем. 258, 18 ноем.; 241, 26 окт., 1922; Демократия, 10 ноем. 1922, № 1, с. 3.
- 134 Пряпорец, 253, 11 ноем.; 257, 17 ноем. 1922; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 17, л. 12; ф. 252, оп. 1, а. е. 989, л. 1; ОДА Смолян, ф. 258, оп. 1, а. е. 7, л. 41.
- 135 Слово, 176, 13 ноем. 1922.
- 136 Пряпорец, 240, 25 окт. 1922.
- 137 Земледелско знаме, 34, 1 дек.; 43, 27 дек. 1922; 45, 2 ян.; 76, 21 март 1923; *Димитров, И.*, Фашистка Италия, земеделският режим. . . , с. 285.
- 138 *Георгиев, В.*, Народният сговор, с. 221; Слово, 146, 6 окт.; 150, 11 окт.; 154, 16 окт.; 168, 2 ноем.; 178, 15 ноем. 1922.
- 139 Пряпорец, 244, 30 окт. 1922; Слово, 166, 30 окт. 1922.
- 140 ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 84, л. 40; а. е. 94, л. 5 а. е. 99, л. 26 а. е. 44, л. 39; а. е. 46, л. 19; а. е. 64, л. 19 а. е. 67, л. 2 а. е. 70, л. 2, 19 а. е. 122, л. 7; ф. 252, оп. 1, а. е. 334, л. 2; АМВР, с. д. 105685, т. XXIV, л. 69, 70; Земледелско знаме, 24, 14 ноем. 1922; Победа, 235, 16 ноем. 1922.
- 141 ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 84, л. 40.
- 142 Пак там, а. е. 44, л. 39; ОДА — Сливен, ч. п. 300, Сп. № 92, л. 1.
- 143 Пряпорец, 253, 11 ноем.; 262, 22 ноем. 1922; ЦДИА; ф. 300, оп. 1, а. е. 42, л. 24; а. е. 39, л. 1.

- 144 Пряпорец, 253, 11 ноем. 1922.
- 145 ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 72, л. 2; а. е. 82, л. 12; ф. 695, оп. 1, а. е. 44, л. 9; Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 387; Единодействието между БКП и БЗНС в миналото и сега в Благоевградски окръг, с. 82.
- 146 Земледелска правда, 8, 30 окт. 1922; Земледелско знаме, 41, 22 дек. 1922.
- 147 Земледелско знаме, 41, 22 дек. 1922; 54, 26 ян. 1923.
- 148 Победа, 239, 21 ноем.; 259, 15 дек. 1922.
- 149 НАБАН, Сб. IV, а. е. 194, л. 208; Пряпорец, 261, 21 ноем.; 268, 30 ноем.; 269, 1 дек. 1922; Демократия, № 2, 25 ноем. 1922, с. 47.
- 150 Слово, 228, 16 ян. 1923; Чуждия печат за министерската промяна на 9 юни и за управлението на Българския земеделски съюз, № 7, 1923, с. 10, 20.
- 151 АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 22, 28; *Димитров, И.*, Френската дипломатия. . . , с. 419 — 420.
- 152 Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 419; Земледелско знаме, 36, 9 дек. 1922.
- 153 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3054, л. 63; Слово, 191, 1 дек., 192, 2 дек. 1922.
- 154 РРО, ФО, 371/8568; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 121, 146.
- 155 Победа, 252 дек. 1922.
- 156 Земледелско знаме, 31, 24 ноем.; 33, 29 ноем. 1922.
- 157 ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3173, л. 1 — 2, 21, 23, 24, 25, 26 — 34, 37, 40, 44 — 55.
- 158 Държавен вестник, 254, 13 фев. 1923.
- 159 Държавен вестник, 256, 15 февр. 1923.

**ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯ
НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ РЕЖИМ.
ВЪНШНО-
И ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКИ
НЕУСПЕХИ**

(краят на 1922 — началото на 1923 г.)

**1. УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИЯ
В ЛОЗАНСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ**

След конференцията в Генуа земеделското правителство продължи да настоява за получаване на излаз през автономна Тракия. Беше разработена концепция за «единна и неразделна автономна Тракия». БЗНС виждаше разрешаването на Тракийския въпрос чрез превръщането на Тракия в автономна област под ръководството на ОН, организирана на демократични начала. На първо време финансово да се подпомогне от България, Гърция и Турция. Да се използват трите езика — български, гръцки и турски.

Чрез автономна Тракия можеше според Земеделския съюз да се решат редица проблеми. Тъй като България, Гърция и Турция нямаше да имат обща граница, се гарантираше мирът на Балканите. Обезпечаваше се и свободата на протоците. В Тракия ще се приберат всички тракийци и подпомогната от по-културните страни, тя ще процъфти и ще стане пример за всички балкански народи. Тя осигурява неутрална зона за излаз на България на Егея и условия за провеждането на плебисцит. Освен това автономна Тракия може да способствува за федерирането на балканските държави. При това договорите оставаха непокътнати.

Реши се искането за автономия да се поддържа на международните конференции, в ОН и всички други случаи, където е възможно¹. Автономна Тракия беше лозунг и на Тракийската организация.

В името на автономна Тракия българската делегация начело с Ал. Стамболийски участва в Женевската сесия на ОН през септември 1922 г. Надеждите бяха големи, тъй като сесията съвпадна с поражението на Гърция при Смирна и се сметна, че тя няма да успее да задържи Тракия².

Есента на 1922 г. Тракийският въпрос мина на преден план във външната политика на земеделското правителство и във връзка с международната конференция в Лозана. Тя се свика на 20 ноември 1922 г. по инициатива на Англия и Франция за уреждане на близкоизточния въпрос след гръцко-турската война, и на режима на Проливите. Според примирието в Мудания (11 окт. 1922 г.) Гърция се изтегли от Източна Тракия, но Севърският договор все още оставаше в сила.

В края на септември България получи сведения, че ще бъде

поканена в проектираната конференция, но само по въпроса за Проливите. Надеждата беше, че веднъж добрала се до този важен международен форум, България ще може да каже думата си по всички въпроси. Имаше опасност обаче да се свикат две отделни конференции, което щеше да усложни още повече защитата на българската кауза³.

В началото на октомври правителството изпрати паметна бележка в Лондон, Париж и Рим за подкрепа от великите сили по автономията на цяла Тракия — Източна и Западна⁴. Тази дипломатическа постъпка се подсили с масова народна акция. В цялата страна се провеждаха събрания и митинги под лозунга за автономия на Тракия. На тях се приемаха петиции до съглашенските сили с основно искане за автономия на Тракия⁵.

Великите сили се оказаха обаче много резервирани към българското искане. На Ал. Стамболийски се вътълпяваше да ревизира отношението си към Съветска Русия и «екстремистите» около Р. Даскалов в съюза и правителството, ако смята да получи дипломатическа помощ. Граф Шеризе предупреди френското правителство, че изявленията на Ал. Стамболийски за преданост към Франция и лоялност към мирния договор се опровергават от действителната му политика. Шеризе препоръчаше на Съглашенното по-голяма твърдост към България в Лозана. Френски депутати и общественици, симпатизиращи на България, се опитаха да ѝ съдействат да получи териториален коридор на Егея, но не успяха да повлияят на официалната позиция на френското правителство⁶.

Граф Алдрованди смяташе, че българският излаз на Егея отговаря на политическите и търговските интереси на Италия, а такъв излаз не е възможен без териториален суверенитет или автономен коридор. Мусолини споделяше по принцип това гледище и отначало беше склонен да подкрепи България за един неутрализиран коридор срещу уреждане концесията за експлоатация на Рилските гори и построяване на италианско пристанище на Егея. Но непосредствено преди конференцията въпросът за излаз се постави в зависимост от отношението на българското правителство към репарациите, към икономическите интереси на италианските поданици в България и др.⁷.

Оставаше да се търси съдействие от съседите. Имаше идея на Румъния да се обещаят изгоди за износ през Егея и неутралитет при евентуална война със Съветска Русия срещу подкрепа по въпроса за излаза. За преговори с турското правителство замина К. Муравиев, главен секретар на Външното министерство. Той уговори турската делегация да заяви на конференцията, че България има право на териториален излаз. Българската легация в Париж преговаряше за същото с тамошния турски посланик⁸.

Делегацията за Лозана беше в състав: Ал. Стамболийски, К. Тодоров и С. Радев, заместниците им Н. Милев, К. Муравиев и няколко съветници, включително и софийския митрополит

Стефан. В Лозана към делегацията следваше да се присъединят и двама представители на Тракийската организация. Делегацията отпътува непосредствено след референдума, на 20 ноември⁹.

Според информацията на българското правителство съдбата на Източна Тракия беше решена — оставяше се на Турция, а Западна се очертаваше да остане гръцка. При това положение българската делегация получи инструкция да иска автономия на Западна Тракия, връщането на тракийските бежанци и спазване изискванията на договора за малцинствата¹⁰. Земеделският печат изтъкна, че главното, което интересува България в Лозана, е териториалният излаз на Егея. Прогнозата беше почти оптимистична — все още се разчиташе на Италия¹¹.

*

Ал. Стамболийски отпътува преди делегацията. Той посети Букурещ, а на 9 — 10 ноември осъществи отдавна подготвяното посещение в Белград. Изглежда, идването на фашизма на власт в Италия и завръщането на турците в Европа действуваша на югославското правителство, което само преди един месец отклони визитата на Ал. Стамболийски¹². Българският министър-председател разчиташе главно да подsigури известна поддръжка от страна на Румъния и Югославия по въпроса за излаза.

Ал. Стамболийски беше посрещнат радушно в Белград. Прие го Пашич, външният министър Нинчич и крал Александър. Ал. Стамболийски потвърди своята готовност да се нормализират отношенията между двете страни, но се държи откровено и прямо по спорните проблеми. При обсъждането на въпроса на четите той подчерта, че причините за тях трябва да се търсят преди всичко в положението на населението в Македония. Необходимо е мирните договори да се изпълняват не само от България, но и от другите, които са ги подписали. Ал. Стамболийски предложи в духа на постановката на ОН да се създаде помирителна смесена комисия от двете страни, която да предприеме общи мерки за прекратяване на четите на ВМРО. Това предложение се прие по принцип.

На Ал. Стамболийски беше обещана подкрепа в Лозана за излаз през неутрална територия при Дедеагач¹³.

Пред белградските журналисти според югославския печат Ал. Стамболийски се изказал, че България ще се бори енергично против четите на ВМРО, но държи македонската емиграция да се завърне по родните си места¹⁴.

«Земеделско знаме» и «Победа» представиха декларацията на Ал. Стамболийски в Белград като защита на интересите на македонските българи в Югославия¹⁵.

Изявлението на Ал. Стамболийски стана повод за недоволство от ВМРО. Насъсквана от буржоазните партии, тя го обвини, че «жертвува Македония», и заплаши, че ще игнорира неговото

правителство, ще си създаде собствено управление в Пиринския край, а самия Ал. Стамболийски ще ликвидира¹⁶.

Всъщност беше добре известно, че земеделското правителство в момента е за автономия на Македония и държи македонската емиграция да се завърне по родните си места. Две седмици преди посещението си в Белград Ал. Стамболийски каза в парламента: «Нашите съседи трябва да дадат пълна амнистия на бежанците да се върнат. Щом притежават земите им, да приберат и тях. Нека си ги вземат и не се боят от тях. . .»¹⁷.

Дипломатическите среди в Югославия разбриха Ал. Стамболийски, общо взето, правилно¹⁸. По-късно югославският министър на външните работи отрече публично твърдението, че Ал. Стамболийски им е «предал» Цариброд и им е «признал» Македония¹⁹.

Първоначалният план на Ал. Стамболийски предвиждаше посещение и в Италия, но то не се осъществи — вероятно поради идването на фашистите на власт. Рим се разтревожи от визитата на български министър-председател в Белград и отказа му да се отбие в Италия. Обезпокои се и Турция — да не се възобнови Балканският съюз²⁰.

*

Преди откриването на Лозанската конференция Ал. Стамболийски направи изявление пред в. «Трибюн дьо Лозан», че разчита България да бъде изслушана по въпроса за реален, а не илюзорен излаз, за бежанците и за провеждане на плебисцит в цяла Тракия, Тракийските делегати се изказаха пред представители на печата че съществува само една Тракия — делението на Източна и Западна е изкуствено. За единна автономна Тракия под закрилата на ОН, за завръщането на бежанците по домовете им²¹.

На конференцията работеха три комисии: политическа (по териториални и военни въпроси), юридическа (за режима на националните малцинства и чужденците) и икономическа (по финансови и икономически въпроси). България беше поканена само в икономическата²². В изложението си пред конференцията Ал. Стамболийски посочи 5 пункта от Източния въпрос, които засягат България: излаза на Егея, съдбата на бежанците от Тракия, положението на малцинствата, сигурността на обезоръжена България и режимът на Проливите. Но той се спря главно на първия въпрос. Въпреки първоначалната ориентация да се пледира за автономия на Западна Тракия Ал. Стамболийски поиска тя да се върне на България — по законите на логиката и справедливостта. Ако това не стане, да се даде автономия на цяла Тракия под разпореждането на великите сили или да се неутрализира Западна Тракия. Това решение ще осигури свобода на всички народности в Тракия, мира на Балканите, свободни Проливи и реален излаз на България на Егейско море. Българският излаз не може да минава през гръцка или турска територия²³.

Никой не възрази на изложението на Ал. Стамболийски.

Чичерин се изказа, че Ньойският договор е несправедлив спрямо България, наложен е в отсъствието на Русия и тя никога не ще го признае. Както отбелязва в спомените си К. Муравиев, това били първите топли и справедливи думи, казани на конференцията за България, и фактическа подкрепа на българското искане за териториален излаз. В разговор Чичерин обясни, че в момента нищо повече не могат да направят за изменение на договора в полза на България²⁴. Турският представител също направи декларация в полза на териториален излаз на България²⁵.

Въпросът за българския излаз се остави за проучване от специална подкомисия под председателството на генерал Вейган. Тя предложи проект за излаз на България чрез международна железница и пристанище с демилитаризирана зона 3 на 1 км. В подкомисията и пленарното заседание Ал. Стамболийски енергично възрази, че това не може да задоволи България. Стана ясно обаче, че няма изгледи този проект да бъде изменен в интерес на България²⁶.

Гръцката делегация обнародва комюнике в духа на Вейгановия проект: приема действителен контрол от международна комисия върху железопътната линия от България до Дедеагач и самото пристанище. Исканият от България суверенитет означава ревизия на договора и не може да се приеме от Гърция. България отговори с комюнике, в което оспори, че Западна Тракия принадлежи на Гърция — по договора тя е отстъпена на великите сили. Тракия е завзета от Гърция по силата на Севърския договор, който е анулиран. Статутът на Тракия вече е както след Ньойския договор — кондоминиум на силите. България иска излаз, който да не зависи от Гърция²⁷.

Венизелос направи и друго предложение, което не се постави на разглеждане — територия за територия. Гърция да отстъпи Дедеагач и неговия бряг срещу земя на север, по долината на Арда. Земеделското правителство отговори, че не може и дума да става за размяна на територии²⁸.

Ал. Стамболийски смяташе, че не може да приеме полумерки за Тракия, защото не желае да убива идеала на българския народ²⁹.

Населението на Западна Тракия встана срещу оставането под гръцка власт. В България пристигаха нови партии бежанци. Българското правителство възложи на делегацията в Лозана да депозира ноти за завръщането на тракийските бежанци, станали вече 200 000, и против насилственото изселване на българското население от Западна Тракия. Такива ноти бяха подадени. По въпроса за бежанците беше отправена нота и до турската делегация на конференцията.

България беше изслушана и в юридическата комисия по малцинствения въпрос, където поиска към българите в Тракия да се приложи принципът на покровителство на малцинствата. Изрично се подчерта, че конвенцията с Гърция за размяна на малцинствата

не може да се приеме за Западна Тракия, понеже Гърция е само временен мандатар на великите сили. Тракийската делегация депозира пред конференцията петиция за завръщането на бежанците и пълното възстановяване на тяхната собственост³⁰.

По този въпрос не беше взето никакво решение или препоръка към Гърция и Турция.

Българската делегация взе участие и в обсъждането на въпроса за Проливите, което премина при остро стълкновение между Съглашението и Съветска Русия. Смесът на съглашенската позиция беше да се откъсне кемалистка Турция от Съветска Русия и се осигури превъзходството на Англия в региона на Проливите. Заседанията се превърнаха в дубой между Чичерин и Кързън. Съветската страна издигна програма за свободно корабоплаване и мирни морски съобщения по Босфора, Мраморно море и Дарданелите. Двата протока да бъдат затворени за военните и въоръжени параходи и летателни апарати на всички страни с изключение на Турция. Този проект се схвана от западните сили като превръщане на Черно море в «Руско езеро». Англия беше за пропускане през Проливите не само на търговските, но и на военните кораби и контрол над тях от международна комисия.

Ал. Стамболийски поиска демилитаризирането на Черно море, контрол над Проливите от международна комисия с участието на България и свободно преминаване на търговски кораби в мирно и военно време. Но Ал. Стамболийски се присъедини към проекта на съглашенските сили, макар че съветското предложение отговаряше на българските интереси. Това разграничаване от Съветска Русия беше реверанс към Англия, за да се спечели благоволенieto на съглашенските сили за българския излаз.

На 31 януари 1923 г. Кързън връчи на Турция ултиматум да подпише проекта на Англия, Франция и Италия за Проливите, но тя не го подписа. В началото на февруари английската и съветската делегация напуснаха конференцията³¹.

Поради застой в конференцията на 16 декември Ал. Стамболийски отпътува от Лозана, като остави нареждане на делегацията да не приема никакъв друг излаз освен териториален или през автономна област. През Чехословакия и Полша на 1 януари 1923 г. Ал. Стамболийски се завърна в България³².

Преди заминаването си Ал. Стамболийски даде интервю на в. «Тан» за несъгласието на България с предаването на Западна Тракия на Гърция и искането за автономна Тракия или широк коридор на България между Гърция и Турция. Ако това не стане, заяви Ал. Стамболийски, българският народ ще помисли, че умерената му политика е безрезултатна и силата е средството за зачитане на един народ³³.

На 24 януари 1923 г. българската делегация получи окончателния вариант на решението по въпроса за излаза: Гърция отстъпваше на България под наем за 99 г. територия на морския

бряг между Дедеагач и Макри 3 на 1 км, на която да си построи пристанище. Пристанището да бъде свободно. Железопътната линия, свързваща България с дадената ѝ под наем територия, ще минава през Гърция и ще принадлежи на чужди компании. Проектът беше отхвърлен от България като напълно неприемлив. Българската делегация протестира с писмо, адресирано до всички делегати, против предаването на Западна Тракия на Гърция³⁴.

В началото на февруари 1923 г. поради трудно преодолими разногласия между държавите по проектодоговора за мир с Турция Лозанската конференция се разпусна.

*

В Лозана продължиха връзките и контактите на българската и съветската делегация, главно с Чичерин и Кр. Раковски, но без да им се дава публичност. Обсъди се въпросът за разширение на задачите и улеснение на мисиите на Съветския червен кръст. Постигна се съгласие за установяване на търговски отношения между двете страни и изпращане на българска търговска делегация в Москва. Постави се на разглеждане и приемането на млади български офицери на обучение в Съветска Русия.

На Чичерин беше съобщено, че българската делегация няма да се противопостави на съветските интереси за Проливите и че никога България няма да воюва срещу съветската страна. Чичерин се интересува от вътрешното положение на България. Изразявайки несъгласие с изказванията на Ал. Стамболийски против комунистите, той препоръчва осторожност в политиката на правителството, защото Съгласението чака само повод да окупира България и я превърне във военна база³⁵.

Съветската делегация прояви загриженост за безопасността на Ал. Стамболийски. Чичерин го предупреди, че в Лозана са дошли македонски терористи с намерение да го убият. Българската делегация даде вечеря в чест на съветската, но не от името на Ал. Стамболийски³⁶.

*

Върху усилията на българската делегация в Лозана за получаване реален излаз на Егея тегнеше антиправителствената дейност на буржоазната опозиция. В навечерието на конференцията шефът на задграничната пропаганда на блока П. Стайнов изпрати до западни издания кореспонденции, в които представи България като страна на комунистическо-земеделския съюз, плуваща в съветски води³⁷.

След заминаването на делегацията буржоазните партии предприеха настъпление на широк фронт, въпреки че възвръщането на Западна Тракия и осигуряване излаз на Бяло море беше общонационален проблем. Ал. Стамболийски не умее да отстоява националните интереси, бил изолиран, не се харесал на Мусолини, не можел да спечели доверието на културния свят, външната

политика на България фалирала, тръбеше буржоазната преса. Според «Пряпорец» делегацията трябвало да настоява само за железопътната линия Караагач — Димотика — Софлу — Дедеагач³⁸.

Против външната политика на земеделското правителство и линията, следвана в Лозана, се проведе и акция в парламента. Повод за нея стана интерпелацията на БКП по програмата на БЗНС на конференцията, в която го обвини, че във външната политика върви по старите пътища, не ориентира страната към Съветска Русия, а я води към война.

Изложението на Р. Даскалов по въпросите, които българската делегация отстоява на конференцията, не задоволи опозицията — дясна и лява. Предложеният от земеделската парламентарна група дневен ред — също. Той съдържащо одобрение на политиката на мир и разбирателство и препоръка тя да продължи; България да стои далеч от всякакви споразумения, договори и съюзи, които не установяват трайни мирни отношения между балканските и по-далечни народи. България да следва строг неутралитет при военни разпри. Това беше декларация на правителството, че отхвърля Малката Антанта, че България няма да участва в антисъветска война, но не е готова да установи дипломатически отношения със Съветска Русия.

Буржоазната опозиция се възползва от трудностите на правителството в Лозана и предложи дневен ред за неговото бламиране: правителството с досегашната си дейност не е годно да защитава законните и справедливи искания на България пред външния свят.

БКП излезе с дневен ред, осъждащ политиката на военни авантюри, за Балканска съветска федеративна република.

Земеделската парламентарна група наложи своя дневен ред, бламът се избегна³⁹. Но печатната кампания и противодействието на опозицията в парламента допълнително отежни и без това не-леките задачи на делегацията в Лозана.

2. КЮСТЕНДИЛСКИТЕ СЪБИТИЯ (декември 1922 г.)

Засили се враждебността на ВМРО към земеделския режим. Органи на македонската емиграция поставиха въпроса за културно-просветни права на тази емиграция⁴⁰. ВМРО реши, че е време Ал. Стамболийски да бъде премахнат.

Информацията на Чичерин, че македонски терористи се готвят да го убият, се потвърди. При Ал. Стамболийски се яви полицейски инспектор и му предложи охрана — затворена кола, ескортирана от моторизирани полицаи, тъй като атентатори на ВМРО са дошли в Лозана да го ликвидират. Ал. Стамболийски се отказа писмено от предложената му охрана. Даже се среща с Н. Томалевски, за когото впоследствие се установи, че не е бил

непричастен към проекта за убийството на Ал. Стамболийски в Лозана. Според Н. Томалевски рано или късно земеделският вожд щял да бъде убит от ВМРО⁴¹.

В същото време автономистите неколkokратно предупредиха властта в Кюстендил и Р. Даскалов да не толерират федералистите. Смяташе се, че в лицето на Д. Кемалов, македонски деец и член на ПП, федералистите имат солидна поддръжка и закрила. Автономистите искаха по-конкретно федералистите да бъдат прогонени от Кюстендил, иначе сами ще се справят с тях⁴².

В началото на декември стана публична тайна, че предстои нападение на ВМРО върху Кюстендил. Непосредствен повод за това стана убийството на пунктовия началник на ВМРО в Кюстендил В. Алайков от федералистите. На 3 срещу 4 декември въоръжен отряд автономисти (около 2000), командван от П. Михайлов и Ив. Бърльо, нахлу от Македония през Руен в Кюстендил. При пълно бездействие на войсковата част и жандармерията (според някои сведения по предварително споразумение) отрядът овладя града и се разпрavi с противниците си федералисти. П. Михайлов държа пред гражданите на Кюстендил самоуверена и дръзка реч. Съобщи, че властта е предупреждавана да спре безчинствата на федералистката чета на Гр. Циклев, но не го сторила. Затова сами се разправят с циклевци. Не идват да свалят правителството или да освобождават арестуваните бивши министри. Ще напуснат града при следните условия: 1. В срок от 15 дни правителството да залови и предаде на ВМРО всички убийци на нейни дейци в Кюстендил и другаде. 2. Да не наказва офицерите и войниците от Кюстендилския гарнизон за влизането на отряда. 3. Да не позволява пребиваването в Кюстендил на македонец, който няма открит лист от ВМРО. 4. Ал. Стамболийски да направи опровержение на изявлението си в Белград.

Същите искания се съдържаха и в писмо ултиматум до Министерския съвет, и в изложението на пратеници на ВМРО до правителството⁴³. Едва 2 часа след завземането на Кюстендил избягалият оттам околийски началник телеграфира на Министерството на вътрешните работи за случилото се. Спешно се свикаха парламентарната група и Министерският съвет, за да се реши как да се спаси престижът на властта. Депутатите, с малки изключения, бяха единодушни, че трябва да се действа бързо и решително. Щабът на армията предложи да се издаде заповед до войската да действа. Министерският съвет видоизмени това предложение. Предвид заемаването на Кюстендил от «злосторници», се казва в решението, натоварва министъра на войната К. Томов да замине за града и да възстанови реда в този застрашен край, като му се дават неограничени права⁴⁴.

Формира се военен отряд от 350 пехотинци, един екскадрон кавалерия, охраната на мини «Перник» и група рудничари и на 5 декември той потегли за Кюстендил. Бяха мобилизирани и селяните от Радомирска и Дупнишка околия и поставени под

ръководството на министър П. Янев. Секретарят на Министерството на вътрешните работи Й. Вишовградски нареди да се изпратят в помощ на отряда за Кюстендил и по 100 души от околията в Търновски и Плевенски окръг и от Ломска околия⁴⁵.

К. Томов се срещна на гарата с П. Михайлов и изслуша неговия ултиматум: Правителството да не преследва автономистите и да им предаде определени федералисти. Да разпусне емигрантската земеделска група. Ал. Стамболийски публично, чрез «Земеделско знаме», да коригира изявленията си от Белград; да се назначи «честна», т. е. подчинена на ВМРО администрация в Кюстендилски окръг. Ако тези искания не бъдат изпълнени, походът на отряда ще продължи към София. Според някои източници П. Михайлов и К. Томов подписали спогодителен протокол⁴⁶.

Предводителят на автономистите спокойно се върна в града и съобщи, че министърът на войната е приел предложенията му. В нова реч пред кюстендилци той обвини правителството в предателство и издаде смъртни присъди на Ал. Стамболийски, Р. Даскалов и Н. Атанасов. Издигайки заплашително карабината си, П. Михайлов декларира, че правото е в силата, пушката ще реши свободата и на поробена Македония, и на България. След това отрядът на автономистите се изтегли в с. Житница, а К. Томов «победоносно» влезе в Кюстендил⁴⁷.

На 4 декември, след като ЦК на БКП научи за навлизането на автономистите в Кюстендил, изпрати Й. Панов да разузнае на място какво точно става. Й. Панов се свърза със секретаря на Министерството на вътрешните работи и заедно с него и Б. Бумбаров заминаха за Радомир, а оттам в с. Ръждавица. Стана ясно, че П. Михайлов няма да върви към София и Й. Панов се върна да докладва наученото на Т. Луканов⁴⁸.

Из страната плъзнаха слухове, че не само е окупиран Кюстендил, но и хиляди блокари и автономисти са завзели София, че Р. Даскалов е убит и др. При тази обстановка телеграмата на Й. Вишовградски вдигна на крак земеделците не само от посочените окръзи. В някои села на Северна България с камбанен звън се обяви тревога и обща мобилизация и се раздаде наличното оръжие. Земеделците от Плевенско, Ловешко, Севлиевско и Шуменско масово потеглиха към София. На 5 декември вечерта Р. Даскалов изпрати телеграма до окръжните управители и околийските началници, че властта няма нужда от нови подкрепления, понеже редът в Кюстендил е възстановен. Оказа се обаче, че е много трудно да се въздейства на разбунената земеделска маса. Само част от селяните бяха върнати в Плевен. Под лозунгите «Долу лигарите и блокарите!» 7 — 8 хиляди селяни потеглиха към София с убеждението, че тяхната власт е в опасност. На гара Мездра, Червен бряг, Плевен и други бяха извършени дребни експеси. На 5 срещу 6 декември в София селските групи, изпаднали в ярост, разгромиха клуба на Демокра-

тическата партия, редакцията и печатницата на в. «Пряпорец», клубовете на радикалите и широките социалисти. Имаше ограбени дребни магазини и павилиони, но не пострада нито един клуб на БКП⁴⁹.

Комитетът за селска диктатура предложи да се използва готовността на земеделската маса да се разправи с Военната лига, блока и ВМРО и да се обяви република, но Р. Даскалов се противопостави на този авантюристичен замисъл⁵⁰.

С помощта на войскови части оранжевогвардейците бяха прибрани в софийските казарми. На 6 декември Р. Даскалов и М. Петков се срещнаха с тях. Призоваха ги към спокойствие, убедили ги, че станалите инциденти могат сериозно да навредят на страната, когато Ал. Стамболийски съмъчи България да придобие това, което буржоазните правителства проиграха. Но земеделците останаха недоволни от начина, по който се реагира на акцията на ВМРО в Кюстендил.

След обяд група от Оранжевата гвардия манифестира пред югославската легация. На 6 декември вечерта доброволците се отправиха към селата си⁵¹.

В същото време някои местни ръководства на БКП отново поставиха въпроса за получаването на оръжие, за да се окаже отпор при евентуален опит за преврат. В Пловдив например Окръжният комитет на БКП поиска от градоначалника да бъдат снабдени с оръжие пловдивските работници. Въоръжаването не се осъществи поради несъгласието на командира на жандармерията. Независимо от това в Пловдив се организира работническо събрание и митинг с манифестация срещу провокацията на автономистите. Тези акции се охраняваха от военни групи на партията — със съгласието на местните земеделски ръководители. В някои врачански села комунисти и земеделци направиха колективни постъпки за въоръжаването си⁵².

*

Като се завърна в София (6 декември 1922 г.) капитулираният пред автономистите К. Томов се представи едва ли не за герой — справил се безкръвно с окупаторите на Кюстендил, не допуснал гражданска война. Отрядът на ВМРО бил многоброен, обясни той пред Министерския съвет, и това бил единственият благоразумен начин да се излезе от положението. Същите обяснения К. Томов даде и пред парламентарната група, изслушан при грубо мълчание.

Нито правителството, нито парламентарната група одобри поведението на К. Томов. Депутатът Ан. Грозков заяви, че е постъпил като подлец, а не като земеделски министър. «Петорката» на М. Турлаков, подкрепена от Ал. Оббов, ловко отклони вниманието от ВМРО и К. Томов и го прехвърли върху Р. Даскалов, върху когото стовари вината за свикването на земеделците в София и разгрома на буржоазните клубове. Десните се надяваха,

че най-после ще стане възможно да изтласкат Р. Даскалов от управлението. Самият той беше готов да подаде оставка, но кабинетният въпрос беше оставен за разглеждане след връщането на Ал. Стамболийски от Лозана⁵³.

На 4 декември следобед Р. Даскалов направи декларация пред парламента. Започна със самокритика, че след Неврокопските събития правителството не е извършило необходимото да накаже и вразуми Македонската организация и блока. Окупацията на Кюстендил той представи като общо дело на буржоазията и ВМРО, които се готвят да настъпят към София, да катурнат правителството и установят властта на шепа капиталисти. Р. Даскалов увери парламента, че срещу автономистите ще се действа безпощадно — изпратена е войскава част.

След изложението на Р. Даскалов заседанието се закри. Народното събрание възобнови работата си на 8 декември. БКП направи декларация, че акцията в Кюстендил служи на делото на блока. Но БКП осъди разгрома на клуба на Демократическата партия и другите прояви на земеделците от този род и правителството, което е бездействувало. Както при Търновските събития, земеделската власт и силите на реакцията неправилно се поставяха на една дъска — те заедно подготвяли авантюри и гражданска война⁵⁴.

Парламентарните групи на блоковите партии и Социалдемократическата партия направиха запитване до министъра на вътрешните работи, в което го обвиняваха, че с декларацията си от 4 декември и последвалите я разпореждания създал смут и безредия в страната. В изказванията си буржоазните и широко-социалистическите депутати се възмущаваха от «кърджалийските подвизи» на земеделците, но не и от акцията на автономистите срещу държавната власт. Парламентът не осъди провокацията на ВМРО. Земеделската парламентарна група и Р. Даскалов не съумяха да се противопоставят на отклонението от главния въпрос и насочването на обсъждането към поведението на земеделските групи в София. Апелите към блока да не дразни народа и да не използва македонските българи в борбата си за властта не измениха нищо⁵⁵.

На 6 декември в Кюстендилски окръг се въведе военно положение, което се оформи със закон, гласуван от Народното събрание на 15 декември. Военното положение щеше да продължи, докато Министерският съвет реши, че е възможно вдигането му. На федералистите бяха дадени открити листове за свободно движение в окръга и съдействие на властта⁵⁶. Бяха уволнени окръжният управител и няколко офицери, един подполковник се предаде на военен следовател и с това се изчерпаха санкциите срещу виновниците за провала в Кюстендил⁵⁷. Реши се да се увеличи броят на полиците в София — на 800—1000 души, да се установят и части от Оранжевата гвардия.

Правителството подаде нота до Югославия за участието на

четници, дошли от нейна територия за Кюстендилската акция на автономистите. БТА разпространи съобщение, че въоръжени на югославска територия чети са преминали в България и са окупирали Кюстендил. Р. Даскалов сметна, че завземането на Кюстендил от ВМРО може да се използва от Ал. Стамболийски в Лозана като претекст за запазването на редовната армия и против националното разпокъсване на българския народ⁵⁸.

Ефектът се оказа обратен на очакванията. В Лозана се получиха трудности с югославската делегация и вероятната нейна подкрепа. Гръцката делегация стана по-настъпателна срещу справедливите искания на България. Ал. Стамболийски беше недоволен от нотата до Югославия, от капитулацията пред ВМРО, изобщо от целия подход на правителството към завземането на Кюстендил. Той отправи няколко остри телеграми до Р. Даскалов и кабинета — навредило се е на националната кауза; България не може да иска земи, щом не е господарка на тези, които притежава. Ал. Стамболийски смяташе за погрешно разпускането на дошлите в София земеделци, настояваше да се поддържа «постоянна въоръжена оранжева сила», за да се стабилизира властта⁵⁹.

Земеделският печат характеризира акцията в Кюстендил като противонароден атентат и опит на ВМРО да подчини политиката на страната на собствените си разбирания. «Земеделско знаме» не пестеше заклинанията и заплахите срещу ВМРО и блока. В уводна редакционна статия се отправи «последно предупреждение» на народа към всички, които желаят преврати и предателства. Едно ново посегателство към мира и реда в страната, откъдето и да идва, се казваше там, ще докара «нечувана сеч и палещ». Ако ВМРО изпълни своите присъди и планове, Земеделският съюз ще действа по правилото «мяра според мяра». Ст. Калъчев също се закани, че ако бъде убит Ал. Стамболийски, земеделците ще се справят с огън и меч с всички конспиратори и техните вдъхновители и ще се стигне до гражданска война.

ПП осъди нападенията, извършени от «безделници», попаднали сред земеделците, дошли в помощ на правителството. Те ще бъдат издирени от дружбите и дадени под съд. В бъдеще за подобни прояви ще бъдат разстрелвани на място от определени за целта земеделци.

Десните около «петорката» излязоха със собствена оценка за събитията в Кюстендил. В изявления пред чешкия в. «Лидове новини» М. Турлаков оневини не само Конституционния блок, но и ВМРО. Г. Марков се изказа пред «Пряпорец» умерено, без упреци към блоковите партии. По същество те прехвърлиха отговорността за събитията върху съюза и правителството⁶⁰.

Гръмките и необмислени закани срещу ВМРО и останалите реакционни сили свидетелстваха за известно объркване и изнервяне на ръководните земеделски среди, което неминуемо щеше да доведе до грешки. И те не закъсняха. През декември 1922 г. ПП забрани съществуването на Македонски, Тракийски и Добруджанс

ки земеделски дружби и техните печатни издания. Бежанците можеха да членуват в дружбите на селищата, в които живеят⁶¹. Това решение беше правилно, но проведено непосредствено след ултиматума на П. Михайлов, се прие като наложено от ВМРО.

Конституционният блок не беше чужд на завземането на Кюстендил от автономистите. През ноември се проведе тайни срещи на представители на буржоазната опозиция и десни дейци на ВМРО. Няколко дни преди 4 декември блокари говориха за «преврат в Кюстендил». През нощта на 4 декември опозиционерите в Орхане (Ботевград) се събраха на групи с надежда, че властта ще падне. Арестуваните бивши министри очакваха да бъдат освободени. На 7 декември група въоръжени блокари нападнаха полицейския участък в Своге, обявиха своя власт и започнаха да преследват земеделците⁶².

Но по-същественото беше, че нападението на Кюстендил се оказа лихвоносно за буржоазната опозиция — тя се възползва максимално от него за засилване атаките си срещу правителството. Блоковата пропаганда заработи на пълни обороти за оклеветяване на Р. Даскалов и Оранжевата гвардия и прославата на К. Томов за проявеното от него «хладнокръвие и чувство за отговорност», за дискредитирането на земеделската власт. «Пряпорец» и «Демократия» се посветиха изцяло на «вандалщините» на земеделците в София⁶³.

Централният блоков комитет отрече, че блокът е замесен в окупацията на Кюстендил. Събитията в Кюстендил и София били плод на лекомислието и слабото чувство за отговорност на правителството, което опетнило името на България.

Проведе се много събрания на демократи, народняци, радикали и широки социалисти срещу нападението върху клубовете и печатниците на демократите. Всички завършваха с резолюции за събаряне на земеделската власт. На 24 декември в София се проведе и блоково събрание. На него акцията на автономистите по същество се оправда. Критиката срещу правителството беше не само за тероризма на Оранжевата гвардия, но главно за неговото «комунизирание» и отказ от коалиция с буржоазията⁶⁴.

БКП оцени Кюстендилските събития като кредит на превратаджийските планове на реакцията. Партията сочеше моралното поражение на земеделското правителство, но критикуваше главно блока, че дава политическа подкрепа на авантюрите на ВМРО⁶⁵.

Вътрешната македонска организация представи акцията си в Кюстендил като несвързана с политическите и междупартийните борби, защото нейното дело вече е тръгнало по собствен път. Завземането на Кюстендил било морално, тъй като правителството го предизвикало със своето вмешателство в македонските работи, опитвало се да прикачи организацията към счупената българска колесница⁶⁶.

Г. Александров порица К. Томов, че не е изпълнил обещанията си пред П. Михайлов. Допуснал министри да обиждат

ВМРО, да се обяви военно положение в Кюстендилски окръг, да се уволнят и дават под съд офицери, които като добри българи избягнали проливането на кръв. Т. Александров искаше в срок от един месец правителството да извърши следното: Да излови и осъди всички разбойници (федералистите); да вдигне военното положение в Кюстендил и изтегли излишните военни части от Петрички и Кюстендилски окръг, да възстанови на съответните длъжности всички пострадали офицери и други служители от Кюстендил; да престане да противопоставя на ВМРО федералистите. За изпълнението на тия искания ще държи лично отговорен К. Томов и колегите му от правителството⁶⁷.

Дързостта на ВМРО прогресивно нарастваше — и не можеше да бъде иначе, щом правителството само се заканваше, а реакционните сили я адмирираха и подпомагаха. На 15 декември 1922 г. срещу Р. Даскалов бе извършен атентат — пред Народното събрание в колата му беше хвърлена бомба. Покушението беше дело на ВМРО, макар че някои се опитваха да го представят като автоатентат на Р. Даскалов, който искал да издигне престижа си и да предотврати уволнението си⁶⁸.

Кюстендилските събития не се отминаха, разбира се, и от чуждите дипломати. Френската легация отрази в докладите си информативно окупацията на Кюстендил, но се отнесе с неприязън към контрамерките на правителството. Изказаха се подозрения, че едва ли не правителството е инсценирало случая, за да покаже че при настояване да се изпълнят договорните задължения народът ще се вдигне против непоносимите тежести. Пико язвително се изказа пред П. Янев срещу земеделските «банди», извикани в София⁶⁹.

В докладите на английската легация ударението също се постави върху използването на Оранжевата гвардия и нейното поведение. Югославската легация в София подаде вербална нота срещу селската манифестация и лозунгите «Долу Сърбия!»⁷⁰. Правителството трябваше да дава обяснения за Оранжевата гвардия и пред Ликвидационния орган⁷¹.

*

Кюстендилската провокация на ВМРО беше реванш за поражението на реакцията в референдума и изявленията на Ал. Стамболийски в Белград. Тя представляваше втори сериозен удар върху държавния суверенитет на страната и атестира зле България пред Лозанската конференция. Показа, че земеделската власт не е в състояние да окаже реален отпор на една въоръжена акция на реакцията. В земеделските среди се създаде погрешното убеждение, че ВМРО е главната опасност за режима. Без да се предприемат резултатни мерки за нейното обуздаване, се отслаби бдителността към Народния сговор, Военния съюз и Конституционния блок. Кюстендилската акция дискредитира десните и специално К. Томов.

3. ОКРЪЖНИТЕ ИЗБОРИ

(на 14 януари 1923 г.)

В нажежената обстановка след референдума и Кюстендилските събития на 14 януари 1923 г. се проведоха избори за окръжни съветници. Тези избори, макар и за местни органи на властта, имаха важно значение. Те бяха първите избори през самостоятелното управление на БЗНС, които се проведоха в цялата страна, в селата и градовете и ставаха мерило за политическите настроения и за съотношението на политическите сили. По закона за съденето на виновниците за националната катастрофа народните съдии се излъчваха измежду членовете на окръжните съвети. Следователно приложението на закона зависеше и от окръжните съветници. Освен това предстоеше приемането на нов закон за окръжните съвети, според който техните права в стопанската област чувствително се увеличаваха. Изборите трябваше да изиграят ролята на референдум за законопроекта за окръжните съвети. Поради всичко това политическото напрежение беше много по-високо, отколкото се полагаше за окръжни избори.

Главният фронт на предизборната борба беше между Земеделския съюз и Конституционния блок. БЗНС очакваше обществена преценка за собственото си влияние и престиж след бурната есен на 1922 г. Разчиташе, завладявайки окръжните съвети, да ги превърне в истински орган на местното самоуправление, в местни стопански парламенти, под чието ръководство да се осъществи икономически и културен подем в отделните окръзи⁷².

Изборната кампания БЗНС откри с Окръжно № 7 на ПП от 24 ноември за насрочване на околийски събрания и организиране на изборната дейност. Последваха и други документи на ПП, които акцентираха върху политическото значение на окръжните избори и самостоятелното участие на съюза, без каквито и да е коалиции или отцепнически листи, с оранжева бюлетина⁷³.

Земеделският съюз обнародва изборна програма, която предвиждаше евтин и поносим живот, благоустройство на крайните квартали, подпомагане строежа на собствени жилища, субсидиране на местната промишленост, кредити за занаятчиите и дребните търговци, стабилизиране на кооперативното дело, борба срещу банкери, чифликчии и лихвари, откриване на народни аптеки, болници и лечебници, задължително прогимназно образование и др.⁷⁴.

Тази програма всъщност съдържаеше точки от общата съюзна програма. Тя беше насочена към стабилизиране на дребните производители и ограничаване на едрия капитал, разширяване на образованието и демократизиране на здравеопазването. Прави впечатление, че в нея нямаше искания, отнасящи се пряко до работническата класа (точките за благоустройството на крайните квартали, здравеопазването и образованието бяха в интерес и

на работниците), но липсваха и антиработнически, и антикомунистически положения.

От края на декември, след като Народното събрание преустанови заседанията си, започна активната фаза на предизборната борба. Земеделските министри, депутати, организатори провеждаха изборни събрания по цялата страна. Р. Даскалов се посвети с цялата си енергия и ораторски дар на изборна агитация и стана най-популярният земеделски оратор. Разясняваше се не само изборната програма, но и реформите на БЗНС, неплащането на репарациите, усилията по външнополитическите въпроси. Агитацията на съюза имаше ясно изразена антиблокова насоченост. При избора на кандидати за окръжни съветници от тях се искаше клетва, че ако бъдат посочени за народни съдии, ще искат строги присъди за погромаджийните блокари. На редица места в изборните акции участва и Оранжевата гвардия.

На земеделските събрания се чуваха и лозунгите: Да прогоним широките от окръжните съвети! Последен ритник на българските болшевики! Блокът ще ни донесе погроми, а демагогията на комунистите — глад и междуособици! С комунистите някъде се водеха и идеологически спорове. Р. Даскалов и др. лансираха тезата, че БКП е поставена между чука и наковалнята и ще не ще ще поддържа земеделската власт. Ст. Калъчев призова работниците, чиновниците, занаятчиите и дребните търговци заедно със земеделците да задушат погромаджийните и спекулантите⁷⁶.

Конституционният блок също отдаде голямо политическо значение на окръжните избори. С Окръжно № 4 Централният блок комитет апелира за сплотеност в редиците на блока в името на изборния успех. Където блокът не е оформен, околийските комитети на трите партии да се споразумеят за общи листи (бели бюлетини с надпис «Конституционен блок»). Основен предизборен лозунг на блока беше «На борба с властващата дружбащина, за спасение на страната!»⁷⁶.

Предизборната платформа на Конституционния блок освен конкретни искания включваше и точки като «запазване на окръжните съвети като народни, а не класови или съветски управителни тела», «против демагогията, невежеството и класовото насилие», насочени срещу БЗНС и БКП⁷⁷.

Конституционният блок и особено демократите сериозно се опасяваха да не би както в референдума «сиамските близнаци» — т. е. земеделците и комунистите — да участвуват в изборите с обща листа. Изтъкваха като благоприятно обстоятелството, че двете партии ще действат самостоятелно и не ще си сътрудничат в изборите⁷⁸.

На редица места блокът не се получи. Дори в София, въпреки че формално беше изграден и се проведе блоково предизборно събрание, отношенията между трите партии не всякога бяха съюзнически. По-активна беше Демократическата партия, но в редица нейни организации имаше антиблокови настроения, поя-

виха се демократи отцепници. В изборната си борба демократите експлоатираха преди всичко Търновските събития, опожаряването на клуба и печатницата в София по време на окупацията на Кюстендил, нерешения репарационен проблем, обвиняваха «дружбашко-комунистическия режим» в неспособност да използва военното поражение на Гърция за българските национални aspirations⁷⁹.

В Плевен, Оряхово и в много села не мина без стълкновения между земеделци и блокари. Немалко от блоковите агитатори не бяха допуснати в селата⁸⁰.

Войнствуващ противник на Земеделския съюз в окръжните избори се оказаха широките социалисти⁸¹.

В лагера на дясната опозиция бяха и драгиевистите. Те участваха в изборите със самостоятелни листи и агитацията им против Земеделския съюз и неговата власт беше не по-малко враждебна, отколкото на буржоазната реакция. Драгиевистите агитираха и против комунистите⁸².

БКП изравни Земеделския съюз и «котериите на буржоазията», приемайки, че те имат обща политика против работническата класа и всички трудещи се. В обвиненията си срещу земеделското правителство комунистите акцентираха върху това, че то толерира врангелистите и спъва дейността на съветския Червен кръст. Земеделци и комунисти взаимно пречеаха на събранията си. Изобщо от сътрудничеството на двете партии от времето на референдума остана малко. Само в отделни околии, където земеделците нямаша шанс за успех, подкрепиха с гласовете си комунистите⁸³.

БЗНС излезе от окръжните избори с посредствен резултат. Събра 450 000 гласа срещу 517 000 на опозицията (205 000 на блока, 250 000 на БКП, 39 000 на широките социалисти и др.)⁸⁴. В сравнение с парламентарните избори през 1920 г. БЗНС увеличи гласовете си със 100 000, БКП — с 60 000 при нарастване броя на избирателите с около 100 000. Увеличението на земеделските гласове беше относително — те пак бяха под 50 %.

Въпреки това ръководството на БЗНС прие резултата като «надминаващ всички очаквания». Съюзът се ласкаеше особено от получените в София 5400 оранжеви бюлетини. Чрез «Земеделско знаме» на работниците, занаятчиите и служителите от градовете бяха обещани повече грижи за подобряване тяхното тежко положение и за освобождаването им от «потосмукачите». Относителния си изборен успех БЗНС обясни неправилно, нереалистични бяха и прогнозите му за бъдещето на земеделската власт. Според Ал. Стамболийски успехът на съюза се дължал на обстоятелството, че «вдясно стоят гробари и гробища», а вляво хора, които «освен разрушението нищо друго не признават». Преди 3 години мислел, че ще управляват 20 г., сега му се струвало, че този срок ще бъде по-дълъг, на Земеделския съюз ще му омръзне да управлява. До момента само се е разчиствал пътят на истинското управление.

Ал. Стамболийски изрази надежда, че вече и интелигенцията ще извърши завој към Земеделския съюз⁸⁵.

Приповдигнато възторжени отзиви за окръжните избори дадоха и Р. Даскалов, и Ст. Калъчев⁸⁶.

Интересни бяха оценките и изводите на Ц. Бакалов за успеха на БКП в изборите. Той разбираше, че нарастването броя на гласовете за комунистите не е плод на демагогия или случайност, а на тяхното реално влияние. Препоръките за брутални мерки срещу БКП, заяви той, са късогледи и не могат да се възприемат от БЗНС, защото в очите на буржоазните партии и земеделците са хора на безредието и беззаконието. БЗНС и БКП са единствените здрави политически сили в страната. В бъдещите парламентарни избори срещу техните 700 000 фанатизирани избиратели не ще може да се противопостави никакъв буржоазен блок, старите партии не ще си възвърнат властта⁸⁷.

Реалистичният подход на Ц. Бакалов, Ст. Калъчев и др. земеделски дейци към БКП не получи по-нататъшно логично развитие за сътрудничество между двете партии. Съюзният орган категорично отрече, че в окръжните избори е имало или е могло да има съюз между земеделци и комунисти или че този съюз е възможен в бъдеще, защото те стояли в два противоположни лагера⁸⁸.

Конституционният блок обяви правителството за бито в изборите. То не можело да се наложи над противниците си, следователно трябва да промени политиката си, ако иска да успокои обществото. Изявленията на Ц. Бакалов се възприеха като признак, че Земеделският съюз възнамерява да задържи властта с помощта на комунистите, за което ще им прави сериозни концесии.

Блокът се опита, както и в други случаи, да оправдае недостатъчния брой на гласовете си с тяхното високо качество. Правителството, писа блоковият печат, получило най-много гласове в изостаналите краища, в Шуменски и Русенски окръг. Съзнателните и издигнати граждани навсякъде подкрепиха блока. Неговият успех в София бил равен на половин победа в цяла България⁸⁹.

*

След поражението на Конституционния блок в Търново и в референдума преднина в лагера на реакцията взеха Военният съюз и ВМРО. Най-голямата акция на опозицията и сериозен удар върху земеделската власт беше окупацията на Кюстендил от ВМРО. Неефикасният отпор срещу тази и други провокации, посредственият резултат за БЗНС в окръжните избори, разстройството на кабинета бяха белези на дестабилизация на режима, която се подсили от неуспеха в Лозана,

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 120 — 121; Победа, 162, 18 авг.; 189, 20 септ.; 203, 7 окт. 1922; Земеделско знаме, 9, 28 септ. 1922.
- ² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1635, л. 139, 140, 142, 144, 148, 151.
- ³ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 334, л. 1.
- ⁴ Чехословашки извори. . . , т. I, с. 151.
- ⁵ Земеделско знаме, 12, 5 окт. 1922.
- ⁶ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. е. 878, л. 2 — 4; ф. 255, оп. 1, а. е. 100, л. 1 — 4; Димитров, И., Френската дипломация. . . , с. 430.
- ⁷ Божинев, В., България на конференцията. . . , с. 326; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2295, л. 49, а. е. 2730, л. 50.
- ⁸ ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 100, л. 2 — 3; ф. 369, оп. 1, а. е. 878, л. 2 — 3.
- ⁹ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4218, л. 19.
- ¹⁰ Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 348.
- ¹¹ Победа, 240, 22 ноем.; 242, 24 ноем. 1922; Земеделско знаме, 30, 22 ноем. 1922.
- ¹² ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2655, л. 3, 7, 10, 13, 15, 16. През октомври 1922 г., на връщане от Женева, Ал. Стамболийски пожела да се отбие в Белград, но му беше отказано с мотива, че правителството е в оставка. (Палешутски, К., Цит. съч., с. 88.)
- ¹³ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2410, л. 56 — 57; а. е. 2675, л. 23 — 25; Куманов, М., Ал. Стамболийски и българо-югославските отношения. . . , с. 193 — 195.
- ¹⁴ Раднички дневник, 10 ноем. 1922. Цит. по Палешутски, К., с. 91.
- ¹⁵ Земеделско знаме, 29, 18 ноем. 1922; Победа, 234, 15 ноем. 1922.
- ¹⁶ Македония, 262, 15 ноем.; 264, 22 ноем. 1922; Илинден, 46, 19 ноем. 1922; Палешутски, цит. съч., с. 91. ВМРО устройва няколко несполучливи засади на Ал. Стамболийски (ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 3 л. 68).
- ¹⁷ Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 133.
- ¹⁸ Чехословашки извори. . . , т. I, с. 156.
- ¹⁹ Куманов, М., Ал. Стамболийски и българо-югославските отношения. . . , с. 196. За посещението на Ал. Стамболийски в Белград вж. също Петров, М., Стефанов, Ст., Александър Стамболийски и българо-югославското сближение (окт. 1919 — юни 1923 г.), Военноисторически сборник, 1981, № 5, с. 14 — 16; Шарланов, Д., цит. съч., с. 13.
- ²⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 6; а. е. 2410, л. 60.
- ²¹ Земеделско знаме, 31, 24 ноем. 1922; Победа, 252, 7 дек. 1922.
- ²² История на дипломатията, т. II, с. 202.
- ²³ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2295, л. 87 — 88.
- ²⁴ Пак там, а. е. 1396, л. 143; Ревякина, Л., цит. съч., с. 123 — 124.
- ²⁵ История на дипломатията, т. III, с. 202; Муравиев, К., Събития и хора л. 19.
- ²⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2295, л. 73; Божинев, В., България на конференциите. . . , с. 327.
- ²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2307, л. 110; а. е. 1396, л. 74 — 75.
- ²⁸ Пак там, а. е. 1396, л. 95, 106; Божинев, В., България на конференциите. . . , с. 327.
- ²⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 81, 90.
- ³⁰ Пак там, л. 102; а. е. 2307, л. 137; а. е. 1673, л. 40 — 41.
- ³¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 92, 155; История на дипломатията, т. III, с. 204 — 209.
- ³² Победа, 272, 2 ян. 1922.
- ³³ Земеделско знаме, 44, 29 дек. 1922.
- ³⁴ Божинев, В., България на конференциите. . . , с. 332.
- ³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 107, 143; а. е. 2675, л. 74; Муравиев, К., Договорът. . . , л. 258 — 259.
- ³⁶ Муравиев, К., Договорът. . . , л. 257, 259.
- ³⁷ Победа, 284, 18 ян. 1922.
- ³⁸ Пряпорец, 265, 25 ноем.; 266, 28 ноем.; 267, 29 ноем. 1922.

- ⁸⁹ Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 307, 342 — 348, 360. За участието на България в Лозанската конференция вж. също Шарланов, Д., цит. съч., с. 14 — 15.
- ⁴⁰ Илинден, 47, 25 юли 1922.
- ⁴¹ Муравиев, К., Договорът. . ., л. 260 — 261.
- ⁴² Радолов, Ал., цит. съч., с. 109.
- ⁴³ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 128; НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, л. 345 — 346; Илинден, 1, 7 ян. 1922; Михайлов, Ив., цит. сп., с. 203 — 204; Палешутски, К., цит. съч., с. 101 — 102. П. Михайлов беше бивш симпатизант на БЗНС, учител в Радомирско, после служител в мини «Перник».
- ⁴⁴ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4731, л. 2.
- ⁴⁵ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 140; АМВР, с. д. 105654, т. II, л. 22; т. VI, л. 45.
- ⁴⁶ АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 75; Оббов, Ал., Из моите спомени, т. II, л. 103 — 104.
- ⁴⁷ Оббов, Ал., Из моите спомени, т. II, л. 110 — 111; Атанасов, Н., цит. сп., л. 115 — 117; НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, л. 346.
- ⁴⁸ Панов, Й., цит. съч., с. 42 — 43.
- ⁴⁹ НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, л. 347.
- ⁵⁰ Стефанов, Ст., Спомени, т. II, с. 174 — 177.
- ⁵¹ АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 61; Победа, 251, 6 дек.; 252, 7 дек. 1922.
- ⁵² История на Пловдивската организация на БКП, с. 169, 172; Цанов, С., Единни в борбата, С., 1982, с. 104.
- ⁵³ Стоянов, Хр., цит. сп., л. 186; Атанасов, Н., цит. сп., л. 118; Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 58 — 59; Оббов, Ал., Из моите спомени, т. II, л. 99; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 154.
- ⁵⁴ Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 413; Работнически вестник, 144, 9 дек. 1922.
- ⁵⁵ Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 1, с. 414 — 420.
- ⁵⁶ Държавен вестник, 212, 20 дек. 1922; ЦДИА, ф. 252, оп. 2, а. е. 96, л. 1.
- ⁵⁷ ЦДИА, ф. 252, оп. 2, а. е. 96, л. 1 — 3; НАБАН, Сб. IV, а. е. 134, л. 35; Земледелско знаме, 39, 27 дек. 1922.
- ⁵⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1396, л. 138, 140, 147.
- ⁵⁹ Пак там, л. 135, 136, 139, 142, 151 — 153; Божинов, В., България на конференциите. . ., с. 328.
- ⁶⁰ Земледелско знаме, 36, 9 дек.; 37, 13 дек. 1922; Слово, 220, 5 ян. 1923; Пряпорец, 272, 5 дек. 1922.
- ⁶¹ Победа, 36, 9 дек. 1922.
- ⁶² Даскалов, Р., Борба за земя, с. 60 — 61; Земледелско знаме, 37, 13 дек. 1922; Победа, 253, 8 дек. 1922.
- ⁶³ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 82, л. 47; ф. 252, оп. 2, а. е. 95, л. 1; НАБАН, Сб. IV, а. е. 155, л. 347; Пряпорец, 273, 8 дек., 274, 9 дек.; 276, 12 дек. 1922; Демократия, № 3, 10 дек. 1922, с. 64 — 68.
- ⁶⁴ ЦДИА, ф. 252, оп. 2, а. е. 991, л. 1 — 4; а. е. 993, л. 1; ф. 300, оп. 1, а. е. 129, л. 54; Пряпорец, 281, 18 дек.; 287, 25 дек. 1922.
- ⁶⁵ Работнически вестник, 149, 15 дек. 1922.
- ⁶⁶ Илинден, 48, 8 дек., 49, 9 дек. 1922.
- ⁶⁷ Македония, 343, 20 дек. 1922; Михайлов, Ив., цит. сп., с. 203 — 204.
- ⁶⁸ Михайлов, Ив., цит. сп., с. 217; PRO, FO, 371/8568.
- ⁶⁹ Димитров, И., Френската дипломация. . ., с. 420.
- ⁷⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2490, л. 92; PRO, FO, 371/8568.
- ⁷¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2296, л. 40.
- ⁷² Земледелско знаме, 38, 15 дек.; 44, 29 дек. 1922.
- ⁷³ Пак там, 32, 26 ноем. 1922; 45, 2 ян. 1923.
- ⁷⁴ Победа, 273, 12 ян. 1923.
- ⁷⁵ Земледелско знаме, 38, 15 дек., 43, 27 дек. 1922; 48, 10 ян. 1923; Победа, 278, 11 ян., 279, 12 ян.; 280, 13 ян.; 281, 14, ян. 1923; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 101, л. 3.
- ⁷⁶ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 141, л. 1.
- ⁷⁷ Пряпорец, 5, 6 ян. 1923.

- ⁷⁸ Пряпорец, 3, 4 ян. 1923; Демократия, № 3, 10 дек. 1922, с. 69.
- ⁷⁹ Пряпорец, 285, 22 дек. 1922, 5, 6 ян.; 6, 9 ян. 1923; Демократия, № 5, 10 ян. 1923, с. 99 — 100; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 5, л. 18; а. е. 15а, л. 18; а. е. 74, л. 11; а. е. 85, л. 77 — 78; а. е. 101, л. 3; ф. 252, оп. 1, а. е. 991, л. 40 — 41.
- ⁸⁰ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 101, л. 3, Победа, 279, 18 ян., 281, 14 ян. 1923;
- ⁸¹ Победа, 279, 12 ян. 1923.
- ⁸² Пряпорец, 13, 17 ян. 1923.
- ⁸³ Работнически вестник, 166, 5 ян., 167, 9 ян. 1923.
- ⁸⁴ Земледелско знаме, 53, 24 ян. 1923.
- ⁸⁵ Пак там; Победа, 286, 21 ян. 1923.
- ⁸⁶ Земледелско знаме, 51, 15 ян. 1923.
- ⁸⁷ Победа, 287, 23 ян. 1923.
- ⁸⁸ Земледелско знаме, 52, 19 ян. 1923.
- ⁸⁹ Демократия, № 6, 25 ян. 1923; Слово, 232, 22 ян. 1923.

ГЛАВА ДЕСЕТА
ПРОЧИСТВАНЕ
НА ПРАВИТЕЛСТВОТО
ОТ ДЕСНИТЕ ОКОЛО М. ТУРЛАКОВ

1. ИЗОСТРЯНЕ НА КАБИНЕТНАТА КРИЗА
(края на 1922 — началото на 1923 г.)

След Търновските и особено след Кюстендилските събития конфликтът между «петорката» и привържениците на Ал. Стамболийски се изостри до такава степен, че Министерският съвет фактически беше парализиран. Канитуланството на К. Томов го направи непоносим в правителството и парламентарната група. Привържениците на М. Турлаков пък създадоха невъзможна обстановка около Р. Даскалов. За всички беше ясно, че предстои решително сблъскване, което ще реши кой кого и бъдещото развитие на съюза и неговата власт.

След завръщането си от Лозана Ал. Стамболийски направи новогодишни изявления с програмен характер. Той начерта линия на «притискане» на банкерите, богатшите и спекулантите и техните политически котерии. Напомни на царя да царува, без да мисли да управлява. Във второ изявление Ал. Стамболийски направи съществени уточнения по методите на управлението. За да се наложи над буржоазията и осигури вътрешен мир и ред, необходимо е земеделската власт да се стабилизира и стане по-авторитетна. Но това, подчерта той, да стане «без посторонна помощ»¹.

Изявленията на Ал. Стамболийски се възприеха като намерение да се скъса с нетрадиционните методи на управление и на борба с буржоазната опозиция — да се изоставят масовите акции, Оранжевата гвардия, да се премахне комитетът за селска диктатура. Ал. Стамболийски поначало се отнасяше сдържано към стременията на левите среди в съюза властта да се опира на извъндържавни институти. След Търновските и Кюстендилските събития и разнобоя, който породиха, резервите му по този въпрос се увеличиха. Още повече, че в Лозана му бе обърнато внимание върху начина, по който земеделската маса се разправя с опозицията².

Изявленията на Ал. Стамболийски не задоволиха опозицията, още по-малко — Междусъюзническата комисия. Тя отдавна настояваше за излизането на Р. Даскалов от правителството — най-левия между министрите, силна и независима личност, привърженик на «революционните методи» и поради това неудобен за нея. Ал. Стамболийски на два пъти обеща, че ще го направи,

както се надяваше, че ще улесни по този начин възстановяването на прекъснатите с нея връзки³.

Засили се натискът и на Пико Р. Даскалов да напусне кабинета. Ал. Стамболийски оправда колебанията си с това, че присъствието на Р. Даскалов в правителството му осигурява подкрепата на левонастроените земеделски депутати, «най-активният и най-малко сигурният елемент на мнозинството»⁴.

За Ал. Стамболийски беше много трудно да се реши на раздяла с легендарния Р. Даскалов — неговото влияние и обаяние сред земеделската маса беше много силно. Ако се настроеше враждебно и минеше в опозиция, щеше да създаде небезопасно положение за съюза и неговата власт. Ал. Стамболийски избра един междинен вариант. След завръщането си от Лозана той се срещна и разговаря съвсем накратко с Р. Даскалов. Разговорът не е документиран, но след него Р. Даскалов не се яви повече нито в Министерството на вътрешните работи, нито в Министерския съвет. Министерството на вътрешните работи пое Ал. Стамболийски, а Р. Даскалов тръгна из страната да провежда предизборни събрания. На 15 януари Ал. Стамболийски докладва пред Министерския съвет за участието си в Лозанската конференция. За следващия ден се насрочи заседание за обсъждане положението в съюза и правителството, но то не се състоя, понеже Ал. Стамболийски замина за с. Славовица⁵.

Официално беше съобщено, че Р. Даскалов е подал оставка, но въпреки настояването му, тя не е приета и той е просто в отпуск. Р. Даскалов направи изявления пред «Земеделско знаме»: цял свят знае, че отдавна съм подал оставката си⁶. Всъщност той беше дезавуиран от управлението, но за да не създава трудности на съюза, подаде оставка.

Р. Даскалов се зае да укрепи своите позиции сред земеделската маса и чрез нея да въздейства върху политиката на съюза. «Земеделско знаме» мълчеше за неговата обиколка из страната, но буржоазните вестници разтревожено информираха, че той консултира дружбите за удар върху десните и буржоазната опозиция, организира Оранжевата гвардия и подготвя разпускането на XIX ОНС и провеждане на парламентарни избори по нов избиращия закон. «Слово» се опасяваше, че «непримиримите» около Р. Даскалов могат не просто да се разправят с десните, но да се сближат и с БКП. Работата на Р. Даскалов с дружбите се следеше и от чуждите представители⁷.

Междувременно по искане на Пико бяха уволнени градоначалникът на София М. Тодоров и неговият помощник Ст. Трифонов, обвинени в сътрудничество с комунистите и привържениците на Р. Даскалов⁸. За софийски градоначалник беше назначен запасният генерал Д. Ценов, член на Обединената народнопрогресивна партия. Мотивът беше, че добре познавал града, можел да тури ред и край на авантюрите на македонстващите във и около София, за което му се даде пълна свобода. Левите бяха

недоволни от това, смятаха генерала за съзаклятник от Военната лига. За тяхно удовлетворение за началник на обществената безопасност беше назначен Ст. Стефанов от Комитета за селска диктатура⁹.

Кризата в кабинета през януари — февруари стана «притча во язицех», особено положението на Р. Даскалов. Принудителна или доброволна е оставката му? Наистина ли ще напусне правителството, или оставката е само трик? Ако излизе от кабинета, ще бъде ли изпратен в чужбина. Само той ли ще напусне, или и други министри, кои ще бъдат новите членове на кабинета и кой ще поеме Министерството на вътрешните работи? — Тези и други въпроси недаваха мира на опозицията, занимаваха и дипломатическите представители. Имаше предположения, че Ал. Стамболийски изчаква разтурването на Народното събрание, за да не може парламентарната група да влияе на избора на министрите и разрешаването на репарационния въпрос. «Демократия» писа, че Р. Даскалов само привидно е напуснал министерския пост. Назначаването на генерал Ценов имало предназначение да затвърди слуховете, че Р. Даскалов няма да се върне в правителството. А той ще се върне, твърдеше органът на демократите, щом само отмине репарационната буря и отшуми «цепеничарството» в съюза.

От подмяната на градоначалника други правеха противоположни изводи, че Р. Даскалов може да бъде заместен с лице извън земеделските среди. Блоквият печат се опитваше да внуши на Ал. Стамболийски, че наследникът му Р. Даскалов е честолюбец, под чието ръководство Оранжевата гвардия може да се прояви като преторианска, да заплаши страната и самия Стамболийски¹⁰.

Ърскин редовно информираше Форин офис за хода на правителствената криза. Той предполагаше, че Ал. Стамболийски ще потърси изход в провеждането на нови парламентарни избори или свикването на съюзен конгрес. Смущаваше го фактът, че Р. Даскалов печели влияние сред дружбите — положението на десните ставало несигурно. Ърскин се безпокоеше и от слуха, че приемник на Р. Даскалов в Министерството на вътрешните работи можеше да стане Н. Атанасов, когото смяташе за лидер на нактивната група» в Земеделския съюз. С интерес следяха кабинетната криза и политическите и делови среди във Франция¹¹.

*

Правителствената криза настърви реакционните сили, те станаха още по-нагли. В края на 1922 — началото на 1923 г. Военният съюз отново се настрои за преврат, този път категорично, убеден след Търновските събития и референдума, че няма друго сигурно средство за премахване на земеделския режим. Беше фиксирана и дата — 14 януари, за начало на действието срещу правителството. Армията бързаше, но политиките още се колебаеха. Готвейки се за преврат, Военният съюз и дворецът сондираха и

М. Турлаков, но той имаше в момента свой планове («Крушатă е узряла, сама ще падне») и не се ангажира¹².

В процеса на подготовката на преврата Военният съюз и ВМРО организираха терористични акции и атентати срещу земеделци и членове на правителството. На 24 януари 1923 г. беше извършено несполучливо покушение върху Ц. Бакалов. Член на Военния съюз нанесе побой на един земеделец в София. В края на януари стана шумен инцидент между група лигари и двама полицейски началници — земеделци, в един софийски ресторант. Лигарите не позволиха оркестърът да изпълни земеделския марш и даже арестуваха полиците¹³.

На 4 февруари 1923 г. беше извършен атентат срещу Ал. Стамболийски, Ц. Бакалов, Ал. Оббов и П. Янев. На тържество в Народния театър, посветено на 65-годишнината от първото българско театрално представление, в министерската ложа беше хвърлена бомба. Благодарение на това, че публиката забеляза атентатора и се чуха викове «Бомба! Бомба!», министрите успяха да напуснат ложата, преди бомбата да избухне, и останаха невредими. Замисленото ефектно изпълнение на смъртната присъда на Ал. Стамболийски и неговите най-близки колеги не се осъществи¹⁴.

В земеделските среди атентатът се схвана като опит, ако не да се събори правителството, то поне министър-председател да стане човек от «петорката» и да се извърши завой надясно. Чрез физическото унищожение на ръководителите на външната политика, писа «Победа», нейните противници (имаше се предвид ВМРО) искат да наложат промяна по свой вкус. Вестникът прикани да не се мъдрува повече, да се вземат мерки срещу атентаторите и властта да прояви своята сила. В същия смисъл писа и «Земеделско знаме»¹⁵.

Интересно е, че един ден преди атентата пълномощните министри в Белград, Атина и Берлин питали върно ли е, че срещу Ал. Стамболийски е хвърлена бомба. След 9 юни стана ясно, че атентатът е бил пролог към преврат. Ако Ал. Стамболийски е бил убит, Военният съюз щял да направи опит да завземе властта, като се образува правителство, оглавено от К. Томов. Поради неуспеха на атентата превратът не се извърши¹⁶.

Ал. Стамболийски показва недопустима толерантност към тероризма на ВМРО. Той съобщи публично, че атентатът е нейно дело. Тя вижда в негово лице човека, който по-добре работи за Македония. Атентаторът (той беше Асен Даскалов, снабден с журналистическа карта на сътрудник на «Слово») е само тяхно сляпо оръдие. Ал. Стамболийски декларира: «... Докато съм жив, не ще позволя в никой случай заради мен да се пролива човешка кръв и да се взема човешки живот»¹⁷.

Тази амнистия на А. Даскалов не можеше да не породи самоувереност и чувство на безнаказаност в терористичните среди на ВМРО, които не закъсняха да се проявят. Атентатът обаче подежда отрезвяващо върху Ал. Стамболийски по отношение на десните и ускори развързката на тежката правителствена криза.

2. МАЛКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ КОНГРЕС
(8—10 февруари 1923 г.).
ОБРАЗУВАНЕ НА ПОСЛЕДНИЯ
ЗЕМЕДЕЛСКИ КАБИНЕТ

След атентата Ал. Стамболийски заяви пред близките си сътрудници: «Да бързаме! Ние сме пред катастрофа! Томов е замесен в бомбения атентат срещу нас»¹⁸. Ал. Стамболийски смяташе, че по време на отсъствието му от страната блокът и неговите агенти в правителството са се разбрали да ликвидират верните на съюза министри и да наложат правителство «от продажни земеделци, окървавени блокари и замърсени широки»¹⁹.

На 6 февруари Ал. Стамболийски свика съвещание на ПП, някои министри и други видни съюзни дейци. След доклада по положението на съюза и правителството Ал. Стамболийски предложи кабинетът да се освободи от реакционната «петорка», да излезе и Р. Даскалов. Отстраняването на «петорката» почти не срещна възражения. Ал. Оббов, който гравитираше към десните, се обяви в защита на Ст. Омарчевски и М. Турлаков. Нямамо с кого да ги заместят, тяхното излизане щяло да предизвика разкол в организацията и сгромолясване на властта. Ал. Оббов отказа демонстративно да участва в предстоящия ВСС, както и да поеме временно, до назначаването на титуляр, Министерството на вътрешните работи. Той подаде оставка като министър и замина за Чехословакия.

За двете основни министерства — вътрешното и военното, Ал. Стамболийски предложи кандидатурата на К. Муравиев и Хр. Стоянов. Те предизвикаха много резерви и възражения, както по-късно стана ясно, напълно основателни. Ал. Стамболийски не прие направените препоръки. Неговото заключение беше, че ще излезе указ с посочените от него министри, но предстои нова реконструкция и тогава ще се извършат промени²⁰.

На 8 февруари се свика Малък земеделски конгрес, с участието на членовете на ВСС, на Върховния съюзеи съд, министрите и депутатите. Отсъстваха някои от симпатизиращите на десните — Ал. Оббов и Ц. Матов. Депутатите, привърженици на М. Турлаков, готвеха вътрешен преврат — канеха се да разтурят Народното събрание, да разстроят правителството и изпреварят чистката, която готвеше Ал. Стамболийски. По признанието на самия М. Турлаков след завръщането на Ал. Стамболийски от Лозана полагал усилия да образува «ядка от защитници на здравите съюзни идеи и разбирания». Тази ядка се готвела да овладее Малкия конгрес и да наложи изход от кризата по свой вкус. Но поради инертност на присъстващите и обстоятелството, че Ал. Стамболийски носел в джоба си царски указ за приемане оставката на кабинета и образуване на нов, неговите привърженици се оказали парирани, проявили малодушие, други изменили²¹. Наложи се турлаковистите да минат в отбрана.

В изложението на Ал. Стамболийски изтъкна, че атаките на реакцията — Конституционния блок и ВМРО — се засилват, защото те имат ятаци в правителството. Властта или ще застане на мястото си, или ще капитулира. М. Турлаков и К. Томов той характеризира като оръдия на блока, К. Томов и на ВМРО, а Хр. Манолов като техен верен поддръжник. И тримата се оказаха замесени в спекулативни сделки и използване на министерските си постове за разбогатяване.

Ал. Стамболийски обяви целия кабинет в оставка. По силата на решението на XVII конгрес ще се състави кабинет, но без К. Томов, М. Турлаков и Хр. Манолов.

К. Томов отхвърли обвиненията за връзки с ВМРО и обвини съюза във вмешателство в македонските борби чрез Д. Кемалов, Земеделската емигрантска организация и в. «Прокуден земеделец». Ал. Стамболийски не може да чисти организацията, защото е първопричината за недоразуменията и борбите²².

М. Турлаков подкрепи К. Томов по въпроса за ВМРО. Посочи като основна причина за различията в съюза и кабинета отклоненията от парламентаризма и народовластие, уклоните към анархия и насилие, неспазването на съюзния устав. Стамболийски иска, се изказа М. Турлаков, «да се върви стремглаво, бързо, с надпрепускане, без оглед на средствата. И за тая цел вие искате да си разчистите пътя, искате нашите оставки, защото сме ви спирачки»²³. Той заключи, Ал. Стамболийски тръгва по наклонен път, който ще го доведе до катастрофа и ще си счупи главата.

Хр. Манолов отрече, че са разколници. Предложението на Ал. Стамболийски за преустройство на кабинета е инсценирано от неговите млади приятели, кандидати за депутати и министри. Парламентарната група не е виновна, тя действа по заповед²⁴.

Ст. Омарчевски се опита да омаловажи разногласията, те били «домашни разправии», а Ал. Радолов лавираше, направи си даже самокритика, че се е оказал в компанията на далавераджиите²⁵.

Всички спомени на участници в това съвещание и материали от него заобикалят въпроса за изваждането на Р. Даскалов от кабинета. Само Ал. Оббов, който не е присъствувал на заседанията на Малкия конгрес, отбелязва, че Р. Даскалов е трябвало да бъде изпратен вън от страната, за да се запази и при евентуално убийство на Ал. Стамболийски да го замести. В не особено прецизния протокол на Малкия конгрес не се отбелязват никакви изказвания за или против освобождаването на Р. Даскалов. Записано е неговото изказване, че отдавна е подал оставка и е доволен, че може да си отиде от един тежък товар. Предупреждението му към Ал. Стамболийски «Девет пъти мери, един път режи» може да се отнесе еднакво и за отношението към М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов, и за личното му положение. На 9 февруари Р. Даскалов направи изявления пред представители на печата, че оставката му е приета от върховните съюзни тела²⁶.

Спорен беше и въпросът за разтурването на XIX ОНС и

провеждането на парламентарни избори по нов избирателен закон. Групата на М. Турлаков не беше съгласна да се даде мандат на Ал. Стамболийски да обяви в подходящ момент разпускането на Народното събрание. По този въпрос десните имаха опора в царя, който също избягваше едно ново потвърждение на народното доверие към Земеделския съюз чрез избори. Наложил се Ал. Стамболийски дълго да увещава Борис за предсрочно провеждане на парламентарни избори. Царят най-после се съгласил, но при условие, че ще му се представи писмено решение на ВСС за разтурване на XIX ОНС. За негова изненада членовете на ВСС единодушно подписали искания документ²⁷.

Малкият конгрес прие предложението на Ал. Стамболийски за оставка на кабинета с абсолютно болшинство. На следващия ден заседава само ВСС. Той реши да се снемат като министри и да се изключат от съюза М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов (предложението на Ал. Стамболийски беше само да се лишат от правото да стават депутати и да бъдат членове на управителните тела на организацията). Мотивировката за тези мерки беше: Предателствали със съюзните интереси и користо изнисквали властта. Ст. Омарчевски и Ал. Радолов останаха министри и членове на съюза.

И тук, както на предварителното съвещание, предизвикаха спорове и несъгласия кандидатурите за новите министри — Хр. Стоянов, К. Муравиев и Кр. Попов. Реши се попълването на кабинета да стане постепенно, на етапи. До назначаването на титуляри се определиха управляващи на освободените министерства²⁸.

ВСС гласува резолюция по вътрешното положение на страната и външната политика. Задължи правителството да продължи миролюбивата външна политика на невмешателство и братство с близки и далечни страни. Да се бори за намаление и отсрочване на репарациите и тогава да даде исканите гаранции.

ВСС одобри белградските изявления на Ал. Стамболийски. Препоръча да се обзвред и ВМРО при пълно невмешателство на съюза и правителството в тази организация. Да се стегне административната власт и се предотвратят всички опити за атентати²⁹.

В навечерието и по време на заседанията на Малкия конгрес се носеха упорити слухове, че Н. Генадиев преговаря с Ал. Стамболийски и други земеделски дейци за образуване на коалиционен кабинет. Още на 8 февруари «Победа» опроверга, че в правителството ще влезе д-р Н. Генадиев. На следния ден Р. Даскалов направи изявления, че преустройството не означава образуването на коалиционно правителство. Коалиция Земеделският съюз няма да образува «нито тук, нито на оня свят» отсеке Р. Даскалов³⁰.

*

Решенията на Малкия земеделски конгрес представляваха победа на здравите, демократични сили в БЗНС. Извършената оздравителна ампутация, макар и закъсняла, отстрани от правителството

най-изтъкнатите представители на десните в съюза и с това ограничили тяхното влияние върху вътрешната и външната политика. Но Малкият конгрес допусна излизането на Р. Даскалов от правителството. То се наложи по няколко причини: натиска на Междусъюзническата комисия и Пико, известни несъгласия между Ал. Стамболийски и Р. Даскалов по методите на управление и борба с буржоазията, въздействието на реакцията във и вън от съюза. С излизането на Р. Даскалов земеделското правителство отслабна, левите сили в съюза се лишиха от най-авторитетния и обичан представител в него.

Малкият земеделски конгрес насочи правилно съюза към решителни мерки срещу ВМРО, но подцени опасността от Военния съюз, Народния сговор и Конституционния блок.

Снемането на тримата десничари от правителството и изключването им от съюза се отчете като крупно дело, половин победа над реакцията, тъй като те са били нейна агентура. Ал. Стамболийски призна, че с тази реконструкция се е закъсняло — поради ангажираността му с външнополитическите проблеми, изчакването на пълното разобличаване на турлаковистите и създаването на кадри, които да го заместят, и личния му подход към всички злини, т. е. неговата християнщина. Ал. Стамболийски обеща да извлече необходимите уроци от изтощителната борба с «петорката» за бъдещата си управленческа дейност и да не бърза с попълването на кабинета³¹.

Разбира се, не всички среди на Земеделския съюз бяха доволни от станалото на Малкия конгрес. Десните и колебаещите се не го одобриха. Ст. Омарчевски считаше, че липсват политически причини за изключването на М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов от съюза. Резервиран беше и Ал. Оббов, според когото имало и други начини за разрешаване на кризата в кабинета и съюза³². Съществуваха признаци, че Плевенската окръжна организация на БЗНС няма да се солидаризира с решенията на Малкия конгрес и ВСС³³.

*

Малкият конгрес и особено изваждането на тримата десни от правителството се оказа атрактивно събитие, което ангажира вниманието на всички политически среди. Първото възражение на буржоазната опозиция беше, че от правителството са изпаднали «умерените», т. е. десните. Изрази се поредното съжаление, че не е чул Д. Драгиев, че на съюза е нужна спирачка. «Умерените» са изгонени, за да се избави Ал. Стамболийски от тяхното влияние в парламентарните избори. Излизането на Р. Даскалов от правителството било временно, колкото да прикрие изгонването на тройката на М. Турлаков.

Второто нещо, което занимаваше блоковите партии, беше, че реконструкцията е извършена неконституционно — при игнориране на парламента, заблуда на царя и излъгване на народа,

тъй като и трите фактора били лишени от участие в разрешаването на кризата. Висшите ръководни тела на Земеделския съюз си присвоили права, каквито нямат. Засили се недоволството от царя, че е санкционирал станалата правителствена промяна. Ал. Стамболийски извършил хирургическата операция с помощта на наркозата, с която го осигурил монархът (указите).

Силно безпокойство породило решението за разтурване на Народното събрание. Ако това стане, новите министри щели да бъдат измежду младежкото обкръжение на Ал. Стамболийски, което никак не допадало на буржоазията³⁴.

За БКП кабинетната криза и нейното разрешение представляваха безпринципна котерийна борба между двете крила на властващата селска буржоазия за подялба на облагите от властта и кой да стои на върха на съюза и управлението. Течението на М. Турлаков се прие за изразител на интересите предимно на старата селска буржоазия, която иска да се освободи от дребно-буржоазната програма и демагогия и открито да защитава своите класови интереси, в съюз със старите партии.

Крилото на Ал. Стамболийски представлявало главно новозабогатялата селска буржоазия, която се стреми да управлява самостоятелно, като влачи след себе си безимотните и малоимотните селски маси. БКП очакваше, че тези борби в Земеделския съюз ще гласнат безимотните селяни в нейните редове³⁵.

Малкият конгрес и реконструкцията на правителството бяха отразени информативно в английския в. «Таймс». Интересно донесение до Кързън изпрати от България Ърскин. Той смяташе въпреки излизането на Р. Даскалов от правителството, че Малкият конгрес показал съкрушителното надмощие на неговите привърженици в съюза. М. Турлаков бил «позорно изгонен» не само поради позицията му към «класовото законодателство», но и поради влиянието му в съюза, което налагало умереност в неговата политика. В информацията се подчерта, че Р. Даскалов излиза от правителството при различни условия от турлаковистите и без съмнение ще се върне, щом се сметне, че моментът е подходящ. Неговите последователи в Земеделския съюз са равни по брой, ако не и повече от тези на Ал. Стамболийски, и това кара Ал. Стамболийски да се съобразява с техните леви настроения и stre-
межи.

Перспективите за нови парламентарни избори, които биха донесли мнозинство на привържениците на Р. Даскалов, беше за Ърскин повече от неприятна³⁶.

Много доволен от излизането на Р. Даскалов от правителството беше Пико. Но той се боеше това да не е само маневра и след изборите Р. Даскалов да заеме отново мястото си в управляващия екип³⁷.

*

След Малкия конгрес и ВСС започна подготовката за попълването на кабинета. Ал. Стамболийски проведе срещи, разговори и консултации с различни дейци и среди на съюза, посети и царя. Много страсти и амбиции се развихриха около вътрешното и външното министерство. Левите изтъкваха като най-подходящ кандидат за министър на вътрешните работи Кр. Попов — главен секретар на това министерство при Ал. Димитров, главен организатор на съюза, столичен кмет и член на ПП, но умерените държаха за Ал. Оббов. Преобладаваше настроението военен министър да стане Н. Атанасов, а и самият той имаше желание за това. Даже беше приготвил и депозирал пред Ал. Стамболийски план за реорганизиране и прочистване на армията с аргумента «иначе ще ни изколят». Ал. Стамболийски гласеше за военен министър генерал Ив. Луков, но тази кандидатура срещна въз-
ражения и от двореца³⁸.

На 12 март се проведе съвместно съвещание на ПП, министрите и членовете на УС за попълване на правителството и насрочването на парламентарни избори. Ал. Стамболийски разви тезата, че кабинетът трябва да се комплектува без стари, уморени и мудни хора, за да бъде единомислещ и единоедистващ. Отново настоя министър на вътрешните работи да стане Хр. Стоянов, а военен — К. Муравиев. Възраженията и различните мотиви против тях, за поемането на Военното министерство лично от него, а вътрешното от Ал. Оббов, не бяха приети. Ал. Стамболийски съобщи, че указът за назначаването им е вече в двореца и не е удобно да се оттегли. Обеща, че скоро ще се извърши нова реконструкция, при която да бъдат подменени. Упорството, с което Ал. Стамболийски държеше за К. Муравиев и Хр. Стоянов, създаде впечатление, че двамата са наложени от царя.

На съвещанието се реши изборите за XX ОНС да се проведат на 22 април 1923 г. Обсъдиха се и евентуалните кандидати за депутати³⁹.

На 13 март излезе указ за назначаването на Хр. Стоянов за министър на вътрешните работи и К. Муравиев за министър на войната. Тъй като Ц. Бакалов и Ал. Радолов подадоха оставка, а П. Янев пое освободеното Министерство на финансите, за министър на железниците беше назначен Н. Атанасов, за министър на правосъдието — С. Дупаринов, а за министър на благоустройството — К. Павлов. Докъм средата на март третият кабинет на Ал. Стамболийски беше в основни линии комплектован. По-късно, на 9 май, министър на търговията и труда стана Димитър Зографски, бивш директор на Трудовата повинност⁴⁰. Министър на земеделното остана Ал. Оббов, на просветата — Ст. Омарчевски.

Новият кабинет беше с почти младежки състав. Най-възрастните бяха Ал. Стамболийски (44 г.) и Н. Атанасов (42 г.). С. Дупаринов, преди това посланик в Прага, беше на 31 г., Хр. Стоянов

и К. Павлов (бивш директор на ДСГОП, толстоист) също на 31, а К. Муравиев на 30!

Ал. Стамболийски излезе с публични оценки-характеристики за част от министрите. За Хр. Стоянов писа, че го карал да се съмнява дали е здрав политически деец с бъдеще в съюза, но скоро се убедил в стабилитета на неговия характер и неоспоримите му способности да се справи с този минотавър, Министерството на вътрешните работи.

Ласкаво се изказа Ал. Стамболийски и за Н. Атанасов и Ал. Оббов, «старците в кабинета». Едва в третия кабинет намерил истински помощници, защото той се състои от «хора, силни по ум и морал и предани на земеделските и народните интереси»⁴¹.

В земеделските среди обаче новият кабинет се прие резервирано, даже с разочарование. Някои съюзни дейци го считаха за «детински», министъра на вътрешните работи наричаха «пройдоха», а назначаването на К. Муравиев за военен министър изглеждаше «крайно неразумно». Други оценяваха новия кабинет за «съдбоносна грешка» — новите министри са много млади, Хр. Стоянов, К. Павлов, К. Муравиев и Д. Зографски не са даже депутати. Връзките на К. Муравиев с двореца и обстоятелството, че за адютант си взе офицер, близък на Военния съюз, подсилиха недоверието към него. Особено недоволна беше парламентарната група, тъй като новите министри не бяха от нейната среда⁴².

Старите министри в кабинета — Н. Атанасов, Ал. Оббов и Ст. Омарчевски нямаха високо мнение за младите си колеги, а отношенията между Н. Атанасов и Ал. Оббов не бяха от най-добрите⁴³. Всичко това лишаваше новия кабинет от вътрешна спойка и устойчивост.

В хода на образуването на новия кабинет се носеше мътва, че Ал. Стамболийски ще се оттегли от властта, правеха се различни прогнози за ново правителство. С особено задоволство се посрещна от буржоазните партии невключването на Кр. Попов в управляващия екип. Продължиха емоциите, породени от възможното връщане на Р. Даскалов в правителството⁴⁴.

Новият кабинет се посрещна от съгласненските представители доста скептично. Назначаването на Хр. Стоянов и К. Муравиев се прие от Ърскин като знак, че и другите министерства ще се заемат от левонастроени земеделци, лични протежета на Ал. Стамболийски. Надеждата му беше в Ал. Оббов и Ст. Омарчевски, макар да смяташе, че вторият е с нестабилно положение в правителството. Ърскин се вълнуваше най-вече за Р. Даскалов, смятайки, че независимо от официалното му положение в съюза и управлението той ще продължава да играе важна роля. А това значеше надмощие на лявото крило в новия парламент и силно ограничаване на опозицията. Ърскин допускаше, че след изборите, а може би и преди тях Р. Даскалов ще се завърне в правителството⁴⁵.

Пико докладва, че от новите министри най-известни и с влияние сред прогресивните елементи в Земеделския съюз е енергичният

и безпощаден към опозицията Н. Атанасов. Беше изненадан от назначаването на К. Павлов, а С. Дупаринов характеризираше като грубиян. Пико считаше, че новият кабинет не засилва позициите на Ал. Стамболийски, но той не рискува нищо, защото след парламентарните избори винаги може да извърши промени. Освен това според Пико за диктатура, която се харесва на масите, не е нужно силно правителство⁴⁶.

Третият кабинет на Ал. Стамболийски не беше толкова лъв, колкото изглеждаше на западните дипломати и на някои блокови среди. Най-левите кандидати за министри, като Кр. Попов и Ст. Калъчев, отпаднаха поради несъгласието на двореца, на парламентарната група и УС. От членовете на кабинета за лъв минаваше С. Дупаринов. Но както той сам призна, след едногодишния си престой в Чехословакия като пълномощен министър душата му се преобразила, възгледите му за начина на действие на властта станали диаметрално противоположни на предишните. На Пико също направи впечатление промяната в манталитета и маниера на С. Дупаринов и умереността му след поемането на министерския пост⁴⁷.

Ал. Стамболийски не извърши обещаната реконструкция въпреки очакванията на парламентарната група, левите в съюза и буржоазната опозиция. Левонастроените роптаеха срещу Хр. Стоянов и особено срещу К. Муравиев. Отказът на Ал. Стамболийски да ги смени затвърди убеждението им, че те са препоръчани от царя. За да не влиза в конфликт с него или засили недоверието му, Ал. Стамболийски предпочел да остане в правителството.

На 14 април 1923 г. Ал. Стамболийски произнесе реч на масово събрание в София, на което присъствуваха и селяни от софийските села. В. «Победа» я обяви за програма на новия кабинет. Всъщност речта не съдържа новия положения, нито конкретни задачи. Ал. Стамболийски говори най-общо за народо-властното на Земеделския съюз, за подмяната на старите политически партии с «нови трудови партии». Земеделското управление е трайно и непоклатимо. Ал. Стамболийски съобщи, че ще се гласува закон срещу заговорниците и атентаторите, за да бъдат поставени на мястото им. Новото правителство ще осъществи в най-скоро време националните стремежи на България — без кръв, по дипломатически път, на първо място страната ще получи фактически излаз на Бяло море⁴⁸.

Пред кореспондент на виенския в. «Нойе фрайе пресе» Ал. Стамболийски начерта икономическа политика за насърчение на земеделието и индустрията, на подкрепа на търговските и производствени кооперации във всички сфери. Подчерта необходимостта от търговски договори и привличането на чужди капитали и подчиняването на митническия режим на стопанските нужди на страната⁴⁹.

Предначертанията на Ал. Стамболийски бяха правилни,

оптимизмът му по националните проблеми обнадяваше, но пътят на третия кабинет се оказа много по-труден, отколкото изглеждаше по времето, когато се формираше.

3. ГРУПАТА НА ДЕСНИТЕ В ОПОЗИЦИЯ

Непосредствено след снемането и изключването им М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов започнаха активна опозиционна дейност. На 12 февруари 1923 г. М. Турлаков направи декларация пред столичните журналисти от позициите на обидената невинност. Изключването му било чудовищно несправедливо и противозаконно — той е оклеветен, заобиколени са конгресът и съюзният съд. Смята да остане верен на Земеделския съюз, ще подкрепя законоположенията, които са в съгласие с принципите на съюза. Ако се проведат избори, ще се кандидатира само като земеделец. Не вярва да стане разцепление на парламентарната група, тъй като тя напълно подкрепя правителството⁵⁰.

К. Томов публикува «Писмо до сдружените земеделци», с което изрази възмущението си от решенията на ВСС. Искаше факти за отправените срещу него обвинения, съдебна и парламентарна анкета. Призова земеделците да потърсят отговорност за изключването му и да поведат борба за спасяване на Земеделския съюз от заплашващата го напасть⁵¹.

Хр. Манолов даде изявления за в. «Час», препечатани и от други реакционни вестници. Декларира, че не се бои от разправа с изключените и ще се бори с перо и слово срещу порядките в съюза⁵².

Декларацията на М. Турлаков, че няма да цепят съюза, беше фалшива. Тройката бързо се организира за спечелване на депутати, дейци и дружби. На 8 март в «Пряпорец» се появи съобщение, че тримата изключени от Земеделския съюз земеделци ще образуват «Български земеделски народовластнически съюз», за целта готвили манифест⁵³. След няколко дни беше публикувано от името на тримата «Отворено писмо до сдружените земеделци в България». В него липсваше открит призив за създаване на нова организация, но се документираше категоричното отрицание на управляващия Земеделски съюз и неговата политика. От писмото се излъчваше патологична ненавист към Ал. Стамболийски, която надминаваше тази на най-реакционните опозиционни среди. Ал. Стамболийски установил диктатура в съюза и страната, превърнал «Земеделско знаме» в личен орган. Неговото народовластие означавало половината граждани да станат стражари, за да се наложи ред сред останалата половина. Личният режим на Фердинанд бил заменен с тиранията на Ал. Стамболийски, Земеделският съюз се бандитизирал. Те са изгонени, защото се борят против покровителството на македонските среди, против разхищенията в Народен магазин, против «момчетиите» — съюзни организатори и дипломати.

Писмото зовеше към премахване на личния режим, за истинско народовластие и демокрация в съюза и държавата и завършваше патетично «Долу тиранията!»⁵⁴.

За антисъюзна пропаганда тройката на М. Турлаков използва в. «Час». След неговото спиране тя създаде собствен орган — в. «Обнова» (21 март — 7 декември 1923). Неговата програмна статия го представи като трибуна на всичко честно и здравомислещо в Земеделския съюз и страната. Вестникът ще посочва грешките и престъпленията, които злепоставят организацията, отношението, което тя трябва да има към различните обществени групи и фактори в страната. Обновистите се врекоха да работят за «народовластие, олицетворено в една нова власт, изградена върху сътрудничеството на новите обществени сили, обединяващи българската демокрация — селска и градска — земеделци, работници и еснафи»⁵⁵.

Несъгласни с политиката на Земеделския съюз на ограничаване на буржоазията и незачитане на двореца, обновистите разчитаха не само на поддръжката на реакционната опозиция, но се стремяха да спечелат симпатиите и на демократичните сили и заговориха за сътрудничество с тях.

ПП нареди мерките срещу М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов да се разгледат от организациите в околните, от които произхождат.

На 24 февруари в Стара Загора се насрочи околийско събрание за разглеждане изключването на М. Турлаков. Той предварително отпечата и разпространи «Отворено писмо до членовете на Българския земеделски съюз и специално до избирателите ми в Ст. Загорско». В него отхвърли като несъстоятелни обвиненията, предявени от Малкия конгрес. Земеделският съюз е заплашен не от М. Турлаков и другарите му, се казва в писмото, а от мракобесието, тиранията и сатрапията, срещу които се борят⁵⁶. Изключването си представи като злодеяние, лична приумица на алчния за власт и богатства Ал. Стамболийски и «януарчетата»⁵⁷.

На околийското събрание на 24 февруари присъствуваха делегати от 45 дружби. Ст. Калъчев, пратеник на ПП, изнесе главните обвинения срещу М. Турлаков. Депутатът Г. Драгнев, също от този край, прочете своята неразгледана в парламента интерпелация. М. Турлаков отговори в духа на «Отвореното писмо до сдружените земеделци в България» и «Отворено писмо до членовете на Българския земеделски съюз и специално до избирателите ми от Ст. Загорско». Злобата му към левите се прояви в пълния си размер. М. Турлаков характеризира Ал. Стамболийски като тиранин, който е «страхлив като заек, подозрителен като Юда, жесток като леопард и непословителен като марионетка»⁵⁸.

Околийското земеделско събрание в Стара Загора изключи М. Турлаков от съюза. Част от дружбите обаче заседаваха отделно, в подкрепа на М. Турлаков. За интереса и вълненията на реак-

цията за съдбата на изключените десничари бе показателен фактът, че в. «Слово» изпрати свой кореспондент на събранието в Стара Загора, който с телеграма съобщи за резултата от него⁵⁹.

На 25 февруари в Плевен се проведе околийско събрание, което се занимава с изключването на тримата министри. Делегатите на 42 от всички 51 дружби гласуваха резолюция, с която отхвърляха изключването на М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов, тъй като съюзният съд не е участвал в разглеждането на техния въпрос и обвиненията срещу тях не са подкрепени с факти. Според Ц. Матов събранието не оправдало тримата, а осъдило неправилната процедура на изключването⁶⁰.

Изключването на Хр. Манолов се разгледа в неговия роден край — с. Спасово, Чирпанско. Дружбата се разцепи. Нещъгласните с наказанието на Хр. Манолов основаха своя дружба, която оспори протокола за потвърждаване на изключването му⁶¹.

Редица местни организации на Земеделския съюз — в Никопол, Ловеч и др., се солидаризираха с решението на ВСС за изключването на М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов. Околийската дружба в Никопол отправи призив към дружбите да не позволят на никой от тримата да проведе събрание по селата или да образуват свои организации⁶².

Редица организации обаче, където изключените имаха лично влияние или съществуваше недоволство по други въпроси, се противопоставиха на мерките срещу тримата. Протестираха против изключването на М. Турлаков, дружбите в с. Кунино, Врачанско, и Радювене, Плевенско⁶³. Дружбата в Бяла Слатина изпрати телеграма до Ал. Стамболийски, «Земеделско знаме» и ВСС, с която се искаше съюзът да се освободи от «януарчетата» и да се свика извънреден конгрес, който да обсъди режима в съюза, Народното събрание и Министерския съвет. Телеграмата завършваше заплашително: «Чуйте ни, ако не ни чуйте, ще ни видите!»⁶⁴.

Някои земеделци от Б.-Слатинско и Свищовско издадоха лични позиви против изключването на десните министри, дело на «вчерашни хлапаци» и на един «самозабравил се властник». В Бяла Слатина и Свищов се насрочиха протестни събрания⁶⁵.

Комплицира се положението на и без това разстроена Плевенска околийска дружба⁶⁶.

Съчувствие, примесено с известна доза злорадство, изказаха на М. Турлаков драгиевистите. Трябвало да последва навреме Д. Драгиев, а той закъснял. Драгиевистите се надяваха, че сега вече съюзът няма да издържи, Ал. Стамболийски ще се сгромоляса. Солидаризира се с тройката и Ю. Пекарев⁶⁷.

Усложни се положението в парламентарната група. Тя се превърна според някои съвременници в «бучащ кошер». Имаше доста депутати, които не одобриха изхвърлянето от правителството и изключването на М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов. Ц. Матов и Сл. Дряновски направиха в парламента предложения

за назначаване на изпитателна комисия по делата на тримата бивши министри. В обществен интерес е, се казва в предложението, парламентът да провери обвиненията срещу тях за корисно използване на общественото положение. Да се създаде анкетна комисия от 10 депутати, която да представи доклад до края на сесията. Всички държавни, окръжни и общински учреждения да й съдействат. Предложението се поддържаше от 52 депутати, главно земеделци и демократи⁶⁸. Този документ не се постави на разглеждане. Ръководството на Земеделския съюз се стараше вътрешносюзните борби да не излизат на парламентарен форум, и да не се използват от опозицията срещу правителството.

Парламентарната група се разстрои, но не се разцепи. Депутатите, привърженици на М. Турлаков, не се оказаха много на брой, нито достатъчно активни.

Докато в дружбите и в парламентарната група се дискутираше по изключването и снемането на турлаковистите, в. «Обнова» се специализира като антиземеделски вестник. От защита на своите създатели вестникът скоро премина към тотално отрицание на Земеделския съюз и неговото управление. Земеделският съюз вървял от развала към провала, защото събрал в редовете си и издигнал на ръководни постове «утайката на обществото». Съществуващите негативни явления, като корупция, неуредици в някои общини, злоупотреби, разстройството на Народен магазин и др., се сочеха като присъщи на режима и породени от него. На почит станали порокът, лъжата и користолюбието. Властта на БЗНС носела в себе си бацила на разложението. Тя ще загине, дните ѝ са преброени.

«Обнова» чернеше борческото минало на съюза и особено участието му във Войнишкото въстание. За турлаковистите то не беше нищо повече от безумие, а Радомирската република — «фалшива и скъпо платена».

Най-много се чернеше Ал. Стамболийски, наричан само диктатор и тиранин. Втори в ранглистата на смъртно ненавижданите от десните беше Р. Даскалов. Те двамата с Ал. Стамболийски искали «магарешко подчинение», солдатско «молчать и не разсуждать», превърнали организацията в стадо. Приписвайки им общи грехове, обновистите в същото време се опитваха да противопоставят един на друг Ал. Стамболийски и Р. Даскалов. Не беше пощаден даже Ал. Оббов, който симпатизираше на десните, но в решителния момент не ги подкрепи открито⁶⁹.

Интересно явление беше приобщаването на някои леви дейци и дружби към групата на М. Турлаков и в. «Обнова». Такъв беше случаят с депутата Ц. Матов. Енергичен и борбен, в парламента, в Търновските събития и в ред още случаи той се проявяваше като лаяв, настояваше за решителни действия в икономическата и социалната сфера, беше непримирим към буржоазната реакция. Сега обаче застана на страната на М. Турлаков и К. Томов, сътрудничеса на в. «Обнова». Ц. Матов сложи кръст на цялото за-

конодателство на Земеделския съюз — то представлявало «500 кухи и никому ненужни закони». Нищо от обещаното правителство то не изпълнило. Не са иззети капиталите на забогателите през войната, конфискация имало само в конгресните резолюции, не само не са избесени спекулантите, но се появили нови, не са наказани погромаджиите, не е обявена република, вместо народовластие в страната е затвърдена фердинандовщината и тиранията. Ц. Матов критикуваше и данъчната система (вместо единствен прогресивен подоходен данък са въведени много нови данъци), медицинската помощ (народът искал безплатно лечение, а се повишили таксите в болниците), обвиняваше правителството в разточителство и разсипничество⁷⁰.

Макар и от противоположни позиции и в името на различни цели десни и леви се обявиха против съюзното ръководство и правителството. Неудовлетвореността от политиката на съюза и обезверяването на някои левонастроени дейци ги изведе временно в редовете на десните. Но съюзът не тръгна с десните, нито се разцепи.

*

Дестабилизацията в политиката на Земеделския съюз в края на 1922 г. задълбочи и изостри разстройството на кабинета. Кабинетната криза се разреши чрез отстраняването на отявлениите десничари около М. Турлаков. Новият, трети кабинет на Ал. Стамболийски имаше компромисен характер. Неговият състав беше съобразен с необходимостта да се смекчи реакцията на десните в съюза, на буржоазната опозиция и на Междусъюзническата комисия. Ал. Стамболийски неслучайно обеща промени — той гледаше на новото правителство като на преходно и временно, до стабилизирането на положението в съюза и страната. Такова не настъпи и правителството остана в първоначалния си състав.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Победа, 274, 4 ян. 1923; Земеделско знаме, 49, 12 ян. 1923.
- ² Демократия, № 5, 10 ян. 1922, с. 117.
- ³ PRO, FO, 371/8558; Косев, Д., цит. съч., с. 708, 709.
- ⁴ Димитров, И., Френската дипломация... , с. 421.
- ⁵ Оббов, А., Из моите спомени, т. I, л. 112.
- ⁶ Земеделско знаме, 51, 15 ян. 1923.
- ⁷ PRO, FO, 371/8558; Демократия, № 6, 25 ян. 1923, с. 140—141; Слово, 239, 31 ян.; 265, 2 февр. 1923.
- ⁸ Димитров, И., Френската дипломация... , с. 420.
- ⁹ ЦДИА, ф. 1445, оп. I, а. е. I, л. 9; НАБАН, ф. 44к, оп. I, а. е. 426, л. 49 — 50; АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 68; Оббов, Ал., Из моите спомени, т. I, л. 144 — 145; Слово, 223, 10 ян. 1923.
- ¹⁰ Слово, 229, 17 ян.; 231, 19 ян.; 232, 22 ян.; 233, 23 ян.; 240, 2 февр.; 243, 5 февр. 1923; Демократия, № 5, 10 ян. 1923, с. 117, 119; № 6, 25 ян. с. 140.
- ¹¹ PRO, FO, 371/8558; НАИИ, а. к. IV, оп. 139, а. е. 53, л. 323 — 324; а. е. 56, оп. 246, л. 248; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2836, л. 60.
- ¹² Стефанов, Ст., Спомени, т. II, с. 189, 194, 198.

- ¹³ Казасов, Д., В тъмнините на заговора, с. 44; Гришина, Р., Народният съговор и Конституционният блок... , с. 312.
- ¹⁴ Мирчев, П., цит. съч., с. 340 — 342; Казасов, Д., Видяно и преживяно... , с. 260 — 261; НАБАН, ф. 44к, оп. I, а. е. 426, л. 58.
- ¹⁵ Земеделско знаме, 59, 7 фев. 1923; Победа, 298, 6 фев. 299, 7 фев. 300, 8 фев. 1923; Стоянов, Хр., цит. сп., л. 188.
- ¹⁶ Земеделско знаме, 59, 7 фев. 1923; Атанасов, Н., цит. сп., л. 152.
- ¹⁷ Победа, 305, 14 фев. 1923.
- ¹⁸ Атанасов, Н., цит. сп., л. 121.
- ¹⁹ Земеделско знаме, 68, 2 март 1923.
- ²⁰ ЦДИА, ф. 1445 оп. I, а. е. I, л. 5; Оббов, Ал., Спомени, т. I, л. 116 — 117.
- ²¹ PRO, FO, 371/8558; Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 60; Обнова, 25, 16 юли 1923.
- ²² Турлаков, М., История, принципи и тактика на БЗНС, с. 227 — 228; Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 19.
- ²³ Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 22.
- ²⁴ Пак там, с. 16 — 17, 24, 28 — 31.
- ²⁵ Пак там, с. 24 — 28; Атанасов, Н., цит. сп., л. 192.
- ²⁶ Оббов, Ал. Из моите спомени, т. I, л. 127; Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 32; Слово, 277, 9 фев. 1923. Заседанието на Малкия конгрес е протоколирано от П. Таков. Протоколът е публикуван през 1926 г. в брошура под заглавие «Съдбоносни дни с необходимите разяснения от Марко Ив. Турлаков» с предговор от П. Таков и обширен послеслов (над 20 с.) от М. Турлаков. Протоколът е воден с явно пристрастие към групата на десните и далеч не разкрива сложността на положението в съюза и на Малкия конгрес.
- ²⁷ Турлаков, М., Съдбоносни дни, с. 24; Атанасов, Н., цит. сп., л. 124.
- ²⁸ Победа, 304, 13 фев. 1923; Земеделско знаме, 61, 14 фев. 1923; Оббов, Ал., Из моите спомени, т. I, л. 134; Турлаков, Ив., Зидари и гробари, с. 107.
- ²⁹ Земеделско знаме, 61, 14 февр. 1923.
- ³⁰ Победа, 300, 18 фев.; 302, 10 февр. 1923. На 11 февруари 1923 г. в Народния театър избухна пожар. Според някои земеделски дейци той е бил умишлен и във връзка с нов опит на Военната лига за сваляне на правителството. По време на Малкия конгрес чрез ген. Топалджиков военните спечелили подкрепата на К. Томов, който трябвало да застане начело на превратаджийския кабинет. Почти целият състав на полицията в София се струпва край горящата сграда на Народния театър, участниците се изпразват. Това се сторило подозрително на министър П. Янев и той сигнализира на Ал. Стамболийски. Полицията се връща в участниците, осигурява се един полк за охрана на столицата. Ал. Стамболийски и П. Янев завели царя при пожара. Той им изглеждал смутен и неспокоен. Това се изтъква в смисъл, че Борис е знаел за акцията на Военния съюз, но я сметнал за преждевременна и не е дал съгласието си.
- На процеса на земеделските министри след 9 юни К. Томов представи случая така: По време на пожара получил сведения, че през нощта правителството ще бъде свалено. Затова той уж отзовал всички стражари от театъра в участниците. (Атанасов, Н., цит. сп., л. 123, 152, 153; Стоянов, Хр., цит. сп., л. 252 — 253; АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 76.)
- ³¹ Победа, 305, 14 фев., 310, 20 фев.; 311, 21 фев. 312, 22 фев. 352, 12 май 1923; Земеделско знаме, 91, 14 фев.; 68, 2 март; 74, 16 март 1923.
- ³² Радолов, Ал., цит. съч., с. 137; Оббов, Ал., Из моите спомени, т. I, л. 116, 120, 122.
- ³³ Пряпорец, 32, 10 февр. 1922.
- ³⁴ НАБАН, Сб. IV, а. е. 146, л. 217; PRO, FO, 371/8558; Слово, 247, 9 фев.; 248, 10 фев.; 249, 12 фев. 1923; Пряпорец, 31, 9 фев.; 32, 10 фев. 1923; Демократия, № 8, 25 фев. 1923, с. 167, 177, 187.
- ³⁵ Работнически вестник, 192, 9 фев., 195, 13 фев., 222, 16 март 1923.
- ³⁶ PRO, FO, 371/8558.
- ³⁷ Димитров, И., Френската дипломация... , с. 421. За Малкия конгрес

1. ВЪНШНА ПОЛИТИКА

Третият земеделски кабинет продължи миролюбивата външна политика на сближение с Югославия и отстояване законното право на България за излаз на Бяло море. България ще брани своите признати от договора права, писа в. «Победа», особено за действителен излаз. Предлагащата в Лозана трикилометрова ивица, в която няма и помен от пристанище, е подигравка, по-скоро капан, отколкото придобивка. Земеделският печат пледираше и за гарантиране нормалното съществуване на българските малцинства, и за човешко решение на въпроса за репарациите¹. През март 1923 г. на масово събрание в София Ал. Стамболийски заяви: «Дошло е време да дадем на България по дипломатически път, чрез мир и разбирателство, това, което партията на ф'лока с оръжие загубиха»².

Пролетта на 1923 г. не беше благоприятна за развиване на добросъседските отношения. Югославия започна колонизирането на някои части от Македония със сърби. Като ответна мярка ВМРО засили четническите акции. Последваха протести на югославската легация в София. Шовинистични среди в Югославия предлагаха България да бъде окупирана. Ако софийското правителство няма достатъчно войска да попречи на комитите, нашето да му я заеме, писа в. «Политика». Българското правителство осъди четите като средство за осуетяване на колонизацията, но отново обясни, че за премахването на четите е необходимо преди всичко да се ликвидират причините, които ги пораждат³.

Още по-зле стояха нещата с Гърция. Българското население в Западна Тракия беше подложено на системен терор. След разгрома на гръцката армия от турците тя се отдаде на грабежи и убийства. Много български села, след избиване на мъжете, бяха изселени по островите или във вътрешността на Гърция, а къщите опожарени или заселени с гръцки преселници от Мала Азия. Очевидно намерението беше да се изкорени всичко българско от Западна Тракия. През март — април 1923 г. към България се устремиха нови маси бежанци. На свиленградската гара пристигаха вагони тракийци, лишени дори от добитък и покъщнината си. Наложиха се правителството да гласува допълнителен кредит за подпомагане на новите бежанци⁴.

- вж. също: *Геновски, М.*, Пътят на земеделското съдружаване, с. 11 — 12.
³⁸ *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 125, 127; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 177 — 178, 179.
³⁹ *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. I, л. 84 — 94; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 125; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 177 — 178.
⁴⁰ Държавен вестник, 31, 10 май 1923.
⁴¹ Земеделско знаме, 74, 16 март 1923.
⁴² ЦДИА, ф. 361, оп. I, а. е. 4а, л. 31; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 134 — 139; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 136, 137; *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. I, л. 134 — 135.
⁴³ *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 134, 135, 142; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 125, 127.
⁴⁴ Пряпорец, 58, 13 март, 59, 14 март 1922; НАБАН, ф. 44к, оп. I, а. е. 426, л. 49.
⁴⁵ PRO, FO, 371/8558.
⁴⁶ НАИИ, а. к. XII, оп. 31, а. е. 69, л. 147 — 149.
⁴⁷ Пак там, л. 147; АМВР, с. д. 105654, т. II, л. 10.
⁴⁸ Земеделско знаме, 75, 18 март 1923; *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. I, л. 132 — 133.
⁴⁹ Победа, 351, 11 апр. 1923.
⁵⁰ *Турлаков, М.*, Кой и защо ме изключи от БЗНС, с. 5 — 8; Слово, 249, 12 фев. 1923; Пряпорец, 33, 12 фев. 1923.
⁵¹ Слово, 255, 19 фев. 1923.
⁵² Пряпорец, 56, 10 март. 1923.
⁵³ Пак там, 54, 8 март 1923.
⁵⁴ *Турлаков, М.*, Кой и защо ме изключи от БЗНС, с. 61 — 71; Пряпорец, 58, 13 март 1923; Слово, 274, 13 март 1922.
⁵⁵ Обнова, I, 21 март 1923.
⁵⁶ *Турлаков, М.*, Кой и защо ме изключи от БЗНС, с. 15 — 19.
⁵⁷ «Януарчета» десните наричаха младите, левонастроени дейци на БЗНС (Ст. Калъчев, Ст. Стефанов, Кр. Попов и др.).
⁵⁸ Пак там, с. 61 — 62.
⁵⁹ Обнова, 2, 22 март 1923; Слово, 261, 26 фев. 1923.
⁶⁰ Обнова, 7, 28 март 1923.
⁶¹ Обнова, I, 21 март 1923.
⁶² Победа, 331, 16 март, 334, 20 март 1923.
⁶³ Победа, 311, 21 фев. 1923.
⁶⁴ Пряпорец, 46, 27 фев. 1923.
⁶⁵ Пряпорец, 49, 2 март 1923.
⁶⁶ Обнова, 7, 28 март 1923.
⁶⁷ Обнова, 2, 22 март, 4, 24 март 1923; Пряпорец, 51, 5 март 1923.
⁶⁸ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3169, л. 2.
⁶⁹ Обнова, I, 21 март, 7, 28 март; 5, 26 март; 2, 22 март 1923.
⁷⁰ Обнова, 13, 4 април 1923.

В. «Победа» с прискърбие следеше кървавите ужаси в «ампутираната част от отечеството ни, наречена Западна Тракия», и настояваше правителството да постави този въпрос пред европейската общественост и ОН, защото българският народ не е способен да се отнася по същия начин към гърците в България. През май правителството поиска анкета на режима в Западна Тракия⁵.

При посещението си в Белград през ноември 1922 г. Ал. Стамболийски уговори да се образува смесена българо-югославска комисия, която да разгледа спорните въпроси между двете страни. От 1 до 17 март 1923 г. такава комисия заседаваше в Ниш. Българската част се представяше от двама генералшабни полковници — Ст. Нойков и Й. Петров, и инспекторът от погранични войски Ал. Давидов. Смесената комисия прие като незадоволителна охраната на общата граница. Реши се за прекратяване на четите двете страни да засилят държавната власт в тила на застрашените участъци, особено в югоизточната част на границата. В същото време се приеха редица мерки за улесняване на собствениците на двувластни имоти от двете страни.

Искането на българската делегация югославското правителство да даде амнистия на политическите престъпления и да се улесни македонската емиграция да се завърне по родните си места срещнаха резерви. Първото искане било от компетентността на краля, а пък второто зависело от първото. Прие се да се опрости съществуващата в момента процедура за приемане на завръщащите се в Югославия бежанци.

Предложението на югославската делегация да се подведат под углавна отговорност лицата, участващи в комитетски организации или ги подпомагат, с което ангажират «държавната отговорност», не се прие от българската делегация. Въпросът се отложи за разглеждане от друга делегация с участието на юристи от българска страна. Резолюциите на смесената българо-югославска комисия от март 1923 г. са известни като Нишко споразумение. В него се съдържаха и съгласие за свикване на друга комисия по останалите спорни въпроси⁶.

Земеделското правителство беше много доволно от Нишката спогодба, защото я схващаше като начало на по-широко споразумение⁷. Опозиционните сили обаче се отнесоха с неприязън към първото българо-югославско договаряне. Буржоазните партии и ВМРО обвиниха Земеделския съюз в предателство на българските интереси и в тайни задължения, поети към Югославия за сметка на Македония⁸. Земеделският печат, както и в други случаи, не съумя да даде ефикасен отпор на тези необосновани обвинения. За това допринесе и закъснението с публикуването на Нишкото споразумение — едва в началото на май.

БКП също не видя нищо положително в българо-югославската спогодба. Смяташе, че тя ще подпомогне сръбската буржоазия да задуши борбата на поробените в Македония; че съдър-

жа и тайни клаузи, които могат да доведат до възвличането на България във война в угода на френския империализъм⁹.

Нишкото споразумение стана за известно време фокус и в дипломатическия живот в София. Първата, макар и неголяма крачка към договаряне между София и Белград заинтригува силно легациите. Според Ърскин Ал. Стамболийски се излъгал с Нишката спогодба. Чехословашкият посланик прогнозираше, че земеделското правителство трудно ще изпълни задълженията си, отнасящи се до ВМРО. В италианския печат се появиха съобщения, че балканската политика на България приема нова насоченост. Два дни след Нишката спогодба румънският посланик в София спешно замина за Букурещ, за да обърне внимание върху опасността от едно евентуално споразумение между България и Югославия и необходимостта Гърция да бъде приета в Малката Антанта, за да се парализира славянското надмощие в нея. Разтревожи се и гръцкото правителство¹⁰.

*

Сериозно постижение на последния земеделски кабинет беше сносното уреждане на репарациите. След едно кратко затишие във връзка с гръцко-турската война от началото на 1923 г. този въпрос отново мина на преден план. Посланическата конференция в Париж през януари 1923 г. обсъди въпроса за санкции, чрез които да се наложи на България да изплаща репарациите, включително окупиране на митниците в Бургас и Варна, десант на Черно море. Циркулираха клюки, че земеделското правителство търси решение чрез тайни договори за военно обвързване на България със Съгласението и продаване интересите на българските малцинства¹¹.

На 14 февруари 1923 г. Междусъюзническата комисия депозира на правителството нота да изпълни договореното по репарациите от времето преди реконструкцията. Нотата се придружаваше от нота на Парижката конференция на посланиците. Министерският съвет потвърди, че приема — с известни корекции — изискванията на Междусъюзническата комисия.

Двата документа не съдържаха нищо особено и ново, но благодарение на опозиционния печат на борсата се получи паника, курсът на лева спадна¹². Наложиха се среща с журналистите, на която Д. Петков ги помоли да не пишат, че режимът в България е от болшевишки тип, защото с това пречат не толкова на правителството, колкото на страната¹³.

В началото на март Р. Даскалов беше освободен от поста комисар по репарациите. Ал. Стамболийски пое лично репарационния въпрос. Той оглави специална комисия, в която влезе и П. Д. Петков. Англия беше по-примирителна по репарациите, при това председател на Междусъюзническата комисия стана нейният представител Колвин. Ал. Стамболийски добре се възползува от това обстоятелство. Той направи подробно и аргумен-

тирано изложение до Междусъюзническата комисия за икономическото и финансово положение на страната. Помоли Кързън, Поанкаре и Мусолини за съдействие. Мусолини отговори, че Италия е солидарно заинтересована с другите сили, че българските репарации са част от общия репарационен въпрос. Българското правителство трябва да даде конкретни доказателства за добра воля. Френската легация в София констатира, че Ал. Стамболийски е единственият политик, способен да уреди българския репарационен въпрос. Ако пред България се поставят нови изисквания, той ще се окаже с развързани ръце¹⁴.

Преговорите по репарациите протекоха мъчително, но благодарение твърдостта на Ал. Стамболийски в отстояване интересите на страната България успя да получи едно приемливо решение — намали се съществено репарационният дълг и се увеличи срокът за неговото изплащане. На 16 март правителството издаде Указ № 10, с който се определяха гаранциите за изплащане на репарациите, а това бяха доходите от митниците: митата от вносни стоки и процентов сбор, магазинаж, статистическо право, пломби и такси. Приходите трябваше да постъпват в БНБ по специална сметка на държавното съкровище, от която всеки месец ще се взема по 1/12 от дължимата годишна репарационна вноска златни франкове и ще се прехвърлят на Междусъюзническата комисия¹⁵.

След едногодишен отпор по митническите приходи земеделското правителство се принуди все пак да ги отстъпи — беше необходимо новият кабинет да излезе с някакъв сериозен актив, за да сплоти съюза и се стабилизира режимът. На 16 март Ал. Стамболийски подписа протокол с Междусъюзническата комисия по репарационния дълг. Той се разделяше на две части: част А, 550 млн. зл. франка, който да се изплати с 5% лихва, на шестмесечни вноски в продължение на 60 г. (до 1983 г.). Част Б, остатък от дълга, който няма да се иска от България до 1 април 1953 г. и не ще се олихвява. Вноските започваха от октомври 1923 г. и нарастваха прогресивно — от 2,5 млн. за 1923 — 1924 г. до 21 697 668 през годините 1933 — 1983. Българското правителство се задължаваше да определи като гаранция за тези плащания приходите от митниците съгласно Указ № 10 от 16 март 1923 г. Указът и протоколът бяха одобрени на 6 юни от Народното събрание. Споразумението следваше да бъде утвърдено от Комитета по репарациите в Париж¹⁶.

На 22 март в съгласие с Междусъюзническата комисия правителството издаде комюнике за постигнатото споразумение. Ал. Стамболийски благодари с телеграми на Поанкаре, Кързън, Мусолини, председателя на Репарационната комисия Барту и на Б. Лоу¹⁷.

В изявления пред печата Ал. Стамболийски обясни благоприятното споразумение с външната политика на правителството, която допаднала на Съглашението и на Междусъюзническата комисия. Прочистването на кабинета от предателски елементи

го е направил по-решителен и е засилил престижа му пред външния свят. Правителството нареди на окръжните управители и околийските началници да разгласят широко сред населението споразумението за репарациите. Земеделският печат се зае да популяризира и възвеличае успеха на правителството по този жизнен за страната въпрос¹⁸.

Опозиционните среди не се зарадваха на уреждането на репарациите, опитваха се да използват този факт срещу правителството и неговата външна политика. Мълвеше се, че споразумението е по-неизгодно в сравнение с постигнатото от Германия и Австрия, включва и необявени задължения, че Междусъюзническата комисия ще сложи ръка на митниците, защото след излизането на М. Тулаков упоритостта на правителството отслабнала, и др. Изобщо буржоазният печат правеше всичко възможно да омаловажи и принизи спогодбата за репарациите. Но макар и с много уговорки, «Слово» призна, че намалението и отсрочването на репарациите е «един голям факт в политическия и стопански живот на България», «успех на правителството»¹⁹.

В. «Обнова» мереше споразумението с мярката на опозицията. Снесеното яйце не отговаряло на кудкудякането на правителството. България била отвързана от единия кол, за да бъде вързана за другия²⁰.

В края на април 1923 г. беше публикувана спогодбата заедно с графика за плащанията по полугодия до 1934 г. На 2 май Комисията по репарациите разгледа протокола за българските репарации. На 18 май председателят на Междусъюзническата комисия Колвин връчи на Ал. Стамболийски нота за одобрението на споразумението от Комисията по репарациите, макар и с някои допълнения (България да поеме издръжката на окупационните армии и на контролните комисии). На 29 май българската комисия по репарациите и Междусъюзническата комисия потвърдиха подписания протокол и уговориха подробностите по прилагането му²¹.

На 14 април 1923 г. се сключи и договор за уреждане висящите отпреди войната търговски и частни задължения с Франция и Белгия съгласно мирния договор. Сумите (около 100 млн. зл. франка) се оформиха в заем, който да се изплаща в срок от 30 години (според мирния договор те следваше да се изплатят веднага). Така България се разтовари от още едно финансово бреме²².

*

Най-голямата грижа на земеделското правителство след репарациите оставаше излизът на Бяло море. Изглежда, Ал. Стамболийски считаше суверенитета на Гърция върху новопридобитите от нея територии за несигурен и продължи да настоява за Западна Тракия. Гарантирало се отчасти от Запад, правителството съсредоточи вниманието си върху проблема за Тракия и излаза. Българските легации в Париж, Лондон, Рим и Вашинг-

тон получиха инструкции да изложат пред съответните правителства положението на Западна Тракия и да поискат съдействие да се спрат интерниранията и другите жестокости над българското население. Направиха се необходимите постъпки и пред гръцкото правителство и ОН. Гърция реагира с нападки, че България търпи турски агенти и формирането на чети на своя територия, заплашващи Тракия. «Разместването» на българите се приписва на местните власти, а после се обясни с «военна необходимост» и четническото²³.

На 1 април 1923 г. правителството изпрати нота до Англия, Франция, Италия и САЩ да съдействат за слагане край на «чудовищния режим и безчовечното изстребление» на българите; да се приложат клаузите на мирния договор за малцинствата и да се отнеме мандатът на Гърция върху Западна Тракия, като се превърли на великите сили²⁴.

На 17 април се откри сесия на ОН в Женева. България потърси правда от ОН по два въпроса: военния контрол и бежанския въпрос. Още в края на 1922 г. България отхвърли плана на силите Военно-ликвидационния орган да се подмени с Военен гаранционен комитет, общ за всички победени страни. Сега в ОН се поднови искането за премахването на всякакъв военен контрол с мотив, че съгласните клаузи на договора са вече изпълнени. И този път България нямаше успех — въпросът се оказа много сложен, тъй като засягаше и Германия, Австрия и Унгария²⁵.

В ОН България поиска да се спрат гоненията и терорът над българите в Западна Тракия, да се възстанови владението на имотите им. Да се проведе международна анкета за гръцките жестокости, Западна Тракия да се отнеме от Гърция и се превърне в автономна област.

Българският представител на сесията на ОН К. Тодоров направи изложение по бежанския и Тракийския въпрос в доста остър тон: България протестира срещу режима спрямо българското население, целеш пълното му унищожение и денационализиране. Гръцките жестокости не могат да се оправдаят с четническото, тъй като те го предшестваха и пораждат. В България също минават «гръцки разбойнически чети», но те не са повод за репресии над гърците в България. Като най-ефикасно средство за нормализиране на положението в Западна Тракия К. Тодоров посочи да се отнеме мандатът на Гърция върху тази област и се повери на ОН. На първо време да се покани гръцкото правителство да върне по местожителството им бежанците и отвлечените българи, да се приложи към тях принципът за запазване етническите и религиозните малцинства. ОН да проведе анкета на самото място. К. Тодоров депозира и документ за положението в Западна Тракия.

На 21 април 1923 г. съветът на ОН взе резолюция, адресирана до великите сили: Западна Тракия принадлежи на великите сили и въпросът за терора се отнася до тях. Те трябва по-скоро

да вземат решение за съдбата на тази област и нейните жители. Гръцкият делегат предложи в резолюцията да се запише, че съветът порицава България за четническото, но това не се прие. Той обеща интернираните от Западна Тракия българи да бъдат върнати по селата им, щом обстоятелствата позволяват. ОН възложи на Фр. Нансен да организира подпомагането на заточените българи.

Тази резолюция не задоволи България и нейният представител заяви това в ОН. Той поиска да има ясен пункт за завръщането на бежанците и изселените и възстановяване на имуществото им. Тъй като в дневния ред фигурираше точка за настаняване на гръцките бежанци от Мала Азия в Западна Тракия, К. Тодоров апелира от нея да отпаднат българските села²⁶.

Военният министър К. Муравиев информира посланиците на Англия и Франция в София за непоносимото положение на българите в Западна Тракия и ги призова да настояят пред гръцкото правителство да прекрати гоненията. На 8 май К. Муравиев разговаря и с управляващия гръцката легация Рафаел за положението в Западна Тракия и недвусмислено декларира: «Българското правителство привлича най-сериозно вниманието на Атинското правителство върху важността на тези печални факти. Ако това положение продължи, ще бъде принудено да вземе съответни мерки.» След една седмица Рафаел увери К. Муравиев, че гръцкото правителство е наредило да се спре изселването на българи от Западна Тракия, да се завърнат бежанците и да се поддържат добри отношения с България. При тези уверения България се отказва от замислените ответни мерки, но поиска завръщането на бежанците да стане под контрола на ОН²⁷.

Земеделският печат не скри скептицизма си към обещанията на гръцкото правителство и се оказа прав. Наложил се отново да се търси съдействието на ОН, за да се спре обезбългаряването на Западна Тракия. На 1 юни 1923 г. Ал. Стамболийски изпрати до ОН доклад «За интернираните българи от Западна Тракия»²⁸.

*

В същото време, от 9 април 1923 г., поднови заседанията си и конференцията в Лозана за подписване конвенцията за режима на Проливите и границите на Турция. На 9 април замина българска делегация, за да отстоява излаза на Егея. Тя получи инструкции да настоява неотклонно за излаз през автономна или българска територия и строго се придържаше към тях. В изложението, което направи пред конференцията, постави точно така въпроса²⁹.

Междувременно се постигна споразумение Турция да получи Караагач (на десния бряг на Марица), което още повече усложни българския излаз³⁰.

Липсването треската на надеждата, при която се откри конференцията през 1922 г. В «Победа» откровено сподели с читате-

лите си, че в Лозана България очевидно няма да получи нищо повече от платоническо признание на нейното право за излаз на Егея. Но борбата за Бяло море, белите дробове на България, ще продължи и след конференцията. «Ние ще браним правата си пред Великите и малките сили, пред конференциите и ОН, докато не наложи ревизия на едно явно несправедливо решение за Тракия.» «Изнасилването на естествените географски и стопански закони не може да продължи дълго»³¹.

Все пак правителството направи възможното. Ал. Стамболийски заяви на някои западни дипломати да не прехвърлят своя дълг върху длъжник, в когото България не вярва³². На 31 май 1923 г., след продължително дебатиране, Министерският съвет нареди българската делегация да предаде на конференцията, че спогодбата между Гърция и Турция не променя българското становище и право. България не може да приеме излаз, който не минава през българска или автономна територия. Член 48 от договора остава в сила, той не може да бъде изменен без съгласието на България. Българският протест е спрямо великите сили, а не срещу Гърция и Турция³³.

В Народното събрание постъпи интерпелация от Ст. Калъчев към министър-председателя по изпълнението на чл. 48 от договора и как мисли правителството да действа по-нататък. В отговора си Ал. Стамболийски подчерта, че излаз България трябва да получи от Съглашението, и то не през гръцка, турска или която и да е чужда територия. Или да ни дадат Тракия, или ОН да я управлява, заяви Ал. Стамболийски. Турция приема едно парче земя на пътя ни за Егея и с това ни освобождава от ангажиментите на «достлука». Но Ал. Стамболийски беше оптимист, вярваше, че България все някога ще получи излаз, нужно е търпение.

Буржоазната опозиция се показва примирителна. Тя се съгласи, че е правилно гледището на българското правителство, а не предполагащото на конференцията в Лозана. Но за успеха на външната политика е нужно да се коригира вътрешната. Широките социалисти се разграничиха от буржоазната опозиция. Те смятаха, че съществуват потайности във външната политика на правителството, не одобриха изложението на българската делегация в Лозана и «озъбването» на К. Муравиев срещу гърците.

БКП продължи да счита политиката на БЗНС за излаз на Егея и автономия на Западна Тракия за империалистическа и националистическа. За всички свои претенции по договора България да се опре единствено на Съветска Русия. В предложението от комунистическата парламентарна група дневен ред се осъди курсът на земеделското правителство по излаза.

Народното събрание прие дневния ред на земеделската парламентарна група, който одобри изложението на Ал. Стамболийски³⁴.

Правата българска кауза получи подкрепа от някои английски вестници — «Таймс» и «Дейли телеграф». В уводна статия «Таймс»

пледира пристанището Дедеагач да се даде на България, страната, която би спечелила най-много от правилното му използване. Да бъде принудена Гърция да даде на България коридор за Тракия. Това ще осигури не само достъп на България до Бяло море, но ще бъде от полза и за европейските сили. България лоялно спазва договора, изтъкваше меродавният английски вестник, време е и силите от своя страна да го спазват. Настроението на Съглашението обаче не беше в полза на България.

Лозанската конференция се закри след падането на земеделското правителство, на 24 юли 1923 г. Девеююнското правителство подписа двете конвенции на конференцията, едната от които признаваше, че Западна Тракия се дава окончателно на Гърция, а Караагач на Турция.

Излазът на Егея беше голямата мечта на Ал. Стамболийски, за постигането на която той прояви много упоритост и настойчивост и хвърли много сили. Времето и обстоятелствата обаче се оказаха по-силни, България беше лишена и от това своё минимално договорно право. В Лозана се създаде впечатление, че България се бори не за излаз на Бяло море, а за Западна Тракия³⁵.

*

Направиха се нови стъпки по пътя на нормализиране отношенията със съветската страна. През есента на 1922 г. правителството реши да приеме официална мисия на съветския Червен кръст по репарационето на руските белоемигранти. В края на октомври съветската мисия, оглавена от Корешков, пристигна в България. Правителството взе мерки да се преустанови дейността на врангелисткия Червен кръст и оказа всестранина подкрепа на мисията на Корешков. Въпреки трудностите, създавани от врангелистки терористи, за няколко месеца съветските пратеници извършиха полезна работа. Те успяха да подготвят завръщането на 2500 белоемигранти и документацията за амнистирането на 1000 Врангелови офицери.

В началото на 1923 г. под натиска на Съглашението и ОН и заплахата да се провали споразумението за репарациите земеделската власт въведе някои ограничения за дейността на съветската мисия, даже беше за няколко дни арестуван Ал. Корешки, помощник на Корешков. Българското посолство в Прага направи официална декларация, че България е решила при каквито и да е конфликти в Европа да запази строг неутралитет. Слуховете, че правителството подготвя съвместна акция със Съветска Русия, са необосновани. Българското правителство не поддържа контакти със съветското, не води с него никакви преговори³⁶.

От пролетта на 1923 г. правителството отново прояви внимание и грижи към съветската мисия. Директорът на печата Ив. Радославов получи задачата при посещението на Берлин да се свърже с тамошното съветско търговско представителство. «Победа» провери слухове, че в България има представител на

Съвета на руските посланици в Париж и че българското правителство поддържа връзки с този съвет.

Съгласно споразумението между Чичерин и Ал. Стамболийски и България трябваше да изпрати делегация на Червения кръст в Москва с широки пълномощия. Поради външни причини това се отложи. В началото на май 1923 г., след споразумението за репарациите, беше формирана делегация под ръководството на К. Тодоров и документите ѝ изготвени. В Москва българските пратеници се очакваха с интерес и надежди за успешно сътрудничество. Готвеха се кадри за бъдещата легация в Съветска Русия. Превратът на 9 юни осуети това важно начинание на земеделското правителство³⁷.

2. КОЛЕБЛИВО И НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНО ДЕЙСТВИЕ СРЕЩУ СИЛИТЕ НА РЕАКЦИЯТА. ОСЪЖДАНЕТО НА РАДОСЛАВОВИЯ КАБИНЕТ

Вътрешнополитическите проблеми пред новия кабинет бяха не по-малко сложни. Предстоеше да се стегне държавният апарат, да се приеме бюджетът за 1923 — 1924 г., да се завърши провеждането на данъчните и аграрната реформа, да се осъдят военните кабинети, да се проведат парламентарни избори и др.

Правилна беше ориентацията да се реорганизира и модернизира Министерството на вътрешните работи. Бяха положени усилия да се попълни неговият щат. Подсили се обществената безопасност, включително и с малка моторизирана част, въпреки мнението на някои министри, че не полицейската стража, а народът ще пази земеделската власт. Подмениха се висши началници в системата на вътрешното министерство, уреди се полицейска школа. По искане на щаба на армията десетте кавалерийски полка жандармерия преминаха към военното министерство.

Реорганизацията и потягането на Министерството на вътрешните работи не бяха доведени докрай — земеделското правителство разчиташе главно на Оранжевата гвардия. ПП нареди да се вземат мерки за нейното числено увеличение и дисциплиниране. Реши се чрез манифестации на Тодоровден да се демонстрира нейната многобройност и организираност за респектиране враговете на режима.

~~Ръководството на Оранжевата гвардия се пос от Министерството на вътрешните работи.~~ През март 1923 г. Хр. Стоянов проведе специална конференция с окръжните управители и околийските началници по организирането и задачите на Народната гвардия. Реши се околийските началници и околийските настоятелства на БЗНС да осигурят не по-малко от 50 земеделци — гвардейци от всяка околия. Те обаче се оставиха невъоръжени. Околийските управления се задължиха да приготвят по една карабина, 120 патрона и две бомби бухалки за всеки гвардеец и

при нужда да им се раздадат и за 12 часа да се отзоват в София³⁸. Очевидно се залагаше твърде много на ентусиазма и предаността на земеделците и се пренебрегваше най-важното — въоръжаването им, въпреки забележимото засилване на реакционните и враждебни на властта сили.

Военната лига, осигурила си приятелството на Междусъюзническата комисия, проведе през март 1923 г. своя Втори извънреден конгрес. Той реши да се предупреди царят, че е длъжен да смъкне правителството на Ал. Стамболийски. В противен случай съюзът сам ще се справи с положението. Ако Борис се противопостави на акцията, може да заплати с трона си. Делегация на конгреса се среща с царя и го уведоми за намеренията на Военния съюз.

До земеделското правителство стигнаха сигнали, че Военната лига начело с полковник Ив. Вълков, подкрепяна от всички реакционни сили, готви преврат, че царят не стои настрана, а е вдъхновител на заговора. Ал. Стамболийски не повярва, че Ив. Вълков, смятан за симпатизант на земеделската власт, е съучастник на Лигата, още по-малко пък за «царчето». Той смяташе това за интрига на буржоазната опозиция, която иска да го скара с Борис от яд, че не я слуша³⁹.

Засили се антиправителствената дейност на ВМРО, особено след Нишкото споразумение. Положението в Пиринския край ставаше все по-нестабилно. През зимата дейци на ВМРО се събраха в Петрички окръг, усилено се въоръжаваха и се готвеха за акция през пролетта. Те открито се заканваха, че ще откъснат Петричкия край от България като основа на бъдеща автономна Македония. На 5 април 1923 г. Т. Александров нареди на организациите и групите в Пиринския край, ако се появят сръбски войски или оранжевогвардейци, да бъдат избити⁴⁰.

На 10 април 1923 г. Т. Александров отправи последно предупреждение до Ал. Стамболийски, другите министри, земеделските депутати, редактори на вестници и др.⁴¹. Предупреждението гласеше: Ако правителството се одързости въпреки напомнянията да изпрати в Петричкия край «разбойници федералисти и оранжевогвардейци-обирджии», ще държи лично отговорен Ал. Стамболийски, министрите и всички усърдни участници в това «предателско злодеяние»⁴². ВМРО обяви война на българското правителство.

Разшири се дейността и на Конституционния блок. От антиправителствена пропаганда и публични акции блоковите партии преминаха към формирането на групи, които нападаха и тероризираха земеделски дейци и дружбени събрания⁴³.

И за да бъде картината на антиземеделския лагер по-колоритна, се надигнаха и анархистите — против преследването им, против изземването на оръжието от населението и др.⁴⁴.

В земеделските среди се оформи неправилното убеждение, че главната и единствено реална опасност за режима е ВМРО.

Шефът на Обществената безопасност Ст. Стефанов предложи да се обяви ВМРО за разбойническа организация и да се формира специален отряд, който да се справи с нея. Дружеството на запасните офицери да се разтури, членуването в него да се счита за участие в забранена организация. Да се предадат на съд всички членове на дружеството, които проповядват или работят против властта. Да се организира разгром на анархистите и др.

Тези в основни линии резонни мерки не се приеха от ПП и Министерския съвет — били крайни и ненавременни, а преценката на Обществената безопасност за положението на страната — необосновано черногледа. Реши се да се продължи военното положение в Петрички окръг и да се изпрати отряд, който само да бди за реда⁴⁵.

Мерките срещу ВМРО бяха колебливи и непоследователни. Някои от земеделските министри заеха позиция на неутралитет към тази организация, други — за всяка евентуалност — потърсиха контакт с нея, не липсваха и дейци, капитулантски настроени, склонни да се съгласят с автономия на Петричко⁴⁶. Със съдействието на Комитета за селска диктатура и члена на ПП Д. Кемалов в края на април една чета от около 70 души, включително и оранжеовогвардейци, ръководена от федералиста ~~Т. Паница~~, потегли за Петричко, ~~за да въздвори ред и се бори с ВМРО~~. В отряда ръководна фигура се оказа един подполковник, близък на двореца. Автономистите научиха за акцията и при с. Сатовча оградиха отряда, но той се изкубна и се изтегли във вътрешността. По нареждане на К. Муравиев отрядът беше обезоръжен и разтурен. Т. Александров, сам обявил война на правителството, го обвини, че започва «явна война срещу поробените македонски българи», и изпрати ново писмо до Ал. Стамболийски.

На 13 април в София се проведе манифестация на македонската емиграция против масово убийство в с. Гарван, Вардарска Македония. Правителството разреши собствена охрана на манифестацията, а там се вдигнаха лозунги да бъде убит Ал. Стамболийски. Въпреки това Земеделският съюз се отнесе към манифестацията по начин, който можеше да се приеме и като одобрение — поне така го изтъкуваха югославската и чехословашката легация. Югославското правителство продължи да твърди, че земеделската власт разполага с достатъчно войска, за да смаже ВМРО, но се колебае⁴⁷.

Мерките срещу анархистите бяха непохватни, неефективни и непопулярни. След митинг в Ямбол последваха масови арести, бяха убити 14 анархисти. Това масово убийство бе самоинициатива на военните, но лепна петно върху земеделската власт и настрои анархистите още по-враждебно⁴⁸.

*

Едно съществено политическо мероприятие на последния земеделски кабинет беше завършването на процеса срещу министрите от кабинета на В. Радославов.

През цялата 1920 г. парламентарната следствена комисия работи много малко време и предварителното следствие не вървеше. На 26 февруари 1921 г., след разпит на хиляда свидетели, комисията най-после беше готова с доклада си за даване под съд на Радославовия кабинет и го връчи на държавния обвинител. На 27 март следствената комисия докладва в Народното събрание заключителното си постановление, за да се реши даването на радославистите под съд. На 29 март 1921 г. Народното събрание прие постановлението и процесът срещу виновниците за Първата световна война започна⁴⁹.

След двугодишно протакане, на 31 март 1923 г., Държавният съд най-после произнесе своята присъда (5 от коронните съдии и 2 от народните я подписаха с особено мнение), твърде мека и неудовлетворяваща изстрадалите народни маси. Шест от радославистите получиха присъда доживотен затвор, а останалите — по 10—15 г. затвор. Всички губеха завинаги гражданските и политическите си права. Осъдените бяха изпратени в Сливенския затвор — при твърде мек режим и почти комфортни условия⁵⁰.

Научавайки за леките присъди, Комитетът за селска диктатура упрекна правителството, че е мекушаво и негодно. Реши се да се свика протестен земеделски митинг с участие на селяни от софийските села и на него да се издаде най-строга присъда, която веднага да се изпълни. Ал. Стамболийски отхвърли тази идея. Според него присъдите били извънредно тежки, особено за хора в напреднала възраст, дума не можело да става за по-строги наказания. Нещо повече, наесен щял да поиска помилване на някои от подсъдимите⁵¹. Протестна акция не се проведе.

Замисълът за незаконна разправа с главните виновници за войната беше пакостен, но и Ал. Стамболийски прояви неуместна доброта и снизхождение към войнолюбците либерали, заклетии врагове на Земеделския съюз и неговото правителство. Народът остана разочарован от незначителните наказания на Радославовите министри.

Придвижи се още една крачка осъждането на кабинетите на Ив. Гешов, д-р Ст. Данев и Ал. Малинов — Ст. Костурков. Беше приет Закон за съдене кабинетите на Ив. Гешов, д-р Ст. Данев и Ал. Малинов — Ст. Костурков (16 март 1923 г.). За държавен обвинител се избра Р. Даскалов, негови заместници бяха К. Консулов и В. Величков, и тримата земеделци⁵². Гласуването на закона и избора на обвинителство се извърши при съпротива на буржоазната опозиция и несъгласие на БКП и част от земеделската парламентарна група начело с М. Турлаков, К. Томов и Хр. Манолов. Парламентарната група на БКП за съжаление не подкрепи кандидатурата на Р. Даскалов и не даде свой представител в дър-

жавното обвинителство от боязън да не окаже по този начин подкрепа на земеделското правителство. При гласуването на закона земеделските депутати Сл. Дреновски, Ц. Матов, З. Каменов и Т. Караваневски напуснаха заседанието на парламента. Четиримата симпатизираха на Турлаковата група и по този повод бяха изключени от организацията с формулировката «за измяна и предателство на съюзните интереси»⁵³.

Започна подготовката на документални доказателства за възможността да се сключи сепаративен мир през 1918 г. и за избираването на въстаниците при Владая и Княжево, на списъци на свидетелите и др. На 22 май се конструира Държавен съд от трима коронни съди и 12 представители на окръжните съвети, предстоеше връчването на обвинителния акт на подсъдимите, а 15 дни след това в Търново да започне процесът⁵⁴.

Сложната процедура на съденето даде време на буржоазната опозиция да действа за оклеветяването на земеделското правителство вътре и вън от страната. Буржоазията представяше арестуването и наказването на бившите министри като натиск върху Съглашението за намаляване на репарациите и осигуряване излаз, а не защото действително са виновни. М. Маджаров написа и разпространи две брошури по този въпрос. Беше изработено и изпратено на една западна агенция изложение за арестуваните заедно с биографични бележки за отпечатване в около 1300 вестника⁵⁵.

Процесът срещу трите военновременни кабинета не се състоя. Девеюнският преврат ги спаси от справедливо възмездие.

*

Все по-обезпокоително ставаше организационното състояние на БЗНС. През пролетта на 1923 г. задачите и проблемите растяха лавинообразно, а съюзът отслабваше, въпреки че в него все повече преобладаваха бедните и средните селяни. Доста дружки съществуваха формално, не бяха отчетени за 1922 г., не получаваха «Земеделско знаме», финансите им бяха в безпорядък. Други бяха разцепени или се оглавяваха от реакционери, преминали в организацията от буржоазните партии с цел да вършат разложителна работа.

Земеделският съюз имаше и сериозни финансови проблеми. Тежаха му милионни задължения, направени за осигуряване на издателската дейност, за закупуване на имоти и др. За тяхното погасяване се разчиташе главно на удържките, които се правеха от възнагражденията на депутатите⁵⁶.

През март 1923 г. беше учреден Народен земеделски университет за подготовка на съюзни кадри, ръководен от Академичен съвет с председател Ал. Стамболийски. Реши се да започне с тримесечни курсове за млади земеделски дейци и синове на земеделци. Първият курс трябваше да започне през май 1923 г., но поради това, че сградата му не беше готова, се отложи за есента.

Тематиката на Народния земеделски университет свидетелствуваше за намерение да се подготвят културни и всестранно образовани съюзни дейци, годни да провеждат линията за икономическо издигане и модернизиране на страната. Набелязаха се 64 лектори: политици, дипломати, кооперативни дейци, агрономи и др. Между тях фигурираше и полк. Ив. Вълков — за лекции по топография и кадастър⁵⁷.

3. ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ИЗБОРИ ЗА XX ОНС (22 април 1923 г.)

Ориентацията на земеделското правителство предсрочно да разтури XIX ОНС бе категорична. Важен пункт от подготовката на нови парламентарни избори беше изменението на избирателния закон. На 1 февруари бе внесен в Народното събрание и на 23 февруари приет Закон за изменение и допълване на избирателния закон. По-съществени изменения бяха: Вече не окръзите, а административните околии ставаха избирателни колегии. Освен това градовете София, Пловдив, Варна и Русе също образуваха самостоятелни избирателни околии. Кандидатските листи можеха да съдържат толкова имена, колкото е числото на депутатските места плюс 2, но имената можеха да бъдат и по-малко⁵⁸.

Буржоазната опозиция считаше, че окръгът е идеалната избирателна колегия, че малките избирателни околии, каквито бяха административните, облагодетелстват партията, която получава най-много гласове, и втората по сила партия след нея, в случая БЗНС и БКП. Но Ал. Стамболийски не се боял от това, той предпочитал комунистите в парламента пред буржоазните депутати. Ще загуби демокрацията, пишеше опозиционният печат, ще се създаде «система, по-лоша от мажоритарната», абсурдна и чудовишна, ще се опростачи парламентът⁵⁹.

БКП правилно се обяви против изменението на избирателния закон и го разобличи като реакционна мярка. През февруари 1923 г. партията организира масови протестни събрания за неговото проваляне с искания за образуване една единна избирателна околия за цялата страна, даване избирателни права на жените и младежите над 18 г.⁶⁰.

Негодуваха и турлаковистите, които преценяваха, че при новия избирателен закон шансовете им съвсем намаляват⁶¹.

Ал. Стамболийски всъщност беше съгласен с възраженията на опозицията и противниците си, но не виждаше друг сигурен начин съюзът да спечели изборите и да прокара необходимите изменения на Конституцията. «Историята един ден ще ми прости този грях» — споделяше той пред близките си съратници. Освен това избирателната реформа беше в духа на плановете за децентрализация на държавната власт и превръщане на околията в основен административен център със свой съвет и самоуправление⁶².

Недемократичните методи и мерки обаче, даже и когато се

използват в името на демократични проекти, са непопулярни и пораждат усложнения и негативни последици за този, който ги практикува. Така се получи и сега.

Буржоазната опозиция се ужаси от предстоящото разтурване на Народното събрание и провеждане на избори от земеделското правителство, и то по новия избиращия закон. Земеделският съюз веднаж вече разгонил парламента и докарал своя самостоятелна власт, какво ли ще донесе второто разпускане — в този дух бяха опасенията на буржоазните партии. Блоквите водачи поискаха аудиенция от царя и на 27 февруари Ал. Гиргинов, Хр. Мутафов и Н. Найденов бяха приети в двореца. Исканията на опозицията, така както се представяха в комуникетите за аудиенцията, бяха: не да се разтурва Народното събрание, а да се смени земеделското правителство с общопартийно, което да проведе свободни законодателни избори и да омиротвори страната. Царят да направи всичко да възстанови Конституцията. Царят даде резервиран отговор на опозицията. Благодарни й, че е изпълнила своя дълг, и я увери, че и той ще изпълни своя⁶³.

Въпреки настойчивите покани на буржоазията царят да разгони правителството на Земеделския съюз нямаше никакви признаци, че той се готви да го направи или да не разреши разпускането на XIX ОНС. Това дразнеше опозицията.

Буржоазната опозиция получи подкрепа от турлаковистите. Те споделяха становището, че не бива да се позволи на земеделското правителство да проведе избори. Ако царят остави Ал. Стамболийски да ги проведе, ще тръгне по пътя на баща си. Новото правителство може да изхожда пак от Земеделския съюз или да бъде с участие на хора от неговите среди, но да си служат с други методи⁶⁴. Явно М. Турлаков смяташе, че моментът е удобен за образуване на коалиционно правителство. Едно чисто земеделско правителство беше допустимо само ако го оглави лично той.

Ст. Калъчев отговори със статията «Пред царските крака». За доброто на страната трябва да се проведат нови избори, и то от организацията, чиито цели и задачи намират най-голямо одобрение от народа, сиреч от БЗНС. Един чиновнически кабинет няма да се справи с изборите, а коалиционен кабинет е невъзможен, защото нито Земеделският съюз, нито БКП ще участвуват в такъв и той не ще представлява българския народ. Блокът търси власт от царя, защото не може да я получи от народа⁶⁵.

На 12 март 1923 г. XIX ОНС беше предсрочно разпуснато. На 16 март излезе указ на 22 април да се проведат законодателни избори за XX ОНС⁶⁶. В «Земеделско знаме» беше обяснено, че XIX ОНС било трудолюбиво и реформаторско, но не бивало да достига своята старческа възраст. Много мандати се загубили от излизането на погромджийските блокари, широките социалисти извършили измяна, а някои земеделци — падение⁶⁷.

Всъщност определящото съображение за предсрочното разпускане на XIX ОНС беше отслабването на земеделската парла-

ментарна група. Новото правителство не разполагаше със сигурна парламентарна опора. Проектираше се и изменение на Конституцията, а то не можеше да стане без подпалвящото и стабилно земеделско мнозинство в Народното събрание.

Изборният период беше много кратък, трябваше да се бърза. Още в деня на разпускането на XIX ОНС ПП на БЗНС издаде Окръжно № 13 за изборите. С него за 25 март се насрбчиха околийски събрания за избора на земеделски кандидати за депутати. Борбата ще бъде много тежка, се казва в окръжното, а се касае за присъда на реформите и политиката на съюза. Да се подберат само милеещи за съюза дейци⁶⁸.

Допълнително ПП предупреди, че дружби, които държат в редовете си изключени, ще бъдат заличени от състава на съюза. Освен това ПП реши да определи кандидатурите в окръзите, където имаше опасност да се наложат привържениците на десните. Непризналите определените кандидати и кандидатурите се в други листи ще бъдат изключени⁶⁹.

Околийските събрания минаха, общо взето, нормално при сплотеност и единодушие. Мъчно стана изборът на кандидати за депутати в Плевен, Бяла Слатина, Стара Загора и др. Не бяха утвърдени отделни кандидати — за колеблива и непостоянна дейност или неотговарящи на уставните изисквания. Съюзното ръководство не беше единодушно при утвърждаване на кандидатите, а секретарят М. Петков се изказа изобщо против вмешателството по този въпрос⁷⁰.

БЗНС започна изборната борба при изключително напрежение на силите. «Земеделско знаме» и «Победа» се посветиха изцяло на изборите. Околийските и местните дружби отпечатаха много позиви, възвания, афиши и др. Почти всички министри начело с Ал. Стамболийски, членовете на ПП и съюзните организатори се втурнаха по агитация. Особено масови и ентузиазирани бяха събранията на Ал. Стамболийски в Плевен и Варна⁷¹.

Беше открит фронт на блока под лозунга «Да се постави пуся и не се пусне вълк да влезе в парламента!». ПП обеща в най-скоро време, след осъждането на радославистите, да бъдат наказани и виновниците за първата национална катастрофа. Земеделските оратори се заканваха, че репарациите ще ги плащат блокарите, причинители на войните⁷².

Характерна черта на тези избори беше конфронтацията между БЗНС и БКП. Намерението на земеделците беше не само блокари, но и комунисти да не бъдат допуснати в новото народно събрание. «Земеделско знаме» не сие лозунга да не се гласува за БКП, платен агент на руския болшеvizъм, който залъгва «безстопанствените добичета» с обещания за селско-работническо правителство. «Победа» помести уводни статии против БКП със закани за разправа с нейните водачи. Двата вестника наричаха интриги съобщенията в чужбина, че земеделското правителство дружелю с комунистите. Изборните лозунги на БКП били за неща, които

земеделското правителство вече е извършило. В предизборните си речи земеделските водачи също отправиха хапливи критики срещу комунистите⁷³.

Беше приготвен и разпространен законопроект за комунистическите общества в България. Ал. Стамболийски съобщи, че той ще се постави още в първите заседания на новото Народно събрание. Законопроектът предвиждаше в селата, в които се окажат повече от 10 избиратели на БКП, да се основе комуна, като се конфискуват движимите и недвижимите имоти на комунистите. Комуните ще се състоят само от семействата, чието имущество е иззето. Който злоупотреби със средствата на комуната и живее по-различно от другите, се разстрелва. В някои околии законопроектът беше разпространен в хиляди екземпляри⁷⁴.

БЗНС противопостави на блока и БКП програмата на новия кабинет «за една мирна революция» чрез изграждане основите на «икономическата демокрация» при политическото надмощие на «селската класа». Конкретни задачи в това направление бяха: да се ударят котериите, които действуват в полза на капитала, да се гарантира със закон трудовото стопанство, България да стане кооперативна, усъвършенствуване на законите и реформите, справедливост в облагането, осигуряване евтин и достъпен кредит, мерки за изкореняване на корупцията, нов закон за народното здраве, ново административно деление на страната и др.⁷⁵.

БКП водеше предизборната борба в духа на постановките и решенията на Партийния съвет от януари 1923 г. В началото на април ЦК издаде Манифест към работниците и селяните в България. В него земеделското правителство се представи за власт на селската буржоазия, чиято политика провежда в продължение на три години, в пълен разрез с програмата на организацията и интересите на безимотните и малоимотните селяни. Напълно се отрече реформеното дело на Земеделския съюз и специално трудовата повинност и аграрната реформа. Борбата на БЗНС с блока се разглеждаше като котерийна. Манифестът призова към «единен фронт на градския и селския трудещ се народ против цялата капиталистическа класа», за работническо-селско правителство⁷⁶. Предизборният Позив към трудещите се селяни в България на ЦК на БКП повтаряше в основни линии съдържанието на Манифеста.

В предизборната агитация на БКП се стигна до неправилната оценка, че земеделската власт е фашистка⁷⁷. В БКП липсваше яснота по класовата същност и характера на фашизма — тя квалифицираше като фашистки всички реакционни прояви и всяко насилие. В случая — изменението на изборителния закон и репресивните мерки пред изборите.

БКП беше действително преследвана. Забраняваха се или се разтурваха комунистическите предизборни събрания, арестуваха се партийни кандидати, агитатори и разпространители на бюлетини — в Пловдивско, Варненско, Провадийско, Пазарджишко

и др. В Лом, Берковица (там беше нападнат клубът на БКП), с. Вълчи дол и Белоградец, Провадийско, се стигна до сблъсквания между комунисти и земеделци⁷⁸.

Конституционният блок навлезе трудно, с препъване, в изборната борба. Въпросът за сътрудничеството с Националлибералната и Социалистическата партия доведе блока едва ли не до разпадане. В края на краищата се възприе да се издигнат блокови листи, като начело се постави най-силната от блоковите партии в съответната околия. Блоковите комитети можеха да сключват изборни съглашения с всички опозиционни партии без БКП и Националлибералната партия⁷⁹.

Народният съговор беше много разочарован, че не се постигна изборна комбинация от всички «конституционни», т. е. буржоазни опозиционни сили и широките социалисти. Считахше това за голяма грешка, с исторически последици за страната, която само отчасти може да се поправи с местни споразумения за изборни коалиции. «Слово» призова блокът да подкрепи листите на широките социалисти и либералите и обратно, според местните условия⁸⁰.

На практика някъде блокът действително подкрепи листите на Социалдемократическата партия, за да си осигури в други околии гласовете на широките социалисти. На някои места се появиха и блоково-социалистически листи. Радикалите предпочитаха да подкрепят земеделските листи. Някои техни организации — Борисовградската околийска, Мездренската околийска и др., даже преминаха към БЗНС.

След провалянето на официалното споразумение с блока националлибералите продължиха да му предлагат сътрудничеството си — централно и на местна почва, но безуспешно — те не се котираха на политическия пазар⁸¹.

Блокът гледаше на изборната борба като на решаващо сражение по въпроса, кой ще управлява България. Особени опасения предизвика проектът на земеделското правителство за изменение на Конституцията. Ще се засегне формата на държавното управление, частната собственост, парламентаризмът, ще се санкционира «един чудовищен съд» (народният съд), а с това и «оранжевият болшеvizъм», писаха «Слово» и «Пряпорец»⁸².

Предизборната платформа на Конституционния блок се свеждаше до лозунгите «ред, законност и социален напредък, спасение на отечеството от реакцията и корупцията на дружбашите и кървавите и убийствени планове на комунистите»⁸³.

Организационното и политическото състояние на блока не му позволи особена изборна активност. Неговите събрания и други масови акции бяха малко. Най-съществената беше блоковото събрание в София, на което Ал. Гиргинов, Т. Влайков и др. наругаха и охулиха «оранжевия болшеvizъм»⁸⁴.

Предизборната дейност на Социалдемократическата партия беше идентична с блоковата. Широките социалисти агитираха против БЗНС и БКП, чиято взаимна поддръжка представлявала

опасност за страната. Земеделците тъкат дружбащина на болшевишка основа, а комунистите — болшевизъм на дружбашка основа, твърдеше Кр. Пастухов⁸⁵.

В редиците на опозицията бяха и турлаковистите, и драгиевистите. Групата на М. Турлаков — К. Томов — Хр. Манолов, към която се присъедини и Юр. Пекарев, участва в изборите от името на Земеделския народовластен съюз с оранжево-виолетова бюлетина. Неговият апел-декларация и цялата му пропаганда беше антиземеделска. «Обнова» кресливо убеждаваше, че земеделците са изиграни, народовластието загива, ще загине и Земеделският съюз, ако не бъдат подкрепени «народовластниците».

Съюзът на М. Турлаков успя да издигне кандидатури само в 10 избирателни околии: София, Софийска околия, Луковитска, Ломска, Белослатинска, Врачанска, Варненска, Провадийска, Казанлъшка и Старозагорска⁸⁶. Навсякъде турлаковистите се ползуваха със симпатиите и съдействието на блока и особено на демократите. Земеделският печат с основание третираше Земеделския народовластен съюз като «подкрепление» на реакцията⁸⁷.

Д. Драгиев даде изявление, че не мисли да излиза от пасивното си състояние, защото Земеделският съюз не подлежи на възкресяване, той е безнадеждно разрушен. От неговите останки не кораб, а малка ладия за спасяване здравето и ценното от земеделските среди не може да се направи. Тази позиция на пасивност в изборите не допадна на част от последователите на Д. Драгиев. Неговият близък съратник Ст. Момчев го напусна. Драгиевисти преминаха към Турлаковия съюз, други влязоха в коалиции с широките социалисти, демократи, обединисти и др.⁸⁸.

Изборите на 22 април протекоха нормално, с изключение на избирателните околии в Пиринския край. По решение на Министерския съвет изборите в Петрички окръг и Кюстендилска околия се отложиха⁸⁹.

БЗНС постигна значителен успех — събра 557 459 гласа (54,12%). За пръв път съюзът спечели повече от 50% от избирателите. В сравнение с изборите за окръжни съветници увеличи гласовете си със 124 000, а в сравнение с парламентарните избори през март 1920 г. — със 170 000. Следваща по сила партия беше БКП със 198 732 гласа (19,15%). Тя имаше намаление на гласовете в сравнение с януарските избори с 15 000. Третото място се зае от Конституционния блок: 147 561 гласа (14,11%), което означаваше намаление с 25 000. Останалите опозиционни партии имаха незначителен брой гласове, включително и Земеделският народовластен съюз, който трябваше да се примири с 2779 гласа.

По броя на получените мандати партиите се градираха така: БЗНС — 212, БКП — 17, Конституционният блок — 15, Социалдемократическата партия — 1⁹⁰. Новата избирателна система действително осигури на БЗНС по-голямо надмощие, отколкото предполагаша получените гласове. Земеделските депу-

тати имаха средно по 2507 гласа, а депутатите комунисти — по 15 571.

Поражението на Конституционния блок беше тотално. Пропадна всяка надежда за реставриране политическото господство на буржоазията по парламентарен път. Реакционните сили не захъсниха да направят изводи и заключения за по-нататъшната си борба срещу земеделския режим. БЗНС обаче сгреси в преценката си за резултатите от изборите за XX ОНС.

Успехът породил самодоволство, дори известно главозамайване у ръководителите на БЗНС. В окръжно на ПП изборите се посочваха като «последния смъртоносен удар върху продажните глави на враговете на Земеделския съюз». «Влиянието на Земеделския съюз расте трескавично не само върху земеделското съсловие, а в средата на всички трудещи се»⁹¹. Ал. Стамболийски тържествуваше от «нечуваната и ненавиждана» изборна победа, белег на дълбок политически прелом. Той сметна буржоазните политически партии едва ли не за загинали, неспособни на по-нататъшно активно съществуване, въобрази си, че няма сили, които да наложат обрат в политическото развитие на страната.

Въпреки че БКП получи доверието на близо 200 000 избиратели, Ал. Стамболийски нарече този резултат «погром». Всъщност той не беше убеден, че партията е претърпяла поражение, защото продължи да я заплашва със Законопроекта за комуните⁹².

Вместо да направи трезва, реалистична и задълбочена, а не пропагандна оценка на изборната победа, БЗНС се увлече по нейното бляскаво празнуване. На 6 май 1923 г. се проведе манифестация на Оранжевата гвардия във всички по-големи градове на страната, празненства, освещаване на съюзни знамена, конни надбягвания и др.⁹³.

«Народовластният» Земеделски съюз обясни неуспеха си не с недостатъчното си влияние сред селската маса, а изключително с пречките и ограниченията на неговите кандидати, създавани от властта. Продължиха критиката и анатемите срещу БЗНС и неговото ръководство⁹⁴.

В анализа, който направиха блоковите партии, доминираха факторите избирателен закон и правителствен терор, макар и някои местни дейци да признаваха, че «никого не биха, никого не арестуваха». Н. Милев разкри, че изборите може би ще бъдат «изходен пункт на един нов период на българското политическо развитие»⁹⁵, т. е. борбата срещу земеделската власт да продължи с непарламентарни средства и методи.

Думата на БКП за изборите беше категорична — те донесоха на БЗНС кървава и позорна пирова победа. Реакционният избирателен закон е лишил десетки хиляди избиратели от представители в парламента.

Висшият партийен съвет от края на април излезе с Декларация по изборите и вътрешното положение. В нея изборите се характеризираха като банкрут на народовластието и проява на

фашизма. Ненаучната оценка за фашизирането на Земеделския съюз и на земеделската власт се появяваше все по-често в «Работнически вестник» и в речите на партийните дейци⁹⁶.

*

Към парламентарните избори в България проявиха значителен интерес и дипломатическите среди, и външният свят. Английската легация съобщи, че Ал. Стамболийски е улучил много благоприятен момент — след изваждането на умерените от кабинета, уреждането на репарациите и Нишкото споразумение. Въпреки нечлоствените методи, прилагани от властта, изборните резултати илюстрират истинските настроения на избирателите. Според Пико разпределението на депутатските мандати не отговаря на реалната сила на политическите партии в страната и правителството си давало сметка за това. Стабилизираното положение на кабинета след изборите Пико сочеше като факт, полезен за мира на Балканите⁹⁷.

Английският печат преценяваше изборите от гледна точка на утвърждаване външната политика на Ал. Стамболийски на мир, добросъседство и изпълнението на мирния договор⁹⁸. За фашисткия италиански печат най-важното беше, че изборите не са спечелени от българските комунисти⁹⁹.

4. КЪМ РАДИКАЛНИ ИКОНОМИЧЕСКИ РЕФОРМИ. ПРОЕКТ НА БЗНС ЗА ИЗМЕНЕНИЕ НА ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

БЗНС смяташе, че с избирането на новия парламент и уреждането на репарациите навлиза в нов етап на своето управление, през който най-после ще може да проведе решителни и радикални реформи. Ал. Стамболийски се зае с изработването на законопроекти и с написването на нов теоретичен труд, продължение на «Политически партии или съсловни организации».

Според видни земеделски дейци от това време новият кабинет възнамеряваше да предприеме мерки за «ликвидиране икономическата база на политически битата буржоазия». Предвиждаха се три етапа. През първия, до края на 1923 г. и изборите за ВНС, да се национализират частните банки и се установи държавен контрол върху чуждите банки, да се национализира и застрахователното дело; да се въведе държавен монопол за изкупуването и износа на тютюн. Набелязаха се и автори за съответните законопроекти и ръководители на държавните сектори на стопанството.

През втория етап, след изборите за ВНС (1924 г.), да се национализира едрият земеделски инвентар и се разпредели между селските кооперации; да се отпусне 1 млрд. кредит за закупуване на селскостопански машини, които да се предадат за общо пол-

зване; да се гласува закон за кооперативно обработване на земята; да се създаде вносно-износна централа за селскостопански произведения и внос на продукти от първа необходимост; трудовата повинност да стане основа за развитието на обществен сектор в икономиката.

През третия етап, след 1925 г., всички индустриални предприятия да станат обществено-държавна собственост или да се предадат на работническите кооперативи под контрола на държавата и с участието ѝ в печалбите¹⁰⁰.

Някои публикации в «Земеделско знаме» и «Победа» потвърждават тази ориентация за ограничаване и изтласкване на едрия капитал от икономиката. Искаше се намеса на държавата в стопанските отношения, особено между търговеца и производителя. В уводна редакционна статия се посочваше необходимостта да се забрани на частните банки да се занимават с валутни и някои други операции, а останалите им функции да минат под контрола на държавата; да не получават никакви кредити от държавните. Крупните капиталисти, банкери, спекуланти и лихвари са по-опасна и свирепа «вътрешна репарационна комисия» от външната, подчерта в «Победа». Подготвяше се законопроект за нормиране на рентата на банкерския капитал¹⁰¹.

На 13 май 1923 г. се откри жп линия Хасково — Раковски. В Хасково се състоя по този случай голям земеделски събор, на който се стекоха хиляди селяни от Хасковско, Борисовградско (Първомайско), Харманлийско, Свиленградско, Чирпанско и Кърджалийско. След официалното откриване на линията, на което присъствува и царят, се проведе митинг и парад на войската и Оранжевата гвардия. Въпреки присъствието на царя Ал. Стамболийски поздрави не само оранжевогвардейците, но и войсковата част. Публично елиминиран, Борис обидено напусна града¹⁰².

На митинга Ал. Стамболийски произнесе своята известна хасковска реч. Той категорично отрече буржоазните партии и способността им да се върнат на власт. Кой ще ни свали, питаше Ал. Стамболийски и отговаряше: «Който ни е качил.» Той беше сигурен, че докато Земеделският съюз защитава интересите на народа, няма да падне от власт. След 20 г. управлението на страната ще поеме народният съюз на земеделците, организациите на работниците и занаятчиите.

Ние сме против капитализма, декларира Ал. Стамболийски. Кооперациите ще се наложат над капитала — ще поемат банките и предприятията. При следващото ми идване в Хасково — увери той — всички частни банки, предприятия и складове ще принадлежат на хасковци, на техните кооперации¹⁰³.

Хасковската реч на Ал. Стамболийски беше по същество програмна декларация на третия кабинет. В нея се очертах радикални преобразования в икономиката и перспективата селската власт да прерасне не в друго, а в управление на съюза

от всички трудещи се и техните организации. Речта на Ал. Стамболийски и демонстративното пренебрежение към царя означаваха курс наляво, на ограничаване монархията и едрия капитал и по-нататъшно демократизиране на режима.

*

Същата насоченост имаше и проектът за изменение на Конституцията. Изменението на Конституцията беше програмна задача на БЗНС. През тригодишното управление често се изтъкваше, че основният закон в много отношения е остарял и се нуждае от корекция — особено чл. 17 — и допълнения за въвеждане на допитването, за защита на кооперациите и др. След изборите за XIX ОНС, когато се очерта образуването на самостоятелно земеделско правителство, се заговори за свикването на ВНС, но след ратифицирането на договора и установяване окончателните граници на България. По различни причини до пролетта на 1923 г. изменението на Конституцията не стоеше на дневен ред. На въпроса, кога ще се внесат промени в Конституцията, Р. Даскалов отговори (есента на 1922 г.) «Когато намерим време»¹⁰⁴.

След формирането на третия кабинет той се занимава с този въпрос и реши в първите месеци на 1924 г. да се проведат избори за ВНС, което да измени Конституцията. В Министерския съвет се нахвърлиха мисли и концепции за разграничаване трудовата и експлоататорската собственост, за формата на държавното управление и как да се постъпи с последния български цар, за децентрализация на държавната власт, образуване на нови министерства и др., но нищо конкретно не се прие. Министерският съвет натовари Ал. Стамболийски и П. Д. Петков да изработят проект и да го представят за обсъждане¹⁰⁵.

На 3 април 1923 г. Ал. Стамболийски излезе в «Земеделско знаме» със статията «Да се погрижим и за нея», с която обоснова необходимостта от изменението на Конституцията и насоките на промените. Те трябва да отговарят на «нуждите и желанията на работния народ», подчерта Ал. Стамболийски, да осигурят конституционни гаранции на народовластието — като се въведе референдум, и за трудовата частна собственост и се ограничат обирачите, потисниците, безчестните спекуланти. Налагат се изменения и в областта на правосъдието, народната просвета и др.¹⁰⁶.

След изборите за XX ОНС «Земеделско знаме» и «Победа» официално съобщиха, че в края на 1923 г. или началото на 1924 г. предстои свикването на VI ВНС за изменение на Търновската конституция, за да се даде път на нова България. По този въпрос имало споразумение с държавния глава¹⁰⁷.

В земеделския печат се появиха редица статии, третиращи пряко или косвено проблемите на Конституцията, «Победа» обнародва материали за «модерната икономическа демокрация», която се противопоставяше на политическата, т. е. буржоазната

демокрация, която се смяташе за изживяна. Икономическата демокрация осигурява не само политическо равновесие на трудещите се, но и простор за дейността на пролетариата и селячеството на базата на трудовата частна собственост и икономическото равенство. При икономическата демокрация буржоазията губи политическата власт¹⁰⁸.

По въпроса за формата на държавната власт се изтъкваше, че тя няма особено значение, по-важно е нейното съдържание. Ако монархията не газии народната воля, както «Победа» смяташе, че стоят нещата в България, тя ще се запази. В проектираните изменения не става дума за република, подчерта вестникът, а за «закрепостяване на народовластието».

Според спомени на съвременници на 7 юни П. Д. Петков отива при Ал. Стамболийски в Славовица по проекта за Конституцията. Там сварва царя, който дискутирал с министър-председателя. След разговора Ал. Стамболийски бил «зачервен и с пламтящи очи», а царят блед и развълнуван, неудовлетворен от обясненията и със силни съмнения за сигурността на трона си.

В духа на запазване, но чувствително ограничаване на монархията беше и решението да се възобнови традицията за връчване отговор на тронното слово на царя при откриването на Народното събрание, но в него да се постави въпросът, защо е задържал някои проекти, приети от парламента¹⁰⁹.

До 9 юни проектът за изменение на Конституцията или за нова конституция, както се съобщава в печата, не беше окончателно завършен и не беше внесен в XX ОНС. Подготвеният вариант не е запазен или поне не е открит. От съпоставянето на различни източници — статии в «Победа», спомени на земеделски и други дейци, ръкописни бележки на П. Д. Петков и др., се очертават следните по-съществени изменения в Конституцията: в нея да залегне принципът за икономическата демокрация, да се защити трудовата частна и кооперативна собственост и специално трудовата поземлена собственост, да залегне принципът за разделяне на едрата собственост, ограничаване на едрия и спекулативен капитал.

Предвиждаха се преобразования в държавната политическа система. За гарантиране народовластието и модернизирането на страната се искаше издигането на ролята и преустройството на парламента, по-точно да се въведат 2 камари — икономическа и политико-социална. Предлагаше се създаването на 2 нови министерства — на народното здраве и трудовата повинност. За осигуряване върховенството на народа да се въведат референдумът и народен съд.

Въпреки силните републикански настроения в БЗНС не се предвиждаше премахването на монархическия институт, а неговото реално ограничаване. Проектираше се изменението на чл. 17 в посока на стесняване прерогативите и отстраняването на царя от дипломатията и външната политика. В ръкописни бележки

на П. Д. Петков се отбелязва: всички писмени актове на монарха да се приподписват от отговорното правителство или съответния министър. На всички аудиенции, приеми и срещи на царя от политико-дипломатически характер да има представител на правителството, а при по-важните да присъства министър-председателят. Никой от министрите да не бъде приет от царя без знанието и одобрението на министър-председателя. Царят може да приема опозиционни шефове без присъствието на отговорното правителство само при парламентарна криза, когато предстои да се образува нов кабинет.

Всичко за царя минава през протокола, само чрез него ще се изпращат официалните дипломатически писма. Личният кабинет на царя и неговият секретариат е за сношения с правителството, а не за връзки мимо него. Официалният персонал на двореца да фигурира в държавния бюджет и да се назначава със съгласието на правителството. Цивилната листа да се разпределя на параграфи по назначение и др.¹¹⁰.

Независимо от теоретическата неяснота по въпроса за «икономическата демокрация» и собствеността налице е намерението да се демократизира Конституцията и се осигури възможност за провеждането на известни антикапиталистически мерки, да се снизи ролята на монарха. Основният закон щеше съществено да се промени, да стане по-различен от стандартния тип буржоазна конституция¹¹¹.

Десните земеделски среди съвсем не се възторгнаха от перспективата да се измени Конституцията «в духа на крайните възжеления на Ал. Стамболийски». Опозиционният печат енергично се надигна в защита на Търновската конституция срещу посегателството на «непоправимите» земеделци върху нея, особено в пунктовете за частната собственост и монархическия институт¹¹².

Съгласенските представители и специално Ърскин писа, че проектираните изменения на Конституцията са с «далеч отиващ характер»¹¹³.

*

Не само изменение на Конституцията, но нищо от смелите и амбициозни планове на третия земеделски кабинет не се осъществи. Откриването на първа извънредна сесия на XX ОНС се смяташе за начало на втория етап от земеделското управление, но тя продължи много кратко време (21 май — 8 юни 1923 г.) и не остави почти никакви следи в законодателството.

В буржоазния печат се обсъждаше въпросът за бойкот на парламента, но след известни колебания опозицията реши нейните депутати да заемат местата си. Реакцията не разчиташе вече на парламента и парламентарната борба, но реши, че не бива да губи тази трибуна¹¹⁴. Ал. Стамболийски беше разочарован. Той очакваше буржоазната опозиция наистина да напусне парламента

и неговият състав да стане земеделско мнозинство, занаятчийско и наемно-работническо малцинство, за по-бързо тържество на народовластието. В същия смисъл се изказа и председателят на новото Народно събрание Ал. Ботев¹¹⁵. Главната задача на първата извънредна сесия стана приемането на бюджета за 1923 — 1924 г. Специални комисии подготвяха закон против спекулата и закон за емиграцията. «Победа» надаваше войнствени викове да се премахнат спекулата и скъпотията, ако трябва и с диктатура.

След многократно отлагане и обсъждане беше подготвен окончателен вариант на Законопроекта за неотчуждаемост на недвижимите и движими имоти на земеделските стопанства и кооперациите, но той също не можа да стане закон¹¹⁶.

Земеделското правителство продължи неотстъпно да се грижи за развитието на кооперациите. На тютюнопроизводителните кооперации се дадоха редица привилегии. Бяха отпуснати безвъзмездни помощи от държавата на някои синдикати, на други се разреши да сключат с БЗБ изгодни заеми под гаранция на държавата.

Започна превръщането на Водните синдикати в държавно-кооперативни сдружения. Държавата внесе встъпителни вноски и значителен дялов капитал (от 50 хил. до 10 млн. лв.) в основните водни синдикати: електрическата централа «Въча» в Крчим, синдикатите «Росица» в Севлиево, «Сини камъни» в Сливен, «Осьм» в Ловеч, «Самопомощ» в с. Ябълково, Хасковско, и др.¹¹⁷.

*

Въпреки цялата сложност на обстановката след парламентарните избори БЗНС започна подготовката на поредния XVIII конгрес за есента на 1923 г. Планираше се на конгреса да се допълни и измени уставът на организацията, за да се спаси от «израждане, застаряване и разхлабване». На първото заседание на ВСС се възлагаше да разгледа и този въпрос. Намеренията бяха конгресът да се превърне в голямо земеделско тържество. Той се комбинираше с честване 25-годишната общественополитическа дейност на Ал. Стамболийски и с освещаването на църквата «Ал. Невски». Предвиждаше се и голяма манифестация с участието на Оранжевата гвардия. Още от пролетта дружбите започнаха да подготвят подаръци за Ал. Стамболийски, с които да се постави началото на Земеделския народен музей¹¹⁸.

През май 1923 г. ПП издаде Окръжно № 15 за подготовката на конгреса. С него се нареди да се продължи прочистването на дружбите от нездрави елементи чрез презаписване на членовете и да се внимава при приемането на нови членове. «В дружбите могат да бъдат приети — се казва в окръжното — само безимотни и средноимотни земеделци, хора на труда. . .» «За чифликчи, лихвари, фабриканти, търговци, адвокати, явни службогонци и прононсирани блокови партизани и всевъзможни още селски и

градски чорбаджии. . . няма място в Земеделския съюз»¹¹⁹.

Организационното заздравяване на съюза беше най-слабата страна на подготовката на конгреса. До 9 юни не се извърши действително прочистване от нездрави, буржоазни и карьеристични елементи, презаписването остана само идея.

С Реакцията подозираше, че XVIII конгрес и юбилеят на Ал. Стамболийски може да се увенчаят с обявяването на България за република или с нещо друго «съдбоносно за отечеството». Д. Казасов записа в дневника си, че Земеделският съюз се готви за «триумфален поход на Ивайло III към царския трон». Най-малкото, се казва в един документ на деветоюнците, София щеше да се превърне от пешите и конните части на Оранжевата гвардия, въоръжена даже само с цепеници, в пепелище, заляно с кръв. Буржоазният печат се възползува от конгреса за нови насъсквания срещу Земеделския съюз и Ал. Стамболийски¹²⁰.

5. В НАВЕЧЕРИЕТО НА 9 ЮНИ

След изборите реакцията ускорено подготвяше антиправителствен преврат — шансовете да се реставрира политическото господство на буржоазията по парламентарен път бяха почти нулеви. Не можеше да се разчита и на десните земеделци. В края на април — началото на май Военният съюз спечели за преврата и Социал-демократическата партия. Първоначалното намерение беше да се действа срещу земеделското правителство към 1 юни, но силите се прецениха като недостатъчни и акцията се отложи, за да се осигури съдействието на ВМРО.

В средата на май и началото на юни бяха извършени обиски в София и арести на някои заподозрени в комплот срещу правителството, но те не се отразиха на подготовката на преврата. Към 2 юни ориентацията беше той да се извърши около 9 юни, а на 5 юни окончателно се фиксира датата 8 срещу 9 юни¹²¹.

Форсираната подготовка за сваляне на правителството се прикриваше и маскираше много старателно. През май хорът на опозиционния буржоазен печат видимо стихна, невъздържаната критика срещу БЗНС намаля, някои вестници даже споменаваха за «примирение». Заговорниците се опасяваха да не би ВМРО да прекали с предизвикателствата си и да осуети акцията им. Те поискаха от Т. Александров да не предизвиква повече, за да се успокоят и заблудят земеделците. За да се отстранят подозренията от Военната лига и Съюза на запасните офицери, неговият конгрес се насрочи за 24 юни, след датата на преврата¹²².

Земеделското правителство не се отнесе с нужната сериозност и загриженост към надвисналата над режима опасност. Ал. Стамболийски, както видяхме, не вярваше, че един преврат може да успее. Неблагоприятно обстоятелство беше, че не само правителството, но и съюзът се лиши от Р. Даскалов. На 5 май той замина за Прага, за да заеме поста извънреден пратеник и

пълномощен министър. «Земеделско знаме» изрично писа, че Р. Даскалов запазва депутатския си мандат — белег, че при нужда той може да бъде върнат, че има бъдеще в организацията. Изпращането му именно в Прага се представи като израз на уважение към Чехословакия, но всъщност се целеше да установи връзки и със западни страни. В Прага беше и седалището на МАБ и Р. Даскалов имаше задачата да участва и в неговата дейност¹²³.

Реакцията използва заминаването на Р. Даскалов, за да демонстрира изключителната си омраза към заместника на Ал. Стамболийски. Дигна се врява около «греховете» на Р. Даскалов (радомирски бунтовник, главнокомандващ Оранжевата гвардия, виновник за изхвърляне на групата на М. Турлаков от БЗНС) и срещу избирането му за държавен обвинител и др. Но буржоазният печат призна, че Р. Даскалов е «крупна политическа личност», и загрижено вещаеше, че неговият дипломатически пост ще му позволи да си създаде международни връзки и след време, с укрепнали сили, може да заеме министър-председателското място. Но за момента буржоазната опозиция беше предоволна — Р. Даскалов беше отстранен не само от властта, но и от страната. Единственият според някои буржоазни дейци, който беше способен да осуети свалянето на земеделското правителство, не беше вече на пътя на заговорниците. Някои източници посочват, че ръководителите на Военната лига пристъпили по-смело към подготовката на преврата едва след като Р. Даскалов напуснал България¹²⁴.

Успокои се и Пико и похвали Ал. Стамболийски, че дал доказателства за твърдост спрямо «елементите на безредието»¹²⁵.

Действително отсъствието на Р. Даскалов с неговите бързи реакции, енергия, решителност и твърдост се почувствува доста осезателно.

Бяха необходими спешни мерки за прочистването на армията от лигари и техни съмишленици. В това направление се извърши нещо, но доста късно — пред април — май, при съпротива на царя и непоследователно. Беше назначен за началник на жандармерията Г. Мархолов, близък на земеделските среди. Началник на Софийския гарнизон стана Г. Личев. Постът началник на военновъздушните части се зае от Асен Агов. Бяха сменени някои командири на полкове, от Търговище бе приведен в София 8-ми конен полк, чийто командир, подполковник Ив. Тулешков, беше член на БЗНС. Този кадрил смути реакцията, но почти с нищо не попречи на подготовката на Военния съюз за преврат, още повече, че началник на Генералния щаб стана масонът Ст. Нойков¹²⁶.

Можеше да се очаква, че е дошъл моментът за масовизиране на Оранжевата гвардия и превръщането ѝ в боеспособна и надеждна защита на властта. Това не беше направено. В София, в сградата на 1 пехотен полк, имаше група на Оранжевата гвардия само от 600 души, въоръжени с пушки и 4 леки картечници. Воен-

ната им подготовка се водеше несистемно и имаше параден характер. Ал. Стамболийски възложи на земеделските депутати да се грижат за частите на Оранжевата гвардия в своите избирателни околии. «Земеделско знаме» публикува на 9 май нареждане на ПП на Народната гвардия до началниците на гвардията и председателите на дружбите: групите на Народната гвардия да държат връзка с околийските центрове, да пазят съобщителните средства и да оказват съдействие на властта. При нареждане за действие с камбанен звън да се съберат и тръгнат¹²⁷.

На практика интересът към Народната гвардия спадна. Земеделският съюз се насочи към създаване на свои бойни ядра. На 3 май министър Хр. Стоянов изпрати шифрована телеграма до околийските началници да се заемат с организирането на бойни ядра в околията си (по 100 души). На 9 май се отпечата и разпространи Окръжно № 14 на ПП, написано от Ал. Стамболийски. С него също се нареди във всички села да се образуват земеделски бойни ядра от 5 до 20 изпитани земеделци, готови на саможертва за «властта земеделска». За началници да се изберат запасни офицери или подофицери.

Бойните ядра да попълнят клетвени листове със следната клетва: «Заклевам се в името на Бога, Светото Евангелие, кръста господен и отечествените интереси, че ще пазя с цената на своя живот, свято и ненарушимо идеите и принципите на Земеделския съюз, както и всички създадени от него закони. Ще пазя всички съюзни нареждания в тайна и безусловно ще ги изпълнявам. Ако наруша тази тържествено дадена клетва, ще отговарям с главата си»¹²⁸.

На 14 май излезе Окръжно № 8 на Изпълнителния комитет на бойните отряди (ядра) до всички групи, секции и бойни отряди. В него се сочеше угрозата от «нелегалните и конспиративни организации на черния и кървав блок». При убийството на земеделски деец бойните отряди да бъдат готови да прочистят страната от подлите нечестивци. Оръжието и мунициите да бъдат в изправност. Да се поддържа редовна връзка с окръжния командир, който ще изработи оперативен план за околията. Да се поддържа образцова дисциплина. Нови бойци да се приемат само с клетва. «Ако противниците предприемат каквато и да била акция, целяща компрометирането на България, да бъдете безпощадни и всичко престъпно да бъде изстребено»¹²⁹.

Двете окръжни не изясниха, че съществува опасност от преврат и от кого. На земеделската маса се внушаваше, че едва ли не единствена заплаха е убийството на земеделските ръководители. Реално не съществуваха местни ядра, околийски секции и окръжни групи, нито Изпълнителен комитет (окръжното беше дело на ПП). Оръжието не можеше да бъде в изправност, защото то просто липсваше, а не се сочеше откъде ще се вземе.

В същото време Комитетът за селска диктатура действуваше по своя линия за мобилизация на членската маса. Той издаде

окръжно до окръжните, околийските и местните дружби. В него по-определено се говореше за опасността от преврат на старите буржоазни партни, но не и от Военната лига. Нареждаше да се уточнят задачите и мястото на всяка дружба в общия околийски план. Заемането на градовете да стане много предпазливо, защото там ще оказват съпротива военните гарнизони и запасните офицери. Убийството на който и да е земеделски водач или министър или съобщението за преврат ще бъде сигнал за обявяване на селска диктатура¹³⁰.

За 17 май 1923 г. се насрочиха околийски събрания за полагане на клетва от бойните ядра. Това бяха всъщност събрания на земеделския актив, на който присъствуваха министри, членове на ПП и други видни съюзни дейци (в Плевен, Търново, Павликени, Оряхово, Г. Оряховица, Шумен, Дряново, Луковит, Свищов, Ловеч, Берковица, Орхане (Ботевград), Самоков, Дупница (Ст. Димитров), Карнобат, Ст. Загора, Панагюрище и др.). На събранията се разгледа Окръжно № 14 на ПП и положението на страната. Навсякъде се акцентира върху опасността от ВМРО. Присъстващите полагаха клетва пред оръжие и подписваха клетвени листове. Някъде това се извърши с ентузиазъм (Плевен, Оряхово, Г. Оряховица), другаде с колебание, имаше и откази да се създават бойни ядра и да се полага клетва (Котел, Павликени, Орхане). На събранията се избраха началници на околийските бойни ядра, под чието ръководство да се създадат местните и се изработи план за действие.

Събранията бяха по-скоро романтично-парадни, отколкото делови. Не се изясни бойните ядра подменят ли Народната гвардия, или са част от нея. Остана висящ въпросът и за оръжието. Никой не можеше да каже кога и как ще се въоръжат бойните ядра¹³¹.

С Окръжно № 15 на ПП от 18 май се повтори нареждането за незабавно образуване на бойни ядра, за да се превърне БЗНС в непобедима армия, но без изясняване на най-важните въпроси¹³². «Земеделско знаме» рекламира акцията от 17 май и посочи една нереална цифра за положилите клетва — 300 000. На практика изграждането на бойните ядра не ставаше с нужната спешност и организираност, навсякъде стоеше въпросът за оръжието. То беше в армията, а началниците на местните гарнизони по правило се стремяха да изземат оръжието от населението, а не да го дадат на дружбите. В София беше иззето оръжието дори от полицейските участъци. Окръжният управител в Хасково получи пушки, но без затвори. Горедолу добре се въоръжиха земеделците в Плевенско¹³². Цялата акция по създаването на бойни ядра имаше повече агитационен характер. БЗНС не успя да създаде своя въоръжена опора.

От края на април вниманието на правителството беше ангажирано в голяма степен от ВМРО. След изборите министърът на вътрешните работи Хр. Стоянов се среща с нейни дейци с цел миролюбиво да се уредят спорните въпроси, но преговорите не тръгнаха. На 28 април Хр. Стоянов проведе пресконференция, на която съобщи за предупреждението на ВМРО отпреди изборите и направи по този повод следната декларация: Нишката спогодба не накърнява престижа на България и нейния суверенитет, не стои въпросът чужди войски да преследват когото и да е на българска територия. Правителството не се е месило и няма да се меси в борбите между федералисти и автономисти. В Петричкия край се изпращат не оранжеевгардейци, а полиция — за успокояване на населението и вдъхване вяра във властта. Хр. Стоянов се заклани, че при атентат или убийство на член на правителството, съюзен деец или полицаи цялото българско племе ще бъде призовано за отмъщение съгласно поговорката «който вади нож, от нож умира». Земеделските организации да бъдат готови, бойните ядра — добре стъкмени¹³³.

Тази нетактична и празна закана само раздразни ВМРО. На 2 май автономистите нападناха край Св. Врач (Сандански) един камион войници и полицаи и убиха няколко от тях¹³⁴. Разбира се, никой не се дигна да отмъщава.

На 7 май Министерският съвет издаде Постановление № 17: Правителството полага всички усилия за отстояване интересите на българското племе. В същото време ВМРО парализира официалната власт чрез събиране на данъци и създаване на собствени съдилища. Тя има ятаци в София и в уж културно-научни дружества. За да се избегнат нови кървави «случки»: 1. Да се арестуват в концлагери всички нелегални автономисти и федералисти и се осъдят по специален закон. 2. Разтурват се всички Илинденски организации. 3. Да се спрат всички вестници, които по повод инцидентите в Петричко раздухват страсти и подготвят анархия¹³⁵.

Постановлението беше само частично изпълнено. Обуздаването на ВМРО започна от опашката, а не от главата. Арестите засегнаха ~~Ив. Каранджов, председател на Македонските братства~~ ~~Г. Кулишев, редактора на в. «Илинден», и др., които бяха закарани в Сливенския затвор. Бяха интернирани и Кр. Пастухов, редактор на в. «Епоха», и още няколко журналисти (П. Пенчев, С. Донев-Добринов и др.), а вестниците «Епоха», «Слово», «Илинден» и «Независима Македония» — спрени. Смяната на околийските началници в Петрички окръг нямаше почти никакъв ефект за заздравяването на властта в този край.~~

Веднага след провеждането на тези мерки, на 8 май, Хр. Стоянов проведе нова пресконференция, на която излезе с втора декларация — последно предупреждение към желаещите да проливат братска кръв. Правителството и българският народ ще

се окажат в законна самоотбрана — провинцията и селата едновременно са сдържати¹³⁶.

Правителството действително възприе тактиката на отбрана, а не на настъпление срещу ВМРО. Вместо реални мерки срещу нея то продължи с критика и празни закани. На 13 май в Хасково Ал. Стамболийски обвини нелегалните автономисти, че се борят не за свободата на Македония, а срещу България, искат да свалят правителството, и заплаши, че ще се вземат мерки, «които безпощадната борба диктува», че земеделска България ще се справи с един замах с блокари, автономисти, комунисти и други¹³⁷.

През май беше разпространена брошурата на ВМРО «Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение според данни на Вътрешната Македонска революционна организация». На 111 страници се излагаше историята на взаимоотношенията между ВМРО и Земеделския съюз след сключването на мирния договор. Брошурата бе обвинителен документ срещу организацията на българските селяни за несъществуващи грехове по националния въпрос. Припомняше се декларацията на Ал. Стамболийски, че ще подпише мирния договор какъвто и да е, арестуването на Т. Александров и Ал. Протогеров през 1919 г., убийството на С. Кочански, срещата на Ал. Димитров с Пашич, интервюто на Ал. Стамболийски в Белград, Нишкото споразумение и др. Образоването на федералисткото крило и преследването на ВМРО се характеризираха като вършене делото на Сърбия. Порицаваха се образуването на емигрантска земеделска дружба (Ал. Стамболийски искал да си създаде «Македонска партия»), Търновските събития, дейността на комисията по настаняването на бежанците, борбата срещу четничеството, извършените арести и др.

Заклучението бе — БЗНС е установил «противокултурно, антисоциално и противонационално управление». То не е годно за никаква външна политика, Ал. Стамболийски е «безразсъден враг на македонците», родоотстъпник, васал на крал Александър и т. н.

В глава трета на брошурата се подчертава, че България при тежава малка част от Македония и не бива да пречи за създаване на «независима Македония», да се откаже от своята част, ако останалите два големи дяла се освободят. Борбата на ВМРО срещу правителството на Ал. Стамболийски беше натиск то да признае автономията на Петрички и Кюстендилски окръг.

Земеделската власт продължи да се люшка в отношението си към ВМРО, да ѝ прави отстъпки. В началото на юни двама земеделски депутати бяха изпратени да търсят споразумение с Т. Александров, но те не успяха да предадат на Ал. Стамболийски условията, които автономистите поставиха¹³⁸.

ВМРО ставаше все по-дръзка. Т. Александров отправи заплашително писмо до новоназначените околийски началници и други административни органи в Петрички окръг: щом не са

имали доблестта да не приемат местата на несправедливо уволнени хора, да подадат писмена декларация до комитета на Македонската революционна организация, че ще изпълняват законите на царството и наредбите на организацията. Всяка грешка ще им струва скъпо.

На 6 юни Хр. Стоянов прочете този документ на журналистите и направи за трети път изявления срещу ВМРО, съвсем драстични и нетактични: Търпението на правителството се изчерпва и чашата може да прелее. Убийци дебнат земеделските министри. Да не се стекат събитията така, че да се наложи отмянението на земеделците и на българския народ — Петричкият край, Кюстендилско, навярно и София да заприличат на гробща¹³⁹.

Тези злополучни изявления създадоха повод за много клевети срещу Земеделския съюз и правителството, за формиране на обществено настроение против тях, представиха го в изключително неблагоприятна светлина и пред чуждите дипломати. Те описваха земеделската власт като кръвожадна и... безсилна¹⁴⁰.

По-късно Хр. Стоянов поясни, че не е имал намерение да прилага заплахите, даже и при случай, за които става дума в изявленията. Искал само да посочи лошите последици от една гражданска война, за да предизвика автономистите към разбирателство. Изявленията не бяха съгласувани с Министерския съвет. Но Хр. Стоянов посочи и едно друго важно обстоятелство — преди третото си изявление бил на тричасова аудиенция при цар Борис. От подтекста на разговора с царя личи, че той е поощрил, а може би и редактирал изявлението, изостряйки тона, за да стане земеделското правителство обществено нетърпимо и да се засили още повече враждебността на ВМРО. Според сведения на земеделци изявленията на Хр. Стоянов били продиктувани от Нишкото споразумение и желанието да се избегне външна опасност¹⁴¹.

Схватката с ВМРО отвлече вниманието на правителството от действителната заплахата — военните. Земеделският съюз не съумя да различи главната опасност за режима и да съсредоточи силите срещу нея, да степенува задачите си. Моментът налагаше не изостряне отношенията с ВМРО, а щом не може да бъде парирана, да се неутрализира, за да бъде правителството с развързани ръце в борбата срещу превратджиите.

*

Много неблагоприятно се развиха взаимоотношенията между БКП и БЗНС. Прекъсна сътрудничеството между комунисти и земеделци в Народния съюз на запасните офицери и подофицери. След парламентарните избори не се прекрати кампанията срещу комунистите, беше съобщено, че законопроектът за комуните ще бъде внесен в извънредната сесия на Народното събрание. Земеделският печат се хвалеше колко добре се приема в чужбина

идеята за комуните. Земеделското правителство продължи линията на разтурване на общините комуни и подменянето им с тричленки. За повод най-често се използваха действителни или мними финансови нарушения¹⁴².

«Победа» наричаше «Работнически вестник» «орган на съветското управление в Русия» и се опитваше да полемизира с него, да обори научния социализъм и ленинизма. Земеделският полуофициоз отричаше най-ожесточено схващането на БКП за частната собственост и поземлените отношения. След скорошния фалит на комунизма, писа «Победа», ще се създадат условия за съюз на трудещите се селяни с наемните работници. Работническо-селското правителство не може да направи повече от властта на Ал. Стамболийски. С лозунга за такова правителство БКП искала да проникне в БЗНС¹⁴³.

Репресивните мерки по време на парламентарните избори затвърдиха неправилното разбиране на БКП, че нищо не дели земеделската власт от Конституционния блок и съюзът върви към сделка с буржоазията. Наред със справедливата критика срещу земеделските водачи, че техният радикализъм е повече словесен, че не е съпроводен с ефикасни антикапиталистически мероприятия, БКП излезе с оценката за банкрут на народовластието и «фашизъм на селската буржоазия»¹⁴⁴. Партията недооцени влиянието и демократизма на БЗНС, не забеляза, както писа по-късно Г. Димитров, гората зад дърветата¹⁴⁵.

През пролетта на 1923 г. БКП не организира масови акции против реакцията, партийният печат не беше тревога.

Ново в партийната теория и практика беше решението за създаване на «комитети на трудещите се селяни». Те трябваше да организират всички селяни, без селската буржоазия, но се ориентираха не към сътрудничество, а към борба със Земеделския съюз и неговото правителство, с перспектива да станат опора на бъдещата работническо-селска власт¹⁴⁶.

Независимо от неустойчивите отношения между БЗНС и БКП земеделци и комунисти в редица села започнаха инстинктивно да си сътрудничат по въпроси като ползването на горите и мерите, разпределението на земята по Закона за ТПС, благоустройството на селата, медицинската помощ и др. Някъде земеделците се съпротивляваха на въоръжаването на БКП — във Варна, Видин, но другаде съдействаха за това. В Пловдив например градоначалникът сне постовите, за да могат комунистите да изземат скритото оръжие за въоръжаване на пловдивския пролетариат. Добри отношения между земеделци и комунисти се създадоха в Търново. Обратно беше положението в Ихтиманско, Белослатинско и др. — там двете партии показваха взаимна нетърпимост¹⁴⁷.

Положението в страната диктуваше единодушие и сработване между БКП и БЗНС, а двете народни партии се оказаха фатално разделени.

В началото на юни, докато земеделското правителство се разправяше с ВМРО, реакцията привършваше подготовката за преврата. Но тя правеше всичко възможно да приспи бдителността и отклони вниманието на Земеделския съюз. На 4 юни членове на Светия синод отидоха в Славовица при Ал. Стамболийски по своите си проблеми и да проверят настроението на министър-председателя¹⁴⁸. Царят също се стараше в тази насока. На 6 юни интендантът на двореца посети Хр. Стоянов, уж за да поиска екземпляр от законопроекта за снекулата. На 7 юни Ал. Стамболийски имаше височайше посещение — в Славовица му гостува царят, придружен от двете си сестри, за да му засвидетелствува внимание и уважение¹⁴⁹.

И в този момент земеделското правителство далеч не беше в състояние на бойна готовност. Ал. Стамболийски продължи да пребивава в Славовица и да се занимава с проекта за Конституцията. На 1 юни при него дойдоха П. Д. Петков и секретарят на БЗНС М. Петков. Срещата премина в обсъждане на мерки по жилищния въпрос и финансите на съюза. На заседанието на Министерския съвет на 3 юни се разискваше къде да заседава държавният съд за осъждане на министрите от кабинетите на Ив. Гешов, Ст. Данев и Ал. Малинов — Ст. Костурков. Бяха подменени няколко окръжни управители и околийски началници¹⁵⁰.

Междувременно зачестиха сигналите до правителството и ГП за подготовката на преврат — той е въпрос на дни. Такива съобщения пристигнаха по линия на БКП, на федералистите, военните, от земеделци, работещи в легациите, и др. Получиха се сведения за заговора и от земеделските организации в Пловдив, Хасково, Сливен, Н. Загора, Варна и др. На писмените рапорти обаче не се обръщаше внимание, делегациите се обвиняваха в малодушие и се отпращаха пренебрежително, а Ст. Трифонов (бивш софийски помощник-градоначалник), отговорник на бойните ядра в Г. Оряховица, бе арестуван за разпространение на «тревожни слухове»¹⁵¹.

В тези съдбоносни дни министърът на вътрешните работи се занимаваше с неуместни изявления. Според съвременници главните интереси на военния министър К. Муравиев били към ездата. Той се грижеше и за организиране на летуването си. В «Земеделско знаме» не личеше политическото напрежение и заплахата от реакцията, нищо не свидетелстваше за мобилизация на съюза. Вестникът се пълнеше с обявления и реклами, с телеграми от дружбите и списъци на длъжници към съюзната каса¹⁵².

Едва към 5 — 6 юни в Министерския съвет се поставиха на разглеждане сигналите, че режимът е заплахен от близък преврат. Но въпросът се отложи, тъй като «не търпял отлагане» бюджетът. На 6 юни Министерският съвет изслуша висши военни, които гарантираха, че от страна на армията няма опасност.

К. Муравиев потвърди, че войската ще изпълни своя дълг, изключен е военен преврат. Хр. Стоянов заяви, че при това положение силите на полицията са достатъчни да отбие всяко нападение на ВМРО в София. Той предложи за всеки случай свикването на «народна милиция», но това не се прие.

На 7 юни правителството продължи да разисква в същия дух, без да предприеме каквото и да е за смазване заговора на Военната лига, ако не се смятат опитите за арести, които не се осъществиха, понеже набелязаните военни благополучно се укриха.

Денят 8 юни е много показателен за пасивността, дезорганизацията и наивността на управляващите земеделски среди. Министърът на правосъдието Спас Дупаринев отиде в Сливен. По поръчение на Ал. Стамболийски той посети Сливенския затвор и съобщи на бившите радослависти министри, че е предстоящо тяхното амнистиране и освобождаване. К. Муравиев невъзмутимо работеше в парламентарната комисия по Министерството на войната. Ал. Оббов отпътува за Плевен, за да посрещне в родния си край идващите събития. Канеше се да напусне София и Хр. Стоянов, но царят го отвлече във Враня — на обяд и разговор — за да не бъде в София и да го прислуша. Ал. Стамболийски беше в Славовица и се трудеше върху проекта за Конституцията. Министерският съвет проведе поредното си заседание, дневният ред на което нямаше нищо общо с приближаващата катастрофа¹⁵³.

Продължиха заседанията на Народното събрание. На 8 юни (от 14.30 до 20.10 ч.) присъстваха около половината депутати и се работеше вяло. Буржоазната опозиция се държеше невероятно хрисимо, никой не прекъсваше и не шумеше¹⁵⁴. Вечерта на 8 юни министрите и другите видни дейци на БЗНС почиваха всеки по свой вкус¹⁵⁵.

През нощта на 8 срещу 9 юни обединените сили на българската реакция, сред които главна роля играеше Военният съюз, извършиха военнофашистки преврат. Законното земеделско правителство на Ал. Стамболийски беше съборено, земеделските министри арестувани, София бързо беше овладяна от превратджиите. Установи се фашистка диктатура начело с професор Ал. Цанков¹⁵⁶.

За успеха на преврата допринесоха, както се видя, редица грешки на управляващия Земеделски съюз. Определена вина имаше и БКП, която на 9 юни обяви злополучен неутралитет.

Земеделските маси посрещнаха фашисткия преврат с негодувание и възмущение. На много места в страната селяни и работници се вдигнаха с оръжие в ръка срещу узурпаторската власт — в Плевен и Плевенско, в Никополска околия, в Шуменски, Търновски, Софийски, Ст.-Загорски окръг и др. Начело на

въстанието застанаха местни ръководители на БЗНС и БКП. На някои места земеделци и комунисти се бореха съвместно с общия враг, другаде самостоятелно, но търпяха поражение. Само за една седмица юнското антифашистко въстание беше смазано.

По време на преврата Ал. Стамболийски беше в с. Славовица. Той организира няколко хиляди селяни и на 10 юни настъпи срещу Пазарджик. Но и тук въстаниците бяха разбити от войската. Ал. Стамболийски беше пленен и убит по най-жесток начин. Той се оказа един от първите видни селски водачи, загинал в бой с фашизма, като негов непримирим противник¹⁵⁷.

Деветоюнското въстание беше първото фронтално сблъскване на селските маси с фашизма, в което те показаха своя демократизъм и борбеност.

Деветоюнският фашистки преврат и поражението на юнското антифашистко въстание предизвикаха дълбока политическа криза в страната. Те бяха и преломен момент в развитието на БЗНС — от управляваща той отново се превърна в опозиционна партия. Предстоеше ръководните среди и членовете на съюза да осмислят опита от самостоятелното управление и да извлекат необходимите поуки от него. На дневен ред застана въпросът, накъде ще вървят по-нататък — с фашизма или против него; ако се води борба, как да стане това — самостоятелно или в съюз с българските комунисти, с мирни средства или по пътя на въоръженото действие?

Масите на БЗНС поеа с готовност протегнатата от БКП ръка и активно подкрепиха Септемврийското антифашистко въстание през 1923 г. — те избраха правилния път. Земеделският съюз остана докрай противник на фашизма и участва повече или по-малко активно във всички етапи на антифашистката борба в България. Това беше по-нататъшно развитие на демократизма на съюза от времето на Ал. Стамболийски и неговото самостоятелно управление.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Победа, 298, 3 февр., 315, 25 февр. 1923.
- ² Радолов, Ал., цит. съч., с. 83 — 84.
- ³ Победа, 288, 24 ян., 298, 3 февр., 325, 9 март 1923.
- ⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1673, л. 2, 4, 7, 11, 14, 20, 26, 27, 43, 49, 54, 56, 57, 62, 65, 68, 73 — 81, 88, 91, 99, 104, 126—127, 131, 132, 154—157, 183, 202, 205, 208, 210, 224, 230, 238 и др.; ф. 284, оп. 1, а. е. 4701, л. 1.
- ⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2836, л. 165; Победа, 345, 1 апр. 1923.
- ⁶ Победа, 379, 9 май 1923; Земледелско знаме, 94, 9 май 1923; Куманов, М., Нишката спогодба от 1923 г., с. 40 — 42; Косев, Д., цит. съч., с. 685 — 689; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2485, л. 33; а. е. 2484, л. 30.
- ⁷ Земледелско знаме, 82, 5 апр., 86, 15 апр. 1923.
- ⁸ Куманов, М., Нишката спогодба. . . , с. 41 — 42; Независима Македония, 3, 9 март, 7, 4 апр. 1923; Илинден, 12, 26 март, 16, 23 апр. 1923.
- ⁹ Работнически вестник, 242, 11 апр. 1923; Димитров, Г., Съч. Т. 7, с. 81, 159; БКП в резолюции и решения, т. II, с. 311.

- ¹⁰ Чехословашки извори. . . , т. I, с. 186 — 187; Шарланов, Д., цит. съч., 15 — 16.
- ¹¹ Димитров, И., Фашистка Италия и земеделският режим, с. 282; Слово, 243, 5 февр., 247, 9 февр. 1923.
- ¹² Чехословашки извори. . . , т. I, с. 180 — 181; Димитров, И., България, Балканите. . . , с. 35; Победа, 307, 16 февр. 1923.
- ¹³ НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 426, л. 62 — 63.
- ¹⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2836, л. 83 — 84; ф. 284, оп. 1, а. е. 4772, 1; PRO, FO, 371/8559.
- ¹⁵ Държавен вестник, 287, 23 март 1923; Косев, Д., цит. съч., с. 681, 720, 721.
- ¹⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 297 — 298.
- ¹⁷ Земледелско знаме, 78, 26 март 1923.
- ¹⁸ Пак там, 78, 26 март 1923; Победа, 337, 23 март; 338, 24 март; 334, 31 март; 369, 3 май 1923.
- ¹⁹ Пряпорец, 70, 27 март 1923; Слово, 283, 22 март; 284, 24 март 1923.
- ²⁰ Обнова, 4, 24 март 1923.
- ²¹ Земледелско знаме, 91, 29 апр. 1923; Победа, 370, 4 май; 386, 24 май; 389, 30 май 1923. След успешната спогодба по репарациите царят сондира дали Ал. Стамболийски би приел ордена «Кирил и Методий». Ал. Стамболийски отказа — Земеделският съюз не носи и няма да носи ордени, самият той през целия си живот е говорил против тях. (Муравиев, К., Събития и хора, л. 97.)
- ²² Победа, 356, 17 апр. 1923; Косев, Д., цит. съч., с. 722.
- ²³ Чехословашки извори. . . , т. I, с. 184; Победа, 339, 25 апр.; 364, 26 апр. 1923; Косев, Д., цит. съч., с. 685.
- ²⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 1675, л. 1, 114 — 115.
- ²⁵ Пак там, а. е. 2296, л. 101 — 104.
- ²⁶ Пак там, л. 59, 66 — 70, 100 — 101; а. е. 1673, л. 263.
- ²⁷ Пак там, а. е. 2883, л. 104, 162, 205.
- ²⁸ Божинов, В., България на конференциите. . . , с. 334.
- ²⁹ Дневн. на XX ОНС, I изв., с. 27; Победа, 390, 31 май 1923.
- ³⁰ История на дипломатията, т. III, с. 216.
- ³¹ Победа, 370, 4 май, 390, 31 май 1923.
- ³² Дневн. на XX ОНС, I изв., с. 27.
- ³³ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4797, л. 1.
- ³⁴ Дневн. на XX ОНС, I изв., с. 23 — 41.
- ³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2302, л. 303; а. е. 2859, л. 67; Божинов, В., България на конференциите. . . с. 34; История на дипломатията, т. III, с. 216.
- ³⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2307, л. 136, 250; а. е. 2302, л. 303; Спасов, Л., цит. съч., с. 68—73; Чехословашки извори. . . т. I, с. 163.
- ³⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2475, л. 4; Мельцер, Д. Б., К вопросу о признании. . . , с. 31, 33; Панайотов, П., Българо-съветски отношения и връзки, с. 182; Радославов, Ив., цит. съч., с. 88; Победа, 345, 1 апр., 389, 30 май 1923.
- ³⁸ АМВР, с. д. 105654, т. VI, л. 68; Земледелско знаме, 62, 16 февр. 1923. Стоянов, Хр., цит. сп., л. 218 — 221.
- ³⁹ Стефанов, Ст., Спомени, т. I, л. 69 — 80; ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 3, л. 142 — 143.
- ⁴⁰ Палешутски, К., цит. съч., с. 96; Чехословашки извори за българската история, т. I, с. 177.
- ⁴¹ Писмата на ВМРО Ал. Стамболийски получаваха чрез митрополит Стефан (АМВР, с. д. 105654, т. I, л. 165).
- ⁴² Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение. . . , с. 50; Земледелско знаме, 91, 29 апр. 1923.
- ⁴³ Победа, 280, 13 ян. 337, 27 март 1923.
- ⁴⁴ Даскалов, Д., Анархизмът в България и борбата на партията против него, С., 1973, с. 111 — 112; НАБАН, сб. IV, а. е. 194, л. 237.

- ⁴⁶ Чехословашки извори. . . , т. I, с. 191; *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. I, л. 53 — 59, 108 — 112.
- ⁴⁷ *Муравиев, К.*, Събития и хора, с. 71 — 73.
- ⁴⁸ АМВР, с. д. 105654, т. VI, с. 70; *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. I, л. 124 — 128; Чехословашки извори. . . , т. I, с. 188 — 191; Илинден, 16, 22 апр. 1923.
- ⁴⁹ *Даскалов, Д.*, цит. съч., с. 111 — 113; НАБАН, Сб. IV, а. е. 194, л. 237.
- ⁵⁰ *Пешев, П.*, цит. съч., с. 681 — 682; Земледелско знаме, 4, 7 март 1921, Дневн. на XIX ОНС, I р. с., кн. 3, с. 2296 — 2350, 2291 — 2295, 2409; 2423, 2433, 2443 — 2446, 2449.
- ⁵¹ Земледелско знаме, 81, 3 апр. 1923; *Пешев, П.*, цит. съч., с. 700 — 708.
- ⁵² *Стефанов, Ст.*, Спомени, т. I, с. 140 — 142.
- ⁵³ Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 3, с. 1457, 1458, 1624.
- ⁵⁴ Победа, 330, 15 март 1923; Земледелско знаме, 75, 18 март 1923; Работнически вестник, 226, 21 март 1923.
- ⁵⁵ Победа, 384, 22 май; 385, 23 май; 387, 27 май 1923.
- ⁵⁶ НАБАН, ф. 44к, оп. 1, а. е. 426, л. 65.
- ⁵⁷ АМВР, с. д. 105654, т. IV, л. 313, 319; *Беров, Л.*, цит. съч., с. 57.
- ⁵⁸ Победа, 330, 15 март; 331, 16 март; 379, 15 май 1923.
- ⁵⁹ Дневн. на XIX ОНС, III р. с., кн. 3, с. 1192; Държавен вестник, 272, 6 март 1923.
- ⁶⁰ ЦДИА, ф. 252, оп. 1, а. е. 576, л. 11; Пряпорец, 36, 15 февр. 1923; Демократия, № 8, 25 февр. 1923, с. 171; Слово, 258, 22 февр. 1923.
- ⁶¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 3088, л. 14 — 20, 35 — 43, 48 — 53, 56 — 62.
- ⁶² Обнова, 13, 4 апр. 1923; *Турлаков, М.*, Кой и защо ме изключи от БЗНС, с. 39; *Турлаков, М.*, История, принципи, тактика на БЗНС, с. 230.
- ⁶³ Земледелско знаме, 2, 1 юни 1923; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 131.
- ⁶⁴ Слово, 263, 28 февр. 1923; *Косев, Д.*, цит. съч., с. 710.
- ⁶⁵ Обнова, 1, 21 март 1923.
- ⁶⁶ Земледелско знаме, 67, 28 февр. 1923.
- ⁶⁷ Държавен вестник, 280, 15 март 1923.
- ⁶⁸ Земледелско знаме, 73, 14 март; 74, 16 март 1923.
- ⁶⁹ Пак там, 73, 14 март 1923.
- ⁷⁰ Пак там, 75, 18 март 1923; *Радюлов, Ст.*, Управлението на БЗНС. . . , с. 372.
- ⁷¹ Победа, 338, 24 март; 342, 29 март 1923; АМВР, с. д. 105654, т. II, л. 26; т. IV, л. 35, 67.
- ⁷² Победа, 75, 18 март; 79, 29 март 1923.
- ⁷³ Победа, 355, 15 апр. 1923; Пряпорец, 81, 11 апр. 1923; *Думанов, П.*, Политическото красноречие на Стамболийски, С., 1923, с. 59.
- ⁷⁴ Земледелско знаме, 81, 3 апр.; 82, 5 апр. 1923; Победа, 339, 25 март; 359, 20 апр.; 360, 21 апр. 1923; *Близнаков, П.*, *Маринов, Ст.*, цит. съч., с. 71; *Венков, Ян.*, Гниляне, С., 1973, с. 31 — 32.
- ⁷⁵ Победа, 355, 15 апр. 1923; Земледелско знаме, 81, 3 апр.; 84, 13 апр. 1923; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 22, л. 64; *Думанов, П.*, цит. съч., с. 60 — 62.
- ⁷⁶ Земледелско знаме, 84, 13 апр.; 86, 15 апр. 1923; Победа, 338, 24 март; 360, 21 апр. 1923.
- ⁷⁷ Работнически вестник, 237, 3 апр. 1923.
- ⁷⁸ Пак там, 245, 14 апр. 1923.
- ⁷⁹ *Коларов, В.*, Спомени, с. 490; Работнически вестник, 248, 18 апр. 1923. История на Пловдивската окръжна организация на БКП, с. 172 — 173.
- ⁸⁰ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 142, л. 2; Слово, 283, 23 март 1923.
- ⁸¹ Слово, 283, 23 март; 285, 26 март 1923.
- ⁸² ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 22, л. 4, 65, 75; а. е. 56, л. 20; а. е. 91, л. 4; а. е. 143, л. 52; а. е. 128, л. 2; а. е. 142, л. 19; ф. 401, оп. 1, а. е. 104, л. 4; Победа, 354, 14 апр. 1923.
- ⁸³ Слово, 299, 13 апр.; 301, 16 апр. 1923; Пряпорец, 64, 20 март; 82, 12 апр.; 85, 16 апр., 86, 17 апр.; 89, 20 апр. 1923.

- ⁸⁴ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 142, л. 2.
- ⁸⁵ Пряпорец, 85, 16 апр. 1923; Слово, 301, 16 апр. 1923.
- ⁸⁶ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 143, л. 71; Слово, 301, 16 апр. 1923.
- ⁸⁷ Обнова, 11, 2 апр.; 19, 21 апр. 1923.
- ⁸⁸ ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 143, л. 57, 74; Обнова, 11, 2 апр.; 19, 21 апр. 1923; Пряпорец, 54, 8 март 1923.
- ⁸⁹ Победа, 359, 20 апр. 1923; ЦДИА, ф. 300, оп. 1, а. е. 143, л. 12, 54.
- ⁹⁰ ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4748, л. 1.
- ⁹¹ Земледелско знаме, 90, 27 апр. 1923; *Беров, Л.*, цит. съч., с. 53 — 54; Най-голям успех Земеделският съюз имаше в Провадия, Русе и Русенска околия, Чирпанска, Пловдивска, където получи всички мандати. Зле се представи в София. Там имаше 7436 гласа при 10 342 за блока и 7546 за БКП.
- ⁹² АМВР, с. д. 105654, т. IV, л. 310; *Геновски, М.*, цит. сп., л. 426.
- ⁹³ Земледелско знаме, 89, 25 апр.; 90, 27 апр. 1923.
- ⁹⁴ Победа, 373, 8 май 1923; Земледелско знаме, 96, 13 май; 98, 20 май 1923; ЦДИА, ф. 695, оп. 1, а. е. 34, л. 1.
- ⁹⁵ Обнова, 21, 12 юни 1923; *Турлаков, Ив.*, Зидари и гробари, с. 120.
- ⁹⁶ Слово, 307, 23 апр.; 308, 24 апр. 1923; Пряпорец, 118, 29 май 1923.
- ⁹⁷ БКП в резолюции и решения, т. II, с. 308 — 309; *Димитров, Г.*, Съч., т. VII, с. 89; т. VIII, с. 3, 89; Работнически вестник, 253, 24 апр.; 256, 27 апр. 1923.
- ⁹⁸ PRO, FO, 371/8559.
- ⁹⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 2859, л. 121 — 122, 130.
- ¹⁰⁰ Земледелско знаме, 96, 15 май 1923; Победа, 390, 31 май 1923.
- ¹⁰¹ *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 206 — 207, 212 — 217.
- ¹⁰² Победа, 370, 4 май, 389, 30 май 1923.
- ¹⁰³ НАБАН, Сб. IV, а. е. 146, л. 233.
- ¹⁰⁴ Победа, 380, 16 май 1923; АБВ, 23, 7 юни 1923.
- ¹⁰⁵ Дневн. на XVIII ОНС, I р. с.: кн. 1, с. 40; XIX ОНС, IV изв. с., с. 34; Пробуда, 17, 1 апр. 1920.
- ¹⁰⁶ *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 208 — 209.
- ¹⁰⁷ Земледелско знаме, 81, 3 апр. 1923; Победа, 347, 4 апр. 1923.
- ¹⁰⁸ PRO, FO, 371/8559; Земледелско знаме, 90, 27 апр. 1923; Победа, 363, 25 апр. 1923. Според Ърскин съществувал и друг вариант: XX ОНС да заседава като Велико, като се проведат допълнителни избори за 242 депутати (PRO, FO, 341/8559).
- ¹⁰⁹ Победа, 308, 17 февр. 347, 4 апр.; 348, 5 апр. 1923.
- ¹¹⁰ Победа, 348, 5 апр.; 351, 11 апр. 1923; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 146 — 148.
- ¹¹¹ ЦДИА, ф. 169, оп. 1, а. е. 878, л. 8 — 9; PRO, FO, 371/8559; Дневн. на XX ОНС, I изв. с., с. 28; Победа, 360, 21 апр. 1923; Земледелско знаме, 81, 3 апр.; 86, 5 апр. 1923; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 128; *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 208.
- ¹¹² За изменението на Конституцията вж. също: *Недев, Н.*, цит. съч., с. 22 — 28; *Танчев, Е.*, Държавноправните възгледи на Александър Стамболийски, С., 1984, с. 192 — 217; *Танчев, Е.*, Ал. Стамболийски за основните насоки на конституционната реформа. Земя и прогрес, 1983, № 6, с. 37 — 44.
- ¹¹³ Слово, 293, 4 апр.; 294, 5 апр.; 298, 12 апр.; 318, 7 май 1923; Пряпорец, 77, 4 апр. 1923.
- ¹¹⁴ PRO, FO, 371/8589.
- ¹¹⁵ Слово, 318, 7 май 1923; Пряпорец, 102, 12 май 1923.
- ¹¹⁶ Земледелско знаме, 100, 26 май, 4, 6 юни 1923; Победа, 381, 17 май, 385, 25 май 1923.
- ¹¹⁷ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 104, л. 140, 224; ф. 173, оп. 3, а. е. 3225, л. 2, 7, 10, 17, 19; Дневн. на XX ОНС, I изв. с., 68 — 146.
- ¹¹⁸ Земледелско знаме, 85, 14 апр., 90, 27 апр. 1923.
- ¹¹⁹ Пак там, 100, 26 май 1923.
- ¹²⁰ АМВР, с. д. 105654, т. IV, л. 310.

- 120 Дружбашки режим. Документи № 9, с. 30, 31, 34, 37.
- 121 *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора, с. 12, 31, 35 — 36, 58, 74. За подготовката на заговора вж. също *Митев, Й.*, цит. съч., л. 167 — 184.
- 122 *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора, с. 65, 76.
- 123 ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4701, л. 1; Земледелско знаме, 93, 5 май 1923; *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 204.
- 124 Слово, 313, 30 апр. 1923; Пряпорец, 132, 2 юни 1923; АБАН, Сб. IV, а. е. 146, л. 205.
- 125 *Димитров, И.*, Френската дипломация... , с. 124.
- 126 *Недев, Н.*, цит. съч., с. 81 — 82; *Георгиев, В.*, Масонството... , с. 141 — 142; *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора, с. 31; ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 3, л. 118 — 119.
- 127 Земледелско знаме, 2, 1 юни 1923; ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 3, л. 123 — 124; НАБАН, Сб. IV, а. е. 194, л. 251.
- 128 АМВР, с. д. 105654, т. I, л. 95; т. VI, л. 18, 21; *Косев, Д.*, цит. съч., с. 577 — 581.
- 129 ЦДИА, ф. 255, оп. 1, а. е. 94, л. 1; *Косев, Д.*, цит. с. , с. 581 — 582.
- 130 АМВР, с. д. 105685, т. III, л. 20.
- 131 ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 19, л. 2; а. е. 15, л. 1; а. е. 50, л. 11; АМВР, с. д. 105654, т. I, л. 7, 10, 22, 26, 27, 40, 41, 61, 110, 112, 118; т. II, л. 31, 160, 163, 165; т. III, л. 20, 190, 191; т. IV, л. 265 — 266, 295, 309, 312 — 315, 317 — 319; с. д. 105685, т. V, л. 51; т. XIII, л. 54; т. XIV, л. 68. За клетвените събрания вж. също *Недев, Н.*, цит. съч., с. 77 — 80; *Геновски, М.*, Спомени, кн. I — 1923 г., дял II, л. 431.
- 132 АМВР, с. д. 105654, т. IV, л. 310; с. д. 105685, т. III, л. 20; т. VI, л. 38; т. XXIV, л. 68; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 148; ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 19, л. 3. *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 171.
- 133 Земледелско знаме, 91, 29 апр. 1923.
- 134 Илинден, 18, 16 май 1923.
- 135 Земледелско знаме, 93, 5 май 1923; ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4787, л. 2.
- 136 Победа, 380, 16 май, 366, 28 апр., 379, 15 май 1923; Земледелско знаме, 96, 13 май 1923.
- 137 Земледелско знаме, 96, 13 май 1923.
- 138 *Недев, Н.*, цит. съч., с. 69.
- 139 Земледелско знаме, 4, 6 юни 1923.
- 140 *Недев, Н.*, цит. съч., с. 74 — 75; АМВР, с. д. 105654, т. I, л. 184 — 185; т. VI, л. 21, 77 — 78, 70.
- 141 ЦДИА, ф. 1298, оп. 1, а. е. 3, л. 145 — 146.
- 142 Победа, 363, 25 апр., 381, 17 май, 388, 27 май 1923.
- 143 Победа, 346, 3 апр., 351, 11 апр., 352, 12 апр., 353, 13 апр. 354, 14 апр. 1923; Земледелско знаме, 85, 14 апр., 88, 19 апр., 92, 3 май 1923.
- 144 Работнически вестник, 253, 24 апр., 259, 1 май, 271, 15 май 1923; *Димитров, Г.*, съч. т. VII, с. 52, 58, 66, 81, 82, 84 — 85; т. VIII, с. 4 — 6, 109; БКП в резолюции и решения, т. II, с. 110.
- 145 *Димитров, Г.*, съч., т. 8, с. 6.
- 146 ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 55, л. 2; Бяла Слатина в революционните борби 1894 — 1944, с. 89.
- 147 ЦДИА, ф. 292, оп. 1, а. е. 55, л. 2; Варненската окръжна организация на БКП, с. 191.
- 148 Пряпорец, 124, 5 юни, 126, 7 юни 1923. Вж. също *Недев, Н.*, цит. съч., с. 124, 130 — 131.
- 149 АМВР, с. д. 10654, т. II, л. 78; *Недев, Н.*, цит. съч., с. 136 — 137, 139 — 140; ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 104, л. 122, 127, 211, 229.
- 150 АМВР, с. д. 105654, т. II, л. 25, 26; т. VI, л. 77; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 142 — 143.
- 151 ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 4, л. 1; ф. 361, оп. 1, а. е. 4а, л. 31; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 147 — 155; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 150 — 157; Варненската окръжна организация на БКП, с. 193.
- 152 ЦДИА, ф. 284, оп. 1, а. е. 4804, л. 1; ф. 369, оп. 1, а. е. 905, л. 12; Зем-

- леделско знаме, 1, 30 май, 4, 6 юни 1923; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 144 — 145.
- 153 *Стоянов, Хр.*, цит. сп., л. 243 — 248; *Атанасов, Н.*, цит. сп., л. 145; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 159, 169, 171; *Муравиев, К.*, Събития и хора, л. 45 — 47; *Радолов, Ал.*, цит. съч., с. 151, 156 — 160; *Пешев, П.*, цит. съч., с. 738 — 739.
- 154 Дневн. на XIX ОНС, I изв. с., с. 68, 122 — 146.
- 155 *Казасов, Д.*, В тъмнините на заговора, с. 92, 95; ЦДИА, ф. 282, оп. 1, а. е. 10, л. 44; *Оббов, Ал.*, Из моите спомени, т. I, л. 176 — 177.
- 156 За Деветоюнския преврат вж. *Митев, Й.*, цит. съч., с. 194 — 202; *Косев, Д.*, цит. съч., с. 85 — 92.
- 157 История на Българската комунистическа партия, с. 241 — 245.

Политическата криза в България след Първата световна война получи неочаквано и оригинално разрешение. В борбата за властта се наложи не буржоазията или пролетариатът, а междинната сила — организирания в БЗНС селски маси. След една, макар и непълна изборна победа Земеделският съюз съумя да образува свое хомогенно правителство начело с Ал. Стамболийски.

Преосмисляйки под влиянието на Октомврийската революция и олевяването на масите своите идейни концепции и политически опит, селската партия в България радикализира своята политическа програма. Тя пое властта в името на демократично обновление, икономическо преустройство и модернизиране на страната и защита интересите на дребните производители. Земеделският съюз имаше идеи и проекти за редица стопански, политически и други реформи.

В краткотрайното си управление БЗНС осъществи само част от своята реформена програма. Неговите икономически реформи не посегнаха радикално на икономическата мощ на буржоазията, но представляваха опит да се ограничи в известна степен едрият капитал и капиталистическата експлоатация. В същото време те целяха укрепването и охраняването на трудовата собственост като икономическа основа на режима.

Опростеният правопис, Законът за народното просвещение и други мерки на земеделското правителство бяха насочени към разширяване, демократизиране и подобряване на образованието и развитието на културата. Беше реформирано и съдебното дело в посока на опростяване на правораздаването и неговото приближаване до населението. Последният кабинет на Ал. Стамболийски, очистен от десничарите и освободен от репарационния кошмар, проектираше някои антикапиталистически мерки и преди всичко установяване на държавен контрол върху банковото дело и създаване на държавни монополи във важни сфери на икономиката.

Земеделският режим не излезе извън рамките на капиталистическия строй, но буржоазните партии бяха отстранени от управлението — от правителството и местната власт, и БЗНС нямаше намерение да допусне промяна на това положение. Не-

говият девиз «по-добре в опозиция, отколкото в коалиция» не беше само лозунг, а реална политика въпреки вътрешния и международния натиск да приеме съвместно управление с буржоазните партии.

В същото време БЗНС не вървеше по линията на сближение на селячеството с пролетариата. Изтъкваха се различията и противоречията между трудещите се от града и селото, съюзът се ангажира с потушаването на Транспортната стачка през 1920 г. Колебливо и противоречиво беше отношението на земеделската власт към марксистката партия. БЗНС допускаше заплахи, ограничения, в отделни случаи и преследвания на комунисти. Но земеделското правителство не забрани БКП, гарантира ѝ пълна легалност, както и на класовото синдикално движение, не я отстрани от парламента — въпреки засилващото се давление на вътрешната и международната реакция да се разправи с комунизма. Ал. Стамболийски наричаше комунистите «чеда на демокрацията».

БЗНС установи фактическо единодействие с БКП в референдума за съдене на виновниците за националните катастрофи. Съществуваше известно единодействие между комунисти и земеделци на местна почва, главно в борбата срещу реакцията и в някои организации (например в Народния съюз на запасните офицери и подофицери). Нещо повече, у Ал. Стамболийски нагряваше противоречиво и колебливо идеята за сътрудничество с работническата класа и БКП за борба и управление. Той нееднократно декларира, че след самостоятелното земеделско управление страната ще управлява «народният съюз» на селяните с наемното работничество и занаятчиите и техните организации, че по-скоро ще отстъпи властта на комунистите, отколкото на буржоазията. Тази идея се споделяше и от Р. Даскалов, Ст. Калъчев и други левоориентирани земеделски дейци.

При земеделското управление държавният апарат беше частично преустроен — по-сериозно Министерството на вътрешните работи, по-слабо военното и другите ведомства. Създадох се редица нови звена на държавния апарат: жандармерия, Дирекция на ТПС и нейните окръжни и общински комисии, Дирекция на трудовата повинност с местни органи, Консорциум, жилищни комисии и други.

Един самобитен, нерегламентиран от Конституцията и парламента институт беше т. нар. Земеделска народна («Оранжева») гвардия. Намерението беше доброволческите отряди от земеделци, свиквани от ръководството на Земеделския съюз по конкретни поводи (Железничарската стачка, Кюстендилските събития през 1922 г. и др.), да станат постоянно действащи. Те трябваше да компенсират недостатъчната, наемна, ръководена от буржоазни офицери армия, ненадеждна в борбата с враговете на режима. По такъв начин се подготвяше и преходът от редовна

армия към милиционна система, както повеляваше съюзната програма.

БЗНС не успя да осъществи нов тип парламент, към какъвто се стремеше, но внесе известни промени в традиционния буржоазен парламентаризъм. Свикването и разпускането на Народното събрание, насрочването на избори за нов парламент ставаше не по усмотрение на царя, а по решение на висшите ръководни органи на Земеделския съюз. Правителството на Ал. Стамболийски се считаше отговорно и се отчиташе и пред конгреса на БЗНС, и пред парламента; от конгреса то получаваше мандат за управление. Изостави се традицията парламентът да отговаря на тронното слово.

Введе се практиката на предварително публично обсъждане на най-важните законопроекти. Само след народно одобрение се внесоха в парламента аграрната реформа, законопроектите за трудовата повинност, за Консорциума, прогресивно-подоходния данък и др. Земеделският съюз се стремеше да изтласка буржоазията от парламента и да осигури надмощие на представителите на трудещите се. Такъв беше смисълът на двете изменения на избирателния закон — през 1919 и 1923 година.

Привърженик на демокрацията, на директното участие на масите при решаването на важни държавни и социални въпроси, Ал. Стамболийски беше за въвеждането на референдума. През 1922 г. се проведе първият в нашата политическа история общонароден референдум — за съдене виновниците за националните катастрофи. Даде се право на референдум и на общините. С плебисцит се одобряваше дейността на учителите от основните училища, решаваха се някои поземлени и други въпроси в селата. Референдумът се използваше и за насаждане на трезвеност. В много селища, след допитване до местното население, се закриваха питейните заведения.

Земеделският съюз се стремеше към децентрализация, укрепване и разширяване на местното самоуправление като съществена черта на пряката демокрация и народовластието. Правата на общините и окръзите се разшириха. Замисълът беше окръжните съвети да се превърнат в местни стопански парламенти. Общинските и окръжните съвети имаха думата при изграждането на пътища, напоителни съоръжения и електроцентрали, при осъществяването на някои от реформите (аграрната, трудовата повинност, отнемането на едрата градска собственост). Общинските съвети поеха грижата за снабдяването, основното образование и благоустройството.

Въпреки силните републикански настроения в Земеделския съюз не се постави на дневен ред въпросът за премахването на монархията. Тази задача не фигурираше и в съюзната програма. Сложен комплекс от причини и обстоятелства — външно- и вътрешнополитически и липсата на единомислие в съюза, попречи на БЗНС да ликвидира монархията.

Но и без обявяване на република политиката на земеделското правителство надхвърли Търновската конституция. Наложил се в ред случаи, по изказа на Ал. Стамболийски, тя да бъде заобикаляна (референдума, трудовата повинност, аграрната реформа, отчуждаването на едрата градска собственост и др.). Свикването на Велико народно събрание и изменението на Конституцията беше програмна задача на съюза. Този проблем пазеше ред още от времето на коалиционното правителство на Ал. Стамболийски. По различни причини конкретната работа по изменението на основния закон започна едва в края на земеделското управление. Замислените съществени изменения на Конституцията, без да я превръщат в небуржоазна, осигуряваха конституционни гаранции за проектираните изменения в държавната и политическата система, за антикапиталистически реформи, за защита на трудовата частна собственост и за модернизирането на страната.

Земеделското правителство възприе правилна външна политика на мир, добросъседски отношения и сближение с близки и далечни народи, която следваше при неимоверни трудности и усложнения. Наложил се именно Ал. Стамболийски да подпише несправедливия Ньойски договор. Усилията на земеделската власт бяха насочени към защита на справедливата национална кауза, към изпълнението на договорните клаузи за малцинствата и осъществяване излиза на Егейско море и отсрочване и намаляване на репарационния дълг. Ал. Стамболийски поставяше решението на тези проблеми над всичко, даваше им приоритет, считайки, че това е необходима предпоставка не само за осъществяването на реформената програма на Земеделския съюз, но изобщо за нормалното съществуване и развитие на България. В перспектива земеделското правителство виждаше ревизия на мирния договор и разрешаването на териториалните проблеми.

За провеждане на своите външнополитически цели и специално за отстояване на националните интереси на страната Ал. Стамболийски залагаше изключително на мирните, дипломатически средства, които комбинираше и подсилваше с масови народни акции.

Неосъществени останаха въжделението да се запази Западна Тракия и излизът на страната на топло и открито море. Но земеделското правителство отстоя националната независимост на България, нормализира отношенията ѝ със съглашенските сили и отчасти с балканските държави, постигна приемането ѝ в ОН.

Съществено място във външната политика на земеделското правителство заемаха отношенията със Съветска Русия — поради близостта с нея и натрапените на България белогвардейски части. Обикновено се сочи, че Ал. Стамболийски не установил дипломатически отношения със съветската страна. Но земеделското правителство не споделяше планове на европейските сили за интервенция срещу Съветска Русия и не позволи България да

бъде въвлечена в антисъветски съюз и да стане база за агресия срещу нея. Ал. Стамболийски установи контакти със съветски държавници. От 1921 г. фактически съществуваша търговски връзки между двете страни. Земеделското правителство прекрати официално отношенията си с емигрантското руско правителство, прие мисия на съветския Червен кръст, подкрепи и поощри акцията в помощ на гладуващите в Поволжието. Трасира се пътят за постепенно нормализиране на отношенията на България със Съветска Русия. Всичко това се постигна въпреки противодействието на съглашенските сили и усложненията, създавани от тях.

БЗНС не успя да изпълни своята вътрешно- и външнополитическа програма. Тригодишното управление беше много кратък срок, за да покаже на какво е способна една демократична селска власт. Пречка за изпълнението на програмата беше и социалнокласовата и идейна разнородност на Земеделския съюз, поляризацията на силите в него. В политиката на съюза непрекъснато се бореха две тенденции — лява и дясна. Земеделските маси теглеха правителството наляво, към радикални народополезни промени. Съществуваше и група левичари около Комитета за селска диктатура, настроени за «бързо» и «лесно» разрешаване на сложни въпроси чрез авантюристични действия и «селска диктатура». Десните около М. Турлаков правеха всичко възможно да задържат съюза в рамките на буржоазната демокрация и да не позволят да се накърнят интересите на капитала.

Г. Димитров характеризира така положението в съюза: «Върховете на Земеделския съюз — заяви той в Народното събрание през 1922 г. — имат да се справят с вътрешната борба между двете сърца — десничарско и левичарско — сърцето на селските тузове и градската буржоазия и сърцето на трудещите се маси в селото; има да се справят с две души: душата на селската и градската буржоазия и душата на трудещия се български народ»¹.

Една сериозна бариера пред стремежа на Земеделския съюз за демократични промени беше враждебният контрол на Съглашението, осъществен от неговите многобройни контролни органи и особено от Междусъюзническата комисия. Редица реформи бяха отменени или осакатени, други не видяха бял свят благодарение на вмешателството на Междусъюзническата комисия.

Въпреки всички тези неблагоприятни фактори извършеното от управлението на БЗНС надхвърли и изпревари в известни отношения неговата идеология и програма. Аграрната реформа беше едно положително отклонение от съсловната теория. Сътрудничеството с БКП в референдума не беше в съгласие с принципа за самостоятелно действие. Надхвърлиха съюзната програма и

законът за едрата градска собственост, трудовата повинност и други.

С класовия си усет буржоазията се ориентира бързо в спецификата на земеделския режим. Тя проявяваше органическа нетърпимост към селската власт, плашеше се не толкова и не само от проведените икономически и политически преобразования, колкото от логическото развитие на антикапиталистическите тенденции във вътрешната политика на БЗНС, от възможността за едно евентуално споразумение между БЗНС и БКП и от перспективата за сближение със Съветска Русия. От същото се опасявах и съглашенските сили и Междусъюзническата комисия. Страхът от радикализиране на политиката на Земеделския съюз караше реакционните сили да бързат със събарянето на неговото правителство.

В същото време левите сили и специално БКП не дооцениха демократизма на БЗНС, не подкрепиха — с малки изключения — неговите реформи и не съдействаха за засилване на прогресивните моменти във вътрешната и външната политика на режима. БКП не виждаше възможност да сътрудничи със Земеделския съюз за изграждане на работническо-селски съюз. БЗНС провеждаше своята демократична програма, допускайки парламентарни нарушения и други недемократични прийоми, и това пречеше левите сили да оценят правилно неговата политика и да я подкрепят.

Земеделското управление се изяви като специфичен демократичен режим в рамките на капиталистическия строй, с тенденция да излезе извън буржоазната демокрация, очертана от Търновската конституция. Едрата буржоазия беше ограничена икономически и политически, а народните маси получиха някои икономически и политически придобивки, социални и политически права и възможност да влияят върху управлението на страната. Настъпиха значителни изменения в държавнополитическата и обществената система. Земеделският съюз извърши пръв, пионерски опит за демократизиране на вътрешната и външната политика на България.

¹ Димитров, Г., Съч., т. VI, с. 394 — 395.

Димитрина Петрова

Резюме

В мае 1920 г. в Болгарии было сформировано самостоятельное правительство Болгарского земледельческого народного союза. БЗНС пришло к власти во имя демократического обновления, экономической перестройки и модернизации страны.

За три года управления БЗНС была осуществлена лишь часть реформ, заложенных в программу союза. Были проведены реформы о трудовой земельной собственности (ТЗС), о государственно-кооперативном консорциуме, о трудовой повинности, об отнятии зданий для государственных и общественных нужд, об обязательном семилетнем образовании и упрощенном правописании и ряд других мер по демократизации образования и развитию культуры.

Экономические реформы земледельческого правительства не коснулись радикально экономической мощи буржуазии, но превратились в попытку ограничения крупного капитала и капиталистической эксплуатации. Они были направлены на защиту трудовой собственности, расцениваемой как экономическая основа режима. Земледельческий режим не вышел за рамки капиталистического строя, но буржуазия была устранена от власти, несмотря на внутренний и международный нажим на БЗНС согласиться на совместное управление с буржуазными партиями.

В то же время союз не шел на сближение с крестьянством и пролетариатом, его отношение к марксистской партии было противоречивым и колебливым. Но земледельческое правительство не запретило БКП и гарантировало ей полную легальность. У А. Стамболийского постепенно созрела идея о сотрудничестве с рабочим классом и БКП для борьбы и управления.

При земледельческом режиме государственный аппарат был частично реорганизован, был создан и ряд новых звеньев: Консорциум, Дирекция ТЗС с местными органами, Дирекция трудовой повинности, Земледельческая народная (Оранжевая) гвардия и др. БЗНС не удалось сформировать новый тип парламента, к которому союз стремился, но он внес известные изменения в традиционный буржуазный парламентаризм.

Земледельческий союз ввел референдум. В 1922 г. состоялся

первый в истории Болгарии всенародный референдум о привлечении к ответственности виновных за национальные катастрофы. Право на проведение референдума было предоставлено также общинам. БЗНС ориентировался на децентрализацию и укрепление местного самоуправления как на существенную черту прямой демократии и народовластия.

Внешняя политика правительства А. Стамболийского была направлена на мир, добрососедские отношения и сближение с близкими и далекими народами. Его усилия были направлены на защиту справедливого национального дела, на выполнение статей Нейского мирного договора о меньшинствах и выход Болгарии на Эгейское море. Был проложен путь к нормализации отношений Болгарии с Советской Россией.

В политике БЗНС постоянно боролись две тенденции — левая и правая. Массы земледельцев призывали правительство к радикальным изменениям. Правые силы в союзе делали все возможное для его задержания в рамках буржуазной демократии и неущемления интересов капитала. Seriously мешал стремлению земледельческого союза к демократическим изменениям и враждебный контроль сил Соглашения.

Буржуазия проявляла органическую нетерпимость к земледельческому режиму и реакционные силы спешили его свергнуть. Левые силы и БКП недооценили демократизм БЗНС, не поддержали, за небольшими исключениями, его реформы и не содействовали укреплению прогрессивных элементов в его внутренней и внешней политике.

Земледельческое управление проявилось как специфический демократический режим в рамках капиталистического строя с тенденцией выхода за рамки буржуазной демократии, оформленной действующей конституцией страны. БЗНС осуществило первую, пионерскую попытку демократизации внутренней и внешней политики Болгарии.

THE ONE-PARTY RULE
OF THE BULGARIAN AGRARIAN PARTY
(BZNS) 1920—1923

Dimitrina PETROVA

S u m m a r y

In May 1920 the Bulgarian Agrarian Party (BZNS) formed a one-party cabinet. The BZNS assumed power in the name of democratic innovation, economic restructuring and the updating of the country.

In its three-year rule the Agrarian Party succeeded in realizing only some of the reforms it planned. These were the redistribution of the land in favour of the landless peasants, the establishment of a state-cooperative consortium, the institution of a year's obligatory state service, the expropriation of buildings for state and public needs, the introduction of mandatory seven-year education and the spelling reform, as well as a number of other measures for democratizing education and the development of culture.

The economic reforms of the Agrarian Cabinet did not radically affect the economic might of the bourgeoisie but they were an attempt to set some bounds to big business and capitalist exploitation. They were also aimed at defending the property of the workers and small farmers which was regarded to be the economic basis of the regime. The rule of the Agrarian Party did not go beyond the framework of the capitalist order but nevertheless it removed the bourgeoisie from power — in spite of the home and foreign pressure, the Agrarian Party (BZNS) refused to form a coalition with the bourgeois parties.

At the same time the BZNS did not seek to get closer to the peasants and the proletariat and its attitude to the Marxist party was contradictory and wavering. But the Agrarian Government did not ban the BCP and guaranteed it complete legality. Alexander Stamboliyski was gradually coming to the idea of cooperation with the working class and the BCP.

During the rule of the Agrarian Party, the state apparatus was partially restructured and there were established a number of new units: a Consortium, a Land Reform Department with local bodies, a Compulsory State Service Department, the Agrarian People's (Orange) Guard, etc. The Agrarian party did not succeed in realizing its idea for setting up a new type of parliament, but it did introduce some changes in the traditional bourgeois parliament.

The BZNS introduced the referendum. The first national referendum in Bulgaria's history was held in 1922 and it was on the bringing to trial of those to blame for the national catastrophes. The municipalities were also granted the right to hold referendums. The BZNS took a course towards decentralization and the establishment of local self-government as an important aspect of direct democracy and people's rule.

Alexander Stamboliyski's cabinet pursued a foreign policy of peace, good neighbourliness and of getting closer with near and distant peoples. His efforts were directed towards defending the just national cause, towards the observation of the clauses of the Neuilly Peace Treaty referring to the minorities and to Bulgaria's outlet on the Aegean Sea. He paved the way for normalization of the relations of Bulgaria with Soviet Russia.

The policy of the BZNS was characterized by a constant war between left and right trends. The agrarian masses pushed the government to radical reforms. But the right wing in the Party did everything possible in order to hold it back within the limits of bourgeois democracy and not to harm the interests of the capitalists. The hostile control exercised by the Entente was also a considerable barrier before the strivings of the Agrarian Party to democratic reforms.

The bourgeoisie showed constitutional intolerance to the rule of the Agrarian Party and the reactionary forces hurried to overthrow it. The left forces and the BCP underestimated the democratic nature of the BZNS and did not support, with few exceptions, its reforms and the progressive trends in its home and foreign policy.

The Agrarian rule proved to be a specific democratic regime within the framework of the capitalist social order showing tendencies towards going beyond the bourgeois democracy of the Constitution then in force. The BZNS made the first, pioneering attempt to democratize Bulgaria's home and foreign policy.

